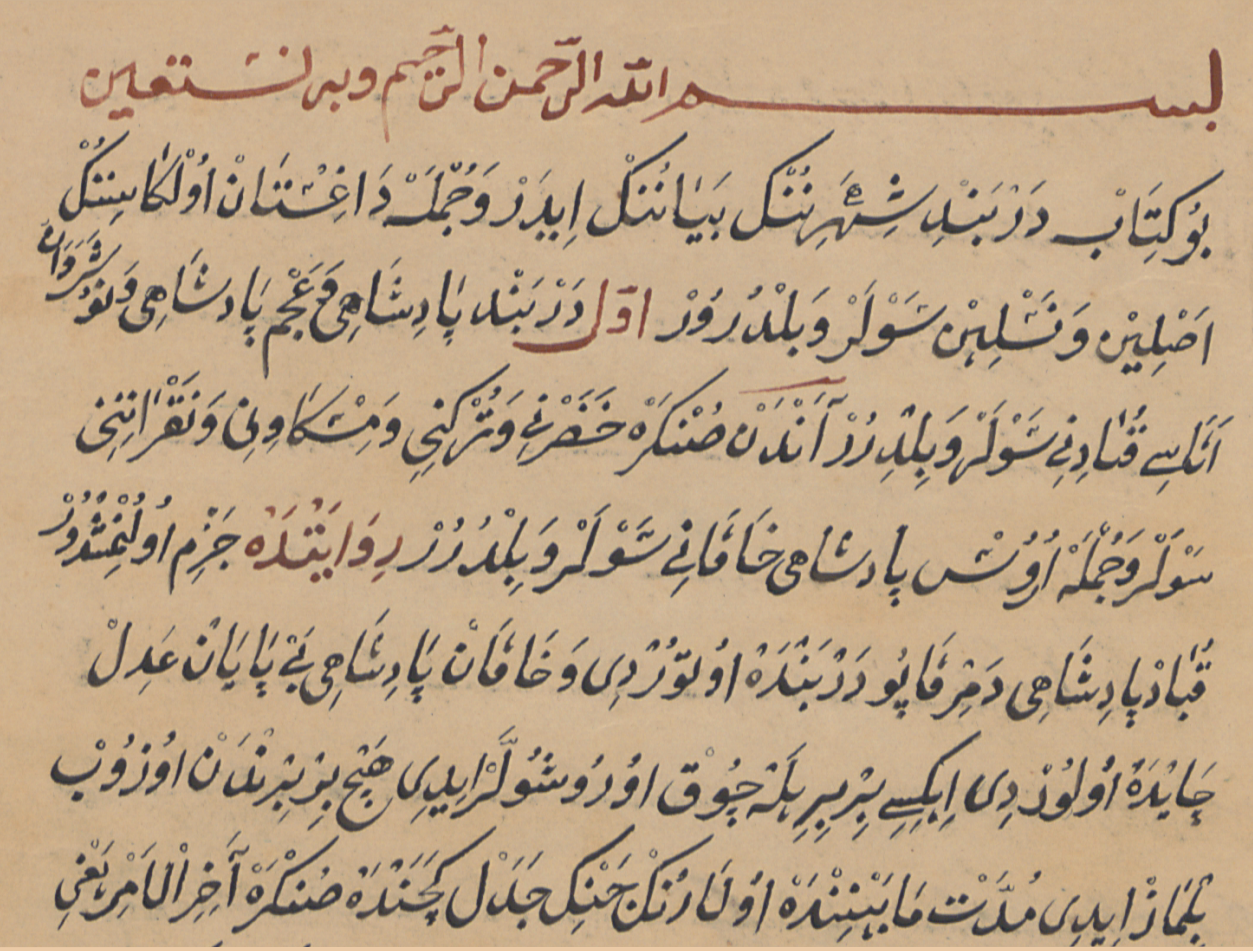

Spisane w Dagestanie, zachowane w Krakowie, odczytane w Poznaniu

opracowanie
Henryk Jankowski
Przemysław Adamczewski

3. STUDIA KAUKAZOZNAWCZE

Spisane w Dagestanie,
zachowane w Krakowie,
odczytane w Poznaniu

Studia Kaukazoznawcze

3

Redaktor serii:

dr hab. Przemysław Adamczewski, prof. ISP PAN, adprzem@politic.edu.pl

Rada naukowa serii:

prof. Wiesław Caban (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)
prof. Dawid Darcziaszwili (Uniwersytet Państwowy im. Ilii w Tbilisi)
prof. Maria Filina (Tbiliski Uniwersytet Państwowy im. Iwane Dżawachiszwilego)
prof. Zaur Gasimov (Uniwersytet Turecko-Niemiecki w Stambule)
dr Joanna Kula (Uniwersytet Wrocławski)
prof. Radosław Żurawski vel Grajewski (Uniwersytet Łódzki)

Spisane w Dagestanie, zachowane w Krakowie, odczytane w Poznaniu

Kronika derbendzka (*Derbendname*), Kronika achtyńska (*Achtyname*), Genealogia sułtanów kazykumuckich, Pieśń o Alim Lwie Boskim i modlitwy namazowe ze zbiorów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie

Wstęp, podanie tekstu, tłumaczenie i opracowanie
Henryk Jankowski
Przedmowa i wprowadzenie
Przemysław Adamczewski

Wydawnictwo Księgarnia Akademicka
Kraków 2026

Henryk Jankowski
https://orcid.org/0000-0003-2576-1204
henryk.jankowski@icloud.com

Przemysław Adamczewski
Instytut Studiów Politycznych PAN
https://orcid.org/0000-0002-6983-5466
adprzem@politic.edu.pl

© Copyright by Henryk Jankowski, 2026
© Copyright for the foreword and introduction by Przemysław Adamczewski, 2026
© Copyright for this edition by Księgarnia Akademicka, 2026

Recenzenci
prof. dr hab. Marek Dziekan (Uniwersytet Łódzki)
dr hab. Andrzej Drozd (Uniwersytet Warszawski)

Skład i łamanie
Leszek Kwiatkowski

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Sabak

Projekt okładki
Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8368-502-1 (druk)
ISBN 978-83-8368-503-8 (PDF)
https://doi.org/10.12797/9788383685038

Na okładce wykorzystano kartę rękopisu „Kroniki Dahystana, spisane od różnych osób w Achty, w Derbend, w Gazy-Kumuk", Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, sygn. 1348.

Publikacja dofinansowana ze środków budżetu państwa w ramach programu realizowanego przez Ministra Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki" nr projektu NPRH/DN/SP/494732/2021/10 (*Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł*). Kwota dofinansowania 546 568 zł., całkowita wartość projektu 546 568 zł.

Publikacja dofinansowana ze środków Funduszu Wsparcia Twórców Stowarzyszenia KOPIPOL.

Publikacja została przygotowana w ramach projektu dofinansowanego przez Centrum Mieroszewskiego w IV Otwartym Konkursie.

NARODOWY PROGRAM ROZWOJU HUMANISTYKI
KOPIPOL
Centrum Mieroszewskiego

WYDAWNICTWO KSIĘGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43
e-mail: publishing@akademicka.pl
https://akademicka.pl

Ten utwór jest dostępny na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe (CC BY 4.0)

Spis treści

Przedmowa 7

I. WPROWADZENIE 11
Rękopisy dagestańskie w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie: proweniencja, zawartość i znaczenie historiograficzne . . . 11

II. WSTĘP 41
1. Opis rękopisów 41
2. Język 48
2.1. Język kronik 51
2.2. Język poematu o Alim 56
3. Transkrypcja 58
4. Transliteracja 60
5. Znaki i symbole 61
6. Skróty 61
Opracowania, źródła 61
Języki 62
Inne 63

III. WYDANIE KRYTYCZNE TEKSTÓW RĘKOPISÓW 65
Kronika derbendzka – wprowadzenie 67
⟦Kronika derbendzka⟧ 71
Tłumaczenie *Kroniki derbendzkiej* na język polski 110
Kronika achtyńska – wprowadzenie 125
⟦Kronika achtyńska 1⟧ 127
⟦Kronika achtyńska 2⟧ 139
Tłumaczenie *Kroniki achtyńskiej* na język polski 146

Kroniki – fotokopie 151
Kronika derbendzka 152
Kronika achtyńska 1 181
Kronika achtyńska 2 190
Pieśń o Alim Lwie Boskim – wprowadzenie 195
⟦Pieśń o Alim Lwie Boskim⟧ 200
Tłumaczenie *Pieśni o Alim Lwie Boskim* na język polski 213
Pieśń o Alim Lwie Boskim – fotokopie 222
Genealogia sułtanów kazykumuckich – wprowadzenie 233
Genealogia sułtanów kazykumuckich – tekst polski z rękopisu 235
Tekst polski genealogii z rękopisu – fotokopie 236
Genealogia sułtanów kazykumuckich – tekst arabski w transkrypcji 237
Tłumaczenie genealogii sułtanów kazykumuckich 239
Komentarz 240
Modlitwy namazowe 243
Tłumaczenie modlitw namazowych 260

Bibliografia 263

Streszczenie 271
Summary 273

Słowniczek-skorowidz 275

Przedmowa

Jak często bywa, na prezentowane rękopisy trafiłem całkowicie przypadkowo. Wiosną 2024 roku w ramach projektu „Polacy na Kaukazie Północnym w świetle materiałów archiwalnych – edycja źródeł" prowadziłem kwerendę w archiwum Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie. W oczekiwaniu na realizację zamówienia sięgnąłem, bez większego namysłu, po stojący na półce *Katalog rękopisów Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie*. Przeglądając go w poszukiwaniu nieznanych mi rękopisów, które mogłyby dotyczyć Polaków na Kaukazie, natrafiłem na pozycję *Kroniki Dahystana, spisane od różnych osób w Achty, w Derbend, w Gazy-Kumuk*. Były one opisane jako powstałe w XVIII wieku w języku azerbejdżańskim pismem *naschi*. Zaintrygowało mnie to znalezisko, nigdy bowiem nie słyszałem, aby w którymś z polskich archiwów znajdował się jakikolwiek rękopis dotyczący historii Dagestanu, napisany w którymś z języków używanych na Kaukazie. Niebawem zamówiłem nieznany mi rękopis, który był darem równie mi nieznanego Celestyna Rayskiego. W związku z moimi brakami znajomości języków orientalnych pierwsze kroki skierowałem do Ramazana Abdułmażydowa z Instytutu Historii, Archeologii i Etnografii Dagestańskiego Centrum Rosyjskiej Akademii Nauk i wysłałem mu kilka skanów rękopisów z prośbą o informację, z czym mamy do czynienia. Wkrótce dostałem od niego odpowiedź, że na otrzymanych przez niego dokumentach znajduje się modlitwa niemająca związku z historiografią, ale prawdopodobnie wraz z nią przesłałem część znanej kroniki *Derbendname*. W tym momencie wiedziałem, że mam do czynienia z czymś dotychczas niezbadanym. *Derbendname* jest dobrze opracowaną kroniką i jej różne wersje znajdują się w wielu miastach świata – w Moskwie, Petersburgu, Tbilisi, Erywaniu, Berlinie, Teheranie i innych, ale w literaturze przedmiotu brak jest śladu, aby ktokolwiek, poza pracami katalogowymi, badał rękopis krakowski. W dostępnych nam publikacjach wzmianka o przechowywaniu *Derbendname* w Krakowie pojawia się

tylko u jednego badacza, kumyckiego turkologa Hasana Orazajewa (Orazaev 2018: 5).

Z jednej strony kierowany chęcią popularyzacji „znaleziska", z drugiej strony, dążąc do wzmocnienia badań kaukazoznawczych prowadzonych w Polsce o wydanie tekstów źródłowych dotyczących Kaukazu, co w naszym kraju jest prowadzone w sposób szczątkowy, postanowiłem doprowadzić do publikacji polskojęzycznej. Kluczowym dla realizacji tego zadania było znalezienie osoby, która mogłaby na odpowiednim poziomie przetłumaczyć na język polski dagestańskie rękopisy. Przychodziło mi do głowy tylko jedno nazwisko – profesora Henryka Jankowskiego, którego znałem jeszcze z okresu studiów na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Przesłałem mu więc pozyskany materiał wraz z zapytaniem, czy nie zechciałby podjąć współpracy i zająć się opracowaniem i przetłumaczeniem rękopisu. Ku mojej radości profesor wyraził zainteresowanie propozycją. W konsekwencji badań Henryka Jankowskiego okazało się, że w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie, pod sygnaturą 1348, znajdują się dwa rękopisy zawierające pięć dzieł: *Derbendname*[1], *Achtyname*, krótką genealogię władców Kumuku, poetycką opowieść o Alim Lwie Boskim oraz modlitwy namazowe. Tak więc, oprócz nieznanej dotychczas wersji *Derbendname*, stało się jasnym, że posiadamy prawdziwą perełkę na skalę światową – *Achtyname*. Dotychczas uważano ten rękopis za zaginiony, a wiedzę o jego istnieniu posiadaliśmy jedynie z dwóch krótkich XIX-wiecznych streszczeń.

Z dużą satysfakcją przekazuję Czytelnikowi pierwszą w Polsce publikację tego typu dotyczącą Kaukazu. Są to prawdopodobnie jedyne rękopisy dagestańskie znajdujące się w archiwach w naszym kraju. Największą zasługę w powstaniu niniejszej pracy ma bez wątpienia Henryk Jankowski, któremu bardzo dziękuję za zaangażowanie, trud włożony w tłumaczenie i opracowanie nieprostych wszakże tekstów, a także za długie i owocne dyskusje. Dziękuję również Ramazanowi Abdułmażydowowi i Szachbanowi Chapizowowi z Instytutu Historii, Archeologii i Etnografii Dagestańskiego Centrum Rosyjskiej Akademii Nauk, Szamilowi Szychalijewowi z Austriackiej Akademii Nauk, a także Hadżiemu Muradowi Donogo za konsultacje i pomoc w ustaleniu niektórych faktów z historii Dagestanu.

Osobne podziękowania należą się pracownikom Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Przede wszystkim Łukaszowi Łukawskiemu za pomoc w sprawach technicznych i wsparcie udzielone podczas badań, a także pani dyrektor Agnieszce Fludzie-Krokos za zgodę na

[1] W tym miejscu należy zaznaczyć, że zarówno w tekście rękopisu dotyczącym Derbendu, jak i Achty, ani razu nie padają nazwy *Derbendname* i *Achtyname*, wobec czego bardziej odpowiednie metodologicznie jest zatytułowanie obu tekstów *Kronika derbendzka* i *Kronika achtyńska*. Jednakże wobec faktu, że obie nazwy są ugruntowane w literaturze przedmiotu przynajmniej od XIX w., to w tym wydaniu także się nimi posługujemy.

zbadanie rękopisu, wykonanie fotokopii oraz ich publikację. Składam podziękowania również Kindze Balińskiej z Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności za przeprowadzenie kwerendy dotyczącej Celestyna Rayskiego w *Rocznikach Polskiej Akademii Umiejętności* oraz *Korespondencji Sekretarza Generalnego*.

Na podziękowania Henryka Jankowskiego i moje zasługuje prof. Tülay Çulha z Uniwersytetu w Kocaeli w Turcji za wykonanie skorowidzu oraz za cenne uwagi do kilku niejasnych miejsc w poemacie o Alim. Podziękowania należą się ponadto dr. Cemowi Erdemowi z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu za wskazanie opracowań poświęconych opowieściom o Alim. Doceniamy także wkład recenzentów niniejszej publikacji, prof. dr. hab. Marka Dziekana z Uniwersytetu Łódzkiego i dr. hab. Andrzeja Drozda z Uniwersytetu Warszawskiego, których wnikliwa lektura i cenne uwagi przyczyniły się do ostatecznego kształtu książki.

I. WPROWADZENIE

Rękopisy dagestańskie w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie: proweniencja, zawartość i znaczenie historiograficzne

W Polsce bardzo rzadko wydaje się materiały źródłowe dotyczące Kaukazu, których autorami byliby miejscowi naukowcy, a jeszcze mniej tłumaczy się na język polski źródła bezpośrednio z języków używanych na Kaukazie. W ostatnich latach właściwie jedyną osobą zajmującą się tą pracą jest David Kolbaia, publikujący swoje prace w czasopiśmie „Pro Georgia". Przetłumaczył ze starogruzińskiego m.in. *Żywoty królów gruzińskich* Leontiego Mrowelego, *Żywot świętego Serapiona z Zarzmy* Bazylego z Zarzmy czy *Żywot Wachtanga Gorgasali* Dżuanszera Dżuanszerianiego. Częściej i większe objętościowo prace przekładane są na polski z rosyjskiego. W tym kontekście należy przede wszystkim wymienić Stanisława Ulaszka i Błażeja Cecotę. Pierwszy z nich przetłumaczył *Historię Armenii w trzech księgach* autorstwa „ojca ormiańskiej historiografii", żyjącego w V wieku mnicha Mowsesa Chorenacego, której redaktorem jest Andrzej Pisowicz, a także epos – *Nartyjskie opowieści potomków Sarmatów z Osetii* w opracowaniu Kingi Paraskiewicz i Andrzeja Pisowicza. Cecota zaś przetłumaczył z rosyjskiego takie prace jak *Hadżi Ali. Opowieść świadka o Szamilu* czy *„Memuary" (1837–1865)* osetyńskiego generała Musy Kunduchowa. Tym samym prezentowany w niniejszym tomie polski przekład kronik dagestańskich autorstwa Henryka Jankowskiego jest pierwszym polskim przekładem dokonanym bezpośrednio z języka mieszkańców Kaukazu Północnego.

Odpowiedź na pytanie, w jaki sposób prezentowane rękopisy trafiły do Polski, nie jest możliwa na obecnym etapie badań. Wiemy, że do Biblioteki Akademii Umiejętności, która następnie wyewoluowała we współczesną Bibliotekę Naukową PAU i PAN w Krakowie, przekazał je Celestyn Rayski – informacja ta znajduje się w katalogu Jana Czubka opublikowanym w 1906 roku (Czubek 1906: 229). Na ostatniej stronie (patrząc od prawej do lewej, zgodnie z tekstami sporządzonymi alfabetem arabskim), zawierającej sygnaturę biblioteczną, znajduje się również data – „1890 lipiec 27". Jedna z bardziej prawdopodobnych interpretacji

tego faktu zakłada, że właśnie w tym dniu Rayski przekazał interesujące nas zabytki piśmiennictwa, a owa sygnatura i data zostały umieszczone w tym miejscu przez pracownika archiwum. Takie założenie byłoby zgodne z opisem kolejnych katalogów. W pierwszym bowiem, wydanym w 1869 roku i zestawionym przez Władysława Seredyńskiego pt. *Rękopisy Towarzystwa Naukowego*, rękopisy dagestańskie nie zostały wymienione[1].

O Celestynie Rayskim posiadamy szczątkowe informacje. W sprawozdaniu Dyrekcji Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie za rok 1878/1879 wśród członków Towarzystwa odnajdujemy zamieszkałego w Kijowie Celestyna Rajskiego (Sprawozdanie 1879: 62). Najprawdopodobniej jest to ta sama osoba, która podarowała dagestańskie rękopisy krakowskiej bibliotece. Ponadto Celestyn Rajski figuruje jako autor artykułu *Przesadzanie roślin z liśćmi* opublikowanego w 1889 roku w czasopiśmie „Ogrodnik Polski", w którym zadeklarował się jako amator praktykujący ogrodnictwo (Rajski 1889: 273–274). Żadnych innych informacji na temat jego działalności nie udało się odnaleźć. W materiałach przechowywanych w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie nie wspomina się o osobie Rayskiego. Zachowana w zbiorach Biblioteki księga darów dla Akademii Umiejętności[2] kończy się na roku 1888, prezentowane zaś rękopisy najprawdopodobniej zostały jej podarowane w 1890 roku. Celestyna Rayskiego nie wspomina również Bogumiła Schnaydrowa w artykule *Ofiarodawcy Akademii Umiejętności 1873–1919. Z badań nad proweniencją zbiorów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie* (Schnaydrowa 1981: 11–42). Ponadto kwerenda ogólna przeprowadzona w Archiwum Nauki PAU i PAN w Krakowie[3] ujawniła, że Celestyn Rayski nie figuruje w indeksach do *Roczników PAU* oraz *Korespondencji Sekretarza Generalnego*, a także, że w *Dzienniku Podawczym Akademii Umiejętności* nie odnotowano żadnej informacji na temat daru Rayskiego w latach 1889–1891. Nie potrafimy więc odtworzyć, w jaki sposób Czubek ustalił proweniencję rękopisu jako dar Celestyna Rayskiego[4].

Kolejną niewyjaśnioną kwestią jest to, w jaki sposób Rayski wszedł w posiadanie rękopisu. Najprawdopodobniej nie uzyskał go bezpośrednio od mieszkańców Dagestanu. W egzemplarzu znajduje się wszywka napisana przez osobę, która prawdopodobnie pozyskała omawiane teksty. Wynika z niej, że genealogia sułtanów w Kazy Kumuku[5] została zapisana w Koranie z 1140 roku hidżry.

1 Akademia Umiejętności powstała w 1872 r. z przekształcenia się Towarzystwa Naukowego Krakowskiego.

2 Zmiana nazwy na Polska Akademia Umiejętności nastąpiła w 1919 r.

3 Kwerendę w grudniu 2025 r. przeprowadziła Kinga Balińska z Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie.

4 Informacja uzyskana od Łukasza Łukawskiego z Biblioteki Naukowej PAU i PAN w mailu z 27 listopada 2025 roku.

5 Człon „Kazy" w kontekście Kumuku pojawił się w XII–XIII w. i prawdopodobnie jest związany z rozprzestrzenieniem się islamu. Oznaczał, że mieszkańcy stali się „kazy", a więc „wojownikami za wiarę" (Šihsaidov 1969: 185). Współcześnie oficjalną nazwą miejscowości jest Kumuch.

Koran ten po śmierci Czolaka Surchaja otrzymał jego syn Mehemmed, a następnie przypadł on synowi Mehemmeda Szuaibowi (w naszym rękopisie zapisany w formie „Szueib"), pochowanemu we wsi „Kachka". Z kolei osobie, która pozyskała odpisy, Koran został pokazany przez Hemzę beja, syna Szuaiba. Rok 1140 kalendarza muzułmańskiego rozpoczął się 18 sierpnia 1727 i trwał do 6/7 sierpnia 1728 roku, więc powstanie tego dokumentu przypada na okres rządów Surchaja I (Surchaj ibn Garaj[6]), który był chanem kumuckim w latach 1700–1741. Wymienioną w rękopisie wieś „Kachka" należy utożsamić z obecną wsią Kaka położoną w rejonie achtyńskim, w południowej części Dagestanu. W przytoczonym fragmencie mowa o jednej z linii beków kakińskich, którzy pochodzili od chanów kumuckich. Wymieniony jako pierwszy „Czolak Surchaj" to właśnie wspomniany Surchaj I noszący przydomek Czolak/Czulak[7] (1680–1748). Jego synem był Muhammad (1712–1789), trzeci władca chanatu, rządzący nim w latach 1743–1789[8]. Po śmierci Muhammada wśród jego synów wybuchł otwarty konflikt o władzę. Sięgnął po nią Surchaj II (chan Kumuku w latach 1789–1820), w czego konsekwencji z Kumuku musieli uciekać jego bracia – Szuaib i Isa. Pod koniec wieku XVIII pogodzili się oni z bratem, który osiedlił ich we wsi Kaka. Od Szuaiba i Isy pochodzi właśnie linia beków kakińskich (Hašaev 1969: 121).

Ze wspomnianej wszywki wiemy, że polski badacz, który pozyskał rękopisy, uczynił to po śmierci beka Szuaiba, nabywając dokumenty od jego syna beja Hemze. Nie znamy dokładnych dat życia Szuaiba. Wiemy, że był on starszym bratem chana Surchaja II, który żył w latach 1744–1827. Szuaib pochodził od pierwszej żony chana Muhammada, Surchaj zaś od trzeciej. Można więc zakładać, uwzględniając rok 1712 jako rok urodzin Muhammada, że Szuaib urodził się w latach 30. XVIII wieku. Z kolei pod koniec tego wieku Surchaj II osiedlił Szuaiba we wsi Kaka, gdzie zmarł najprawdopodobniej na przełomie XVIII i XIX wieku. Dagestański historyk Hadżi Murad Donogo, z którym konsultowałem sprawę, stwierdził, że wie o dwóch synach Szuaiba – Tadżibie i Abdulli, którzy zostali wymienieni w genealogii chanów kumuckich umieszczonej w pracy Aleksandra Komarowa *Казикумухские и кюринские ханы* (Komarov 1869: 45), natomiast o wspomnianym w naszym rękopisie Hemze nie mógł znaleźć żadnej informacji. Nie jest on też wymieniony w oficjalnej genealogii chanów

6 W niniejszej pracy autorzy zachowują formę Garaj, poświadczoną w źródłach związanych z tradycją lacką, podczas gdy w polskiej literaturze historycznej imię to częściej występuje w formie Gerej.

7 Przydomek Czolak (kum. *Čolaq*) – Bezręki, Jednoręki, związany jest z faktem, że Surchaj I stracił rękę w toczonej ze swoimi kuzynami walce o władzę po śmierci Alibeka II, władcy Kumuku w latach 1642–1700.

8 Muhammad zastał chanem po śmierci swojego starszego brata, Murtazalego (1703–1743).

kumuckich. Donogo wysunął przypuszczenie, że mógł to być syn niewolnicy Szuaiba[9].

Biorąc pod uwagę dostępne nam dane, można założyć, że osoba, która nabyła rękopisy, zrobiła to w pierwszej połowie XIX wieku. Taka propozycja datowania wynika z założenia, że skoro Szuaib żył w okresie od ok. 1730 do ok. 1800 roku, to jego syn mógł żyć między 1750 a 1850 rokiem. Jest zatem praktycznie niemożliwe, aby osobą, która spotkała się z Hemze, był Celestyn Rayski. Wiemy bowiem, że urodził się on w 1840 roku, a zmarł 15 września 1896 roku i został pochowany na Cmentarzu Bajkowa[10] w Kijowie[11]. Tak więc mógłby się spotkać z będącym u schyłku życia Hemze jako nastolatek (!) i to w dodatku zakładając, że Hemze był bardzo późnym dzieckiem Szuaiba. Taką sytuację należy uznać za teoretycznie możliwą, aczkolwiek mało prawdopodobną. Warto przy tym zaznaczyć, że zachowały się dokumenty z lat 50. XIX wieku, wytworzone przez rosyjską administrację, potwierdzające, iż żyli wówczas synowie Szuaiba, z którymi spór o powinności toczyli mieszkańcy wsi Kaka, Lutkun i Jalacha (Hašaev 1969: 121–122).

Nie znamy ponadto miejsca, w którym został nabyty rękopis. Można założyć trzy. Najbardziej naturalną myślą wydaje się, że nastąpiło to w Dagestanie, w którym przebywał nasz niezidentyfikowany Polak. Mógł on prowadzić tam badania, profesjonalnie zajmując się nauką, albo też znalazł się w tym regionie, odbywając służbę wojskową, ewentualnie wykonując jakieś inne obowiązki zawodowe. Nie można jednak wykluczyć, że nastąpiło to w centralnej części Cesarstwa Rosyjskiego, a nawet w Imperium Osmańskim lub Persji. Wiemy, że Surchaj II był politykiem o silnej orientacji antyrosyjskiej. W konsekwencji rozszerzania się wpływów rosyjskich w Dagestanie w pierwszej połowie XIX wieku, często wyjeżdżał do Persji, w której upatrywał sojusznika. Z drugiej strony posiadamy informację, że potomkowie Szuaiba i Isy, np. Musa czy Jusuf, służyli w armii rosyjskiej (Hašaev 1969: 134). Nie mamy zaś żadnych dowodów, a nawet poszlak umożliwiających ustalenie, czy wspomniany Hemze pozostał w Dagestanie, przeniósł się do innych regionów Cesarstwa, czy też został zmuszony do emigracji do krajów ościennych. Sprawa ta wymaga dalszych badań, przede wszystkim w Dagestanie.

W Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie zbiory dagestańskie są przechowywane pod sygnaturą 1348. Zgodnie z ustaleniami Henryka Jankowskiego składają się one z dwóch rękopisów, zawierających pięć dzieł: *Derbendname* (*Kronikę derbendzką*), *Achtyname* (*Kronikę achtyńską*), krótką genealogię chanów kazykumuckich, poetycką opowieść o Alim Lwie Boskim oraz modlitwy namazowe.

9 Konsultacje przeprowadzone z Hadżim Muradem Donogo w listopadzie 2025 r.

10 Cmentarz Bajkowa powstał w 1834 r. i jest jedną z najstarszych nekropolii w Kijowie.

11 Informacja uzyskana 1 grudnia 2025 r. od Marty Czerwieniec-Ivasyk z portalu Genealogiczne.pl.

Modlitwy namazowe to typowe teksty modlitewne, niemające związków z historiografią dotyczącą Kaukazu. Opowieść o Alim Lwie Boskim również należy umieścić w ramach ogólnomuzułmańskiej literatury, aczkolwiek znajdują się w niej interesujące kaukaskie nawiązania, jak chociażby umieszczenie Gruzinów, w realiach VII wieku, jako obrońców twierdzy Chajbar, chociaż w tradycji muzułmańskiej było to miasto żydowskie – sprawy te dokładniej prezentuje w swojej pracy Henryk Jankowski.

Pierwszym dokumentem o znaczeniu historiograficznym w kontekście Dagestanu jest genealogia chana Surchaja I. Jest on jedną z najważniejszych postaci historii Dagestanu pierwszej połowy XVIII wieku. Urodził się w 1680 roku w rodzinie szamchalskiej. W 1700 roku Lakowie, których centrum administracyjnym był Kumuk, wybrali go na swojego władcę, zwanego wówczas chanem. W dagestańskiej historiografii prezentuje się go jako bardzo sprawnego panującego, który ustabilizował sytuację na swoich ziemiach, a ich granice znacznie rozszerzył. Jednym z jego większych sukcesów było zajęcie w 1721 roku Szamachy, co spowodowało znaczny wzrost znaczenia Kumuku w regionie. Po tym zwycięstwie Surchaj zaczął się tytułować nie tylko chanem kumuckim, ale również szyrwańskim. Władca ten prowadził politykę antyrosyjską i w przeciwieństwie do wielu innych dagestańskich rządzących nie uznał władzy zwierzchniej Piotra I podczas jego pochodu perskiego. Surchaj wystąpił także przeciwko szachowi Persji, Nadirowi, który trzykrotnie w latach 30. i 40. XVIII wieku organizował zbrojne wyprawy na Dagestan. W 1742 roku dostał się jednak do perskiej niewoli po zajęciu Kumuku przez oddziały Nadira i od tego też czasu zaprzestał działalności politycznej (Komarov 1869: 10–12). Prezentowana w niniejszym tomie genealogia władców kumuckich jest jedną z sześciu wersji arabskojęczycznych genealogii, które przytoczył Timirlan Ajtberow w 1984 roku (Ajtberov 1984: 5–6) i jest tożsama z wersją A (zob. niżej, s. 33). Zgodnie z opisem Ajtberowa genealogia ta znajdowała się w zbiorze dokumentów pozostających w kolekcji jednego z mieszkańców Machaczkały, będąc opisana jako „Genealogia Surchaja b. Garaja Kazykumuckiego". Na jej końcu znajdował się dopisek: „Z własnoręcznego zapisu (*chatt*) owego Muhammada Kazima[12], który przepisał Koran przekazany jako *wakf* głównemu meczetowi Cudakaru[13]" [*С собственноручной записи (хатт) того Мухаммад-Казима, который переписал Коран, переданный в вакф соборной мечети Цудакара*].

[12] Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy chodzi tu o Muhammada Kazima, który był osobistym historiografem szacha Nadira. Przy tym dopisek jest skąpy w informacje ważne dla poruszanych w niniejszym rozdziale zagadnień i na jego podstawie trudno np. wywnioskować, czy Muhammad Kazim sam sporządził ową genealogię, a jeżeli tak, to na jakich materiałach się oparł czy też z jakiego źródła ją przepisał.

[13] Cudachar – miejscowość w rejonie lewaszyńskim w Dagestanie.

Zdaniem Ajtberowa powstanie interesującej nas genealogii należy datować między 1721 a 1728 rokiem. Oparł on swoje założenie na dwóch informacjach znajdujących się we wstępie do genealogii: „Wykład linii rodowej sułtanów kazykumuckich. (2) Surchaj-chan, sułtan swoich czasów, (3) Zwycięzca z Szamachy, roku 1133 (1720/1721) […]" (tłum. Henryk Jankowski). Pierwszą ważną dla Ajtberowa sprawą było podkreślenie, że Surchaj występuje jako „sułtan kazykumucki", drugą zaś zdobycie przez niego Szamachy, co miało miejsce w 1721 roku[14]. Historyk zauważył, że już w 1722 roku władze osmańskie, będące zwierzchnimi dla Surchaja, przekazały Szamachę we władanie Hażiemu Daudowi[15] będącemu jednym z dowódców, którzy wraz z Surchajem zajęli miasto. Jednakże w 1728 roku Osmanowie ponownie przekazali Szamachę i panowanie w chanacie szyrwańskim Surchajowi, który władał nim do 1734 roku (Ajtberov 1984: 7). W tym to roku na Szyrwan najechały wojska szacha Nadira i ponownie włączyły go do państwa perskiego. Założenie Ajtberowa odnośnie do okresu powstania genealogii należy uznać za prawdopodobne, aczkolwiek nie można całkowicie wykluczyć, że powstała ona między 1734, a więc rokiem, w którym Surchaj przestał być chanem szyrwańskim, a 1748 – rokiem jego śmierci. Nie można również definitywnie odrzucić tezy, że genealogia ta została sporządzona po śmierci Surchaja.

Z genealogii wynika, że Surchaj był synem Garaja, który zginął, kiedy Surchaj był jeszcze dzieckiem (Komarov 1869: 6), i nie zapisał się w sposób znaczący na kartach dagestańskiej historiografii. Garaj był z kolei synem Alibeka, którego należy utożsamiać z Alibekiem II (1615–1700). Na okres jego rządów przypada osłabienie związków w szamchalstwie między jego częścią położoną na nizinach i górską z centrum w Kumuku. Co do momentu, w którym to się stało, dagestańscy badacze mają dwie opinie. Według jednych nastąpiło to w 1641 roku, kiedy władcą Kumuku noszącym tytuł *chalklawczi*/*kuklawczi* (*халклавчи*/*къуклавчи*, tj. „wyniesiony przez ludzi" lub „stojący ponad ludźmi" / „dowódca oddziału") wybrano Alibeka. Miał nim zostać na fali rosnącej opozycji wobec głównej linii szamchałów, sam zaś pochodził z jej linii bocznej (Bulatova 2000: 67). Drudzy przesuwają ten proces na okres po śmierci szamchała Surchaja IV[16] w 1668 roku (Kurbanov 2012: 87–90; Kurbanov 2006). Niemniej to właśnie około połowy XVII wieku lub w jego drugiej połowie nastąpiło wyjście Kumuku z szamchalstwa, co miało związek z faktem, że szamchałowie coraz rzadziej gościli w swojej rezydencji w tej miejscowości, a częściej przebywali na równinach, skąd łatwiej im

14 W czasie zajęcia Szamachy przez Surchaja I wraz z sojusznikami doszło do wymordowania rosyjskich kupców, co dało pretekst Piotrowi I do zorganizowania tzw. perskiego pochodu, mającego miejsce w latach 1722–1723.

15 W rosyjskiej historiografii znany jako Hadżi Dawud. Był on lezgińskim dowódcą i jego imię zapisuje się w języku lezgińskim jako Gaži Daud/Гьажи Дауд.

16 W zależności od sposobu przyjętej numeracji w literaturze określa się go mianem albo Surchaja IV, albo Surchaja III. Był on szamchałem w Tarkach w latach 1641–1668.

było kontrolować trakty handlowe prowadzące wzdłuż wybrzeża Morza Kaspijskiego. Ostatecznie tytuł szamchała pozostał przy szamchałach tarkowskich, rezydujących w Targu (obecne Tarki, wieś na przedmieściach Machaczkały).

Alibek był synem Tuczalawa, który w rosyjskich dokumentach występuje jako „Tuczelaw-murza" lub „Czuczolow-murza", będąc w nich prezentowany jako bardzo wpływowy książę z Kumuku (Kaâev 2018: 196–197). Zgodnie z genealogią Tuczalaw był synem Alibeka. Należy go utożsamiać z Alibekiem I, który w rosyjskich dokumentach figuruje jako „książę kazykumucki" (*князь*). Pojawia się tam między innymi w kontekście uznania rosyjskiego zwierzchnictwa w 1610 roku i, ponownie, w 1614 roku, po zakończeniu smuty w Rosji i wybraniu na cara Michała I Romanowa (Umahanov 2009: 23–24). Na marginesie można dodać, że znane są dokumenty świadczące o tym, iż korespondencję z carem na temat wynagrodzenia (*жалования*) dla Alibeka prowadził Nikita Odojewski (Kumykov, Kuševa 1957: 79), przebywający w Dagestanie w drodze do Astrachania, dokąd na czele wojsk posłał go car w celu pojmania Iwana Zaruckiego i Maryny Mniszchówny.

Ajtberow w swojej analizie doszedł do wniosku, że do Alibeka I, ojca Tuczalawa, w genealogii zostali wymienieni rzeczywiści przodkowie chana Surchaja I Czolaka, następnie zaś władcy Kumuku w XVI wieku, możliwe nawet, zdaniem badacza, że nie wszyscy. Swoje założenie oparł na fakcie, że na cmentarzu w Kumuchu, gdzie grzebano członków rodziny szamchalskiej, nie odnaleziono mogiły Alibeka żyjącego na przełomie XVI i XVII wieku, będącego synem Surchaja, który widnieje w genealogii. Znajduje się tam natomiast mogiła Alibeka, syna szamchała Bugdaja I (Lavrov 1966: 159), który zmarł w okresie 1620–1621. Ajtberow założył, że właśnie Alibek, syn Bugdaja I, był rzeczywistym ojcem Tuczalawa (Ajtberov 1984: 8, 10).

Zgodnie z epitafium z cmentarza szamchalskiego w Kumuchu szamchał Bugdaj I był synem Amala Muhammada i zginął w 974 roku hidżry (1566–1567 według kalendarza gregoriańskiego) w „walce z niewiernymi" (Lavrov 1966: 151). Bugdaj I pojawia się w rosyjskiej historiografii w kontekście rozszerzenia się wpływów rosyjskich na Kaukaz, co nasiliło się po likwidacji chanatu astrachańskiego i włączeniu jego terytorium do Rosji w 1556 roku. Dla naszych rozważań ważny jest również sojusz rosyjsko-kabardyjski, przypieczętowany przez ślub Iwana IV Groźnego z Koczenaj, córką księcia kabardyjskiego Temriuka Idara, która jako Maria była carycą Rosji w latach 1561–1569. Jednocześnie jednym z głównych przeciwników Kabardy na Kaukazie Północnym było właśnie szamchalstwo. Już pod koniec lat 50. XVI wieku Kabardyjczycy wysyłali poselstwa do władz rosyjskich z prośbą o obronę przed atakami szamchałów. Ich pozycję znacznie wzmocniło przyłączenie w 1557 roku Kabardy do Rosji. Nieporozumienia z szamchalstwem trwały w latach 60. XVI wieku. Dążąc do wzmocnienia roli Rosji traktowanej przez nich jako protektorki, Kabardyjczycy zwrócili się w 1566 roku do Iwana Groźnego z prośbą o założenie miasta przy ujściu Tereku do Morza Kaspijskiego.

W następnym roku car wysłał swoje oddziały, aby rozpoczęły z Temriukiem jego budowę. Naukowcy Szamil Szychalijew i Arsenij Szumkin powiązali ten fakt z dwoma epitafiami znajdującymi się na szamchalskim cmentarzu w Kumuchu, z których wynika, że dwóch synów Amala Muhammada, wspomniany już szamchał Bugdaj I i jego brat Surchaj, zginęli w „walce z niewiernymi" w 974 roku hidżry (1566–1567). Zdaniem autorów polegli oni w walce przeciwko budowie realizowanej przez sojusz kabardyjsko-rosyjski (Šihaliev, Šumkin 2024a: 270–272). W opinii obu badaczy Bugdaj I został szamchałem po rządach swojego dalszego krewnego Orkaja/Ulchaja, co miało miejsce w pierwszej połowie XVI wieku (Šihaliev, Šumkin 2024a: 283).

Odtwarzając genealogię władców kumuckich na podstawie genealogii zaproponowanej przez Ajtberowa, choć częściowo przez siebie zmodyfikowanej, Szychalijew i Szumkin założyli, że Tuczalaw był synem Alibeka I, a jego ojcem – szamchał Bugdaj I. Alibek I miał dwóch braci, Surchaja[17] i Usmiego. Natomiast ojcem Bugdaja I był Amal Muhammad (Šihaliev, Šumkin 2024a: 284).

Gdy porównamy powyższą genealogię z tą znajdującą się w Krakowie, widać, że w tej drugiej wskazano Surchaja (nie należy go mylić z szamchałem Surchajem, który był synem Bugdaja I) – brata Bugdaja I, praprapradziadka chana Surchaja I Czolaka, jako jego przodka w linii prostej. Również do jego przodków w linii prostej zaliczono Usmiego i jego potomków (syna Usmiego o takim samym imieniu, a także wnuka o imieniu Amal Muhammad[18]), który zgodnie z ustaleniami Szychalijewa i Szumkina był synem Bugdaja I i bratem Alibeka I będącego prapradziadkiem chana Surchaja I Czolaka.

Nie ma raczej wątpliwości, że Bugdaja, syna Amala Muhammada, wymienionego w krakowskiej genealogii, należy utożsamiać z szamchałem Bugdajem I, który zginął w 1566/1567 roku. Nie znamy przy tym roku jego urodzenia. Uwzględniając

17 W części literatury Surchaja, syna Bugdaja, utożsamia się z jego imiennikiem, Surchajem, bratem Bugdaja.

18 Z kolei Ajtberow zaproponował, aby traktować szamchała Bugdaja I jako syna Amala Muhammada (Ajtberov 1984: 9), który byłby synem Usmiego, w konsekwencji w jego genealogii występuje trzech Usmich i właśnie w tym jest najważniejsza dla naszych rozważań różnica między założeniami tego badacza i założeniami Szychalijewa/Szumkina. Różnice w interpretacji wynikają z faktu, że na cmentarzu szamchalskim znajdują się groby Usmiego syna Usmiego, a także Amala Muhammada syna Usmiego. Na obu brak jakichkolwiek dat. Leonid Ławrow, uwzględniając bardzo podobny charakter obu epitafiów, a także fakt, że znajdują się obok siebie, założył, iż Amal Muhammad był albo synem, albo bratem Usmiego syna Usmiego. Jednocześnie, biorąc pod uwagę fakt, że na tym samym cmentarzu znajduje się epitafium szamchała Bugdaja I syna Amala Muhammada, zaproponował, aby utożsamić obu Amalów Muhammadów i potraktować Usmiego syna Usmiego jako dziadka Bugdaja I (Lavrov 1966: 148, 150, 189). Natomiast według ustaleń Szychalijewa i Szumkina nie należy utożsamiać powyższych Amalów Muhammadów, ponieważ zgodnie z założeniami badaczy jeden z nich był ojcem Bugdaja I, drugi zaś jego prawnukiem (Šihaliev, Šumkin 2024a: 284). Na marginesie można jeszcze zaznaczyć, że istnieje trzecia możliwość. Gdyby potraktować Amala Muhammada syna Usmiego jako brata Usmiego syna Usmiego, to byłby on wnukiem Bugdaja I syna Amala Muhammada.

jednak, że chan Surchaj I Czolak urodził się w 1680 roku, możemy obliczyć, że między tymi wydarzeniami minęło 113 lat. Zgodnie z genealogią krakowską w tym okresie musiałoby więc żyć aż dziesięć pokoleń (licząc włącznie z szamchałem Bugdajem I), co jest nieprawdopodobne. W genealogii zaproponowanej przez Szychalijewa i Szumkina, tak samo zresztą jak u Ajtberowa, na okres ten przypada już tylko sześć pokoleń, co bardzo uprawdopodabnia taką interpretację.

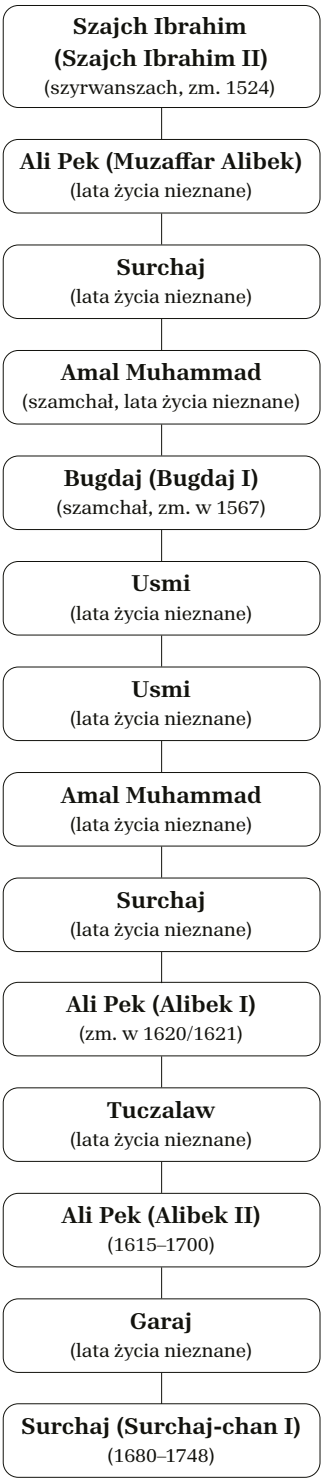
Odnośnie do przodków Bugdaja I genealogia Szychalijewa i Szumkina odpowiada genealogii przechowywanej w Krakowie. Jego ojcem był Amal Muhammad, syn Surchaja, który był synem Alibeka I. Protoplastą rodu był natomiast Szajch Ibrahim, którego naukowcy utożsamili z Szajchem Ibrahimem II, siódmym szachem Szyrwanu z dynastii Derbendydów, synem Farruha Jasara I[19].

Teza Szychalijewa i Szumkina o wyprowadzenia rodu szamchałów od władców Szyrwanu ma solidne podstawy. Badacze wyszli od konstatacji faktu, że pierwsze źródła dotyczące szamchałów w Dagestanie odnoszą się do XIV wieku (są to zarówno zabytki epigraficzne w Dagestanie, jak i informacje z dokumentów spoza jego granic, np. z ruskich latopisów). Jednocześnie zauważyli, że wschodnie źródła dokładnie opisujące mongolskie podboje w Dagestanie w XIII wieku ani razu nie wspominają o szamchałach. Z tego powodu jako okres, w którym pojawiła się dynastia szamchalska, Szychalijew i Szumkin wskazali początek XIV wieku. Powiązali ten fakt z rozszerzeniem wpływów Szyrwanu na Kaukaz Północny, czego istotnym elementem było włączenie w tym samym okresie Derbendu do jego posiadłości (Šihaliev, Šumkin 2025: 12). W swojej argumentacji naukowcy oparli się na ustaleniach azerbejdżańskiej historyczki Sary Aszurbejli. Z jej badań wynika, że w 1474 roku Farruh Jasar I wydał firman dotyczący jego syna Muhammada Gaziego, noszącego wówczas tytuł szamchała i będącego hakimem Baku, przy czym należy zaznaczyć, że zdaniem Aszurbejli tytuł szamchała wskazuje, że Muhammad Gazi był spokrewniony poprzez matkę z ucmijem[20] Kajtaku (Šihaliev, Šumkin 2025: 18; Ašurbejli 1983: 265). Ze źródeł historycznych wiadomo także, iż synowie Szajcha Ibrahima II rządzącego Szyrwanem w latach 1502–1524 uzyskali schronienie u szamchałów w Dagestanie, będących ich krewnymi. Jednym z nich był Muzaffar Mirza, a drugim Farruh Jasar II, który żył u szamchałów po zakończeniu swojego krótkiego panowania w Szyrwanie w latach 1527–1528. I to właśnie z państwa szamchałów przybył do Szyrwanu jego ostatni władca Szahruch, syn Farruha Jasara II, aby objąć rządy po śmierci Chalilullaha II w 1535 roku (Šihaliev, Šumkin 2025: 18; Ašurbejli 1983: 269, 272). Wobec powyższego Szychalijew i Szumkin wysunęli tezę, że szamchałowie wywodzą się od jednej

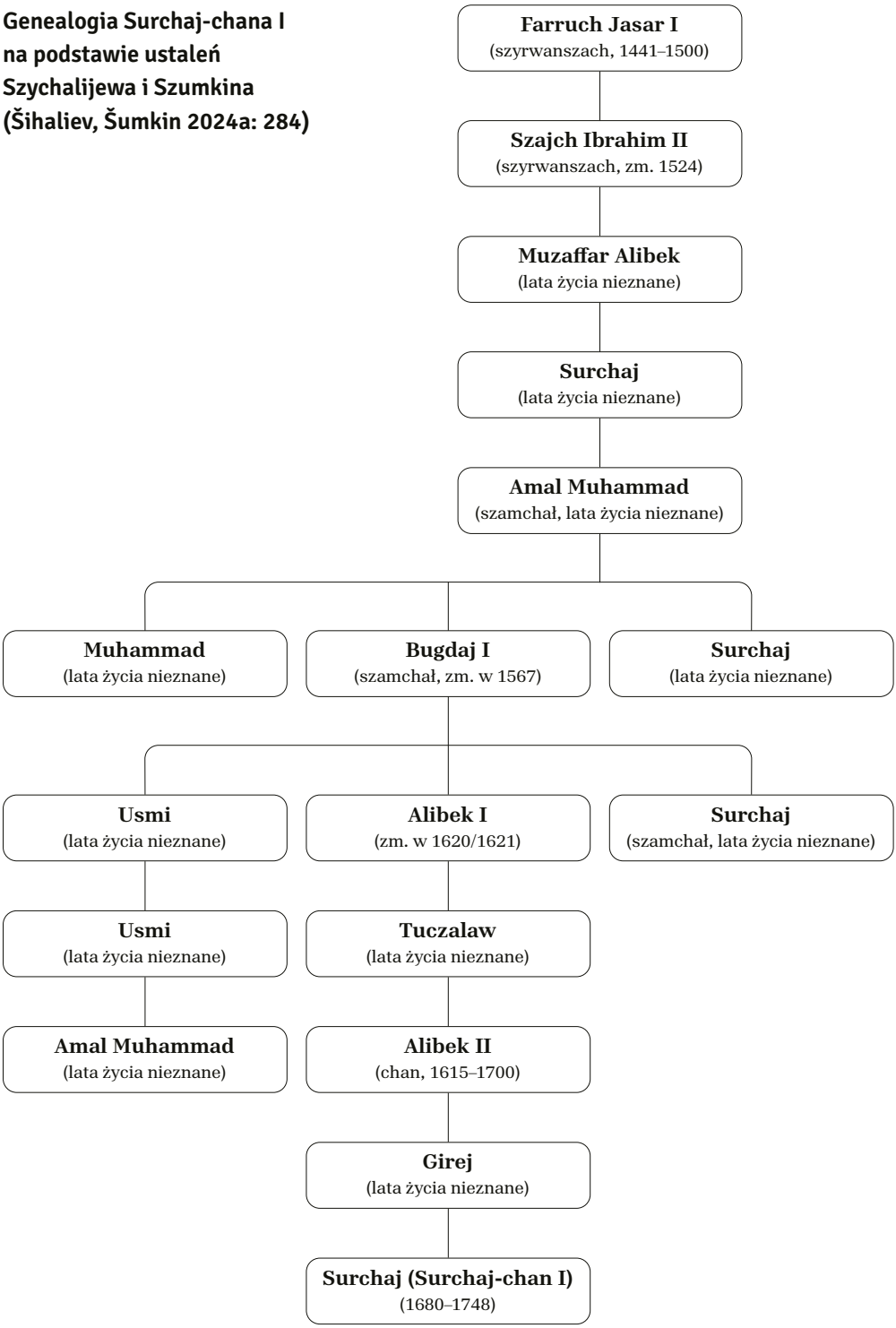
19 Farruh Jasar (1441–1500) – szach Szyrwanu rządzący w latach 1465–1500.

20 Ucmij był tytułem władców Kajtaku. Znaczenie i pochodzenie tytułu do tej pory powodują spory dagestańskich uczonych. Pojawił się on w dokumentach w XIV w., a został zlikwidowany przez Rosjan w 1820 r.

Genealogia Surchaj-chana I na podstawie odpisu krakowskiego

Genealogia Surchaj-chana I na podstawie ustaleń Szychalijewa i Szumkina (Šihaliev, Šumkin 2024a: 284)

z linii szachów Szyrwanu z dynastii Derbendydów, i jest to spójne z informacjami z późniejszych źródeł o arabskim pochodzeniu rodów szamchałów. Derbendydzi bowiem stanowili młodszą linię Kasranidów rządzących Szyrwanem i emiratem derbendzkim od XI wieku. Byli oni dynastią pochodzenia arabskiego, ale z czasem ulegającą iranizacji (Barthold, Bosworth 1997: 488–489). Kasranidzi wywodzili się natomiast od Jazididów/Mazjadidów, którzy z kolei byli najstarszym rodem pochodzenia arabskiego w Szyrwanie (Šihaliev, Šumkin 2025: 19). Jego przedstawiciel, Hajsam ibn Chalid, odrzucił zwierzchnictwo kalifatu Abbasydów i w 861 roku ogłosił się niezależnym władcą, szachem Szyrwanu. Zgodnie z rezultatami badań przeprowadzonych przez Władimira Minorskiego Jazididzi/Mazjadidzi[21] pochodzili z arabskiego plemienia Banu Szajban (Minorskij 1983: 20).

Należy także zaznaczyć, że w źródłach dagestańskich Ibrahim pochodzący z rodu Hamzy pojawia się także w przypadku ucmijów Kajtaku, aczkolwiek jest on w nich prezentowany jako syn Ishaka. Widać to na przykład w dokumencie omówionym przez Ajtberowa, który nazwał umownie „Anonimem Muslima z Urady". Zawiera on między innymi genealogię Rustama, ucmija Kajtaku w pierwszej połowie XVII wieku. Wśród jego przodków w osiemnastym pokoleniu wymieniony jest Abu Ishak Szajch Ibrahim, który z kolei w dziesiątym pokoleniu miał być potomkiem Hamzy al-Arabiego al-Kurajsza, wuja ze strony ojca Proroka Muhammada (Ajtberov 1978: 64). Oprócz tego Ibrahim, potomek Amira Hamzy, występuje w *Tarich Dagestan*. Jest on w niej wymieniony w grupie trzech „najbardziej dostojnych" osób wśród potomków Hamzy, którzy przybyli do Szyrwanu, aby stamtąd prowadzić dżihad (świętą wojnę) w Dagestanie. Szajch Ibrahim również i w tym źródle został wymieniony wśród potomków ucmijów Kajtaku (Šihsaidov 1972: 107).

Przytoczone powyżej źródła – bez względu na to, czy przedstawiają prawdziwe informacje, czy też stanowią emanacje pewnych tendencji biograficznych w Dagestanie, niemających faktycznego odzwierciedlenia w pochodzeniu danego rodu rządzącego – stanowią potwierdzenie opinii Amriego Szychsaidowa, że wywodzenie korzeni poszczególnych dynastii rządzących w Dagestanie od Kurajszytów (Hamzy i Abbasa) było zjawiskiem powszechnym w lokalnej tradycji nie tylko rodów rządzących, ale także bardziej znaczących rodzin, i właściwie nie dotyczyło to jedynie władców Awarii, którzy swoje pochodzenie wiązali z faraonami (Šihsaidov 1969: 111; Runovskij 1862: 376).

Na marginesie można zaznaczyć, że źródła osmańskie wyprowadzały genealogię szamchałów od Czyngisydów, co z czasem przenikło do historiografii dagestańskiej. Jednakże zdaniem Szychalijewa i Szumkina początkowo w dagestańskiej tradycji piśmienniczej przytaczana jest wyłącznie arabska wersja

[21] Obie nazwy powiązane są z osobą Jazida ibn Mazjada, który w 799 r. został wyznaczony przez Arabów na namiestnika Arranu. Był on dziadkiem pierwszego szacha Szyrwanu Hajsama ibn Chalida.

pochodzenia szamchałów. Według nich wersja mongolska nie ma silnych przesłanek źródłowych, a została sformułowana w państwie Osmanów z przyczyn politycznych i miała na celu osłabienie związków Dagestanu z Safawidami (Šihaliev, Šumkin 2024b: 445).

Na zakończenie prezentowania historycznego tła genealogii władców kumuckich należy jeszcze zaznaczyć jedną rzecz, która nie ma łatwego wytłumaczenia. Przyjęcie założeń Ajtberowa oraz Szychalijewa i Szumkina determinuje dalszy tok analizy i prowadzi do wniosku, że wersja genealogii przechowywana w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie została błędnie wydłużona poprzez włączenie do linii bezpośrednich przodków chana Surchaja I Czolaka osób, które nimi nie były. W związku z tym pojawia się następujący problem. Zgodnie z notatką sporządzoną przez niezidentyfikowanego przez nas polskiego orientalistę oryginalna genealogia sułtanów kazykumuckich, z której odpis jest przedmiotem naszego zainteresowania, została mu udostępniona przez Hemzę beja, będącego prawnukiem Surchaja. Miała się ona znajdować w drogocennym Koranie, wartym „tysiąc baranów", który został napisany w Persji w 1140 roku hidżry (1727/1728) i należał do Surchaja. Powstaje więc pytanie, kiedy ową genealogię umieszczono w Koranie? Jeżeli za życia Surchaja, który zmarł w 1748 roku, wyszłoby, że znał on poprawnie swoich przodków jedynie do czwartego pokolenia. W warunkach Kaukazu ogólnie przyjętą tradycją jest natomiast znajomość swoich przodków w linii męskiej do siódmego pokolenia, dlatego wydaje się mało prawdopodobne, aby władca wywodzący się z rodu szamchalskiego tak niedokładnie znał historię własnej rodziny. Mogło się jednak zdarzyć, że genealogia została umieszczona w Koranie już po śmierci Surchaja. Jednakże gdyby nawet nastąpiło to w okresie posiadania świętej księgi przez Hemzę beja, to Alibek I, ojciec Tuczalawa, jest jego przodkiem w siódmym pokoleniu i jednocześnie ostatnią poprawnie wymienioną osobą w krakowskiej genealogii.

Derbendname jest najbardziej znaną dagestańską pracą historiograficzną. Znanych jest około 60 jej odpisów. Od początku XVIII wieku zaczęto je gromadzić w bibliotekach na całym świecie i obecnie są przechowywane m.in. w Petersburgu, Moskwie, Paryżu, Stambule, Teheranie, Tbilisi, Erywaniu, Derbencie czy Machaczkale, no i oczywiście w Krakowie. Wiele rękopisów pozostaje również w prywatnych kolekcjach, przede wszystkim w Dagestanie (Orazaev 2018: 5). *Derbendname* została przetłumaczona na liczne języki i zachowała się w wersji perskiej, arabskiej, turkijskiej/azerbejdżańskiej, a także w językach dagestańskich, takich jak awarski, lezgiński, kumycki, dargiński, kubaczyński czy lacki. Rękopis przetłumaczono także na języki zachodnioeuropejskie: łacinę, angielski, francuski i niemiecki, a w obecnym wydaniu na język polski.

Wielość odpisów spowodowała, że znacznie różnią się od siebie treścią. W opinii Władimira Minorskiego wynika to z faktu, że różni tłumacze i kopiści uzupełniali

i zmieniali tekst, z którym pracowali (Minorskij 1963: 22). Michael Kemper dodaje, że owo bogactwo wariantów świadczy o wielowiekowej historii tekstu. Liczne zniekształcenia źródeł pierwotnych w *Derbendname* powodują, że nie może być ona traktowana jako wiarygodne dzieło historyczne, lecz jest ważnym świadectwem percepcji własnej historii przez Dagestańczyków (Kemper 2005: 78).

Za najważniejsze odpisy *Derbendname* uważa się współcześnie tzw. odpis rumiancewski, przechowywany obecnie w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie i petersburski (dawniej leningradzki), znajdujący się w zbiorach Instytutu Rękopisów Wschodnich Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu. Jedynie one zawierają odautorskie słowo wstępne, niezwykle ważne dla atrybucji utworu. Odpis rumiancewski jest bardziej znany i rozpowszechniony m.in. za sprawą Kazem-Bega[22], który co prawda zapoznał się z nim już po złożeniu swojej pracy do druku, lecz zdążył dodać do niej suplement zawierający jego fragmenty (Bartol'd 1973: 473–474). Jednakże zdaniem Hasana Orazajewa jest on późniejszą o kilka lat kopią petersburskiego, na którego podstawie można poprawić błędy i opuszczenia zrobione przez kopistę odpisu rumiancewskiego (Orazaev 1986: 30, 34). Wersja rumiancewska zawiera datę powstania rękopisu, ale jej druga cyfra jest zapisana niewyraźnie. Kazem-Beg odczytał ją jako rok 1731, przy czym miał to być rok według kalendarza juliańskiego. Z kolei Wasilij Bartold zaproponował, aby odczytać rok jako 1131 kalendarza muzułmańskiego (1719 kalendarza juliańskiego). Tymczasem Orazajew, opierając się na badaniach papieru przeprowadzonych przez Awrorę Falinę, zauważył, że niektóre karty rękopisu pochodzą z lat 1814 i 1815 i mają cechy charakterystyczne dla papieru produkowanego w Rosji w pierwszej ćwierci XIX wieku. Na tej podstawie zaproponował odczytanie daty z odpisu jako 1231 rok hidżry, a więc 1816. Odpis petersburski zawiera natomiast kolofon, z którego wynika, że jego przepisywanie zostało ukończone w 1810 roku (Orazaev 1986: 33). Przy tym najstarszym znanym odpisem jest ten przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej, datowany na 1687 rok (Orazaev 2017: 7). Dostał się on do Rosji w wyniku zajęcia przez jej oddziały w czerwcu 1829 roku Erzurumu, gdzie był przechowywany. Dodatkowo sprawę gmatwa fakt, że część badaczy, na przykład Bartold, stoi na stanowisku, iż wersja *Derbendname* z odpisu z 1687 roku jest późniejsza niż ta z odpisu rumiancewskiego (Bartol'd 1973: 475), a tym samym i petersburskiego, chociaż datowania obu sugerowałyby odwrotną kolejność.

[22] Muhammed Ali Kazym bej / Aleksandr Kazem-Beg (1802–1870) – orientalista. Urodził się w rodzinie szyickiego duchownego w Derbendzie. W młodości przyjął chrześcijaństwo i od tego czasu podpisywał się jako Aleksandr Kazem-Beg. Pracował początkowo u misjonarzy w Astrachaniu, gdzie nauczył się biegle zarówno języków wschodnich, jak i europejskich. Następnie rozpoczął karierę naukową. Był m.in. pierwszym dziekanem Wydziału Języków Wschodnich na Cesarskim Uniwersytecie w Petersburgu, a także członkiem rosyjskiej Cesarskiej Akademii Nauk oraz brytyjskiego Królewskiego Towarzystwa Azjatyckiego.

Rozpoczęcie badań nad *Derbendname* wiąże się z tzw. perskim pochodem Piotra I, który miał miejsce w latach 1722–1723. W 1722 roku w Derbendzie naib Imam Kuli przekazał carowi rosyjskiemu w darze symboliczne klucze do miasta i rękopis o historii Derbendu oraz wprowadzeniu do Dagestanu islamu, który z czasem miał wejść do historiografii pod nazwą *Derbendname* (Šihsaidov 2007: 3). Jego fragmenty przetłumaczył na język łaciński towarzyszący Piotrowi w wyprawie Dymitr Kantemir[23]. Z notatek mołdawskiego naukowca skorzystał następnie niemiecki historyk i filolog Gottlieb Siegfried Bayer[24] i jako pierwszy w artykule *De muro Caucaseo* opublikowanym w 1726 roku w czasopiśmie Petersburskiej Akademii Nauk „Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae" wprowadził do europejskiej historiografii informacje o interesującym nas rękopisie (Bayer 1726: 425–463).

W tym samym roku rękopis przetłumaczył na język rosyjski Josyf Iszbułatow pozostający w rosyjskiej służbie w charakterze tłumacza. Jego praca nigdy nie została opublikowana i jest przechowywana w archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Federacji Rosyjskiej (Orazaev 2017: 6–7). Iszbułatow korzystał z perskojęzycznej wersji, którą Imam Kuli przekazał w 1724 roku Fiodorowi Sojmonowi[25], również uczestniczącemu w perskiej kampanii Piotra I.

Po raz pierwszy *Derbendname* została wydana w tłumaczeniu na język europejski w pracy podróżnika-awanturzysty Jacoba Reineggsa[26], który na przełomie lat 70. i 80. XVIII wieku przebywał na Kaukazie (Bartol'd 1973: 472). We wsi Gubden[27] skopiował znajdujący się tam rękopis, a jego tłumaczenie dołączył do swojej pracy *Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus* wydanej w 1796 roku, opisującej Kaukaz pod względem historyczno-topograficznym. Kolejne wydanie rękopisu, również w wersji niemieckiej, ukazało się w 1814 roku w pracy *Geographisch-historische Beschreibung des östlichen Kaukasus zwischen den Flüssen Terek, Aragwi, Kur und dem Kaspischen Meere* autorstwa Juliusa

23 Dymitr Kantemir/Dimitrie Cantemir (1673–1723) – hospodar Mołdawii w latach 1710–1711. Nie został on jednak zatwierdzony przez sułtana osmańskiego. Zawarł sojusz z Piotrem I i uznał jego zwierzchnictwo. Po przegranej przez Rosjan z Turkami bitwie pod Stănileşti wyjechał do Rosji, gdzie zajął się działalnością polityczną i naukową.

24 Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738) – niemiecki historyk i filolog, akademik Petersburskiej Akademii Nauk.

25 Fiodor Sojmonow (1692–1780) – rosyjski nawigator, uważany za pierwszego rosyjskiego hydrografa. Zajmował się badaniami Syberii, a w latach 1757–1763 był gubernatorem syberyjskim.

26 Jacob Reineggs (1744–1793) – Niemiec o wielu profesjach. W młodości był cyrulikiem w Saksonii, aktorem w Austrii, lekarzem na Węgrzech, a także przyrodnikiem w Polsce. Trafił następnie do Gruzji i został nadwornym lekarzem króla Ereklego (ew. Irakliego) II. W 1782 r. przybył do Petersburga i stał się bliskim współpracownikiem ks. Grigorija Potiomkina. Uczestniczył w rosyjskich misjach dyplomatycznych na Kaukazie, m.in. brał udział w podpisaniu traktatu gieorgijewskiego w 1783 r., który ustanawiał protektorat i władzę zwierzchnią Cesarstwa Rosyjskiego nad Królestwem Kartlii i Kachetii.

27 Gubden – wieś w rejonie karabudachkenckim w Dagestanie.

Klaprotha[28] (Klaproth 1814: 84–121), a pięć lat później ten sam autor wydał tłumaczenie francuskie – *Extrait du Derbend-nâmeh ou de l'Histoire de Derbend* (Klaproth 1829: 439–467). Wydania Klaprotha są ważne m.in. z tego względu, że po raz pierwszy opublikował on rękopis pod nazwą *Derbendname* (Klaproth 1814: 84). W odpisach nie używa się natomiast takiej nazwy i nie ma jej również w odpisie przechowywanym w Krakowie. Ugruntowanie tego nazewnictwa w historiografii nastąpiło w 1851 roku w wyniku publikacji Kazem-Bega *Derbend-Nâmeh or the History of Derbend*, w którym autor umieścił tekst turkijski i jego tłumaczenie na angielski, co zapewniło mu uznanie w świecie naukowym i prestiżową Nagrodę Diemidowską[29]. Na tamten czas było to najpełniejsze i odpowiadające ówczesnym standardom naukowym wydanie. Odtąd rękopis we wszystkich kolejnych wydaniach nosi tytuł *Derbendname*. Trochę inaczej wygląda sprawa z rękopisami, które nie zostały dotychczas opublikowane. Na przykład przechowywany w Narodowym Centrum Rękopisów Republiki Gruzji w Tbilisi nosi nazwę *Historia Derbendu. Przekład z perskiego «Derbend-Name» nieznanego autora z załącznikiem E. G. Wejdenbauma, 1893 r. Studium badawcze* [*История Дербента. Перевод с персидского «Дербент-Намэ» неизвестного автора с приложением Е. Г. Вейденбаума 1893 г. Исследование*] (Orazaev 2017: 7).

Pierwsze pełne tłumaczenie *Derbendname* na język rosyjski zostało opublikowane w Tyflisie w 1898 roku pod tytułem *«Тарихи-Дербент-Наме» с 9-ю приложениями*, jak zaznaczono w publikacji „pod redakcją M. Alichanowa-Awarskiego", a więc Maksuda Alichanowa-Awarskiego, rosyjskiego generała pochodzenia awarskiego. Prace nad tłumaczeniem rękopisu prowadził również jeden z twórców rosyjskiej orientalistyki, Polak z pochodzenia – Józef Sękowski, co łączy ten tekst z Polską. Odbywało się to z zachęty znanego rosyjskiego mecenasa i kolekcjonera Nikołaja Rumiancewa. Nie wiadomo niestety, co się stało z tłumaczeniem Sękowskiego. Zgodnie z artykułem, który ukazał się w czasopiśmie „Журнал Министерства Народного Просвещения" w 1846 roku, tłumaczenie miało zostać ukończone, a jeden arkusz został wydrukowany, jednakże śmierć Rumiancewa wstrzymała dalsze prace wydawnicze (Bez autora 1846: 55). Przeprowadzona przez Henryka Jankowskiego analiza grafologiczna znajdujących się na marginesach rękopisu polskich wyrazów zapisanych przez tłumacza i listów Sękowskiego dowodzi, że ich autorem z dużym prawdopodobieństwem była inna osoba.

W XX i XXI wieku tłumaczeniami i badaniami nad *Derbendname* zajmowali się przede wszystkim, chociaż nie tylko, dagestańscy naukowcy, jak Hasan Orazajew,

---

[28] Julius Klaproth (1783–1835) – niemiecki orientalista i etnograf. Dzięki znajomości z Janem Potockim wziął udział w rosyjskim poselstwie do Chin jako członek zespołu naukowego, którym kierował Polak. Od 1804 r. pracował w Cesarskiej Akademii Nauk w Petersburgu. Od 1815 r. żył w Paryżu.

[29] Nagroda Diemidowska (Демидовская премия) – najbardziej prestiżowa rosyjska nagroda niepaństwowa dla naukowców, przyznawana przez Cesarską Akademię Nauk w latach 1832–1865.

Magomied-Said Saidow czy Amri Szychsaidow. Ostatnie zaś tłumaczenie, przygotowywane do wydania w 2026 roku, z języka arabskiego na rosyjski zostało zrealizowane przez pracowników Dagestańskiego Centrum Naukowego Rosyjskiej Akademii Nauk – Ramazana Abdułmażydowa, Magomieda Szechmagomiedowa i Szachbana Chapizowa (w druku).

Badania nad rękopisem rozpoczęły się właściwie od wydania Kazem-Bega. On bowiem jako pierwszy podjął rozważania na temat autorstwa, okresu i okoliczności powstania rękopisu (Saidov, Šihsaidov 1979: 7). Jeżeli chodzi o autora, to należy zaznaczyć, że w przypadku *Derbendname* można o nim pisać jedynie w charakterze przenośnym, a bardziej odpowiednim określeniem byłoby „kompilator". Badacze dopatrzyli się w utworze połączenia prac historyków perskich, a przede wszystkim arabskich, tworzących w IX i X wieku, takich jak al-Baladuri, al-Jakubi czy at-Tabari (Šihsaidov 1969: 18), a także al-Masudi, Ibn al-Asir i inni (Saidov, Šihsaidov 1979: 63), aczkolwiek zawiera on wiele uzupełnień, najprawdopodobniej pochodzenia miejscowego, zwłaszcza w zakresie wychwalania oręża arabskiego i islamu. Ponadto w środowisku naukowym popularny jest pogląd, że oryginał *Derbendname* powstał w języku perskim i został następnie utracony – zdaniem Wasilija Bartolda oryginalnym tekstem perskojęzycznym dysponował Fiodor Sojmonow, jednak po śmierci Iszbułatowa, który przetłumaczył go na rosyjski, rękopis zaginął (Bartol'd 1973: 477); jest też wersja, że ów perski tekst o Derbendzie, najprawdopodobniej autorstwa mułły Ibrahima z Kazwinu, był jednym ze źródeł, na którym oparto turkijski tekst *Derbendname* (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 12) i ponownie przetłumaczono go na perski na przełomie XVIII i XIX wieku z wersji turkijskojęzycznej (Minorskij 1963: 23). Ponadto w połowie XX wieku pojawiały się opinie, że oryginalnie *Derbendname* została napisana po arabsku (Saidov, Šihsaidov 1979: 12), ale współcześnie nie mają one zbyt wielu zwolenników.

Z kolofonu znajdującego się w odpisie rumiancewskim wynika, że zleceniodawca polecił autorowi rękopisu wybrać najciekawsze części z *Księgi o historii Derbendu* dotyczące historii budowy Bab al-Abwab (arabska nazwa Derbendu) i przetłumaczyć je na język turkijski, pomijając przy tym skomplikowane i trudne do zrozumienia zwroty perskie i arabskie (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 16).

O autorze *Derbendname* wspomnieli już w swoich wydaniach Bayer i Klaproth (chociaż w nieco niedokładnej formie podawali jego imię jako Akrasi), ale nie przytoczyli oni źródła swojej informacji. Autorstwo turkijskiego rękopisu można zaś ustalić dzięki dwóm jego odpisom – wspomnianemu już odpisowi rumiancewskiemu z Moskwy i odpisowi petersburskiemu. Wynika z nich, że jego autorem jest Awabi Muhammad Aktaszi al-Endirawi. Jest on szerzej nieznany i jedyne informacje o nim posiadamy z kolofonów znajdujących się we wspomnianych odpisach. Do początku XXI wieku istniał wśród badaczy konsensus, że był

on kumyckim historykiem pochodzącym z Endireju leżącego nad rzeką Aktasz. Sytuacja zmieniła się wraz z opublikowaniem w 2005 roku książki *Herrschaft, Recht und Islam in Daghestan* autorstwa Michaela Kempera. Badacz zauważył, że *nisba*[30] w przypadku Dagestanu bardzo rzadko była tworzona od hydronimów i w zdecydowanej większości przypadków związana jest z ojkonimami. Jego zdaniem jest możliwe, że w rzeczywistości Awabi Muhammad nie pochodził z Endireju nad Aktaszem, ale z miejscowości Aktasz znajdującej się na terenie historycznego Szyrwanu w obecnym Azerbejdżanie (Kemper 2005: 77–78). To stanowisko zostało przyjęte i rozbudowane przez badaczy dagestańskich, autorów wspomnianego już tłumaczenia odpisu arabskiego na rosyjski, przygotowywanego do wydania w 2026 roku. Sprecyzowali oni, że chodzi o współczesny Agdasz, a *nisba* al-Aktaszi w rzeczywistości powinna być czytana jako al-Agdaszi. Przytoczyli także kolejne argumenty na rzecz szyrwańskiego pochodzenia Awabiego Muhammada, m.in. odwołali się do słów samego autora zawartych w kolofonie z odpisu rumiancewskiego, w którym napisał „kiedy z woli zdradliwego losu znalazłem się wśród arystokracji Endireju, w kraju Kumyków" (tłumaczenie moje za Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 16). Wynika z nich, że Endirej to nie miejsce urodzenia autora, tylko miejscowość, do której przybył. Abdułmażydow, Szechmagomiedow i Chapizow zwrócili także uwagę na inne sprawy, między innymi na fakt, że przypadki migracji uczonych i działaczy religijnych w XVI i XVII wieku z północnej części obecnego Azerbejdżanu do Dagestanu nie były czymś wyjątkowym, ponieważ sunnici byli prześladowani przez szyickich władców Persji[31]. Jako przykład innej osoby, która przybyła z Agdaszu do Dagestanu, wskazali szejka Chalwatija Muhammadamina al-Agdasziego, żyjącego w XVI wieku i osiadłego w cachurskiej wsi Miszlesz. W XVII wieku – tym samym, w którym miała powstać *Derbendname* – inny przybysz z Szyrwanu, Muhammadrafi asz-Szyrwani, napisał historiograficzną pracę o Dagestanie – *Tarich Dagestan* (Abdulmażidov, Hapizov, Šehmagomedov 2026).

Jeżeli chodzi o czas powstania *Derbendname*, przyjęto ogólnie ustalenia Bartolda. Stwierdził on, że *terminus ante quem* dla rękopisu to 1099 rok hidżry (1687/1688), a więc rok datowania odpisu z Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (Bartol'd 1973: 475). Nieco bardziej skomplikowane okazało się wyjaśnienie genezy dzieła. Wśród pierwszych badaczy, którzy poruszyli temat *Derbendname*, takich jak Kantemir, Bayer i Klaproth, popularna była teza, że rękopis został napisany w okresie rozpowszechniania się islamu we wschodniej części Kaukazu Północnego. Wówczas to chan Krymu Gerej miał zawojować Dagestan i polecić

[30] *Nisba* w arabskiej i muzułmańskiej tradycji część imienia w formie przymiotnikowej oznaczająca przynależność do różnych grup społecznych, w zależności od miejsca pochodzenia lub zamieszkania.

[31] Obszar między Kurą a górami Kaukazu tradycyjnie był zamieszkiwany właśnie przez sunnitów.

Awabiemu Muhammadowi zrobienie wypisów ze źródeł arabskich i perskich odnoszących się do historii Dagestanu i przetłumaczenie ich na „czysty język turecki". Również w opinii Kazem-Bega *Derbendname* powstała na polecenie chana krymskiego, ale sprecyzował on, że chodzi o Mehmeda Gereja noszącego przezwisko Tłusty, który w 1578 roku na polecenie sułtana tureckiego znalazł się z wojskami w Dagestanie. Rewizja tego poglądu nastąpiła po badaniach Bartolda, który ustalił, że *Derbendname* powstała na polecenie miejscowego arystokraty, beka Czobana[32]. Współcześnie to właśnie ta wersja jest ogólnie przyjęta przez naukowców.

Interesujące są ustalenia dagestańskich badaczy na temat okoliczności powstania *Derbendname*. Zauważyli oni, że autor położył bardzo silny nacisk na propagowanie i upowszechnianie islamu w Dagestanie przez Arabów. Szychsaidow wyciągnął z tego wniosek, że był on zwolennikiem stanowiska, iż islam ugruntował się we wschodniej części Kaukazu już w okresie pierwszych pochodów Arabów (Šihsaidov 1969: 18). Tymczasem rola kalifatu była w tym zakresie nadzwyczaj skromna (Bobrovnikov 2019: 98). W opinii Magomieda-Saida Saidowa do XII–XIII wieku nie mamy żadnych źródeł świadczących o przeniknięciu islamu do górskiej części Dagestanu (Saidov 1957: 49); trochę inaczej sprawa wyglądała w dolinie Samuru. Rozprzestrzenienie się islamu w Dagestanie szło dość powoli. Umownie zakończenie islamizacji regionu nastąpiło w XV wieku, aczkolwiek nie oznaczało to, że przyjęły go wszystkie społeczności. Chrześcijaństwo utrzymywało się w poszczególnych miejscach wschodniej części Kaukazu Północnego nawet do początku XIX wieku (Šihsaidov 1969: 24, 124).

Znamienny jest sposób przedstawienia w *Derbendname* osoby Abu Muslima, ważnej postaci w dagestańskim folklorze, któremu przypisuje się rozpowszechnienie islamu w regionie (Šihsaidov 1969: 67). Może on posłużyć jako argument, aby powściągliwie podchodzić do faktografii prezentowanej w rękopisie, i jednocześnie stanowi interesujący przykład kreacji obrazu o wczesnym i szybkim rozpowszechnieniu się islamu w Dagestanie. Chociaż zgodnie z *Derbendname* to właśnie Abu Muslim był jednym z głównych propagatorów krzewienia islamu na Kaukazie i jednocześnie dowódcą z sukcesem walczącym przeciwko Chazarom, to literatura arabska nie wymienia osoby o tym imieniu, która w VII czy VIII wieku miałaby zawojować Dagestan (Saidov 1957: 43). Arabscy historiografowie dokładnie opisujący najazdy na wschodnią część Kaukazu nigdzie nie wspominają o głoszeniu na tym obszarze islamu, ograniczając się jedynie do informacji o nakładaniu na miejscową ludność podatków. Dodatkowo arabscy geografowie

[32] U Bartolda bek Czoban jest zaprezentowany jako syn Szamchała, wśród potomków którego był chan Gerej (Bartol'd 1973: 474). Z kolei w najnowszym rosyjskojęzycznym wydaniu *Derbendname* ta sama osoba jest przedstawiona pod imieniem Czupana, syna szamchała Giraja (Abdulmažidov, Hapizov, Šehmagomedov 2026).

i historiografowie z X wieku zaznaczają, że w kraju Serirów[33] i Kumuku było wyznawane chrześcijaństwo (Saidov 1957: 49). Znamienne jest również to, że *Derbendname* nic nie wspomina o przeciwstawianiu się przez miejscową ludność najazdowi arabskiemu, cały zaś konflikt jest prezentowany jako wojna Arabów z Chazarami.

Zgodnie z analizami przeprowadzonymi przez Władimira Bobrownikowa Abu Muslim jest wytworem lokalnej legendy, w dużym stopniu zawdzięczającej swoje ugruntowanie właśnie *Derbendname*. Abu Muslim jest w niej bohaterem-islamizatorem, noszącym cechy różnych misjonarzy muzułmańskich pochodzenia arabskiego, tureckiego, irańskiego i lokalnego, działających na Kaukazie od VIII do XVI wieku (Bobrovnikov 2019: 101). Jedną z kilku osób, której cechy można dostrzec w Abu Muslimie, jest na przykład arabski dowódca Maslama, który dwukrotnie dokonał niszczycielskich najazdów na Dagestan, po czym udał się do Syrii, gdzie zmarł (Saidov 1957: 48).

W *Derbendname* Abu Muslim jest właśnie tym, który wybiera szamchałów, mających pochodzić od Kurajszytów z rodu Abbasa, zwierzchnikami całego Dagestanu i lokalnych władców. Badacze zwracają jednak uwagę na występującą tu sprzeczność. Oto bowiem Abu Muslim, dowódca oddziałów kalifów z rodu Umajjadów, wyznacza na szamchała potomka Abbasa. Tymczasem jest historycznym faktem, że Umajjadzi prześladowali Abbasydów i nieprawdopodobne jest, aby jednego z nich ustanowili zarządcą takiego strategicznego, położonego przy granicy z Chazarami, regionu jak Dagestan. Taką narrację w *Derbendname* można wytłumaczyć tym, że kolejną osobą, której biografia znalazła odzwierciedlenie w działalności legendarnego Abu Muslima, jest Abu Muslim al-Churasani, przywódca proabbasydzkiej i antyumajjadzkiej rewolty w Chorasanie, który jednak nie miał żadnego związku z Dagestanem. W legendzie ów perski działacz wojskowo-religijny przetransformował się w arabskiego dowódcę szerzącego islam na Kaukazie (Bobrovnikov 2019: 93; Krištopa 2024: 34).

Zdaniem Szychsaidowa informacje przekazane w *Derbendname* oraz w innych kronikach o powszechnym zastępowaniu lokalnych władców namiestnikami pochodzenia arabskiego należy zaliczyć do późniejszych redakcji, powstałych na użytek lokalnych władców feudalnych (Šihsaidov 1969: 110). Szychsaidow i Saidow zwrócili także uwagę na okres, w którym powstała *Derbendname*. Na przełomie XVI i XVII wieku szamchalstwo znacznie rozszerzyło swoje wpływy w Dagestanie, jednakże już pod koniec pierwszej połowy XVII wieku znalazło się w kryzysie.

[33] Serir/Sarir – pochodzenie tej nazwy nie zostało dotychczas przekonująco wyjaśnione. Istnieją różne poglądy na temat, co oznaczał ten termin. Jeden z popularnych głosi, że była to arabska nazwa państwa w środkowym Dagestanie istniejącego ok X w. (Hapizov, Šehmagomedov 2023), natomiast drugi, że nazwa wywodzi się z języka perskiego i oznacza geograficzny termin „kraj gór". Byłby więc to perski odpowiednik turkijskiej nazwy Dagestan (Šihsaidov 1967: 123).

Zdaniem badaczy pojawienie się *Derbendname* można traktować jako reakcję na te wydarzenia. Miała ona ukazać siłę szamchalstwa, historycznie uzasadnić jego pierwszeństwo w Dagestanie, a także genealogicznie powiązać szamchałów z rodem proroka Muhammada, podczas gdy inni lokalni władcy, na przykład Tabasaranu czy Kajtaku, znaleźli się w gorszej sytuacji jako pochodzący od „prostych" Arabów. Ważne spostrzeżenia badaczy dotyczą samego terminu „szamchał", który zgodnie z ich ustaleniami nie pojawia się do XIII wieku w żadnym źródle powstałym w Dagestanie lub poza jego granicami. W literaturze arabskiej miał zaś zostać poświadczony dopiero w XIX wieku, a i to za sprawą tureckiego tłumaczenia pracy perskiego uczonego żyjącego na przełomie IX i X wieku at-Tabariego, co naukowcy wyjaśnili kontaktami tłumacza z dagestańskimi historykami. Tak więc ich zdaniem termin „szamchał" nie pojawiał się w czasach, które opisuje *Derbendname*, ale był szeroko znany w Dagestanie w XVII wieku, w okresie powstania rękopisu. Jest to zatem jawna próba wykreowania obrazu rodu szamchałów jako wywodzącego się z okresu podbojów arabskich (Saidov, Šihsaidov 1979: 61).

Odpisy *Derbendname* najczęściej prezentują wydarzenia rozgrywające się między V i X/XI wiekiem. Jest to charakterystyczne zwłaszcza dla odpisów turkijskich. Odpis przechowywany w Krakowie jest odstępstwem od tej zasady, ponieważ chociaż został napisany po turkijsku, jest krótszą wersją, kończącą się w połowie VIII wieku. Taka czasowa objętość opisywanych wydarzeń jest typowa szczególnie dla odpisów arabskich i przetłumaczonych z nich, głównie w XIX wieku, odpisów dagestańskich (Isaev 1984: 94). Odpis krakowski rozpoczyna się w okresie rządów Kubada[34], kończy się zaś na opisaniu przybycia do Dagestanu Abu Muslima, co nastąpiło „w roku sto piętnastym po Posłańcu". Tę ostatnią informację można różnie interpretować. Zazwyczaj w wydaniach *Derbendname* podaje się, że jest to rok hidżry (np. Alihanov-Avarskij 2007). Jednakże z odpisu krakowskiego bezpośrednio to nie wynika i można go odczytać również w taki sposób, że skoro Muhammad zmarł w 11 roku hidżry (632), to owo wydarzenie należy datować na 126 rok hidżry (743/744). Wersje turkijskie przeważnie mają kolejne rozdziały i są doprowadzone do początku XI wieku (Isaev 1984: 99). Przykładowo *Derbendname* wydana pod redakcją Maksuda Alichanowa-Awarskiego ma dodatkowo pięć rozdziałów dotyczących rządów w Derbendzie Marwana, polityki w stosunku do Dagestanu kalifów z dynastii Abbasydów: al-Mahdiego i Haruna ar-Raszida oraz o sytuacji w Derbendzie na przełomie IX i X wieku (Alihanov-Avarskij 2007).

Najcenniejszy spośród kolekcji dagestańskiej przechowywanej w zbiorach Biblioteki Naukowej PAU i PAN jest rękopis *Kroniki achtyńskiej*, znanej w dagestańskiej literaturze przedmiotu jako *Achtyname*. Tak jak w przypadku *Derbendname*

[34] Kubad/Kawad I był władcą Persji z dynastii Sasanidów i rządził nią w latach 488–189/499 i 501–531.

jest to nazwa umowna, albowiem w rękopisie – przynajmniej w odpisie krakowskim – taka nazwa nie pada. Pojawia się ona jednak w pracy poświęconej historii Kaukazu Wschodniego *Gulistan-i Iram*[35] Abbasgulu Bakichanowa[36], którą pisał na przełomie lat 30. i 40. XIX wieku (Buniatov 1991: 4), a której autoryzowane tłumaczenie na rosyjski ukazało się w 1926 roku (Bakihanov 1926: 35), chociaż sam przekład został ukończony już w 1844 roku (Buniatov 1991: 4). Tutaj również pojawia się wątek, który łączy tę pracę z Polską. Wiadomo bowiem, że w oryginale *Gulistan-i Iram* zostało napisane po persku, natomiast jednym z tłumaczy na rosyjski[37] był polski zesłaniec Tadeusz Łada-Zabłocki[38]. W liście do Romualda Podberskiego[39] pisanym w lutym 1843 roku relacjonował:

> Skorom tylko wrócił z ekspedycji, nie zdążyłem jeszcze się obejrzeć, gdy mnie obarczono niewdzięczną pracą, z której ani sława, ani korzyść dla mnie, ani pożytek ogólny dla narodu może wyniknąć. Siedzę bowiem od kilku miesięcy nad tłumaczeniem na język rosyjski *Historii wschodniej części zakaukaskiego kraju* przez pułkownika Abbas Kuli-chana Bakińskiego napisanej. Pracę tę wykonuję z urzędu, pod okiem samego autora, a więc sławę i korzyści odniesie sam tylko autor Abbas Kuli. Moje imię jako tłumacza nawet nie będzie znanym. Około sześciu godzin na dobę zabijam nad tą nudną robotą, i tak mi się przykrzy, iż aby uwolnić się od niej na czas niejaki, korzystałem przed dwoma miesiącami ze szczęśliwej okoliczności i zwiedziłem jeszcze przez nikogo z naszych niezwiedzaną Armenię Wielką (Adamczewski 2019: 349–350).

Jednakże tak jak w przypadku *Derbendname* analiza grafologiczna Henryka Jankowskiego nie potwierdziła, aby to Łada-Zabłocki był autorem dopisków na rękopisach dagestańskich przechowywanych w Krakowie.

Tekst *Achtyname* do czasów odnalezienia go w Krakowie był uważany za utracony, aczkolwiek w książce wydanej w 1963 roku *История Ширвана и Дербенда X–XI веков* Władimir Minorski napisał, że słyszał od Leonida Ławrowa, iż

---

35 W swojej pracy Bakichanow używa zwrotu „w Achtyname powiedziano", aby zrelacjonować wydarzenia przedstawione w tym źródle (Bakihanov 1991: 45, 62).

36 Abbasgulu Bakichanow (1794–1847) – turkijski historyk piszący w języku perskim, arabskim i azerbejdżańskim. Urodził się w rodzinie chanów bakińskich. W 1819 r. wstąpił na służbę rosyjską, w której od 1821 r. był tłumaczem w kancelarii naczelnego zarządcy (*главноуправляющий*) Gruzji. Prowadził badania historyczne, które dotyczyły przede wszystkim wschodniej części Kaukazu – Szyrwanu i Dagestanu. Zmarł w czasie epidemii cholery.

37 W literaturze przedmiotu jako głównego tłumacza pracy Bakichanowa na rosyjski wymienia się Wasilija Kuzmina, będącego tłumaczem w kancelarii naczelnego zarządcy Gruzji (Buniatov 1991: 4).

38 Tadeusz Łada-Zabłocki (1811–1847) – polski poeta, tłumacz i etnograf pochodzący z Białorusi. Studiował językoznawstwo na Uniwersytecie Moskiewskim. W latach 30. XIX w. został aresztowany i skazany na służbę wojskową w Samodzielnym Korpusie Kaukaskim. Zmarł w czasie epidemii cholery w guberni erewańskiej.

39 Romuald Podberski (1809 lub 1812–1856) – polski literat i wydawca. W 1851 r. został zesłany do guberni archangielskiej, gdzie zmarł.

niedawno odnaleziono egzemplarz *Achtyname* (Minorskij 1963: 25). Nic więcej o tej sprawie jednak nie wiadomo i w rezultacie znano rękopis jedynie z dwóch XIX-wiecznych streszczeń, które Szychsaidow, Orazajew i Ajtberow określili jako wersję A i wersję B (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 65). Wobec braku tekstu i posiadania wyłącznie relacji o nim badania nad *Kroniką achtyńską* były prowadzone w zdecydowanie skromniejszym zakresie, niż miało to miejsce w przypadku *Derbendname*.

Praca Bakichanowa niewiele wnosi do atrybucji *Achtyname*, ponieważ ogranicza się on do zaprezentowania jej treści. Bardziej przydatna jest w tym przypadku wersja B, umieszczona w rękopisie *Исторические сведения о бывших вольных общинах кубинской провинции, составляющих ныне самурский округ* 'Historyczne wiadomości o byłych wolnych społecznościach prowincji kubińskiej, składających się obecnie na okręg samurski', autorstwa Andrieja Diesimona[40], późniejszego wicegubernatora guberni gruzińsko-imeretyjskiej. Praca ta jest obecnie przechowywana w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym pod sygnaturą f. ВУА, д. 18488, лл. 1–12 i była wydrukowana w 1958 roku w zbiorze *История, география и этнография Дагестана XVIII–XIX вв. Архивные материалы* pod redakcją Marka Koswiena i Chadżi-Murada Chaszajewa, a jej fragment odnoszący się do *Achtyname* także w zbiorze *Дагестанские исторические сочинения* autorstwa Amriego Szychsaidowa, Timura Ajtberowa i Hasana Orazajewa. Z pierwszej strony rękopisu wynika, że był on przygotowany jako artykuł dla czasopisma „Северная пчела" (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 65), ale został autorowi zwrócony przez redakcję i nie został wówczas opublikowany. Chociaż w tekście nigdzie nie zaznaczono, w którym roku powstał artykuł, wiemy, że miało to miejsce w roku 1839. Wynika to stąd, że Diesimon napisał w swojej pracy o „tegorocznej" (*нынешнего года*) ekspedycji i w tym kontekście wspomniał o bitwie na uroczysku Adżyachur w dolinie Samuru między Rosjanami i siłami imama Szamila, mającej miejsce 30 maja 1839 roku (Desimon 1958: 367). Tak więc Diesimon i Bakichanow pisali swoje prace mniej więcej w tym samym czasie. Należy także zaznaczyć, że Diesimon nie nazywał swojego źródła *Achtyname*, ale z analizy treści można wnioskować, że było to to samo źródło, ewentualnie jedna z jego wersji, z którego korzystał Bakichanow.

W kontekście *Achtyname* Diesimon zaznaczył: „Ze starego rękopisu, otrzymanego od mieszkańca Achty, starca Abdula efendiego [...]" i umieścił komentarz: „Rękopis ten został sporządzony przez uczonego mahometanina, Refiego Szyrwańskiego, w 712 roku hidżry (1296 r. po Chr.), na podstawie starego zeszytu

40 Andriej Diesimon (1806–1879) – rosyjski działacz państwowy. Był synem wychodźcy z Triestu. Jego służba była związana przede wszystkim z Kaukazem, gdzie oprócz stanowiska wicegubernatora guberni gruzińsko-imeretyjskiej był m.in. dyrektorem kancelarii namiestnika Kaukazu i członkiem rady Zarządu Głównego Kraju Zakaukaskiego.

napisanego jeszcze w 318 roku hidżry (902 r. po Chr.)[41]" (Desimon 1958: 364). Szychsaidow, Orazajew i Ajtberow zauważyli jednak, że komentarz nie może się odnosić do *Achtyname*, ponieważ jest on zakończeniem wielu odpisów *Tarich Dagestan*. Aby wyjaśnić tę sytuację, zaproponowali założenie, że Diesimon otrzymał od Abdula efendiego połączony rękopis, w którym razem z historią Achty był odpis *Tarich Dagestan*, lub też że *Achtyname* była włączona w *Tarich Dagestan*. Badacze założyli również, że skoro prawie wszystkie odpisy *Tarich Dagestan*, które dotrwały do czasów współczesnych, są w języku arabskim, to również odpis *Achtyname* w dyspozycji Diesimona był po arabsku (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 65–66).

Sytuacja z krakowskim odpisem jest analogiczna, aczkolwiek został on przepisany i dołączony do *Derbendname* tak, aby stanowić z nim całość. Należy przy tym mieć na względzie polski tytuł rękopisu brzmiący: *Kroniki Dahystana, spisane od różnych osób w Achty, w Derbend, w Gazy-Kumuk*. Na podstawie tych informacji logiczne jest założenie, że *Derbendname* zostało przepisane w Derbendzie, *Achtyname* w Achty, a drzewo genealogiczne w Kumuku. Nie wiemy jednak, kto złożył krakowską *Kronikę Dagestanu* do obecnej formy – czy była to inicjatywa niezidentyfikowanego polskiego badacza, czy też otrzymał on już rękopis w takiej formie, w jakiej funkcjonowała w Dagestanie. Bardziej prawdopodobna jest raczej wersja druga.

Jeżeli chodzi o datowanie *Achtyname*, to Szychsaidow, Orazajew i Ajtberow, opierając się na streszczeniach kroniki przedstawionych przez Bakichanowa i Diesimona, zauważyli, że wydarzenia rozgrywające się na jej łamach dotyczą okresu między VI a IX wiekiem. Podkreślili przy tym, że w X wieku w Dagestanie następuje decentralizacja władzy, a także, że to w tym okresie pojawia się szereg większych miejscowości pretendujących do odgrywania ważnej roli w regionie. Do tego celu potrzebowały one „dostojnej przeszłości". *Achtyname* jest właśnie zdaniem naukowców produktem budowania owej „dostojnej przeszłości" poszczególnych miejscowości dagestańskich, w tym przypadku Achty. W konsekwencji w opinii Szychsaidowa, Orazajewa i Ajtberowa to najprawdopodobniej w X wieku powstał interesujący nas rękopis (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 66–67).

W krakowskim odpisie znajdujemy jeden wątek, który stoi w opozycji z ustaleniami dagestańskich naukowców. Pojawia się w nim mianowicie dwukrotnie termin „szamchał", zgodnie zaś z opinią Szychsaidowa i Saidowa tytuł ten nie funkcjonował w Dagestanie przed XIII wiekiem (Saidov, Šihsaidov 1979: 63). Sprawę tę możemy wyjaśnić na trzy sposoby: 1) *Achtyname* nie powstało w X wieku i jest dziełem późniejszym; 2) termin „szamchał" był w użyciu kilka wieków wcześniej,

[41] Dostrzegalna jest tu nieścisłość, rok 712 kalendarza muzułmańskiego odpowiada bowiem 1312/1313 rokowi kalendarza gregoriańskiego, zaś rok 318 rokowi 930/931.

niż dotychczas zakładano; 3) wstawkę o szamchale należy uznać za późniejszą redakcję tekstu. Najmniej prawdopodobna wydaje się opcja druga. Biorąc pod uwagę, że w *Achtyname* – analogicznie jak w *Derbendname* – szamchał został wywyższony w znaczeniu regionalnym i przedstawiono go jako zarządcę Dagestanu, który na polecenie Abu Muslima pobierał daninę nie tylko od lokalnych władców, ale także od Gruzji, można uznać, że przynajmniej ten fragment ma XVII-wieczne konotacje. Warto także zaznaczyć, że w tym samym fragmencie jest mowa o „Achtyńczykach", a słabo udokumentowane jest użycie takiej nazwy w X wieku. Ogólnie zakończenie krakowskiego odpisu *Achtyname* przypomina w swojej wymowie zakończenie *Derbendname* i dotyczy sposobu poboru podatków w Dagestanie.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden szczegół. Zarówno w streszczeniu Diesimona, jak i Bakichanowa jest mowa o twierdzy w Achty, którą oblegał Samsam (Bakihanov 1991: 62; Desimon 1958: 364). Według Bakichanowa Anuszyrwan, zainteresowany dagestańskimi wodami mineralnymi, wysłał emira Szah Bany wraz z sześćdziesięcioma rodzinami i trzystoma wojownikami z Farsu dla wybudowania twierdzy oraz łaźni na terytorium obecnej Achty, której resztki w czasach Bakichanowa były jeszcze widoczne. U Diesimona nie ma w tym miejscu mowy o twierdzy, a jedynie o wybudowaniu wsi i łaźni, tak jak i w odpisie krakowskim. Szychsaidow, opierając się na zabytkach epigraficznych i wykopaliskach archeologicznych, datował wybudowanie twierdzy w Achty na XI–XIII wiek (Šihsaidov 1969: 137). Natomiast w 1993 roku Szychsaidow, Orazajew i Ajtberow, powołując się na badania epigraficzne Ławrowa, stwierdzili, że twierdzę w Achty wybudowano „około XIII wieku" (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 72; Lavrov 1966: 95). Aby wyjaśnić rozdźwięk pomiędzy datowaniem twierdzy i datowaniem rękopisu, badacze wysunęli założenie, że w *Achtyname* jest mowa o jakiejś wcześniejszej fortyfikacji niż u Ławrowa. Niewykluczone, że tak było w istocie, jednakże nie można odrzucić założenia, że jest to kolejny dowód na to, iż *Achtyname* powstała później niż w X wieku, ewentualnie, że jest to kolejna późniejsza zmiana redakcyjna.

Analizując streszczenia Bakichanowa i Diesimona, Szychsaidow, Orazajew i Ajtberow wyodrębnili trzy główne tematy poruszane w *Achtyname*. Są to: 1) wysłanie przez Anuszyrwana osiedleńców perskich do południowego Dagestanu pod dowództwem Szah Bana; 2) zajęcie południowego Dagestanu przez Chazarów i zwrócenie się Derwiszaja o pomoc do Abu Muslima; 3) działania wojsk Abu Muslima w Dagestanie i śmierć chazarskiego dowódcy Samsama oraz ślub siostry Abu Muslima z Szah Banem. Naukowcy zauważyli przy tym, że wersja zaprezentowana przez Bakichanowa jest obszerniejsza i znajdują się w niej motywy, których nie ma w wersji Diesimona (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 65–66).

Odpis krakowski relacjonuje te same wydarzenia, co wersja Bakichanowa i Diesimona. Najwcześniejsze wzmianki zawarte w odpisie krakowskim, podobnie jak w streszczeniu Bakichanowa i Diesimona, odnoszą się do okresu rządów Chosrowa I Anuszyrwana w latach 531–579. Ich kulminacja przypada jednak na okres życia legendarnego Abu Muslima, a więc na VIII wiek. Wobec braku tekstu, z którego korzystali XIX-wieczni autorzy, trudno porównywać detale, nie wiadomo bowiem, co jest ich uzupełnieniem, a co rzeczywiście znajdowało się w rękopisach będących w ich posiadaniu. Przykładem może być fragment z omówienia przez Bakichanowa *Achtyname*, który traktuje o wysłaniu przez Anuszyrwana z Farsu ludzi dla budowy twierdzy „[...] w tym miejscu, gdzie obecnie znajduje się wieś Achty. Obok niej i do dzisiaj widoczne są ruiny twierdzy Szahbani" (Bakihanov 1991: 45). Z tekstu trudno wywnioskować, czy owe „obecnie" i „do dzisiaj" odnoszą się do słów autora *Achtyname*, czy też jest to wstawka Bakichanowa. Analogiczna jest sytuacja m.in. wówczas, gdy Bakichanow twierdzi: „W *Achtyname* powiedziano, że emir Szahbani z rodu Sasanidów [...]" czy „W 560 roku, kiedy Anuszyrwan po trzydziestoletnim panowaniu został nazwany Sprawiedliwym [...]" (Bakihanov 1991: 45). W krakowskim odpisie Szah Bany nie jest bezpośrednio zaprezentowany jako pochodzący z rodu Sasanidów. Znajduje się natomiast fragment, w którym Derwiszaj przedstawia się Abu Muslimowi: „Jestem z rodu Anuszyrwana, z miejsca zwanego Szah Bany. Synem szacha Hasana". Biorąc pod uwagę fakt, że z rękopisu wynika, iż szach Hasan był z kolei synem Szah Bany, a Anuszyrwan pochodził z dynastii Sasanidów, można oczywiście i z odpisu krakowskiego wyciągnąć wniosek, że Szah Bany był z rodu Sasanidów, ale otwarcie nie ma w nim takiego stwierdzenia. Jeżeli chodzi o drugą sprawę, to w krakowskim odpisie nie ma podanego roku, w którym Anuszyrwan otrzymał przydomek Sprawiedliwy. Nie ma też informacji, że było to po trzydziestu latach panowania, natomiast napisano, że otrzymał go trzydzieści lat po wybudowaniu łaźni przez Szah Bany na terenie Dagestanu.

Interesujący jest przypadek fragmentu dotyczący Kizlaru. Wydaje się to istotną sprawą dla datowania *Achtyname*, ponieważ według tekstu *Historia miasta Kizlar*, napisanego po kumycku w latach 1908–1916 i przetłumaczonego następnie przez Orazajewa na rosyjski, wynika, że miasto zostało założone w 1545 roku przez wychodźców z Azji Środkowej i początkowo nosiło nazwę Abusijach (*Абусиӑах*) (Orazaev 2003: 168). Z kolei w źródłach pisanych nazwa Kizlar pojawia się po raz pierwszy w 1616 roku w dokumentach wojewody terskiego Chochłowa (Selivanov 1895: 48–49). W wydaniu Bakichanowa z 1991 roku pod redakcją Ziji Bunjatowa i opartym na tekście z podpisem Bakichanowa przechowywanym w Instytucie Rękopisów w Tbilisi, przetłumaczonym przez Kuzmina i Ładę-Zabłockiego, znajduje się fragment: „[...] Chazarowie założyli [...] miasto na lewym brzegu Samuru i zasiedlili go mieszkańcami Tarsa, przyprowadzonymi

z tego miejsca, gdzie obecnie jest Kizlar" (Bakihanov 1991: 62). Identyczny fragment znajduje się i w pierwszym rosyjskojęzycznym wydaniu *Gulistan-i Iram* z 1926 roku, opartym na dwóch innych odpisach pracy Bakichanowa (Bakihanov 1926: 49). Trochę inaczej fragment ten został zaprezentowany przez Szychsaidowa, Orazajewa i Ajtberowa: „[...] oni [tj. Chazarzy – P.A.] zbudowali [...] miasto (*шахр*), Tarsa, mieszkańców którego przyprowadzili z obwodu (*нахӏя*), obecnie nazwanego Kizlar". Przy Tarsie dodali przypis wyjaśniający: „A. Bachichanow podaje, że na lewym brzegu Samuru, naprzeciwko wsi Kara Küre (w rejonie achtyńskim), w miejscowości Kipczach (najprawdopodobniej uroczysko Gapcach), znajdowała się osada, która – według relacji miejscowych mieszkańców – była zamieszkana przez emirów Tarsa (*tarsā* po persku oznacza 'chrześcijan') i nosiła nazwę miasta Kamkam" (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 69, 72). Przy tym badacze nie korzystali ze znanego im tłumaczenia rosyjskiego wydanego w 1926 roku ani z drugiego wydania rosyjskojęzycznego z 1991 roku, wykorzystali zaś przetłumaczony na rosyjski tekst perskojęzyczny wydany w Baku w 1970 roku, będący oryginalną pracą Bakichanowa. We wszystkich wydaniach Bakichanowa znajduje się jednak wyraz „obecnie" w nawiązaniu do Kizlaru, ale ze względu na przyjęty przez niego sposób narracji trudno jednoznacznie ustalić, czy jest to wstawka Bakichanowa, czy też rzeczywiście zapisano tak w rękopisie *Achtyname*, którym dysponował.

W pracy Diesimona na ten temat napisano: „Samsam [dowódca chazarski – P.A.] założył miasto Tarsa, zaludniając je mieszkańcami z obwodu kaukaskiego" (Desimon 1958: 364). Ciekawe jest przy tym uściślenie przez Diesimona, na podobieństwo perskojęzycznego wydania Bakichanowa z 1970 roku, że miasto to znajdowało się naprzeciwko innego – Kala Küre i dodanie, że obecnie jest to wieś (Desimon 1958: 364). W krakowskim odpisie trudno jednoznacznie wskazać, kto założył interesujące nas miasto – czy był to Samsam, czy Emir Kagi. W tłumaczeniu Henryka Jankowskiego fragment o tym brzmi: „Wówczas przeklęty Chakan wkroczył do Derbendu. Osadził tam swoje dzieci. Ściągnął i osadził tam człowieka o imieniu Samsam. Wezyrem uczynił Emir Kagiego. Emir Kagi pochodził z Damaszku. Na drugim brzegu rzeki Samur założył miasto. Osadził tam begów z Kyzlaru. Nazywali się Tarsa, wspierali Samsama". W zdaniu poprzedzającym informację o mieście jest mowa o Emirze Kagim, ale biorąc pod uwagę sposób napisania *Achtyname*, nie można wykluczyć, że chodzi o Samsama. Tak więc zarówno w odpisie krakowskim, jak i w streszczeniu Bakichanowa mowa jest o Kizlarze, jedynie Diesimon napisał o ludziach z „obwodu kaukaskiego", a więc wykorzystał rosyjską nomenklaturę nazewniczą funkcjonującą w okresie pisania przez niego swojej pracy. Obwód kaukaski z centrum administracyjnym w Stawropolu istniał bowiem w latach 1822–1847 roku i obejmował także Kizlar.

Na marginesie rozważań można wspomnieć o pewnej rozbieżności w nazewnictwie miasta. Z odpisu krakowskiego, wersji *Achtyname* streszczonej przez Diesimona i perskojęzycznego wydania *Gulistan-i Iram* z 1970 roku wynika, że to nowe miasto założone przez Chazarów nad Samurem nosiło nazwę Tars(a). Z kolei w rosyjskojęzycznych wydaniach *Gulistan-i Iram* z 1926 i 1991 roku nie wymienia się nazwy miasta i jednocześnie przytacza się informację, że zostało one zasiedlone przez mieszkańców miasta Tars, które było usytuowane na terenie obecnego Kizlaru.

Obecność nazwy Kizlar w *Achtyname* można wyjaśnić na dwa sposoby. Albo odpis krakowski i rękopis będący w dyspozycji Bakichanowa jest/był w redakcji XVII-wiecznej lub późniejszej, kiedy nazwa ta znajdowała się w powszechnym użyciu, albo też powstanie samej *Achtyname* należy przesunąć z X wieku na okres późniejszy.

Należy także zaznaczyć, że istnieją drobne rozbieżności między treścią streszczeń a odpisem krakowskim. Za przykład może służyć fragment, w którym Diesimon napisał, że z *Achtyname* wynika, iż w młodości Anuszyrwan zamieszkiwał w Derbencie (Desimon 1958: 364). Z krakowskiego odpisu nie można wyciągnąć takiego wniosku i nie ma w nim fragmentów odnoszących się do Anuszyrwana przed objęciem przez niego tronu szachów.

Jeżeli zaś chodzi o wiarygodność *Achtyname*, to zdaniem Szychsaidowa, Orazajewa i Ajtberowa daje ona autentyczny obraz stosunków wojenno-politycznych w południowej części Dagestanu i relacji między Chazarami, Arabami i ludnością miejscową, a opisane wydarzenia znajdują ogólnie potwierdzenie w innych źródłach, zwłaszcza arabskich z IX i X wieku. W tym zakresie badacze nie podali wielu przykładów, a odwołali się jedynie do dwóch – prac arabskiego historyka z IX wieku al-Baladuriego i jego informacji o przebywaniu Chazarów w południowej części Dagestanu, ich porażce w bitwie z Marwanem ibn Muhammadem, ostatnim kalifem z dynastii Umajjadów, i w konsekwencji osiedleniem części z nich przez Marwana w dolinie Samuru. Ponadto założyli, że autor *Achtyname* w wielu przypadkach korzystał najprawdopodobniej z tych samych źródeł, co autor anonimowej kroniki arabojęzycznej *Historia Abu Muslima* (Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993: 67–68). Wydaje się jednak, że treść *Achtyname* wymaga ostrożniejszej oceny, niż sugeruje to opinia Szychsaidowa, Orazajewa i Ajtberowa. Nie jest bowiem wykluczone, że w pracy tej zostały zaprezentowane ludowe legendy, tylko w pewnym stopniu oparte na źródłach historycznych, na co dobrym argumentem jest fakt, że jednym z głównych bohaterów jest legendarny Abu Muslim.

Najprawdopodobniej *Achtyname* powstawała według podobnego schematu jak *Derbendname* – jako tekst o wielowarstwowej strukturze, którego rdzeń stanowi narracja o najazdach arabskich w drugiej połowie I tysiąclecia. Kolejne

redakcje, powstające na przestrzeni wieków, przynosiły nie tylko uzupełnienia i przekształcenia treści, lecz także odzwierciedlały zmieniające się potrzeby ideowe i polityczne środowisk, w których funkcjonowały. W efekcie mamy do czynienia z przekazem o charakterze kompilacyjnym, łączącym elementy tradycji historiograficznej, lokalnej pamięci oraz narracji legitymizujących władzę i porządek społeczny. Z tego względu rękopisy dagestańskie przechowywane w Bibliotece Naukowej PAU i PAN w Krakowie należy traktować nie tylko jako źródło do dziejów regionu, lecz również jako świadectwo sposobów konstruowania przeszłości w kulturze muzułmańskiego Kaukazu. Ich dalsze badania – obejmujące analizę porównawczą z innymi odpisami, studia nad językiem i warstwami redakcyjnymi, a także pogłębione kwerendy proweniencyjne – mogą się w istotny sposób przyczynić do lepszego zrozumienia zarówno historii Dagestanu, jak i mechanizmów funkcjonowania tradycji rękopiśmiennej na tym obszarze.

II. WSTĘP

1. Opis rękopisów

Rękopisy znajdują się w zbiorach Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie pod sygnaturą rkps 1348. Przytaczam pierwszą część opisu katalogowego w całości (s. 115–116):

> Kronika Dagestanu. Sygn. 1348. J. azerbejdżański. XVIII w. Papier błyszczący, prążkowany, żółtawy (k. 1–26), papier gładki (k. 27–29). Cm 22,3 × 18,5. Kart 30. 14 wierszy na stronę (k. 1–26), 18 wierszy (k. 27–29). 3 ręce, pierwsza k. 1–26, druga k. 27 r° do połowy, trzecia k. 27 r° od połowy do końca. Pismo tureckie *nasḫī*. Niektóre słowa, *basmala*, podkreślenia i przerywniki czerwone. Bez oprawy, zszyte 3 części.
>
> Bez tytułu. Fragmenty historii Derbentu oraz Dagestanu w formie opowieści, dotyczące głównie zdobycia Dagestanu przez ʿAbd al-Malik ibn Abū Muslima w drugiej połowie VIII w.
>
> Początek (k. 1vo): بسم ... بو كتاب دربند شهر ننك بياننك ايدور و جمله داغستان اولكاسننك اصلين و نسلين سلور و بلد رور ...

W drugiej części opisu jest jedna pozycja bibliograficzna i pięć uwag. Pierwsza uwaga wyszczególnia karty niezapisane 14v°, 15r°, 26, 29v° i 30. Uwagi b) – d) dotyczą późniejszych wpisów i dopisków w rękopisie, ostatnia zaś wskazuje, że rękopis jest darem Celestyna Rayskiego, który według autora katalogu jest też najprawdopodobniej autorem wpisów, tzn. „wyjaśnień w języku polskim nazw miejscowości oraz słów tureckich". Przytoczę jeszcze krótki opis z wcześniejszego katalogu Czubka (1906: 229), do którego odsyła też Tadeusz Majda, bardzo ogólny, gdyż Czubek nie był orientalistą i nie zagłębiał się w zawartość rękopisu:

> 1348 Rps z 19 w., 22·3 × 18·3, i 17·5 × 10·5, k. 32 i 5; 2 zeszyty. »Kroniki Dahystana, spisane od różnych osób w Achty, w Derbend, w Gazy-Kumuk« (w miejscowym języku). Dar Celestyna Rayskiego.

Jak widać, między przytoczonymi opisami katalogowymi są pewne różnice. Choć opis Majdy jest niewątpliwie bardziej szczegółowy i fachowy, jako sporządzony przez orientalistę, to też nie jest pełny. Po pierwsze pod podaną sygnaturą jest nie jeden, lecz dwa rękopisy, choć drugi jest bardzo krótki, zaledwie dziesięć kart z tekstem na ośmiu stronach. Ten drugi rękopis nie ma osobnej sygnatury. Opis nie podaje jego zawartości. Po drugie opis Majdy nie podaje poematu o Alim.

Poniżej przedstawię mój własny, szczegółowy opis. Otóż pozycja nr 1348 obejmuje dwa zeszyty, jak podał Czubek w swym katalogu, zob. wyżej.

Pierwszy zeszyt, większy, zawiera 32 karty o wymiarach 18,5 × 22,5 dwóch rodzajów papieru. Pierwsza składka obejmuje karty 1–27, według Majdy (1967: 115) 1–26. Majda określa papier jako błyszczący, prążkowany, żółtawy. Według mnie jest błyszczący, gładki, nie jest prążkowany, lecz ma po czternaście tłoczonych bruzd lub linii wraz z obramowaniem, służących jako wzornik do prowadzenia pisma w równych rządkach, co widać bardzo dobrze zwłaszcza na stronach niezapisanych. Majda najprawdopodobniej pomylił papier prążkowany, jako rodzaj gotowego wyrobu, z papierem przygotowanym do pisania w równych rządkach o równych odstępach lub użył terminu „prążkowany" w odniesieniu do papieru bruzdowanego lub liniowanego[1]. Numery kart (foliacja) widnieją na stronach recto kart zgodnie z kierunkiem pisma arabskiego od prawej do lewej (grzbiet po prawej stronie). Są pisane ołówkiem w lewym górnym rogu. Papier bez znaków wodnych, ale z widniejącymi odciskami pieczęci, niestety słabo widocznymi, np. k. 20. Jest tam owalna pieczęć, napis w otoku nieczytelny, pośrodku jakby inicjały, być może pierwsza litera to D. Odcisk pieczęci na k. 17 jeszcze mniej czytelny. Tekst pisany czarnym atramentem dobrej jakości, który nie stracił czerni. Pewne słowa (np. inwokacja koraniczna na k. 1b, wyraz *evvel* w rządku trzecim) i nadkreślenia (np. na k. 1b nad wyrazem *andan* (rządek 4), nad wyrazem *rivāyetde* (rządek 5) i nad wyrazem *ammā* (rządek 10)) atramentem czerwonym, miejscami zrudziałym. Atrament dopisków na marginesach w języku polskim pierwotnie czarny, obecnie zbrązowiały. Pismo *nasḫī*, jak stwierdził Majda, choć z pewnymi cechami pisma *nastalīq*[2], używanego głównie w Iranie. Bardzo wprawna ręka kopisty, pismo dobrze czytelne i ładne, choć w wielu miejscach wokalizacja niejednoznaczna, niekiedy błędna. Jest po czternaście rządków na stronę. Nie ulega wątpliwości, że kopia jest dziełem wykształconego człowieka, być może zawodowego pisarza lub kopisty, albo kogoś, kto parał się tą pracą pobocznie.

[1] Papier do pisania powszechnie przygotowywano w ten sposób na Bliskim Wschodzie i w Azji Środkowej, a technika ta nazywa się z tur. (< ar. + tur.) *mıstarlama* < *mıstar* 'liniownik, bruzdownica papieru', por. opis Sulimowicza (1969: 42–43) tego przyrządu.

[2] Zaznaczmy, że według Orazajewa rękopis petersburski, datowany przez niego na 1816 r., również napisano tym rodzajem pisma.

Pierwsza jednostka to *Kronika derbendzka*, bez tytułu, karty 1b–14a, łącznie 26 zapisanych stron tekstu. Jest to najdłuższa jednostka tekstu w obu zeszytach. Strona 14a, jako ostatnia strona *Kroniki derbendzkiej*, zawiera tylko osiem rządków zapisanych mniej więcej do połowy. Z powodu wszywki o mniejszych rozmiarach i innym układzie tekstu między kartami 13 i 14, która ma numery 14 i 15, numer karty 14 poprawiono później ołówkiem na 16, jednak właściwym numerem jest 14 (14a), na co wskazuje kustosz (odsyłacz) na dole k. 13b, tj. wyraz *keçe*, od którego zaczyna się pierwszy rządek karty 14. Na k. 14a kończy się *Kronika derbendzka*.

Strona recto pierwszej karty (1a), liczbowanej jako 1, zawiera metatekstowy tytuł w języku polskim „(1) Kroniki (2) Dahystana. (3) spisane od różnych osob w Achty, (4) w Derbend, w Gazy-Kumuk. (5) R. P. (6) Star. Stylu." w układzie wyśrodkowanym. R. P. to najprawdopodobniej skrót od *roku pańskiego*, choć daty brak. Mniej prawdopodobne jest odczytanie tego jako skrótu od *rękopismo* 'rękopis', to znaczy *rękopismo starego stylu* 'rękopis starego stylu'.

Tą samą ręką, choć mniej starannie, napisana jest polska notatka we wszywce (k. 15a–14b) o genealogii oraz wszystkie pozostałe wpisy w języku polskim na marginesach. *Kronika derbendzka* zaczyna się od inwokacji koranicznej (1) *Bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm* 'W imię Boga miłosiernego, miłościwego' i słów *ve bihī nestaʿīn* 'Tylko Jego prosimy o pomoc' (cały rządek czerwonym atramentem), po czym następuje wskazanie, co jest przedmiotem kroniki, (2) *Bu kitāb Derbendi şehirinüñ beyānun ider ve cümle Dağıstān ölkesinüñ* (3) *aşlın ve neslin sevler ve bildürür* '(2–3) Ta książka jest opisem miasta Derbendu, podaje początki i rodowód całej krainy dagestańskiej'.

Kronika derbendzka ciągnie się dalej na k. 22b–23b:9 (około trzech stron), lecz ta część jest powtórzeniem, choć z rozmaitymi zmianami, wcześniejszego tekstu z 12a:2–13b:6. Być może złe zszycie kart w tomie jest spowodowane tym, że ta dalsza powtórzona część *Kroniki derbendzkiej* rozpoczyna się od początku strony ozdobnym wyrazem *Faṣl* 'rozdział', przez co uznano ją za osobną. I choć kopiowała ją ta sama osoba, to albo robiła to z innego rękopisu, albo – czego nie można wykluczyć – tłumaczyła z innego, podobnego, odpisu z języka perskiego. W tej części wszystko jest pisane tylko czarnym atramentem, nie ma też nadkreśleń.

Karty 17b–22a obejmują inną jednostkę tekstową – poemat o Alim, pisany tą samą ręką co *Kronika derbendzka*. Poemat poprzedzony jest czterema rządkami prozą, po których następuje część rymowana o rymie *aa bb cc dd* itd. Na każdej stronie jest także po 14 rządków, ale co kilka wyrazów kopista zwiększał spację, by oddać wierszowany układ, który nie zawsze jednak odpowiada układowi rymów. Poemat zapisany jest na dziesięciu stronach. Ta część też jest napisana w całości czarnym atramentem, nie ma nadkreśleń. Brak w niej też notatek na marginesach.

Kolejna jednostka tekstowa na kartach 23b:9–27b:6 nie jest w żaden sposób wyróżniona od poprzedzającej ją *Kroniki derbendzkiej*, być może nawet w zamyśle kopisty miała to być „kronika całego Dagestanu", lecz znana jest z innych źródeł i opracowań jako *Kronika achtyńska* (*Aḫtināme*). Ostatnia strona 27b jako końcowa zawiera tylko sześć rządków, tekst kończy się *temmet m* 'zakończono ⟦konie⟧c'. Obejmuje ona ok. siedem zapisanych stron tekstu. W tej części także zastosowano tylko czarny atrament, brak nadkreśleń. Są jednak notatki w języku polskim na marginesach.

Ostatnia jednostka tekstowa większego zeszytu zawiera karty 29a–31a. Jest to druga wersja *Kroniki achtyńskiej*, bez tytułu oraz kolofonu lub formuły kończącej. Użyto tu innego papieru, również żółtawego, gładkiego, ale bez połysku. Te karty były chyba doszyte do poprzedniej składki, ale obecnie zszycie jest uszkodzone i jest to osobna jednostka. Papier bez znaków wodnych, ale z pieczęciami. Odcisk owalnej pieczęci widoczny jest na kartach 29 i 30 w lewym dolnym rogu. Napis jest niemal nieczytelny, ale na karcie 29a przypomina słabo widoczne inicjały łacinką pośrodku, z których pierwsza litera przypomina D, a druga to być może M. Ta jednostka tekstu obejmuje pięć zapisanych inną ręką stron. Pismo jest ciaśniejsze, strony z mniejszymi marginesami. Inny jest charakter pisma, jest ono również wprawne, ale nie tak ładne, jak poprzednie. Pisane cieńszym piórem lub trzciną. Na karcie 29a jest 18 rządków, na 29b – 20, na 30a – 20, na 30b – 19 i na 31a jako końcowej 10 rządków. Ta wersja jest co do treści prawie jednakowa z wersją pierwszą, wobec czego podanie osobnego tłumaczenia w niniejszym wydaniu uznałem za bezcelowe, a różnice przedstawiłem w przypisach lub w osobno zaznaczonych dopiskach. Tu także całość jest napisana czarnym atramentem, bez nadkreśleń. Brak wpisów w języku polskim na marginesach.

Karty 16b, 17a, 28, 31b i 32a są niezapisane. Ostatnia strona 32b ma w lewym górnym rogu naklejoną prostokątną karteczkę z numerem katalogowym 1348, zaś w prawym górnym rogu widnieje data „1890 lipiec 27" zapisana czarnym atramentem. Data jest wpisana inną ręką niż polski tytuł kroniki, polski wpis na wszywce i adnotacje na marginesach. Jest to zapewne data wpisania rękopisu do inwentarza lub katalogu ręką archiwisty albo bibliotekarza. Na dole strony jest słabo widoczny odcisk owalnej pieczęci PAU z napisem: „Akademija Umiejętności w Krakowie".

Jak podaje Majda w katalogu (1967: 116), między kartami 13 i 14 jest wszywka[3] zawierająca dwie karty papieru o wymiarze 9,3 × 12,4, wszyta białą nicią, przypominającą nić zszycia głównej części większego zeszytu. Papier tej wszywki jest inny, cieńszy, bez połysku, bez widocznych znaków wodnych i pieczęci. Foliacja wszywki jest inna niż części głównej. Numer „14" jest nie na stronie recto

[3] U Majdy wklejka po k. 13.

karty, jak w rękopisach arabskopiśmiennych o kierunku pisma z prawej do lewej i grzbiecie po prawej stronie, lecz na stronie odwrotnej, a więc jak w rękopisach pisanych pismem opartym na łacince. Trzymając się jednak foliacji przyjętej dla rękopisów arabskich, karta 14a (bez numeru karty) jest niezapisana. Karta 14b (w niniejszym wydaniu W14b) zawiera tekst polski „Kur-an ten oceniony tysiąc baranów…", kończący się zapisem „… malowidłem niż rękopismem", na stronie jest 5 rządków. Karta 15a (w niniejszym wydaniu W15a) zawiera 8 rządków tekstu polskiego, zaczynającego się od słów „Ta genealogia Gazy-Kumykskich Sółtanow", a kończącego się frazą „… syn jego Hemze bej", co jest wprowadzeniem do genealogii zajmującej tylko jedną stronę 15b (w niniejszym wydaniu W15b). Genealogia ta jest napisana w języku arabskim, inną ręką niż karty poprzednie. Także układ tej wszywki jest inny dla tekstu polskiego, inny dla arabskiego. Rządki tekstu polskiego biegną w układzie poziomym, tak jak w części podstawowej rękopisu, czyli równolegle do dłuższej krawędzi kart, natomiast rządki pismem arabskim biegną w układzie pionowym, równolegle do krótszej krawędzi. Tekst genealogii obejmuje 9 rządków. Rządek (1) ma coś w rodzaju tytułu, choć graficznie niewyróżnionego *Bayān nasab salāṭīn Ġāzī Ġumuq* ‘Wykład linii rodowej sułtanów kazykumuckich'. Autor tego wypisu genealogicznego podaje, że genealogia zapisana jest w Koranie z 1140 r. (1727/1728 r. po Chr.). Jest to zapewne skrócony odpis genealogii rodzinnej, jakie zwykle umieszczano na wyklejkach lub pustych, początkowych i końcowych stronach kart rękopisów Koranu. Genealogia ta podaje następujące osoby: Sūrḫāy Ḫān Fātiḥ Ṣamāḫī w 1133 w. (1720/1721 po Chr.), syn Garaya, syna ʿAlī Peka, syna Taçlu, syna ʿAlī Peka, syna Sūrḫāya, syna ʿAmala Muḥammada, syna Usmi, syna [Usma], syna Buġdaya ṣamḫāla, syna ʿAmala Muḥammada, syna Sūrḫāya, syna ʿAlī Peka, syna Ṣayḫa Ibrāhīma, który był ich przodkiem z pokolenia Ḥamzy, wuja Proroka [Muḥammada]. Pismo jest czytelne, wprawne, ale niezbyt ładne, pisane nienajlepszym piórem i atramentem. Tylko jedno imię *Usmi* jest wokalizowane. Jak można sądzić z niestandardowej pisowni znanego imienia arabskiego *Ibrāhīm* (w kontekście turkologicznym *İbrāhīm*) przez krótkie *a* jako *Ibrahīm*, autor albo nie znał arabskiego zbyt dobrze, albo nie przykładał większego znaczenia do dokładnego oddania pisowni arabskiej. Majda (1967: 116) podaje treść notatki w języku polskim od „Ta genealogia" do „malowidłem nie rękopismem"[4], nie podaje jednak treści genealogii arabskiej, pisząc o niej jako o notatce: „oraz druga notatka w j. arabskim dotycząca genealogii sułtanów gazy-kumykskich".

Zeszyt mniejszy, wspomniany w katalogu Czubka, a pominięty w katalogu Majdy – bez sygnatury ani jakichkolwiek adnotacji, o wymiarach 10,5 × 17,8 – obejmuje dziesięć kart, z czego pięć liczbowanych 1–5 ołówkiem w lewym, górnym

4 U Majdy *rękopisem*.

rogu. Numery kart (foliacja) są naniesione tą samą ręką, co w zeszycie większym. Karty między 4b i 5a są zszyte nicią podobną do tej użytej w pierwszym zeszycie. Karta pierwsza oraz karty 7–10 są nieliczbowane. Papier jest gładki, bez połysku, niewoskowany, biały, lekko żółtawy, bez znaków wodnych, na karcie nlb. 1 przy dolnej krawędzi widoczny odcisk pieczęci papierni, bardzo słabo widoczny, przycięty, przypominający jednogłowego orła, co wykluczałoby papier rosyjskiego wyrobu. Brak wytłaczania linii do prowadzenia pióra lub trzciny w rządkach. Z dziesięciu kart tekst występuje na pięciu: 1a–5a, obejmuje łącznie osiem stron. Karta liczbowana 5b jest niezapisana. Tekst jest napisany inną ręką niż zapisy w większym zeszycie. Ręka bardzo wprawna, pismo jest odmianą ar. *nasḫ*, także *nasḫī*, tur. *nesih*, wokalizowane. Od 4 do 9 rządków na stronę. Atrament zrudziały, pierwotnie zapewne czarny. Tekst jest w języku arabskim i ma charakter obrzędowy. Są to rozmaite modlitwy i formułki muzułmańskie związane z modlitwą obowiązkową (*namāz*) oraz nocną modlitwą *vitr*, ar. *witr*. Formułki są przypisane następującym składnikom modlitwy: (1) początek, podczas nachylania tułowia do pokłonu i podczas klękania do czołobicia, (2) podczas pokłonu, (3) podczas prostowania tułowia z pokłonu i (4) podczas czołobicia. Jest też sześć krótkich rozdziałów Koranu, rozdział pierwszy, odmawiany w rozmaitych okolicznościach, oraz rozdziały końcowe: 108, 110 i 112–114, które też często recytuje się podczas modlitw. W zasadzie nie ma pewnych podstaw, by przypisać ten zeszyt Dagestanowi. Być może polski ekspert, który był autorem uwag poczynionych w większym zeszycie, znał słabo lub nie znał języka arabskiego i nie zajął w sprawie tego zeszytu stanowiska. Właściwie mamy dwie przesłanki, by sądzić, że ten zeszyt został sporządzony w Dagestanie. Pierwsza to ta, że zeszyt mniejszy został skatalogowany razem z większym. Druga przesłanka to ta sama ręka, od której pochodzi foliacja. Być może Majda uznał, że zeszyt mniejszy nie ma nic wspólnego z zeszytem większym i pominął go, możliwe jest jednak, że w ogóle nie poproszono go o skatalogowanie tego niewielkiego rękopisu.

Łącznie mamy zatem, wliczając niepełne, sześćdziesiąt zapisanych stron różnych tekstów w tomie: *Kronika derbendzka* 26 + 3, *Kronika achtyńska I* – 7, *Kronika achtyńska II* – 5, *Pieśń o Alim* – 10, modlitwy arabskie – 8 i genealogia – 1.

Celestyn Rayski podarował Akademii Umiejętności rękopisy zapewne po 1869 r., gdyż katalog Władysława Seredyńskiego rękopisów Towarzystwa Naukowego Krakowskiego, z którego w 1872 r. powstała AU, nie podaje go. Jest raczej wykluczone, by Rayski – wbrew temu, co przypuszcza Majda (1967: 116) – był autorem notatki o Koranie i genealogii oraz polskich notatek na marginesach, a zatem by to on pozyskał rękopisy, przeczytał je i objaśniał. Wprawdzie nie wiemy o nim nic ponad to, że był członkiem Akademii Umiejętności i mieszkał w Kijowie, nie ma jego nazwiska w *Polskim słowniku biograficznym*. Jednak

Przemysław Adamczewski odnalazł jego płytę nagrobną na cmentarzu w Kijowie[5], z której wynika, że zmarł 15 września 1896 r. w wieku 56 lat, a więc urodził się w 1840 r. Ponieważ nabywca rękopisów pisze, że spotkał się z Hemze bejem, który według Adamczewskiego mógł żyć w okresie między 1750 a 1850, praktycznie jest niemożliwe, by był to Rayski. A więc rękopis znalazł się jedynie w posiadaniu Rayskiego, który podarował go krakowskiej Akademii Umiejętności. Skoro Rayski mieszkał w Kijowie, jest prawdopodobne, że nieznany polski orientalista był związany z Ukrainą lub ściślej z Kijowem, z którego jest przecież bliżej do Dagestanu niż z Krakowa. To nam niestety niewiele mówi.

W każdym razie należy stwierdzić, że osoba, która sporządziła notatki, była w Dagestanie, co wynika z notatki w genealogii dotyczącej Koranu. Był to ktoś, komu Hemze bej pokazał ten znakomity rękopis Koranu. Docenił on ważność zapisków genealogicznych wpisanych w Koranie i zlecił komuś sporządzenie wyciągu, co zostało dodane w postaci wszywki do większego zeszytu. A więc osoba ta interesowała się dziejami Dagestanu, miała żyłkę badacza. Jak wynika z objaśnień nazw geograficznych, miejscowości i osób występujących w kronikach, była znakomicie obeznana z Dagestanem, a nawet w pewnej mierze z jego dziejami. Co więcej, znała język turecki lub/i azerbejdżański oraz do pewnego stopnia kumycki, skoro umiała objaśnić *jeberdy* jako ‘posłał’, umiała też czytać pismo arabskie. Notatki tego badacza widnieją przy *Kronice derbendzkiej* i *Kronice achtyńskiej I*, a więc przeczytał on, a zrozumiawszy treść, skomentował i objaśnił pewne aspekty dagestańskich realiów. Jak wynika z formy zapisu słowa Koran w notatce – dwa razy „Kur-an” i raz „Koran” – badacz ten nie tylko znał języki turkijskie, ale miał przynajmniej pojęcie o wymowie wyrazów arabskich, gdyż używając łącznika, chciał oddać głoskę zwartą krtaniową w wymowie tej nazwy, zob. ar. *Ḳurʾān*. Najprawdopodobniej też tenże badacz nabył oba rękopisy. Zamówienie ich odpisów u kopistów jest mniej prawdopodobne, gdyż wyglądają na starsze – raczej na wiek XVIII niż XIX.

Przeprowadzone porównawcze badania grafologiczne między pismem orientalisty znanym z polskiego tekstu we wszywce, strony tytułowej oraz wpisów i uwag z pismem ręcznym innych polskich orientalistów z XIX w. wykluczają Ignacego Pietraszewskiego (1799–1880), Józefa Sękowskiego (1800–1858), Aleksandra Chodźkę (1804–1891), Tadeusza Ładę-Zabłockiego (1811–1847), Ludwika Spitznagla (także Szpicnagel) (1805–1829), Antoniego Muchlińskiego (1808–1877) oraz późniejszego Jana Grzegorzewskiego (1850–1922) i Władysława Kotwicza (1872–1944)[6]. Choć z góry wydaje się to mało prawdopodobne, sprawdziłem też

[5] Pisownia jego nazwiska na płycie nagrobnej to Rajski, nie Rayski.

[6] Z tych osób najbardziej podobny jest charakter pisma Sękowskiego, choć według mnie nie jest to ta sama osoba. Z ustaleń Orazajewa wiemy, że Nikolaj Rumiancew, w którego zbiorach były dwa rękopisy DN, zlecił wydanie *Kroniki derbendzkiej* wraz z tłumaczeniem na rosyjski Sękowskiemu. W drukarni

innych badaczy krajów wschodnich związanych z Uniwersytetem Wileńskim, o których nie wspomina się, że znali język turecki lub inne języki turkijskie, głównie Michała Bobrowskiego (1784–1848).

Na podstawie porównania charakterów pisma odręcznego należy także wykluczyć polskich podróżników i zesłańców kaukaskich: Jana Potockiego (1761–1815), Wacława Seweryna Rzewuskiego (1785–1831) i Mateusza Gralewskiego (1826–1891).

Przyjmując mniej prawdopodobne założenie, że rękopisy zostały pozyskane w Turcji, należy się zastanowić nad Polakami znającymi język turecki i polskimi orientalistami działającymi w Turcji. Z nich na podstawie analizy grafologicznej udało się wykluczyć Michała Czajkowskiego, później Sadyka Paszę (1804–1886).

Niestety, jak dotąd nie udało się tego badacza utożsamić. Jest to ważne zadanie dla polskiej nauki, wszak wzbogacił on polskie zbiory cennym darem.

2. Język

Określenie języka turkijskich części rękopisu, a więc z pominięciem modlitw namazowych i genealogii, jest trudne z powodu jego niejednolitości. Otóż z jednej strony język ten wykazuje cechy azerbejdżańskie współwystępujące z kumyckimi, z drugiej zaś w różnych wypadkach brak w nim cech wyraźnie różnicujących azerbejdżański od tureckiego. Można byłoby osobno omówić język każdej z podstawowych jednostek turkijskich rękopisu, a mianowicie *Kroniki derbendzkiej*, *Kroniki achtyńskiej 1*, *Kroniki achtyńskiej 2* i *Pieśni o Alim*, jednak takie podejście jest niecelowe, gdyż kopista *Kroniki derbendzkiej*, *Kroniki achtyńskiej 1* i poematu a Alim jest ten sam, a *Kronika achtyńska 2*, choć pisana inną ręką, jest bardzo podobna do *Kroniki achtyńskiej 1*. Ponieważ najbardziej odmienny jest język poematu, jedynie cechy językowe tego utworu omówię osobno. Poza różnicami językowymi są jeszcze różnice stylu wynikające z odmienności gatunkowej. Otóż *Pieśń o Alim* jest dziełem literackim, pisanym wierszem. Jest to poezja epicka, której styl znacznie się różni od zwięzłego stylu kronik. Ponadto w dziele tym jest

podobno wydrukowano jeden arkusz, ale z powodu śmierci mecenasa w 1826 r., druku nie ukończono (Orazaev 1986: 35, DIS 10), zaś los tłumaczenia Sękowskiego jest nieznany. Ten ślad ustalił Przemysław Adamczewski, który też dostarczył mi opracowania Orazajewa. Idąc tym śladem, Przemysław Adamczewski ustalił źródło wzmianki Orazajewa. Otóż wzmianka o tej treści pojawiła się w 1846 r. (Bez autora 1846: 55), z tym że tam dodano, iż obecnie nad nowym przekładem pracuje Kazem-Beg w Kazaniu. Dodajmy, że choć dzieło Kazem-Bega wyszło w 1851 r., było ukończone znacznie wcześniej, gdyż pod przedmową widnieje data 1844. Nie wiemy, czy Sękowski był w Dagestanie, a nawet jeśli był, jest mało prawdopodobne, że on sam zdobył jakiś rękopis, zapoznał się z nim, a następnie odsprzedał go komuś przed opracowaniem i wydaniem.

sporo cech językowych właściwych dla języka staroazerbejdżańskiego, z których pewne są wspólne ze staroturecki.

Należy przyjąć, że językiem wszystkich tekstów turkijskich jest azerbejdżański, gdyż liczbowo cech azerbejdżańskich – zarówno fonetycznych, morfologicznych, jak i leksykalnych – jest więcej od kumyckich i tureckich. Także Kazem-Beg (1851: XII–XIII), który omówił pięć dostępnych mu wersji turkijskich, stwierdził, że wszystkie są pisane po azebejdżańsku, lecz pod silnym wpływem języka tureckiego, tak że język ten może uchodzić za „common Turkish". Jak wiadomo, język azerbejdżański – zwłaszcza język literatury i język w dawnym okresie rozwoju, gdy te dwa języki jeszcze nie uległy takiemu zróżnicowaniu, jak w okresie od XIX w. – był bardzo podobny do tureckiego. Przyjęcie azerbejdżańskiego jako języka tekstów w rękopisie nie jest pozbawione wad. Dotyczy to przede wszystkim samogłosek *e* i *ə*, IPA [e] i [æ]. Zarówno w piśmie cyrylickim, jak i współczesnej łacince Azerbejdżanie używają odpowiednio liter *e* i *ə*, natomiast w tureckim w odniesieniu do tekstów historycznych nie ma tu jednolitości, gdyż we współczesnym standardowym tureckim jest tylko jedno *e*. Na ogół otwarte *ə* oddaje się jako ⟨e⟩ (IPA [æ]), zaś półzamknięte *e* jako ⟨ė⟩, ale też ⟨é⟩ i ⟨i⟩. Kopiści rękopisu znali wprawdzie sposób na odróżnienie tych dwóch samogłosek, ale czynili to niekonsekwentnie, najczęściej w nagłosie i w wyrazie *dė-* 'mówić, rzec, powiedzieć'. Używali do tego celu połączenia *fetḫy* z *kesrą*, np. ‹ʾayšitdyi›, a więc *ėşitdi* '(u)słyszał', az. *eşitdi*, tur. *işitti* i ‹daydyi›, a więc *dėdi* 'powiedział, rzekł', az., tur. *dedi*. Jako przykład niejednolitości możemy podać zapis ‹vayr› i ‹var›, a więc *vėr-* i *ver-* 'dawać', zob. az., tur. *ver-*. Takie wahania w transkrypcji zachowano. Jednak w wielu wypadkach, zwłaszcza w śródgłosie, dla obu samogłosek kopiści używają tego samego znaku – *fetḫy* – więc tu najlepszym rozwiązaniem jest ujednolicenie zapisu do jednej z dwóch postaci.

Kłopotem jest to, jak w niektórych wyrazach oddać pisownię *k-*. Wprawdzie zarówno po azerbejdżańsku, jak i po kumycku jest *get-* 'iść' oraz *gəl-* i *gel-* 'przychodzić', ale jest to współczesna norma, w niektórych zaś kumyckich dialektach w nagłosie jest *k-*, nie *g-* (Xangišiyev 1989: 39, 76). Toteż w pewnych ustępach, które noszą wyraźne znamiona języka płn.-zach., można by przyjąć odczyt *k-*. Jednak takie rozwiązanie nosiłoby pewne znamiona samowolności, zastosowano więc wszędzie *g-*, chyba że według współczesnej normy występuje tam *k-*.

Brak cech różnicujących azerbejdżański od tureckiego przejawia się przede wszystkim w zapożyczeniach arabskich i perskich pisanych jak w języku wyjściowym, a więc np. ‹qalʿha›, tur. *kale*, az. *qala* lub ‹šarṭ› 'warunek', tur. *şart*, az. *şərt*. Natomiast typowo azerbejdżańskie formy to (*bārū*) *edek* (KD 1b:11) 'niech wznioseę mur'[7], *il* (KD 5a:2) 'rok', choć pojawia się też nagłosowa *y-*, np. *yılda* (KD 9a:13)

[7] Tłumaczone jako 'żeby... wybudować mur'.

‘rok-LOC’, *irəli* (KD 3a:2) ‘wprzód, naprzód; przed’, *ġadaġan* (6b:4) ‘zakaz, zakazany’ lub *men aluram* (KA2 29a:7) ‘ja zajmę’.

Nie znając autorów odpisu kronik i poematu, trudno orzec, czy byli oni Azerbejdżanami (w dzisiejszym rozumieniu), czy Kumykami, czy wreszcie Dagestańczykami innej narodowości biegłymi w językach turkijskich, gdyż wiele do życzenia pozostawia staranność i poprawność językowa kopistów. Jak wiadomo, język turkijski był rozpowszechniony w Dagestanie zwłaszcza od połowy XVIII w. Co do jego charakteru, już na początku XVIII w. zauważono, że jest to mieszany język „turecki i tatarski”, gdzie tatarski może oznaczać kumycki lub nawet azerbejdżański (Orazaev 2002: 331). Choć graficznie są to pisma bardzo wprawne i ładne, świadczące o dużym doświadczeniu przepisujących, w tekście występuje wiele błędów językowych, przede wszystkim składniowych. Są też jednak inne, np. pomijanie wykładników dzierżawczości, jak *menim adı* ‘moje imię’ i *aşlı* ‘moje pochodzenie’ (KA1 24b:11–12 i KA2 29b:4) zamiast *menim adım* i *aşlım*. O ile pominięcie wykładnika 3 os. lp. w konstrukcji dopełniaczowej w zestawieniach bliskich złożeniom należy uznać za cechę kaukaską, znaną z języków karaczajskiego, bałkarskiego i kumyckiego, to w przypadkach, gdzie mamy do czynienia z prawdziwą osobową dzierżawczością lub posiadaniem, takie pominięcie spotyka się jedynie w tych językach turkijskich, które znalazły się pod bardzo silnym wpływem języków kontaktowych w Chinach i Iranie. Tak więc *ʿĀdil evlāddandur* (29a:4) ‘z dzieci Adila’ należy uznać za niepoprawne, w przeciwieństwie do poprawnego *ʿĀdil evlādındandur* (KA1 23b:14). Innym wytłumaczeniem błędów językowych jest przypuszczenie, że choć pierwotnie kroniki były sporządzone w języku turkijskim, w późniejszym okresie przetłumaczono je na perski (Kazem-Beg 1851: XI), a potem z perskiego na azerbejdżański w sposób dość nieudolny i z tego właśnie wtórnego przekładu pochodzą nasze odpisy. Zresztą Kazem-Beg dowodzi – być może z przesadą – że wszystkie rękopisy pisane pismem arabskim są obarczone wieloma błędami, a wyjątkami są tylko te nieliczne, które dotrwały do nas jako autografy.

Jeśli chodzi o *Kronikę achtyńską 2*, jej język jest nieco odmienny od pozostałych kronik. Widać w nim cechy dialektalne typowe dla dialektów z rejonu Qazax i Şəki w Azerbejdżanie, np. leksykalnie *gendi* ‘sam’ (Qazax, Şəki *gəndi*), choć występuje też typowo az. *öz*, który w *Kronice derbendzkiej* jest wyłącznie występującym, oraz fonetycznie *getürduḫ* (KA2 30b:3) ‘przyprowadziliśmy’, zamiast az. *gətürdük*, por. *bilerix'* ‘znamy’ (ADL I 194).

Mamy w tekście dowody na to, że kroniki w rękopisie nie są pisane ręką autora, lecz kopisty. Po pierwsze zdanie zaczynające się słowami *Andan soñra*, a kończące się *ėtdi⟦m⟧* (KD 7b:3–4) jest powtórzone, co jest typowym błędem kopisty spowodowanym przez rozproszenie lub brak skupienia w danej chwili.

Po drugie część KD (12a:2–13b:6) jest powtórzona, z niewielkimi zmianami w innej części rękopisu (22b:1–23b:9), pisanej tą samą ręką. Ponieważ tą samą ręką została napisana KA1, najprawdopodobniej tak się też ma rzecz z tą częścią rękopisu. Z kolei KA1 (23b:9–27b:6) jest powtórzona z niewielkimi zmianami przez innego kopistę jako KA2 (29a–31a).

2.1. Język kronik

2.1.1. Słownictwo

Jeśli chodzi o słownictwo, pod względem pochodzenia jednostki leksykalne można podzielić na kilka grup. Jak zwykle w tekstach tego rodzaju dużo jest słownictwa arabsko-perskiego. Słowa turkijskie, które mogą też mieć nieturkijskie pierwotne etymologie, można przypisać wskazanym poniżej językom.

1. Słowa typowo azerbejdżańskie, także zapożyczenia, nieużywane w tureckim: *aḫı* (18b:8) ‘przecież’, *aḫtar-* (25b:3) ‘szukać, poszukiwać’, *apar-* (25b:11) ‘zabierać, zawozić, wywozić’, *çaydaşı* (6b:5) ‘otoczak; kamień z łożyska rzeki’, *donluq* (12a:6) ‘1. zapłata. 2. przyodziewek’, *ġadaġan* (6b:4) ‘zakaz; zakazany’[8], *hansı* (20a:7) ‘który’, *haralu* (20a:5) ‘skąd’, *her kim* (6b:4) ‘każdy’, *kağız* (27a:5) ‘papier’, *meşe* (6a:5) ‘las’, *qayır-* (2b:14) ‘naprawiać’, *qıraq* ‘brzeg (rzeki)’, *qoşun* (25b:6) ‘wojsko, zastęp’, *qurġuşın* (20b:5) ‘ołów’, *tik-* (4a:12, 22a:6) ‘1. budować, wznosić. 2. ustanawiać’, *yeri-* (18a:12) ‘chodzić, stąpać, iść’, *yığıl-* (25b:13) ‘zbierać się’, *yıv-* (5b:2) ‘myć’.

   Niektóre słowa występują też w tur., ale w innych znaczeniach, np. *aktar-* ‘przerzucać, przenosić’, *meşe* ‘dąb’ lub *yığıl-* ‘1. nagromadzić się. 2. zwalić się’, por. kum. *ğïyïl-* (B 142) ‘zbierać się’.

   Warto też odnotować wyrazy azerbejdżańskie znane z dialektów, np. *oḫardan* (26b:4, 30b:1) ‘nagle’, a nieznane w innych językach. Niestety, nie mając dobrego słownika dialektów azerbejdżańskich, trudno coś powiedzieć o takich formach jak *acığılan* (30b:8), por. standardowy az. *acığla* ‘na złość, na przekór’. W dalszej części przedstawię osobno słowa lub formy z dialektów azerbejdżańskich mające odpowiedniki w innych językach.

   Są też typowo azerbejdżańskie wyrażenia, jak *sanasan* (21a:13) ‘jednym słowem, jak’.

[8] Świadectwo rzekomego używania tego wyrazu w osmtur. podane przez Doerfera nie jest przekonujące, zob. przypis w transkrybowanym tekście.

2. Słowa typowo kipczackie (kumyckie):
   ayaq (8a:9) ‘czara’, *geñeş* (8b:14, 24a:5) ‘rada’, *köp* (2b:5) ‘dużo’, *neçük* (5b:1) ‘jak’, *oz-* (1b:7) ‘prześcigać’, *qaravul* (2a:8) ‘stróż; strażnik’, *savut ötmez* (5a:10) ‘których broń się nie ima’, *terpet-* (5b:12) ‘poruszać’, *üleşdir-* (8b:12) ‘kazać rozdzielić, podzielić’, *yartı* (10a:4) ‘pół, połowa’, *yaş* (2a:11) ‘dziecko’, *yasa-* (2b:11) ‘robić’, *yaşun-* (5a:14) ‘kryć się’, *yeber-* (1b:11) ‘słać, wysyłać’ ~ *yeper-* (31a:8) ‘ts’, *[yoruq]* (7b:6) ‘porządek’.

   Poza wyżej wykazanymi wyrazami, które występują w kumyckim, są także wyrazy płn.-zach. nieznane w tym języku, np. *çaqlu* (14a:1) ‘tyle co’, zaświadczony w k-błk. lub *yaşurın* (7b:7) ‘potajemnie’, kum. *yašïrtïn*.

   Słownictwo kipczackie występuje głównie w KD i KA, w poemacie o Alim jest go mniej, zob. dalej.

3. Słowa wspólne dla azerbejdżańskiego i kumyckiego, niewystępujące w tureckim:
   buḫav (6b:7) ‘pęta, okowy’, *kömek* (26a:11) ‘pomoc’, *öt-* (19a:2) ‘mijać, przechodzić’, *öz* (1b:12) ‘sam’, *sın-* (22a:2) ‘łamać się, złamać się’, *sına-* (5a:13) ‘wypróbowywać, sprawdzać’, *tala-* (18a:2) ‘grabić, łupić’, *toy* (1b:11) ‘wesele’ (wprawdzie w sttur. i śrtur. do ok. XVII w. wyraz *toy* był używany, ale od tamtego okresu używa się w tym znaczeniu *düğün*), *yaḫşı* (1b:10, 29a:10) ‘dobry’, *yaman* (5a:8, 29b:17) ‘zły’; w tym zapożyczenia takie jak *kömek* (30a:16) ‘pomoc’.

4. Słowa tureckie:
   bul- (5b:3) ‘znajdować’, wobec az. i kum. *tap-*; *git-* (6b:13, 18a:13, 29a:1) ‘iść’, współwystępujące z az. i kum. *get-*, choć w KA1 występuje wyłącznie *get-*, w KA2 są oboczności *get-* ~ *git-*.

5. Słowa niezaświadczone w dostępnych opracowaniach:
   yaraşluq (1b:9) ‘pokój’, por. kum. *yarašïvluq* ‘ts’.

Pewna część leksyki kronik wykazuje cechy archaiczne, które można przypisać sttur. i staz. lub można określić jako wspólne cechy płd.-zach., niekiedy zwane oguzyjskimi, np. *qarındaş* (7b:1) ‘brat’, dziś tur. *kardeş*, az. *qardaş* lub *yağı* (11a:1) ‘wróg’, dziś w az. i tur. wyparte przez per. *düşmān*. Jeszcze inne są bardziej ogólne, gdyż wykazują cechy wschodnioturkijskie, np. *uluġ* (9b:14) ‘wielki’, dziś az. i tur. *ulu*.

Jest też kilka wyrazów, których albo nie udało się odnaleźć w żadnym z dostępnych słowników ani w sprawdzonych źródłach, albo nie udało się odnaleźć w znaczeniach, w jakich występują w naszym rękopisie, co do których znaczenia lub postaci nie ma pewności: *alqa-* (6a:14) o znaczeniu – jak się wydaje – ‘triumfować’, *salasun* (17b:14) i *sayġanaq* (11a:2). Wyraz *çapsar* pochodzenia

mongolskiego, podaje słownik nogajski jako *yapsar* ‘granica’ itd.; podobno jest w kumyckim, ale słowniki go nie podają. Natomiast ten ostatni być może jest pochodną od *sayġa-* ‘liczyć’.

2.1.2. Fonetyka

1. Typowo azerbejdżańskie formy, to między innymi te wykazujące następujące cechy:
   — *y-* > *ø*, np. *igit* (7b:2) ‘chwat, junak’, por. tur. *yiğit* (TS 2184), *il* (3a:1) ‘rok’ obok jednak dość częstego *yıl* (lub *yil*), (26a:7); prawdopodobnie też *ud-* (21a:9) ‘łykać, połykać; *przen*. unicestwić, zniszczyć’, por. tur. *yut-*;
   — *-y* > *-ø*, tylko w dwóch wystąpieniach jednego słowa *buġda* (12a:14 i 22b:10) ‘pszenica’;
   — *-q-* > *-x-* i *-q* > *-x*, np. *yoḫaru* (11b:10) ‘wzwyż; górny’, *qorḫub* (29b:11) ‘bojąc się’, *çoḫ* (29a:5) ‘dużo’, *yoḫ* w *yoḫdur* (10b:2) ‘nie ma’;
   — *-d-* > *-dd-* w *yeddi* (12b:10, 29a:5) ‘siedem’;
   — *-q-* > *-qq-* w *doqquz* (30b:10) ‘dziewięć’;
   — *-b-* > *-m-* w *kimi* (5a:12) ‘jak’;
   — *-yıt* zachowanie pełnej formy w niektórych wystąpieniach *qayıt-* (11b:2) > *qayıdmaq* (5b:6) ‘wracać’, w przeciwieństwie do kum. *qaytmaq*, w innych *qayt-*, zob. niżej;
   — metateza w *irelü* (3a:2) ‘wprzód, naprzód’ (< *ilerü*);
   — *bele* (23b:14) ‘tak; w ten sposób’ wobec tur. *böyle*;
   — skrócenie poimka *üstüne* ‘na(d)’ do *üste*, np. *Ṭabasarān üste* (23b:1) ‘na Tabasaran’, zamiast *Ṭabasarān üstüne*.

2. Typowo kipczackie (kumyckie) formy:
   — *b-* wobec az. i tur. *v-*, np. *bar-* (4b:6) ‘iść’, *ber-* (9a:6) ‘dawać’;
   — *b-* wobec az. i tur. *ø-* w czasowniku *bol-*, np. *bolġan* (8a:6) ‘będący, który był’;
   — *m-* wobec az. i tur. *b-*, np. *munda* (5a:11) ‘tu’;
   — *t-* zachowane, np. *tol-* (24a:13) ‘*tu* zostać nabitym (*broń*)’; *tur-* (3b:12) ‘stać; *tu* przebywać’;
   — *qayt-* (24a:2) ‘wracać’, zob. wyżej;
   — *paça* (30a:18) ‘król, padyszach’.

   Formą bliską kum. *yuvuq* jest *yavuq* (3b:2) ‘bliski, blisko’, choć z zachowaną pierwotną samogłoską *-a-*, a także wyraz ar.-per. pochodzenia *Musurmān* (24a:14) ‘muzułmanin’, występujący w jednym miejscu wobec wielu regularnych wystąpień *Müsülmān* (np. 5a:5, 5b:1 itd.).

   Za cechę bliską kum. należy uznać zapożyczenia ar. o strukturze (C)VCC, które w rękopisie przybierają postać (C)VCCI, np. *ʿarżı* (*eyle-*, 25b:14) ‘przedłożyć’, *qaṣdı* (*et-*, 1b:13) ‘zmierzać, mieć na celu’, *żabṭı* (*et-* 4b:9) ‘zająć,

pochwycić' itd. Nie jest to typowe dla az. i tur., natomiast w kum. stają się (C)VCCu, np. *ilmu* 'nauka', por. przypis do 1b:13. Samogłoskę okrągłą, taką jak w kum., mamy w jednym przypadku, a mianowicie *fevtü* (5b:9) 'śmierć'.

3. Formy wspólne dla azerbejdżańskiego i kumyckiego, odmienne od tureckich:
   — *get-* (5a:13) 'odchodzić', tak jak w kum., w odróżnieniu od tur. *git-*;
   — nagłosowe *m-*, podobnie do kum., w odróżnieniu od tur. *b-*, np. *men* (8a:2) 'ja', *min* (2a:7) 'tysiąc' (kum. *miñ*), por. tur. odpowiednio *ben* i *bin*;
   — *-q-* > *-x-* w *oxu-* (18b:10) '1. czytać. 2. uczyć się', tur. *oku-*;
   — *-uq* w *qonaq* ~ *qonaġ* (20a:13) 'gość', tur. *konuk*;
   — *t-*, np. *tik-* (4a:4) 'wznosić, stawiać, budować', wobec tur. *dik-*, *tökül-* lub *tögül-* (6b:6) 'lać się', tur. *dökül-*;
   — *tük* (18b:8) 'pióro', tur. *tüy*.

4. Formy mieszane azerbejdżańsko-kumyckie:
   — *bolunca* (5b:8) 'stawszy się', *boluram* (5b:1) 'będę', *durġan* (5b:3) 'stał', *tamām olġandan soñra* (2a:4) 'po zakończeniu', *olurbız* (11b:5) '*dosł.* będziemy, zostaniemy' i *pozġan* (2a:1) 'zniszczony'[9]. W przypadku *gitken içün* (2b:6) '*dosł.* z powodu pójścia' mamy do czynienia z formą mieszaną turecko-kumycką.

Są też cechy fonetyczne, które trudno przypisać jakiemukolwiek językowi obszaru, np. *b-* > *p-* w wyrazie *pek* (3b:5) (< *bek*) 'pan; beg'.

Ogólnie pod względem fonetycznym panuje dość duże zróżnicowanie. Na przykład *ol-* 'stawać się, zostawać (kimś, czymś), być' (wraz *olun-*), postać az. i tur. występuje ok. 130 razy, podczas gdy odpowiednia postać kumycka (kipczacka) *bol-* (wraz z *boldur-*) pojawia się ok. 50 razy. Inny przykład to formy zaimków wskazujących.

Zaimek *bu-* z wymiennym *m-* typowym dla języków kipczackich pojawia się w zasadzie tylko w dwóch przypadkach gramatycznych, *munda* (np. 5a:11) 'w tym' i *mundan* (10a:15) 'stąd; z tego', lecz w poemacie o Alim, w którym form kipczackich jest mniej, mamy aż cztery wystąpienia biernika *munı* 'tego' (19a:11, 20b:11, 21a:9 i 22a:6) i tylko jedną *bunı* (20b:1), podczas gdy w KD i KA występują wyłącznie formy *bunı*.

Zaimek az. i tur. *onlar* '1. tamci. 2 oni' występuje w rękopisie wyłącznie w postaci *olar*, przy czym są wahania w niektórych przyrostkach przypadkowych, a mianowicie płn.-zach. *olarġa* (3b:8) ~ *olara* (21b:12) 'im' (KD i poemat o Alim). Co więcej, występuje też postać *alarġa* (4a:4, 4b:8, 8a6, 9:1 itd.) 'im'. Natomiast zaimek wskazujący na jestestwa bliższe wykazuje wahania *bular* ~ *bunlar*, np. *bunlarġa* (5a:11) 'tym', *bunları* (8b:2) 'tych' (oba w KD) oraz *bular*,

[9] Jednak *b* ~ *p* jest znane też w bojnackim dial. języka kumyckiego (Xangišiyev 1989: 64).

np. *bularun* (5a:3, 21a:9, 26a:3) ‘tych’ (KD, poemat o Alim, KA1), w tym również z wahaniami w formach przyrostków przypadkowych, np. płn.-zach. *bularġa* (5a:4, 10) ‘tym’ (KD) ~ płd.-zach. *bulara* (27a:8) ‘ts’ (KA1).

Pewne cechy są trudne do jednoznacznego określenia, np. w *uruş* (5a:4) ‘walka’, gdzie brak jest typowego współczesnego az. i tur. protetycznego *v-*, można tę cechę zakwalifikować jako dawną, por. staz. *ur-* ‘uderzyć’, nie *vur-* (Nəsimi 2004a: 162), ale też kumycką.

Mieszany charakter językowy rękopisu widoczny jest w stturk. poimku *birlä* ‘z’, który występuje w płn.-zach., kumyckiej formie *bulan* (3a:5), az. i tur. *ile* (1b:9) oraz az. i tur. dial. postaci *ilen* (29b:4).

Na pograniczu fonologii i morfologii warto zwrócić uwagę na formę *al götürdi* (30a:11) ‘zabrał’. Otóż czasownik główny *al-* w postaci współczasownikowej *alı* i *alıb* może być skrócony, ale przed następującymi czasownikami posiłkowymi: *alıb ket-* > *äket-* ‘zanosić, zabierać’, *alıb kel-* > *äkel-* ‘przynosić’, *alıb bar-* > *apar-* ‘zanosić’ lub tur. *alıkoy-* ‘zatrzymywać, odkładać’, natomiast skrócenie przed *götür-* jest nieznane, zaś ogólnie takie skrócenia pojawiają się tylko w odległych językach, np. w chakaskim.

2.1.3. Morfologia i składnia

Typowo azerbejdżańskie formy to:

— -AK 1 os. lp. trybu zachęcającego, np. *idek* (1b:12) ‘niech uczynię’;
— -Am 1 os. lp. przyrostków orzekających, np. *yolçıyam* (21a:3) ‘jestem podróżnym’ oraz przyrostków osobowych niektórych czasów, takich jak aoryst, np. *qorḫaram* (5a:12) ‘boję się’, *içmezem* (19b:1) ‘nie piję’;
— -An imiesłów z przyrostkami przypadkowymi lub poimkami, np. *gelende* (6b:2) ‘przychodząc’, *keçende⟦n⟧ soñra* (9b:11) ‘po tym, jak minęła’, *olandan soñra* (29a:18) ‘po tym, gdy było’; są też płn.-zach. odpowiedniki tych form, np. *batqandan soñra* (5b:8) ‘po zapadnięciu’;
— -Im 1 os. lm. trybu zachęcającego, np. *men seni qılım helāk* (20b:8) ‘zgładzę cię’, ale też tur. -AyIm, bp. *varayım* (5a:13) ‘niech pójdę’;
— -IncA współczasownik, np. *doyınca* (8a:8) ‘nasyciwszy się’, por. -GIncA
— -sAn 2 os. lp. przyrostków orzekających, np. *ne kişisen* (19b:2) ‘jakim jesteś człowiekiem’ oraz przyrostków osobowych niektórych czasów, takich jak aoryst, np. *ınanursan* (20a:5) ‘wierzysz’.
— -UbsAn 2 os. lp. perfektu, np. *buyurubsan* (23b:13) ‘rozkazałeś’;
— -dAr przyrostek tworzący czasowniki przechodnie w *dönder-*[10] (6a:2) ‘obracać, odwracać’, zob. tur. *döndür-*.

[10] Jednak forma ta – jak wiele innych azerbejdżańskich – jest znana w sttur. w XIV–XV w., a także znana z przynamniej jednego wystąpienia w śrtur. (Aksoy, Dilçin red. 1965: 1237).

Jest jednak też sporo cech kumyckich, np.

— +GA celownik, np. *cennetke* (10b:1) ‘do raju’, *ʿIrāq vilāyetġe* (4b:2) ‘do dzielnicy irackiej’[11], także w zaimku osobowym *men* ‘ja’ jako *maġa* (30a:8) ‘mnie’;
— +nI biernik, np. *Türkni* (1b:4) ‘Turka’;
— +nUñ dopełniacz po spółgłosce, np. *Kelbāẖnuñ* (3b:4) ‘Kelbachu’;
— -AGAn imiesłów trwały, np. *yüregen* (10b:5) ‘chodzący; który maszerował’;
— +rAq stopień wyższy, np. *yavuqraq* (3b:2) ‘bliżej’; forma ta jest wprawdzie dobrze znana ze sttur., ale nie wiem, czy była używana w staz.; jednak sama osnowa nie jest zaświadczona w językach płd.-zach.;
— -mAn przyrostek osobowy po aoryście, np. *qırarman* (2a:4) ‘wygubię’;
— -GAn imiesłów, np. *pozulġan* (3a:3) ‘zniszczony’;
— -GIncA współczasownik, np. *yetkince* (3b:4) ‘po dotarciu, po tym, jak dotarł itp.’, por. -IncA;
— -bIz 1 os. lm. aorystu, np. *girerbiz* (10b:1) ‘wejdziemy’, *alurbız* (10b:2) ‘weźmiemy’.

Są też formy, które nie są zaświadczone w żadnym ze standardowych języków obszaru, natomiast znane są w pewnych innych językach turkijskich. Przykładem jest czasownik *görgez-* (8a:3) ‘pokazywać’, choć być może istnieje on w jakimś dialekcie, skoro jest dial. az. *görkəzmə* ‘niesłychany, niebywały’ (ADL I 203).

Mamy też przykłady typowych azerbejdżańskich konstrukcji składniowych z imiesłowem -An użytym jako czasownik względny, np. *sen … diyen kişi* (5b:4) ‘człowiek, o którym mówiłeś …’.

Zaznaczmy jednak, że formy azerbejdżańskie podobne są form sttur., co może stanowić kłopot przy właściwym ich zaszeregowaniu, zwłaszcza gdy współwystępują z innymi typowymi sttur. formami, np. *versevüz men … verürem* (8a:2) ‘jeśli dacie, ja … dam’ oraz *cümlevüz* (7a:7) ‘my wszyscy’.

2.2. Język poematu o Alim

Język poematu różni się od języka obu kronik. Pewne różnice wynikają z odmienności gatunku literackiego. Są to takie różnice jak większa opisowość, użycie większej liczby wyrazów do opisów wydarzeń i inne wynikające z poetyckości. Są jednak i takie, które występują niezależnie od odmienności gatunkowej. Jedną z nich jest użycie wyrazów i form typowych dla staroturecckiego, z których pewne są wspólne ze staroazerbejdżańskim. Poza wieloma cechami wskazanymi powyżej, są jeszcze następujące, które opisuję w tej części.

11 W tłumaczeniu ‘do… Iraku’.

2.2.1. Słownictwo

— *degme* (19b:4) ‘każdy’ (T II 1044–1047); wyraz ten, występujący z czasownikiem zaprzeczonym, a więc ‘żaden’, jest o tyle ciekawy, że staz. *dəgmə* (brak w ADİL) jest objaśniany jako ‘nieuk, prostak, ciemny’ (Nəsimi 2004a: 320), choć w gazelach występuje z synonimicznym *hər* (Nəsimi 2004a: 20 i 224) i jako *hər dəgmə* ma takie samo znaczenie jak w sttur.; najprawdopodobniej naukowcy azerbejdżańscy źle zrozumieli następujący tekst u Nəsimiego: *söhbət etmə dəgmə hər nadan ilə* (Nəsimi 2004b: 22), który według mnie należy rozumieć jako ‘nie rozmawiaj z żadnym nieukiem’;
— *dışḫarıdan* (17b:4) ‘z zewnątrz’; podobna forma jest zaświadczona w dial. az. jako *dışqarı* ~ *dişğarı* (ADL I 140 i 146);
— *ėyt-* (17b:8) ‘rzec, powiedzieć’, por. staz. *ayd-* (< *ayt-*) ‘ts’ (Nəsimi 2004a: 122), choć niewykluczone, że wymowa staz. była *ayd-* > *äyd-* > *eyd-*[12];
— *ayt-* ‘powiedzieć, rzec’ jest czasownikiem turk. pochodnym od *ay-* ‘ts’;
— *handa* (18a:12) ‘gdzie’, por. staz. *qanda* ‘ts’ (Nəsimi 2004a: 149);
— *kendözi* (19a:12) ‘sam’, też sttur. *kendözü* ~ *kendüzü* itp. (T IV 2412 i n.);
— *qamu* (18a:10) ‘wszyscy’, por. staz. *qamu* ‘ts’ (ADİL III 29, Nəsimi 2004a: 250);
— *mencileyin* (20a:4) ‘jak ja’, por. sttur. *bencileyin* (Derleme I 502–503);
— *oñar-* (17b:8) ‘ulepszać, naprawiać’, por. sttur. *oŋar-* (Clauson 1972: 189).

Zaznaczmy jednak, że dawne wyrazy spotyka się też w KD i KA, np. *eye* (4a:1) ‘właściciel’, w okresie późniejszym zastąpiony w az. i tur. zapożyczeniem ar. *sahib* > *sahip*.

2.2.2. Morfologia

— -AsIyAm jest 1 os. lp. trybu koniecznościowego, np. *varasıyam… göresiyem* (17b:10) ‘pójdę… zobaczę’; tryb ten występuje w niewielu językach turk., między innymi w sttur. i staz., lecz w sttur. ma postać -AsIyIm (Tenišev 1988: 358), czyli ta forma jest typowo az.;
— *-durur* przyrostek orzeczeniowy 3 os. lp., np. *yoḫdurur* (21b:7) ‘nie ma’;
— -GAç współczasownik następnikowy, w rękopisie występuje raz w formie *eşitgeç* (19b:13) ‘usłyszawszy’; wg Teniševa (1988: 480) jest to charakterystyczna forma kipczacka, a w językach oguzyjskich pojawia się w dial. az. i turkmeńskich;
— -GIl tryb rozkazujący, np. *sevlegil* (17b:10) ‘mów’; ciekawe, że po tylnych szeregach też następuje przednia, np. *qılgil* (21b:6) ‘uczyń’, co już znamy

[12] *ayt-* ‘powiedzieć, rzec’ jest czasownikiem turk. pochodnym od *ay-* ‘ts’; w postaci *ayt-* zachował się niemal we wszystkich językach płn.-zach., w tym kum. (B 34); w większości współczesnych języków płd.-zach. jest nieużywany, poza trkm. *ayt-*, natomiast w sttur. i śrtur. czasownik ten był częsty, choć nie ma zgody co do jego brzmienia, zapewne *ayıt-* > *eyit-*, T (I 323) podaje postaci *ayıt-*, *eyit-*, *ayt-*, *eyt-*, a nawet *et-* i *it-*, co wydaje się błędne.

u Nəsimiego, np. *baxgil* ‘spójrz’ (Nəsimi 2004a: 18), choć nie zawsze brak jest harmonii;
— -mAzAm aoryst 1 os. lp., np. *içmezem* (19b:14) ‘ja nie piję’, por. takie same staz. i współczesne az. postaci, np. *çıxarmazam* (Nəsimi 2004a: 108) ‘nie oddalę, nie wyprowadzę’;
— -UbAn współczasownik, np. *varuban* (18b:4) ‘idąc’ (Nəsimi 2004a: 169); o ile ta forma jest zarówno w sttur., jak i staz., to forma poszerzona -UbAnI spotykana jest tylko w tym drugim, por. Tezcan (1994: 6), w rękopisie występuje jako *dutubanı* (21a:9) ‘trzymając’;
— -UbdUr 3 os. lp. wykładnik perfektu, np. *açılubdur* (17b:4) ‘otworzyły się’, *yazupdur* ‘*dosł.* napisał, *tu* przeznaczył’.

Jeszcze jedna forma warta jest omówienia – -AlI jako 1 os. lm. rozkaźnika, a właściwie trybu zachęcającego, np. *başlayalı* (17b:2) ‘zacznijmy’ i *göreli* (17b:11) ‘zobaczmy’. Nie jest to forma ani az., ani tur., znana jest w kilku językach turk., z których najbliższy to turkmeński (Tenišev 1988: 337), choć normatywne gramatyki języka turkmeńskiego rzadko tę formę podają, Clark (1998: 268) uważa ją za podwójną grzeczną.

Choć istnienie archaizmów zauważa się też w pewnych innych rękopisach kopiowanych w XIX w., to jednak archaiczne wyrazy i formy w omawianym poemacie wskazują na to, że przynajmniej niektóre wątki zostały zaczerpnięte z utworów z okresu XIV–XV w. Poza typowo azerbejdżańskimi wyrazami i formami gramatycznymi w poemacie występuje kilka form, które dziś należy uznać za płn.-zach., jednak mogą one być formami archaicznymi, np.:
— +*nI* wykładnik biernika, np. *sözni* (17b:12) ‘słowo-ACC’;
— *çıray* (19a:1) ‘twarz, lico’, wyraz pochodzenia mong.;
— *munda* (18b:4) ‘tu’, wobec az. *bunda*.

3. Transkrypcja

Transkrypcja zasadniczo zgodna jest z transkrypcją historycznych tekstów tureckich, a jest ona bardzo podobna do współczesnego pisma tureckiego i azerbejdżańskiego. Tym, co wspólne dla tych wszystkich odmian, jest zastosowanie liter *c* dla IPA [ʤ], polskiego *dż*, poza tym liter *ç, ı, ö, ş* niewystępujących w podstawowym zasobie alfabetu łacińskiego. Ponadto zastosowano:

q – dla ar. ق jak w azerbejdżańskim, nie jak *ķ* w tureckim;
ġ – dla ar. غ, nie jak współczesne az. i tur. *ğ*;
ñ – w tekstach historycznych oddawana jako *ñ* lub *ŋ*;
h̲ – dla az. *x* (szczelinowa, trąca, tylnojęzykowa).

Samogłoski długie w wyrazach arabskich i perskich oddaje się jako *ā, ū, ī*, nie *â, û, î*.

Spółgłoski arabskie, niewystępujące w az. i tur., oddano następująco: ث – *s̱*, ذ – *ẕ*, ح – *ḥ*, خ – *ẖ* (nie *ẖ*), ض – *ż* (nie *ḍ*), ص – *ṣ*, ظ – *ẓ*, ط – *ṭ*, ع –ʿ, ء – ʾ.

Ponieważ w rękopisie brak jest wyraźnego rozróżnienia między otwartym i zamkniętym *e*, rozróżnienie podano tylko wtedy, gdy *fetḥa* występuje z *yā*, oddając to literą *ė*, najczęściej w wyrazie *dėdi* ‘rzekł, powiedział’. Sposób umieszczenia znaków wokalizacyjnych przez kopistę KD i KA1 w wielu wyrazach jest niestety dwuznaczny. Często jest tak, że *fetḥa* (*üstün*) występuje z *kesrą* (*esre*) nad jedną spółgłoską i trudno rozstrzygnąć, która powinna być pisana pod lub nad następną. Tak jest często w różnych formach czasownika az. i tur. *de-* ‘rzec, powiedzieć’. Ponieważ w tur. przed *y* zachodzi zmiana *e* > *i*, np. *deye* > *diye, deyor* > *diyor*, nie wiadomo, czy przy niejasnej wokalizacji czytać *deyirler* czy *diyerler*, w az. zwykle *deyərlər* (Ahundov 1994: 156)[13], jednak skoro mamy jasną wokalizację wyrazu *deyüb* (11a: 6), postanowiono przez podobieństwo oddawać wszędzie *deyirler*, choć w kilku miejscach dano *diyeller* (<*diyerler*), gdyż tam wokalizacja jest jednoznaczna. Natomiast kopista KA2 pisze wyraźnie *diyer* (np. 30b:17), z tym że on, znacznie częściej niż kopista poprzedni, nie wokalizuje wyrazów lub wokalizuje je częściowo. Jeśli chodzi o PA, to choć jest ona przepisana przez tego samego kopistę, co KD i KA1, język tego utworu jest odmienny i tu czasem pojawiają się przypadki jasnej wokalizacji, np. *diyer* (19b:14), nie *deyir*.

Związek perskiej przydawki oddano wedle zwyczajów tureckich, ale tylko tam, gdy jest to zaznaczone w rękopisie. Sposób turecki, polegający na użyciu łącznika przed wykładnikiem {I}, np. -i… wydaje się dogodniejszy niż azerbejdżański, gdyż w azerbejdżańskim oba człony konstrukcji łączy się łącznikiem bez wyróżniania wykładnika, np. tur. *sû-i isti'mâl* ‘nadużycie; wykorzystanie w złej wierze’ (D 960) wobec az. *sui-istifadə* ‘ts’ (ARL IV 244).

Nadkreślone części tekstu oddano podkreśleniem, nieliczne zaś wyrazy napisane czerwonym atramentem – drukiem pogrubionym.

Przyrostki oddano w transkrypcji, nie uwzględniając harmonii wokalicznej okrągłe: nieokrągłe ani zjawisk upodobnienia, chyba że oddaje to rękopis, np. zwyczajnie *qaytdı* ‘wrócił’, ale (24a:2) *qayttı* oraz *getdi* ‘poszedł’, ale (25a:2) *getti*. Trzeba podkreślić, że jeśli osnowa kończy się na *-t* i dochodzi do niej wykładnik czasu przeszłego -DI, kopista prawie zawsze umieszcza nad *-d-* znak podwojenia (*teşdīd*) zamiast znaku wskazującego na brak samogłoski (*sükūn* lub *cezme*). Oczywiście na pewno nie oddaje to wymowy, gdyż wymowa **etddi* jest niemożliwa.

[13] Ściśle rzecz biorąc, az. *deyər* to czas przyszły, choć stosowany w znaczeniu ogólnym bezczasowym, jak tur. odpowiednik, natomiast *deyir* to czas teraźniejszy ‘powiada’, zob. Ahundov (1994: 276) *nə deyir* ‘co mówi’.

Jak można sądzić, chodzi o to, że kopista zaznaczał w ten sposób upodobnienie *d* do *t*, a więc w istocie wymowa była *etti*, co w pewnych wystąpieniach kilku czasowników zostało tak zapisane, np. *get-di* > *getti* (10a:9).

Wobec oczywistych błędów gramatycznych przyjąłem zasadę, że tekst poprawiam, gdy jest on niedopuszczalny poprawnościowo, np. gdy rzeczownik stoi w bierniku, jakby było to dopełnienie bliższe, a czasownik jako orzeczenie jest nieprzechodni. Nie poprawiam natomiast, gdy tekst jest na granicy poprawności, to znaczy, że daną formę można przyjąć, choć jest ona niedbała. Odczyt utrudnia częsta niejednoznaczność znaków wokalizacji. Na przykład *sukūn* (brak samogłoski) nieraz współwystępuje ze znakiem oznaczającym samogłoskę, jak ‹i› w *Fārsi vilāyetinde* ‘w dzielnicy perskiej’ (2b:9–10). Powinno to być albo *Fārs vilāyetinde*, albo *Fārsī vilāyetde*. W danym przypadku uznałem, że chodzi o omawianą wyżej zmianę (C)VCC > (C)VCCi.

Wyrazy arabskie transkrybowano w kontekście turkijskim, tj. z częściowym uwzględnieniem wymowy azerbejdżańskiej lub tureckiej.

Jeśli chodzi o podawanie wyrazów ze słowników, przyjęto kilka zasad. Po pierwsze hasła podawane za słownikiem Əzizbəyova (1985), do którego odsyłam jako Ə, nie są podawane cyrylicą, lecz łacinką zgodnie z dzisiejszą pisownią. Tu warto zaznaczyć, że Azerbejdżan od dawna przeszedł na łacinkę i wszystkie dawne ważniejsze słowniki, wydawane jeszcze w okresie cyrylickim, wydano ponownie w transliteracji łacińskiej. Jeśli chodzi o słowniki tureckie, w wyrazach zapożyczonych z ar. i per. cytowanych na podstawie słownika Akalın, Toparlı, Gözaydın i in. (2005) podano długie samogłoski także tam, gdzie są one podane tylko w wymowie, nie w wyrazach hasłowych. To samo dotyczy słownika Alkım, U. Bahadır i in. (1991), w którym dodatkowo podano zapis w piśmie arabskim. Natomiast w hasłach ze słownika Devellioğlu (2006) litery *â û î* zastąpiono literami *ā ū ī*.

4. Transliteracja

Do spółgłosek zastosowano te same litery jak do transkrypcji. Półsamogłoski, czyli IPA [j w], ar. oddano jako ⟨y v⟩.

Do *elifu* i znaków wokalizacyjnych zastosowano następujące litery i znaki:

ا – '
آ – â
ٰ – ā
َ – a
ُ – u
ِ – i

Czyli na przykład أ oddaje się jako ʾa, وُ jako vu, a يِ jako yi. Transkrypcję w przypisach i we wstępie podaję kursywą, transliterację czcionką prostą (antykwą).

5. Znaki i symbole

~~iki~~ – tekst skreślony w rękopisie
. – w transliteracji litera trudna do odczytania lub nieodczytana
... – tak jak w tekście odnośnym, czyli tekst pominięty, zwykle w opracowaniu, przypisach i tłumaczeniu
| – koniec rządka
[] – tekst poprawiony do postaci prawdopodobnej
[?] – w tłumaczeniu oznacza miejsce niejasne, a gdy pytajnik poprzedza wyraz, oznacza niepewne tłumaczenie
[...] – oznacza tekst zepsuty lub nieodczytany
[–] – oznacza ubytek tekstu
{} – tekst zbyteczny
⟦⟧ – tekst dodany
() – a) w transkrypcji tekst dodany na marginesach lub nad rządkiem; b) w przekładzie tekst dodany przez wydawcę
⟨⟩ – grafia, znak stosowany dla oznaczenia transliteracji tylko tam, gdzie zachodzi prawdopodobieństwo niejasności
< – przeszło z
> – przeszło w
⇜ – zapożyczono z

6. Skróty

Opracowania, źródła

ADİL – Orucov, Abdullayev, Rəhimzadə 2006 I–IV
ADL – Şirəliyev, İslamov 1999 (I), 2003 (II)
ARL – Tağıyev i in. 2006 I–IV
AŞA – Sadıqova 2024
B – Bammatov 1969
BG – Bammatov, Hağiahmatov 2011
D – Devellioğlu 2006
Derleme – Aksoy, Dilçin red. 1963–1979 I–XI
DIS – Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev red. 1993

ÈSTÂ 2003 – Levitskaâ, Blagova, Dybo, Nasilov 2003
Ə – Əzizbəyov 1985
ƏFS – Adilov red. 2005 I–II
K – Kazem-Beg 1851
K-BRS – Tenišev, Süyünç ulu red. 1989
KRS – Syzdykova, Husain red. 2001
NR – Alkım, U. Bahadır i in. red. 1991
PRS – Rubinčik red. 1983 I–II
R – Redhouse 1890
S – Steingass 1892
T – Aksoy, Dilçin red. 1963–1972 I–VI
TrkmRS – Baskakov, Karryev, Hamzaev red. 1968
TRS – Osmanov 1966
TS – Akalın, Toparlı, Gözaydın i in. red. 2005
W – Wehr 1980

Języki

ar. – arabski
az. – azerbejdżański
dial. – dialektalny; dialekt
ir. – irański
k-błk. – karaczajsko-bałkarski
kaz. – kazachski
kum. – kumycki
mong. – mongolski
osmtur. – osmańskoturecki; osmańskotureckie definicje często podano na podstawie NR, który – choć w nazwie nowy – zawiera bardzo dużo leksyki i zwrotów osmańskotureckich; te na ogół poprzedzone są w NR kwalifikatorem *lrnd.* ‘uczone’.
per. – perski
sogd. – sogdyjski
staz. – staroazerbejdżański
sttur. – staroturecki
stturk. – staroturkijski
śrtur. – średnioturecki
tat. – tatarski
trkm. – turkmeński
tur. – turecki
turk. – turkijski

uz. – uzbecki
zachmong. – zachodniomongolski

Inne

AN-A i AN-B – *Aḫtınāme* rkps A i rkps B w DIS
DN – *Derbendnāme* w DIS
GSK – Genealogia sułtanów kazykumuckich
K (z liczbą i drugą po dwukropku) – Koran (z odsyłaczem do rozdziału i wersu)
KA1 – *Kronika achtyńska* 1 w wydawanym rękopisie
KA2 – *Kronika achtyńska* 2 w wydawanym rękopisie
KD – *Kronika derbendzka*
PA – *Pieśń o Alim Lwie Boskim*
płd.-zach. – południowo-zachodni
płn.-wsch. – północno-wschodni
płn.-zach. – północno-zachodni
rkps – rękopis będący przedmiotem opracowania
rz. – rządek
ts – to samo

III. WYDANIE KRYTYCZNE TEKSTÓW RĘKOPISÓW

Kronika derbendzka – wprowadzenie

Kronika derbendzka, znana jako *Derbendnāme*, jest najlepiej zbadanym tekstem rękopisu. Pierwsza wzmianka o powierzeniu zadania spisania starożytności Derbendu Muhamedowi Auabi Akrassiemu w języku tureckim przez chana krymskiego Gereja została pomieszczona w 1728 r. przez Bayera (Bayer 1728: 459). Na początku pierwszego opracowania *Derbendnāme* Klaprotha znajdujemy podobną wzmiankę, a mianowicie, że chan krymski „Gheraï", który podbił kraj między Kumą, Morzem Kaspijskim i Endirejem (Endery) polecił mieszkańcowi tego miasta Mohammedowi Awâbi Ak-thâchiemu (محمد اوابي اقطاشي), czyli *Muḥammad Awābī Aqṭāšī*, sporządzić w języku tureckim wyciąg z dzieł historyków arabskich i perskich dotyczący dziejów Dagestanu (Klaproth 1829: 439). Obie te wzmianki podał i krytycznie skomentował drugi po Klaprocie uczony, który jest autorem podstawowego opracowania *Derbendnāme*, a mianowicie Kazem-Beg (1851: VI–VII). Jak Kazem-Beg dowodzi, tym chanem musiał być Mehmet Gerej II zwany Semiz 'Gruby', dosł. 'Tłusty' (1577–1584), gdyż to on brał udział w wyprawie sułtana Murada III przeciw Persji w 1578 r., dokąd przybył przez Derbend i Dagestan. Innego zdania jest Barthold, według którego kronika ta została spisana w XVII w. nie dla chana krymskiego, lecz dla miejscowego władcy dagestańskiego Czobana/Czupana Beka, syna Szamchała, potomka Gerej-chana (DIS 8). Jeśli chodzi o Muḥammada Awābī Aqṭāšīego, większość badaczy sądzi, że musiał pochodzić z Endireju, miasta położonego nad rzeką *Aqṭāš*, stąd jego nazwisko odmiejscowe. Jak wiadomo, Endirej był w XVII w. we władaniu możnowładców kumyckich, którzy wówczas byli tam już turkijskojęzyczni. Jednak ostateczne autorstwo DN jest niemożliwe do ustalenia. Muḥammad Awābī Aqṭāšī, jak się wydaje (DIS 12), oparł się głównie na niezachowanym dziele perskim Ibrahima syna Gijasa z Kazwinu, który z kolei wykorzystał dzieła innych autorów muzułmańskich. Ponieważ DN przez wielu badaczy zajmującymi się tą kroniką była porównywana z zapiskami rozmaitych autorów arabskich i perskich, np. Balazuriego,

Jukubiego, Tabariego, w niniejszym opracowaniu pomijam to zagadnienie. Wymagałoby to zresztą zupełnie innego podejścia, a właściwie osobnego studium.

Kazem-Beg (1851: XI) zaznacza, że znane mu wersje turkijskie mają dwojakie pochodzenie, jedne są oryginalne, inne są tłumaczeniami z perskiego, na który to język przetłumaczono niegdyś oryginalny tekst turkijski. Badacz ten pisze, że znanych mu było pięć rękopisów turkijskich („Turkish") DN: 1) rękopis berliński, ekscerpowany przez Klaprotha, 2) rękopis paryski, opisany przez M. Stevena w *Journal Asiatique* (3, 439), 3–4) dwa rękopisy z Carskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i 5) rękopis w jego posiadaniu. Prawdopodobnie jednak rękopis petersburski ze zbiorów Rumiancewa też jest tłumaczeniem z perskiego (DIS 12). W swym wydaniu Kazem-Beg przyjął za wersję podstawową swój własny rękopis, który był tłumaczeniem z perskiego, inne wykorzystał częściowo dla celów porównawczych, a rękopis Rumiancewa wykorzystał jedynie częściowo, gdyż dotarł do niego, gdy miał już pracę na ukończeniu. Jak dodaje, wszystkie te wersje różnią się w szczegółach, lecz są podobne co do treści. Są pisane językiem azerbejdżańskim z wpływami tureckimi. Według Kazem-Bega (1851: V), w jego czasach były w Dagestanie trzy rękopisy DN. Z jednego z nich pozyskał on kopię w 1839 r. Oczywiście były też perskie wersje DN.

O ile więc w pierwszej połowie XIX w. znanych było siedem lub osiem rękopisów KD/DN, to według Orazajewa obecnie znanych jest sześćdziesiąt rozmaitych wersji i odpisów (Orazaev 2018: 5). Większość z nich powstała zapewne później niż wyżej wymienione starsze rękopisy, choć można przypuszczać, że odnaleziono również dawniejsze zabytki. Co do tego, że badacze dagestańscy dobrze rozpoznali zaplecze źródłowe, nie ma wątpliwości, ich prace są rzetelne. Zresztą Orazajew we wspomnianej pracy pisze o rękopisie z Krakowa, to znaczy wiedział o jego istnieniu, być może z katalogu Majdy.

Wbrew twierdzeniu Kazem-Bega o podobieństwie, jego wersja różni się dość znacznie od wersji petersburskiej wydanej przez Orazajewa w tłumaczeniu rosyjskim (Orazaev 1993: 6–65). Wersja z rękopisu wydanego przez Orazajewa jest podobniejsza do KD w naszym rękopisie. Wprawdzie jest ona obszerniejsza, gdyż rękopis petersburski zawiera 21 zapisanych kart po 15 rządków na stronę, a KD ze zbiorów krakowskich 14 kart, po 14 rządków na stronę, ale tamten rękopis zawiera dodatkowo wstęp perski (1 karta), częściowo wydany z uwagami przez Kazem-Bega (1851: XIV–XV). Wersja Kazem-Bega opisuje wydarzenia do 1064 r., podczas gdy nasz rękopis kończy się na walkach Arabów z Chazarami w VIII w. KD (1b–14a) i petersburski rękopis DN (koniec 1b–16a) obejmują tekst o podobnej treści, miejscami bez żadnych istotnych różnic, kończąc się w KD wzmianką o modlitwie piątkowej. W DN od strony 16a do 21b jest opis dalszych wydarzeń, który obejmuje lata 736–1064, podczas gdy w rękopisie wydanym przez Kazem-Bega wydarzenia kończą się na roku 320/932 (K 137).

Jak pisze Orazajew, autor rękopisu petersburskiego dokonał tłumaczenia z perskiego, lecz wykorzystał też inne źródła. Autor zaznaczył, że dostosował język do odbiorców, czyli pisał w sposób prosty (DIS 9). W przypadku dzieł z kręgu literatury muzułmańskiej znaczy to, że starał się pisać w sposób zbliżony do języka mówionego, w tym wypadku północnej odmiany azerbejdżańskiego z licznymi kumyckimi naleciałościami, unikając rzadkich wyrazów arabskich i perskich oraz konstrukcji gramatycznych wzorowanych na tych językach, nieużywanych w języku potocznym. Jest to ważne stwierdzenie, pozwalające nam zrozumieć język KD, który – choć inny – jest zapewne dość bliski językowi rękopisu petersburskiego DN, a inny od języka rękopisu dagestańskiego wydanego przez Kazem-Bega.

Wcześniejsi badacze różnie ustalali datę powstania rękopisu petersburskiego, Kazem-Beg na 1731, Barthold na 1131/1719, lecz ustalenie Orazajewa – z uwzględnieniem znaków wodnych papieru – na 1816 r. (DIS 8) jest bardziej przekonujące.

W KD spotyka się najróżniejsze błędy językowe, wynikające z niedbałego kopiowania, a niektóre być może z nieudolnego tłumaczenia, takie jak zbyteczne przyrostki biernika, np. *ḫalquñ köpüsini Qırımġa getdi* (2b:5), prawidłowo *ḫalquñ köpüsi Qırımġa getdi* ‘wielu mieszkańców udało się na Krym’. Tu warto przytoczyć stwierdzenie Kazem-Bega (1851: VII): *None of the versions of the Derbend-nâmeh, which we have as yet seen, are written in the pure Turkish idiom* ‘Żadna z wersji *Derbendname*, które widzieliśmy, nie jest pisana w czystym narzeczu tureckim’. Kazem-Beg (1851: VIII) powołuje się też na słowa Aliyara, który przetłumaczył DN z turkijskiego na perski, że *the Turkish idiom in which Derbend-nâmeh was written* ‘narzecze tureckie, w którym napisano *Derbendname*’ jest *heavy, irregular and difficult of comprehension* ‘ciężkie, niejednolite i trudne do zrozumienia’. Błędy wskazuję w przypisach.

⟦Kronika derbendzka⟧

1a

(1) Kroniki
(2) Dahystana.
(3) spisane od różnych osob w Achty,
(4) w Derbend, w Gazy-Kumuk.
(5) R.P.
(6) Star. Stylu

1b

(1) *Bismi'llāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm ve bihī nesta ʿīn*[1]
(2) Bu kitāb Derbendi[2] şehirinüñ[3] beyānun[4] ider ve cümle Dağıstān ölkesinüñ[5]

---

1 Ar. 'W imię Boga miłosiernego, miłościwego. Tylko Jego prosimy o pomoc', K 1:1 i nawiązanie do końca K 1:5; Majda (1967: 115) podaje w skrócie jako *basmala*.

2 Dziś miasto w południowym Dagestanie; choć założone znacznie wcześniej, nazwa Derbend po raz pierwszy pojawia się w VII w., per. *Darband* < *dar* 'drzwi' + *band* '*tu* zagrodzony; zaryglowany', ar. nazwa to *Bāb al-Abwāb* 'brama bram', podczas gdy tur. nazwa to *Demir Ḳapı* 'Żelazne Wrota', w różnych odmiankach (Kettenhofen, Darband); K 39 *Derbend* ‹drbnd›; w rkpsie pisownia *Derbend* występuje obok *Derbendi*; wprawdzie polska norma podaje formę *Derbent*, lecz jest to pisownia pod wpływem rosyjskim, w dawnej literaturze polskiej spoza kręgu wpływów rosyjskich używano formy *Derbend*; taką też pisownię przyjmujemy i w związku z tym przymiotnik ma postać *derbendzki*, nie *derbencki*.

3 Kopista większej części rkpsu wokalizuje ten wyraz szczególnie, zapisując najpierw znak samogłoskowy drugiej zgłoski jako *i*, a potem pierwszej jako *e*, jednak postanowiłem oddać to jak w tur., czyli *şehir* (NR 1053) 'miasto', choć na ogół brak tu wypadnięcia samogłoski przed przyrostkiem zaczynającym się na samogłoskę, a więc *şehiri*, nie *şehri*; natomiast kopista KA2 od 29a najczęściej podaje wokalizację *şeher*, a więc używając otwartych samogłosek w obu zgłoskach, co odpowiada az. *şəhər* (Ə 413); w kilku miejscach w KA2 brak wokalizacji.

4 Rkps błędnie *beyānuñ*.

5 Możliwy odczyt *ülke* i *ölke*, por. az. *ölkə* (Ə 278) oraz tur. i kum. *ülke* (NR 1207 i BG 323) 'kraj' itd.; *Dağıstān* to az. i tur. *dağ* 'góra' + per. *-istān* i nazwa ta znaczy 'kraj górski; pogórze'; jak wskazywał K (30), Arabowie nazywali ten kraj *al-Ǧabal* lub *al-Ǧibāl*, tj. 'góra' lub 'góry', a obejmuje on ziemie od Morza Kaspijskiego między Terekiem a Gruzją i Azerbejdżanem, rządzone przez różnych władców podległych Persji i Turcji.

(3) aşlın ve neslin sevler[6] ve bildürür[7]. **Evvel** Derbend pādışāhı ve ʿAcem pādışāhı ve Nūşerevān[8]

(4) atası Qubād{ı}nı[9] sevler ve bildürür. Andan soñra Ḫażarnı ve Türkni[10] ve Miskāvini[11] ve Naqrātını[12]

(5) sevler ve cümle Orus pādışāhı Ḫāqānı[13] sevler ve bildürür. Ve **rivāyetde** cezmi olunmışdur[14].

(6) Qubād pādışāhı Demir Qapu Derbende oturdı ve Ḫāqān pādışāhı bey-pāyān[15] ʿEdil[16]

---

6 Ciekawe, że czasownik *sevle-* 'mówić' Radlov (1911: 507) notuje tylko w jednym języku („Krym-Dialect") jako odmiankę *söyle-*; jest ona bardzo często spotykana w XIX-wiecznych tekstach krymskokaraimskich; formy *sevle-* nie podaje ani tur., ani az. słownik dialektalny.

7 Rkps brak *i* po pierwszej spółgłosce.

8 To imię występuje w KD w trzech odmiankach *Anūşrevān*, *Nūşerevān* i *Nūşrevān*, często wokalizacja jest niepełna lub jej brak; dwie odmianki są też w rękopisie wydanym w rosyjskim tłumaczeniu przez Orazajewa: *Anuširvan* ~ *Nuširvan* (DIS 56).

9 Chosrow I Anuszyrwan (panował 531–574), władca Iranu z dynastii Sasanidów, syn Kawada I (panował 488–531), por. DIS (43); jego imię pisze się różnie w KD, tu w odmiance *Nūşerevān*; K 3 *Qubādşāh* i *Anūşīrvān*; jak pisał już Kazem-Beg, ten znakomity król znany jest w historiach europejskich jako *Chosroes*, w źródłach wschodnich jako *Kisri* (K 14–15).

10 K 3 *Qazan ve Qırım* 'Kazań i Krym'.

11 K 3 *Rusiye ve Mosku* ‹mskv› 'Rosja i Moskwa', choć jak Kazem-Beg wyjaśnia, *Rusiye* oznaczało kraje słowiańskie – tj. wschodniosłowiańskie, dodajmy – podczas gdy *Mosku* oznaczało 'Russia of later countries' (K 16).

12 DIS 17 podaje *Nakrat* jako siedzibę chakana chazarskiego; próba utożsamienia z ros. miastem *Novgorod* jest wedle badaczy błędna (DIS 43), jednak pochodzenie tego wyrazu od ros. *Novgorod* < *novyj gorod* 'Nowogród, nowy gród', niezależnie od oznaczania, jest bardzo prawdopodobne; co więcej, termin miał niegdyś szersze znaczenie, np. daninę znaną z dokumentów tatarskich jako *noqrat aqčalarï* Samojlovič (1917: 1278) tłumaczy jako 'novgorodki' (*новгородки*); *Nuqrat* jest turk. nazwą rzeki Wiatki, zob. tat. *Noqrat* (TRS 795), być może zatem chodzi o mieszkańców ziem nad Wiatką.

13 Tytuł chakana odnosi się do władcy Chazarów, ale autor nigdzie nie podaje jego imienia, tak jakby traktował ten tytuł jak nazwę własną, por. uwagę w DIS (43). Jak pisze Golden (2013: 7–8), w państwie chazarskim istniała dwuwładza, a od 1. poł. IX w. jest ona zaświadczona jako panowanie „Qaghana", będącego postacią sakralizowaną, oraz rządzącego państwem „Qaghan-Bega", który wszakże dokonywał aktu koronacji Qaghana. Nie jest wykluczone, że Arabowie nazywali władcę Chazarów chakanem dlatego, że rządzący nosił ów drugi tytuł *beg*, tzn. pierwszy człon był rozumiany jako imię. Podobnie źródła muzułmańskie i karaimskie piszą o władcach Egiptu, nazywając ich *Firʿawn* (W 707) i odpowiednio *parʿo* (heb. ←) (Çulha 2021: 796). W rkpsie występuje jako *Ḫāqān* 'Chakan', *Ḫāqān şāh* 'Chakan szach' i *şāh Ḫāqān* 'szach Chakan'.

14 Mniej prawdopodobny odczyt *cezim*; por. tur. (← ar. + tur.) *cezmet-* '*lrnd.* 1. to decide, to resolve (on). 2. to cut through, to cut off' i az. (← ar. + az.) *cəzm et-* '1. odcinać, odrąbywać. 2. *przen*. postanawiać ostatecznie' (ARL I 446).

15 Osmtur. (← per.) *bī-pāyān* 'infinite, endless, immense' (NR 181), czyli 'nieskończony, bezkresny, ogromny', az. *bipayan* '*przest.* nieskończony, nieprzerwany' itd. (ARL I 309).

16 Rkps *ʿadil*, K 4 też podaje stolicę chakana jako leżącą nad rzeką *Edil* (ʿdl) *çayı*, co Kazem-Beg tłumaczy jako Wołga; w rkpsie wydanym w DIS (17) chakan miał stolicę w *Naqrat*.

(7) çayda olurdı. İkisi bir biri ile çoq uruşullar[17] idi. Heç[18] biri birinden ozub[19]
(8) bilmez idi. Müddet mābeyninde olaruñ cengi cedel keçende⟦n⟧ soñra āḫırı'l-emir yaʿnī
(9) her iki ṭarafuñ pādışāhı Qubād ile yaraşluq[20] istediler. Her ikisinüñ nökerlerinden[21]
(10) daḫı ulularından iki yaḫşı[22] kişi geldiler ve maşlaḥat ėtdiler[23] ve yaraşdılar, ammā
(11) Ḫāqānuñ qızın Qubādġa aldılar görüşdiler ve toy[24] keçende⟦n⟧[25] soñra Qubād ilçi yeberdi[26]
(12) ki özile bizin yeriñ[27] arasında bārū idek [dedi][28] ve Ḫāqān daḫı rāżı oldı
(13) ve bārū ėtmek qaşdı[29] etdiler[30]. Tevārīḫında görmişdi ki ve neçelerden ėşitmişdi ki

17 Rkps często zaświadcza upodobnienie *-r* w tzw. aoryście do pierwszej samogłoski następującego po nim przyrostka liczby mnogiej, tj. *uruşur-lar (idi)* > *uruşullar* 'walczyli z sobą', por. az. i tur. *vuruş-* 'to fight with one another' itd. (Ə 81 i NR 1231); jak widać, rkps nie ma typowego dla az. i tur. protetycznego *v-*, por. kum. *uruš-* 'ts' (B 334). Od tego zdania KD jest mniej więcej zgodna z rkpisem wydanym w DIS, a jest to po wstępie i krótkim przedstawieniu rzeczy od końca k. 1b i początku k. 2a: „Szach Kubad wiódł z tym Chakanem ciągłe waśnie, spory, wojny i potyczki, ale żaden z nich nie był w stanie dobić swego i zwyciężyć" (DIS 17).

18 Az. *heç* 'nic' (Ə 378), wobec wzorcowego tur. (← per.) *hīç* 'ts' (NR 482).

19 *oz-* 'prześcigać, przeganiać' to typowy czasownik płn.-zach., np. kum. (B 241), nieznany w az. i tur., choć znany w turkmeńskim.

20 Chodzi tu niewątpliwie o 'pokój', jednak takiego wyrazu słowniki miejscowych języków nie znają, por. jednak kum. *yarašïvluq* 'pokój' < *yaraš-* '1. zawierać pokój; godzić się. 2. pasować (coś do czegoś)' (B 395); niewykluczone jest jednak poplątanie z az. *barışıq* 'pokój' (ARL I 230), podobnie pisanym.

21 Choć to zapożyczenie mong. z pewnością było używane we wszystkich językach płn.-zach. mających związki z mong. od XIII w., słowniki kum. tego nie podają; większy słownik az. podaje *nökər* w znaczeniu 'sługa' (ARL III 567).

22 Az., kum. *yaḫşı* 'good' (Ə 189 i B 398).

23 Rkps wyraz ten przypomina *aytdılar* 'powiedzieli', lecz z powodu poprzedzającego rzeczownika *maşlaḥat* 'narada' należy przyjąć odczyt *ėtdiler*, co daje nam czasownik złożony *maşlaḥat ėtdiler* 'naradzili się', zob. zapis regularny w innych miejscach KD, np. 7b:14.

24 Az. i kum. *toy* 'wesele' (Ə 341 i B 317); wprawdzie wyraz ten znany jest też w dawnym tur., jednak w tur. od ok. XVII w. używa się wyrazu *düğün*.

25 Choć powinien być ablatyw +dAn, w KD często jest miejscownik +dA.

26 Na marginesie przy tym rządku jest odczyt ołówkiem ostatniego wyrazu wraz z polskim tłumaczeniem *jeberdy posłał*; kum. *yiber-* '1. posyłać. 2. odprawiać' (B 157).

27 Przed tym wyrazem stoi *elif* skreślony dwiema ukośnymi kreseczkami; poprawniej byłoby *bizin yerimiziñ* 'między naszym miejscem'.

28 Rkps *deydi*.

29 W kum. ar. zapożyczenia o strukturze (C)VCC przybierają postać (C)VCCu, np. *ilmu* 'nauka', zaś w rkpsie struktura często jest (C)VCCI, jak w przypadku *qasdı*; zmiana ta dotyczy też pewnych innych rzeczowników zakończonych na CC.

30 Zob. uwagę o pisowni -DI w punkcie Transkrypcja wstępu.

(14) bu Derbendi bir mübārik yerdür ve Cebrāʾil *ʿaleyhi's-selām* Eskender Ẕī'l-qarnaynıġa[31]

2a

(1) ėşitmişdi[32]. Şol binānı qazdurdı ve bārūnı çıqardı ve pozġan[33] yėllerin[34]
(2) düzetdi. Bir il Qubād leşkeri ile ol bārūnı işledi ve yaraşdurdı. Deryādan
(3) başlayub Ṭabasarāndan[35] keçkince her yerde demür qapular asdılar
(4) ve bārū tamām olġandan soñra ve qıble[36] ṭarafuñ bārūsını yereşdürmege[37] qasdı
(5) etdi. Özi ve leşkeri ile {yeddi ile}[38] bu bārūnı tamām etdi ve bu iki bārū
(6) tamām bolġandan soñra Ḫāqāndan özine ziyān gelmeyeni bildi. Eger düşmān[39]
(7) yüz min kişi ile bu qapudan içerü girüb bolmazdı[40]. Dervāzelerin[41] *dāʾi-mu'l-evqāt*

---

31 *Eskender Ẕī'l-qarnayn* i in. odmianki to Aleksander Wielki lub Macedoński, ar. *Iskandar Ẕū'l-qarnayn*, którego przydomek znaczy 'Dwurogi'; jest wymieniony w Koranie (K 18: 82), przez muzułmanów uznawany za wiernego lub wręcz muzułmanina, zob. o nim Watt (1997: 127).

32 Wysłowienie nieporadne, dosł. „Gabriel... słyszał był do Aleksandra Dwurogiego; zamiast *ėşitmişdi* 'słyszał był', powinna być strona sprawcza, tj. *ėşittirmişdi* dosł. 'dał słyszeć był', co jest prawidłowe w turk. dla wyrażenia znaczenia 'kazał mu wysłuchać; obwieścił mu'.

33 Rkps *pozqan*, *q* często pojawia się zamiast spodziewanego *ġ*; *poz-* 'rozwalać, niszczyć' to typowa forma az., por. Ə 287, w przeciwieństwie do tur. *boz-* (TS 310) i kum. (B 84), jednak z płn.-zach. -GAn, wobec az. i tur. -An; całkowicie poprawna forma az. byłaby zatem *pozan*; pierwsza samogłoska przyrostka -GAn pisana jako *q*, co poprawiam na *pozġan*, gdyż wymowa *pozqan* byłaby nienaturalna, o ile w ogóle możliwa.

34 *pozqan* yllryn 'zniszczone miejsca'; *yėllerin* < *yėrlerin* to skutek upodobnienia wstecznego, co jest częstym zjawiskiem w rkpsie; *pozqan* w stronie biernej to *pozulġan* ~ *pozılġan* < *bozulġan*, ale w językach płn.-zach. jest ona często pomijana.

35 Kazem-Beg określa Tabasaran jako *a part of Daghistan, situated between the province of Derbend, Gkara-Gkaitagh, Ghazi-gkûmûgk and Küreh, containing about 32 square miles* 'część Degestanu, położoną między okręgiem derbendzkim, Kara Kajtakiem i Kazy Kumukiem'; pisze, że dzieli się na część dolną, obecnie całkowicie podporządkowaną Rosji, oraz górną, składającą się z wielu miast i dużych wsi, które zachowały niezależność (K 36).

36 Tur. (← ar.) *ḳıble* '1. direction of Mecca (to which a Muslim turns in worship). 2. south; south wind' etc. (NR 648), czyli '1. kierunek Mekki (w tę stronę zwracają się muzułmanie podczas modłów). 2. południe; wiatr południowy', az. *qiblə* 'położenie Mekki, ku któremu muzułmanie zwracają się podczas modlitwy' (Ə 101).

37 Rkps *k* w końcowej części wyrazu wskazuje na wymowę przednią; choć w az. mamy zgodną z etymologią postać *yaraşdurmaq* (Ə 186) 'urządzać, dopasować, ozdobić', nastąpiło tu uprzednienie pod wpływem *y-*; por. tur. *yaraştır-* 'to make suit' itd. (NR 1243), czyli 'dopasowywać'.

38 Rkps *yeddi ile* 'siedem-INSTR', co nie ma sensu w tym kontekście, chyba że jest to błąd i powinno być *öz yedi ile* 'własną ręką'.

39 Tur. (← per.) *düşmān* (TS 590), az. *düşmən* (Ə 143).

40 Zdanie niepoprawne, brak warunku w pierwszej części.

41 Tur. (← per.) *dervāze* '*lrnd.* door, gate' (NR 287), az. *darvaza* (Ə 121), czyli 'wrota, brama'.

(8) möḫkem[42] etdi ve hemīşe qaravullar[43] saḫlayub durar idi. Küffār-ı Ḫażrī[44]
gördi ki seddi-
(9) lerin yaʿnī bārūlar qāʾim olmış. ʿIrāq ve Ādirba[[y]]cāngża ʿubūr etmek
bolmasını
(10) bildi ve Qubād Ḫāqān şerrinden emīn bolġandan soñra Ḫāqānuñ qızın yene
Ḫāqāna
(11) gerü gönderdi. Anuñ içün gönderdi ki Ḫāqān qızından yaş (evlād)[45] doġa mül-
ke ortaq
(12) [bolmasun][46] deyüb gerü verdi. Ḫāqān heç sevlemedi ve urışmadı. Anıñ
(içün) uruşmadı
(13) ki [qapuları berk][47] olmışdı ve güci daḫı yetmez idi ve her bir qapuda qa-
ravullar
(14) qoymışdı ve Qubād qapuları möḫkem qılmışdı yaʿnī dervāze qāʾim olġandan
soñra

2b

(1) Qubād pādışāh [...] içün[48] Ādirbaycāngża[49] ve ʿIrāq vilāyetġe getdi ve Ḫāqān
daḫı

---

42 Az. (← ar.) *möḫkem* ‘1. mocny, krzepki. 2. zdrowy. 3. silny. 4. trwały, niewzruszony’ (ARL III 439–440), tur. (← ar.) *muḥkem* ‘firm, strong; sound; tight’ (NR 793), czyli ‘krzepki, mocny; solidny’.

43 Kum. *qaravul* ‘stróż; strażnik’ (B 189), az. *qarovul* (Ə 93).

44 Nazwa oznaczająca w rkpsie Chazarów, dosł. ‘niewierni chazarscy’, choć pisownia osobliwa; odczyt jako ar. *ḫafr* ‘watching, watch, guard(ing)’ (Wehr 1980: 250) mało prawdopodobny, gdyż musiałoby to być *küffār ḫafrından*, lub *ḫafr-ı küffārdan* ‘od straży niewiernych’; Orazajew i Alibekowa (Orazaev, Alibekova 2017: 54) zwracają uwagę na to, że termin *kāfir* (*küffār* jest l. mn.) jest anachronizmem, gdyż dotyczy czasów przedislamskich.

45 Wyraz nadpisany nad *yaş*, bez wokalizacji, mniejszymi literami i z błędami; zob. kum. *yaš* ‘dziecko’ obok znaczenia ‘młody, młodzieniec’ (B 398) oraz k-błk. *ğaš* ‘syn, chłopiec’, również obok znaczenia ‘młody, młodzieniec’ (K-BRS 237); *yaş* jest zatem synonimem arabizmu *evlād*.

46 Rkps *bolmasuñ*.

47 Rkps *qapuların berki*; ponieważ po tym następuje czasownik nieprzechodni, użycie biernika po *qapuları* jest błędne, chyba że -I jest wykładnikiem dzierżawczości 3 os.; jeśli chodzi o *berki*, widocznie kopista uznał ten rodzimy wyraz za obcy, zapisując go zgodnie ze zwyczajem zapisu arabizmów o strukturze (C)VCC jako (C)VCCI.

48 Rkps *baz dėdi içün*, co jest błędne lub z ubytkiem; drugi wyraz w *baz dėdi içün* znaczy ‘rzekł, powiedział’, a trzeci ‘gwoli; z powodu’; poimek *içün* może stać na początku zdania po zaimku *anıñ*, jak to często ma miejsce w KD, i wtedy znaczy ‘dlatego’; może też następować po -mAQ i wtedy oznacza cel lub po -QAn dla wyrażenia przyczyny, nie może zaś pojawić się – jak tu – po osobowej postaci czasownika; jeśli chodzi o pierwszy wyraz, czyli *baz*, jest on niedokończony lub błędny i trudno o rekonstrukcję; odpowiednie miejsce w DIS (18): ‘Kubad udał się do Azerbejdżanu i Iraku, zostawiwszy przy każdych wrotach obytych i doświadczonych wojowników’.

49 Możliwy też odczyt *Ādirbeycān*; dzisiejsza forma az. to *Azərbaycan*, tur. *Azerbaycan*; ciekawe, że polska nazwa to *Azerbejdżan*, w przeciwieństwie do kilku nazw, które mają *-a-*, np. angielski *Azerbaijan*, rosyjski *Азербайджан*, ale niemieckie też *Aserbeidschan* obok *Aserbaidschan*.

(2) öz vilāyetine getdi. Deşt-i Qıpçaq Ḫāqānuñ idi ve Tarḫu[50] ve Enderāy[51] ve Ahrān[52]
(3) Qubāduñ idi ve Kelbāḫ[53] ve Māçar Kiçi ve Ulu Māçar[54] ve Yulad ve şehr-i Tatar[55] Ḫāqānuñ idi,
(4) ammā Ḫāqānıñ serdārı{nı}[56] İhrānda durardı ve daḫı şehr-i Tatar pozulġandan
(5) soñra ḫalquñ köpüsi{ni} Qırımġa getdi Qırım Tatar deyüb. Anuñ içün eytü⟦r⟧ler[57]
(6) Tatardan gitken[58] içün ve dahı ol İhrānda olan paġır[59] maʿdeni ve Kerkerde[60] olan
(7) gümüş maʿdeni[61] Ḫāqānuñ idi. Bu serḥaddı olan leşkerüñ ululuġın ve ol
(8) iki maʿden taḥṣīlın Ḫāqān pādişāh İhrān ḥākimine vėrmiş idi. Mevācib

50 DN *Semender czyli Tarhu* (DIS 18); kum. *Taryu*, obecnie osiedle w obrębie Machaczkały zwane *Tarki* (DIS 46); formę bliższą tej drugiej, czyli *Ṭārġū*, widzimy w KA1 27a:12, zob. też *Tarqū* w 13b:8.

51 W KD *Enderej* lub *Endirej*; miasto zamieszkałe przez Kumyków w Dagestanie, znane z wielu źródeł w wielu odmiankach, m.in. *Endrej* i *Enderi*, którego kronikę podaje DIS (203–204) w ros. tłumaczeniu ze wstępem (s. 202–203) i przypisami, a według której dzieje miasta sięgają 1200 r.; przyjmuje się, że Księstwo Endirejskie powstało na przełomie XVI i XVII w. (DIS 43).

52 W KD *Ahrān* lub *İhrān*, o tej formie zob. KA1 27a:12; wg Orazajewa pomimo wielu prób nie udało się dotąd utożsamić tej miejscowości (DIS 46); jednak wg Szychsaidowa, wydawcy *Historii Ihranu*, jest to Irganaj, zamieszkały przez Awarów, po awarsku *Rixuni* (DIS 162, 167), podobnie K 29, który przypuszczał, że Ihran jest nazwą całego okręgu, gdzie leżały Enderej i Balch, z czym chyba należy się zgodzić.

53 Wg DIS (46) nazwa ta w różnych rkpsach występuje w rozmaitych odmiankach, takich jak *Kilbah*, *Gûlbah* i *Gilbah*, jest to zapewne współczesny Gielbach w rejonie kiziljurtowskim (kum. < *Qïzïl Yurt*) w Dagestanie, który do 1992 roku nosił nazwę Górny Czirjurt; K 29 przypuszcza, że to miasto to dzisiejszy Enderej lub Balch.

54 Wg DIS (46) i K (29) jest to znany średniowieczny gród *Mağar*, leżący na prawym brzegu Kumy; KD, jak wiele innych rkpsów, rozróżnia Madżar Mały (*Kïçi Maçar*, per. *Maçar-i Kïçi*) i Madżar Wielki (*Ulu Maçar*), zob. az. *kiçik* ‘mały’ (Ə 210) i kum. *gičči* ‘ts’ (B 107).

55 Wg DIS (46) *Džulad* (= *Yulad*) to *Dolny Džulad* na prawym brzegu rzeki Terek, nieopodal dzisiejszego miasta Majskoe, zaś *şehr-i Tatar* (czyli Miasto Tatarskie, HJ) to *Górny Džulad* na lewym brzegu tej rzeki, inaczej *Tatartup* (czyli *Tatartüp*, gdzie *tüp* ‘dolny’, HJ).

56 Az. (← per.) *sərdar* ‘namiestnik’ (Ə 306), tur. *serdār* ‘military chief, general; commander’ (NR 1002), czyli ‘dowódca wojskowy, generał’.

57 Rkps ˈay tuvlˈar; niejasne, styl nieporadny, także w dalszej części, inna możliwa poprawka to *eytdiler* ‘mówili; mawiali’.

58 W rządku wyżej kat, w tym zaś kit.

59 Kum. *bayïr* ‘miedź’ (B 58); az. ma inne słowo na ten kruszec, *mis* (Ə 251), ale por. bliskie znaczeniowo *paxır* ‘patyna’ (ARL III 674).

60 Rkps karkar; miejsce nieznane, zapewne błąd zamiast *Terek*, jak w DIS (19); o mieście *Kerker* zob. niżej.

61 DIS (19) mówi o złożach złota i srebra.

(9) [Tarḫu ehli][62] ile öz aralarında ġāziler qısmet ideller[63] idi. Çūn her bir şaḫṣı[64] ki Fārsi
(10) vilāyetinde pādışāh oldı cülūs olanda bārūları ve köhne seddileri taʿmīr
(11) edib yasadı[65] ve Qubād pādışāh{uñ} zavāla [barġandan][66] soñra Nūşerevān[67] taḫtı ʿadāletde
(12) oturdı serḥadları tāze[68] qılub bināʾ ėtdürdi. Tā Rūm serḥaddına yetkince
(13) her yėrde bir bināʾ etdi. Çūn Eskender Ẕū'l-Qarnayn itken seddini taʿmīr ėdüb yaraşdurdı
(14) {ve} qıble cānibde ġayrı seddüñ qayırmaġı[69] ḥażret ʿĪsā rūḥu'llāhi tārīḫinden yüz on

3a

(1) ilden soñra ḥāṣıl oldı. **Evvel** Eskender etken seddini Qubād şāhdan
(2) irelü Yezdecer[70] adlu pādışāh Behrām Gur[71] oġlı yaraşdurmışdı idi ve qumdan
(3) pāk ėdüb pozulġan yelleri[72] yaraşdurmış idi. Tā Nūşerevān zamānında
(4) kāmil oldı ve daḫı [eydeler][73] ki Qubād ve Nūşerevān her ikisi bu seddilerini itmām

---

62 Rkps tanḫuv ʾahyi; poprawka warunkowa; o *ehl*, zob. az. (← ar.) *əhl* 'mieszkaniec' (Ə 159) i tur. *ehil* < *ehl* '*lrnd.* 1. people, community. 2. men (of letters, science, etc.' itd. (NR 329), czyli '1. lud, wspólnota. 2. człowiek, przedstawiciel (literatury, nauki itp.)'.

63 *qısmet ideller* 'dzielą; biorą dolę'; *ideller* < *iderler* < *ederler*, zob. przypis przy 2a:1.

64 Az. (← ar.) *şəxs* '1. postać. 2. osobistość' (Ə 413), tak też 5b:2 i 8a:9.

65 Kum. *yasa-* 'majstrować, robić' (B 397).

66 W dopisku ołówkiem na marginesie ten wyraz napisany jest pismem arabskim, dość niewprawnie jako بركندن wraz z pol. znaczeniem 'odejść'; to zdanie jest niepoprawne, prawidłowo gramatycznie powinno być *Qubād pādışāhuñ zavāla barġanından soñra* 'po odejściu króla Kubada w nicość' lub *Qubād pādışāh zavāla barġandan soñra* 'po tym, jak król Kubad odszedł w nicość' (czyli zmarł), jednak pominąwszy sprawy gramatyczne, każda z poprawionych wersji jest językowo niespójna, gdyż obok płd.-zach. form *-uñ*, *-a* i *soñra*, jest płn.-zach. *ber-* lub *bar-* oraz *-QAn*; wprawdzie połączenie *zavāla var-* (płd.-zach. odpowiednik *bar-*) nie jest znane ani w az., ani w tur., a wyrazu *zaval* nie podają słowniki kumyckie, ale jest az. *zavala get-/gəl-* '1. popaść w biedę, nieszczęście. 2. zaniknąć, ulec unicestwieniu' (ADİL IV 646), czyli należy przyjąć poprawioną postać *zavāla barġandan soñra* 'po tym, gdy popadło w ruinę; gdy doszło do upadku'.

67 Rkps *Nūşerevān*, tak też dalej.

68 Rkps *nāze*.

69 Rkps *qayrımaġı*; az. *qayır-* '1. robić. 2. naprawiać' (Ə 85).

70 *Yezdecer* to szach Iranu Jazdegerd II, też Jazdkart II (438–457) z dynastii Sasanidów, syn Bahram Gura (też Warhran V), w KD *Behrām Gur oġlı*, podobnie w DIS (19); postać Bahram Gura jest owiana legendą, a imię *Behram* do dziś używane jako imię męskie w tur. *Behram* i az. *Bəhram*; az. *irəli* to przysłówek 'wprzód, naprzód' (Ə 174) i poimek 'przed', zob. 3b:10; *irəli* to typowo azerbejdżańska forma z przestawką, por. tur. *ileri* < *ilgeri* < *ėlgerü*.

71 Rkps błędnie kvuz.

72 *yelleri* < *yerleri* 'miejsce-PL-3POSS'.

73 Rkps *ideller*.

(5) itken soñra Fārsi vilāyetden[74] çoḫ raʿiyyetini güç bulan[75] götürüb bu
(6) serḥaddı qoydı ve çoq şehirler binā qıldılar. **Ammā** evvelen[76] Alġūn adlu[77] seddini
(7) binā qıldı. Andan[78] başlayıb Derbendiġe yetkince üç yüz altmış şehir binā qıldı[79].
(8) Ammā Alġūn[80] adlu seddi evvelde var idi. Çoq yeri pozulġan. Evvel bunı bināʾ
(9) itken pādışāh İsfindiyār[81] nām idi, Kestāsib oġlı, ve Kestāsib Sehrāb oġlı
(10) idi. Ammā evvel yeñiden bunı bināʾ itmişdi. Deryāya yetkince ve daḫı andan qapu
(11) asdurdı. Ol qapuġa Alan qapu[82] deyirler idi. Ve Nūşerevān baʿż-ı avqātda
(12) oturub vardı[83]. Eyāmında Kevnerīn[84] ve atası Qubād şāhdan ruḫṣat diledi
(13) ve atası ruḫṣat verdi. Andan soñra o Şabrān[85] şehirini binā qıldı ve Baġdād[86]
(14) ve Kerker[87] adlu şehiri binā qıldı ve şehr-i[88] Kerkerden bir aġacluq yer daḫı Ābād[89] adlu

74 Por. *Fārsi vilāyetinde* (2b:9), *Fārsi velāyetinden* (25b:5) oraz *Fārs vilāyetden* (4a:14, 29b:18).
75 Kum. *bulan* ‘z’ (B 85).
76 Tur. (← ar.) *evvelen* ‘*lrnd.* first’ (NR 355), czyli ‘*ucz.* po pierwsze’, az. *əvvələn* ‘po pierwsze’ (Ə 148).
77 DIS (19) nie podaje tej nazwy, mówi o zbudowaniu 360 miast, tak jak w KD; ta nazwa pojawia się jeszcze niżej w rządku 8 i w 3b:9 w formie *Sedd-i Alġun*; jak jasno wynika z kontekstu, chodzi tu o mur derbendzki, co potwierdzają Orazajew i Alibekowa (Orazaev, Alibekova 2017: 39), z tym że w wersji perskiej opracowanej przez Alibekową nazwa ta brzmi *Sadd-e Albin (Albayn)*, to jest Wał Albański.
78 Rkps ʾandyan.
79 Tak też w K 6 *üç (yüz) altmış* ‘three (hundred?) and sixty’, czyli ‘trzysta sześćdziesiąt’; K 6 podaje następujące miasta: *Samand*, *Anci* (lub *Inci* (Inji) ~ *Enci*), *Balḫ*, *Keyvān* (Keivan), *İhrān* (Ihrân), *Külbāḫ* (Gùlbâkh), *Surḫāb* (Sùrkhâb), *Kiçi Mācār* (Kitchi-madjâr), *Ulu Mācār* (Oulou-madjâr).
80 Brak w K 6 i DIS (19); zob. KD 3a:6.
81 *İsfindiyār*, syn *Kestāsib*a, syna *Sehrāb*a, to legendarny bohater irański; *Kestāsib* lub Gosztasb w DIS (19) występuje pod postacią *Kušāsb*, zaś *Sehrāb* w tłumaczeniu *Suhrab*, podobnie w tłumaczeniu per. (Orazaev, Alibekova 2017: 8a, 12) Isfandijar syn Guštaspa, syna Sohraba (*Isfāndiyār pahlavān valad-e Guštāsb az avlād-e Sohrāb*).
82 Czyli ‘Brama Alańska’, nazwa dobrze znana w historiografii, częściej w wersji arabskiej i perskiej (DIS 47), tj. ar. *Bāb al-Alān* i per. *Dar-e Alān*, w dzisiejszym Wąwozie Darialskim; w tłumaczeniu per. (Orazaev, Alibekova 2017: 8a, 12) Ala-kapu (*Alā qāpu*) poprawione przez wydawców na *Alan-Kapu* (s. 37).
83 W DIS (19) ‘mieszkał’.
84 Brak w DIS (19) i w wersji per. (Orazaev, Alibekova 2017: 8b, 12).
85 K (7) *Şābrān*, który według Kazem-Bega był starożytnym miastem, od którego nazwano całą krainę; wg DIS (19), jest to miasto w Szyrwanie, należące pierwotnie do księstw lezgińskich, włączone później przez Szyrwanszahów do ich państwa (DIS 47), a w tłumaczeniu per. (Orazaev, Alibekova 2017: 8b, 13) nosi wręcz nazwę *Šīrvān*.
86 Brak w DIS (19); pojawienie się tu miasta o nazwie Bagdad jest zaskakujące; w tłumaczeniu per. (Orazaev, Alibekova 2017: 8b, 13) nie ma Bagdadu, a w miejscu tego miasta jest miasto *Kavkab*.
87 Tak też w DIS (19), w przypisie wskazane jako miejscowość *Gargar* w Azerbejdżanie irańskim (DIS 48); por. też przypisy Kazem-Bega i *Kerker* (ss. 30–31).
88 Gdy wyraz ten jest pierwszym członem związku dopełniaczowego, pierwsza samogłoska oznaczana jest przez *fatḥę*, co wskazuje na odczyt *şehr*(-i).
89 Rkps *Abād*; w DIS (19) *Kuzbas*; odległość jednego agacza (stai) to ok. 5 km (DIS 48, NR 18).

3b

(1) şehir{i} binā qıldı ve Müskūr[90] yerinde Kesir[91] adlu şehir binā qıldı ve bu şe-
(2) hirlerde çoq ādam-
(3) lar qoydı ve daẖı yavuqraq[92] geldi. Ṣūl[93] adlu şehir binā qıldı ve daẖı Der-
(4) bendün
(5) üç aġac yerinde bir seddi binā qıldı. Doqsan iki aġacluġı var idi ve andan
(6) soñra bir yerde bir şehir binā qıldı. Ahrāngа yetkince ve emīr-i Kelbāẖnuñ
(7) taẖtı Ahrāndur[94]
(8) ve Ḫāqānuñ pekleri ve ulusı ve eli Kelbāẖdur ve Derbendün ~~iki~~ igirmi aġac
(9) yolında
(10) şehr-i Semenderdür der-ḥāl[95] Tarẖu[96] ve Ṭav eytdiler[97] ve andan soñra İnci
(11) qalʿasın[98]
(12) itdi ve bu qalʿaların yereşdürmekden murād oldur ki Derbendini küffār-u
(13) Ḫażrī-
(14) den saẖlamaq ve daẖı Qumu{mu}qda[99] şehirler binā qıldı. Olarġa öz eh-
(15) linden
(16) ḥākim qoydı. Sedd-i Alġūndan[100] Kelbāẖınuñ taẖtı olandan İhrāngа yetkince
(17) yaʿnī her ikisi-

90 Rkps wpis na marginesie ołówkiem po polsku *Miuszkiur około Derbenda nad mor. Kasp*; wg Orazajewa i Alibekowej (Orazaev, Alibekova 2017: 38) być może jest to dzisiejszy *Müşkür* w północnym Azerbejdżanie.

91 DIS (19) na ziemi Muskura miasto o nazwie *Kasiran*; wg Orazajewa i Alibekowej (Orazaev, Alibekova 2017: 8b, 12) miejscowość nieutożsamiona, występująca w źródłach w odmiankach *Kiran*, *Kasiran*, *Kiral*, *Keziran* i *Kišran*.

92 Kum. *yuvuq* 'bliski, blisko' (B 381) z przyrostkiem stopnia wyższego +rAK.

93 DIS (19) *Sul*, najprawdopodobniej było to miasto nieopodal Derbendu (DIS 48); nazwa niewątpliwie pochodzi od ar. *Ṣūl*, nazwy przesmyku, w którym wzniesiono Derbend (Kettenhofen, Darband); tak też w tłum. per. (Orazaev, Alibekova 2017: 8b, 12), tj. *šahr-e Ṣūl*; autorzy ci podają, że ta nazwa pojawia się u perskich geografów IX–X w., zaś w kronikach ormiańskich nosi nazwy *Čoga*, *Čora*, *Džora*, co autorzy porównują ze współczesnym dargińskim *Čulli*, lackim (lakijskim) *Čurul* i tabasarańskim *Calli*.

94 Tak też w tłum. per. (Orazaev, Alibekova 2017: 13).

95 Per-ar. *derḥāl* znaczy nie jak obecnie 'natychmiast', lecz jak w osmtur. 'teraz, obecnie' (D 176).

96 Tak też w DIS (20) oraz w tłum. per. (Orazaev, Alibekova 2017: 13); K 6 i 25 również podaje, że *Semender* to dawna nazwa „Tarkhou".

97 Lub *ėtdiler* 'zrobili; uczynili'.

98 *İnci* czyli *Anci* (DIS 24) lub *Enci*; az. (← ar.) *qala* 'twierdza, zamek' (Ə 86); nazwa tego grodu była wzmiankowana w kilku postaciach; wg K 26 miasto to leżało na północ od Tarchu, a Kazem-Beg wspomina o rzeczce *Inji* istniejącej do jego czasów między Derbendem i Tarchu; wg Orazajewa i Alibekowej (Orazaev, Alibekova 2017: 34), choć gród znajdował się w innym miejscu, Kumycy, Dargińczycy i Awarowie nazywają tak dziś miasto Machaczkałę; do tego można dodać, że jedno z machaczkalskich targowisk nazywa się *Anżi Bazar* oraz że od 1991 r. działa klub sportowy Anżi.

99 Można to rozumieć jako 'w Kumuku' lub 'u Kumuków'; wg DIS (48) chodzi tu o dzisiejszą miejscowość Kumuch, kum. *Qumuq* lub *Qaziqumuq* Dagestanu.

100 Zob. KD 3a:6.

(10) nün mābeyninde yeddi iqlīm[101] ėtdiler[102] ve Nūşrevāndan irelü bu iqlīmlerde
İsfindiyār
(11) pādışāh şehirler ėtmişdi. Öz ehlinden olarġa ḥākim qoymışdı. Ahrān
qalʿasında
(12) İsfindiyāruñ supāhları[103] turar idi. Anun içün Ahrāngа Qumuquñ taḫtı deyir-
(13) ler idi. Ve tamām Gürcistāndan[104] aḫan sular İhrāndan aḫar idi. İhrāndan
soñra ol
(14) su üstinde Balḫ[105] adlu şehir binā qıldı. Ammā şehir-i Balḫuñ daruġası[106]
Qumuq yanında

4a

(1) durar idi ve qalʿadan ḥākim ve devlet eyeleri[107] olurdı. Anuñ ādamların
Ḫurāsāndan
(2) getürmişler idi ve bu şehirleri İsfindiyār pādışāh bināʾ qılmış idi. Ammā vīrān
(3) ve ḫarāb olmışdı ve İkinci Nūşrevān yeñiden[108] binā qılmışdı ve Tümen ber-
gi[109] ḫalqı-
(4) dur Ḫamreye[110] yetkince alarġa mülk verdi medār ve maʿāş içün {ve} ḥākim
tikdi. Adını

---

101 Ar. *iqlīm* ‘climate; area, region; province, district’ itd. (W 21), czyli ‘klimat; obszar, region; obwód, okręg’ → tur. *iklim* (NR 525) i az. *iqlim* (ARL II 536) ‘klimat’.

102 Rkps *eytdiler*.

103 Tur. (← Per.) *sipāh* ‘military force, troops, army’ (NR 1021), czyli ‘siły wojskowe, oddziały, wojsko’, por. az. *sipəhdar* ‘dowódca wojskowy’ (ARL IV 172).

104 Turk. nazwa Gruzji.

105 Tak też w DIS (20); ten Balch (*Balḫ*) nie ma nic wspólnego ze środkowoazjatyckim Balchem, dziś w północnym Afganistanie, bywa utożsamiany z dzisiejszym Endirejem (K 27, DIS 48).

106 Pojawienie się tego mong. terminu, tj. *daruġa* ‘naczelnik; zarządca’, zob. ‘chief, superior; chairman; commander’ (Lessing 1960: 234), czyli ‘wódz, zwierzchnik; przewodniczący’, świadczy o wpływie administracji mong. od XIII w.

107 *eye* to dawny wyraz turk., zastąpiony dziś w az. i tur. arabskim *sahip*; tur. *eye* ~ *iye* ‘właściciel’ jest zaświadczony do XVI w. (T III 1578–1579).

108 Az. *yenidən* (Ə 192); otwarte *ə* występuje po [j] tylko w zapożyczeniach, lecz pisownia rzadko rozróżnia *ə* od *e*.

109 Rkps tavmʹan barki, co można czytać *Tuman* (*Tūmān*) Berki; nazwa ta jest różnie podana w rkpsach, por. *lutan*, *luqan*, *tūmān* i *tūmān-šah* (DIS 20); lud *Tūmān* (K 106), w tłum. per. *Tūmān nām ṭāʿifa* (Orazaev, Alibekova 2017: 13, 9a) ‘plemię Tuman’; jeśli chodzi o drugi człon, może to być *Berk*, zob. az. *bərk* ‘krzepki, mocny, twardy’ itd. (Ə 62) lub < *bərigi* ‘będący bliżej, blisko, z tej strony’, nienotowane w Ə, ale zob. kum. *berigi* (B 71); Kazem-Beg stwierdza, że nie zna takiego ludu w Dagestanie i podaje turk. *tümen* ’10 000’ oraz inne podobne wyrazy (K 113).

110 Dawna miejscowość Hamri nad rzeką Hamri Özen w Dagestanie (DIS 49, 51), wpadającą do Morza Kaspijskiego między Derbendem a Izberbaszem, lokalizowana w miejscu dzisiejszego grodziska Targu w środkowym biegu rzeki Hamri; K (7, 31, 39) ḫmry *qalʿası*, co Kazem-Beg oddaje jako *Humri* (*qalʿası*), późniejszy *Qıyakend*.

(5) [Dūmān][111] pādışāh qoydı ve andan soñra Qayṭāq[112] mülkidür. Qayṭāquñ yoḫaru yanı
(6) yaʿnī gün ṭarafı Zerehgirān{ī}dur ve daḫı Kübeçidür[113] ve andan soñra Ṭabasarāndur. Ḥākimi[114]
(7) ~~ḥākim~~ Ṭabasarān şāh deyirlerdi ve Derbendüñ baş leşkeri Ṭabasarāndur ve andan soñra
(8) bir iqlīm Lezgīdür. Anuñ ādamların İşfahāndan getürmişlerdür. Ḥākimine Ahrān
(9) diyeller ve bir iqlīm daḫı Qumuqdur[115]. Dūr dağından[116] var idi. Ādamların Gilāndan[117]
(10) getürmişler idi ve anuñ ḥākimine [Qalān] şāh[118] diyeller idi ve bir iqlīm daḫı Musqıṭdur[119]

111 Rkps *Devmān*; w rkpsie wydanym w DIS (20) *Lutan-šah*, jednak w przypisie wydawcy zaznaczają, że w jednym z petersburskich rkpsów z 1810 r. jest *Tūmān Šāh*; o postaci noszącej to imię pisał już Kazem-Beg jako władcy ludu *Tūmān* zajmującego terytorium między *İhrān*em a *Ḫamrī* (oddanym jako *Humri*), a to na podstawie jego rkpsu oraz również rkpsu petersburskiego (K 31).

112 Dalej też *Ḫaytāq*; tak też w tłum. per. *molk-e Qayṭāq* (Orazaev, Alibekova 2017: 13, 9a); jest to kraina historyczna w Dagestanie; wg Kazem-Bega, *Qayṭāq* ‹qyṭˈq› to ‘those parts of the mountains and vallies situated between the Province of Derbend, a part of *Tabaseran*, the lands of *Ghazi-Gkumûkh* and the dominions of the *Shamkhâl* of *Tarkhû*’, czyli ‘te tereny w górach i dolinach, leżące między okręgiem derbendzkim i częścią Tabasaranu, ziemiami kazykumuckimi i posiadłościami szamchała z Tarchu’; Kazem-Beg dodaje, że *Qayṭāq* dzieli się na dwie części, dolną, nazywaną po prostu *Qayṭāq*, oraz górną, zwaną *Qara Qayṭāq* ‘Black Gkaitagh’ (K 35); dziś głównie rejon kajtacki w płd.-wsch. Dagestanie (DIS 49).

113 Notatka ołówkiem w języku polskim na marginesie (4–6): *zerejkiaran dziś wieś Kefty tuż* (!, zamiast też, HJ) *Zerehkiaran* dziś *Kiobeczy*, co wiemy już od Kazem-Bega: *Zerehgerān* ‹zrhkrˈn› dziś *Kübeçi* ‹kvbçy› (K 8), także wg DIS (49) *Zerehgirān* i *Kübeçi* to ta sama miejscowość, dziś *Kubači* w Dagestanie, tak też w tłumaczeniu per. (Orazaev, Alibekova 2017: 13, 9a–9b); pierwsza nazwa, właściwie *Zirihgarān* to lm. od per. *zirihgar* ‘maker of coats of mail’ (S 616), a więc ‘zbrojownik, płatnerz’, natomiast *Kübeçi* jest turk. tłumaczeniem tej nazwy, zob. *kübe* ‘zbroja’ (Grønbech 1942: 157) + čI, o czym pisał Kazem-Beg, a mianowicie że per. „*Zireh-gherân*” jest lm. od „*Zireh-gher*”, co znaczy ‘a maker of coats-of-arms’, czyli ‘zbrojownik, płatnerz’, zostało przetłumaczone na tur. jako *Kübeçi* (K 35); wg DIS podanie tej nazwy w tym odniesieniu jest anachronizmem, ponieważ po raz pierwszy pojawia się ona w XV w.

114 Wyraz niewokalizowany.

115 Kazem-Beg zwraca uwagę na to, że autor kroniki pod nazwą *Qumuq* ma na myśli współczesny mu *Gkazi-Gkumugk*, który był siedzibą szamchałów, przez co ta nazwa zaczęła oznaczać większą część Dagestanu (K 37); język kazykumucki to dzisiejszy język lacki (Orazaev 2002: 331).

116 Rkps nie całkiem jasny, być może dvur w jakiś sposób nawiązuje do ar. *ṭūr* ‘góra’ (W 572), np. *ṭūr Sīnā* ‘Gór Synaj’; w DIS (21) odpowiada to jednak *na górze kumyckiej,* choć oba teksty się różnią.

117 *Gilān* to kraina w płn.-wsch. Iranie, na południowy wschód od wybrzeża Morza Kaspijskiego, na niewielkim odcinku granicząca z Azerbejdżanem, obecnie jedna z jednostek podziału kraju; o sprowadzeniu do Qumuqu ludności z *Gilān*u zob. też K (37).

118 Rkps *Falān Şāh*; zapewne powinno być *Gilān Şāh*, ale w tłumaczeniu per. jest też *Gīlān* i *Qīlān Šāh* (Orazaev, Alibekova 2017: 13, 9b).

119 Notatka ołówkiem w języku polskim na marginesie (7): *Babul kyst v Myskyt, dziś Ryczeh, czyrok itd.*; te wrota, z ar. *Bāb al-Qisṭ* lub Ridża, wspominają *Dzieje Ibn Muslima* (DIS 76); autor notatki podaje tę nazwę poprawnie, gdyż w ciągłym czytaniu ar. wymowa jest *Bābu'l-Qisṭ*; DIS (21) podaje odmianki zapisu: *Masḳuṭ* i *Musḳuṭ*, a więc postaci bliskiej tej z notatki polskiej.

(11) ve anuñ ādamların Alandan getürmişlerdür ve ḥākimine Tūtūn şāh[120] diyeller idi. Ammā
(12) Qumuq ölkesine Nūşrevān öz ehlinden ḥākim tikmişdi. Qumuqdan Derbendiġe
(13) yetkince şāh Nūşrevān üç yüz altmış şehir binā qılmış idi ve cümle bu şehirlerüñ
(14) ādamların Fārs vilāyetden güc bulan getürmiş idiler. Ve bu şehirlerüñ itmegine

4b

(1) sebebi küffār-ı Ḫażrīden Derbendi saḫlamaq içün idi[121]. Mesdūd[122] bolsa Ādurbaycānġa
(2) ve ʿIrāq vilāyetġe ʿubūr ėtmesün deyib ve bu [yurtda][123] ve bu yollarda [mażbūṭ][124] o-
(3) lunmış idi. *Müddet-medīd⟦e⟧* bu üslūb üzerine sülūk olundı[125] ve şāh Nūşrevān
(4) ʿĀdil[126] zamānında ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā *ʿaleyhi'ṣ-ṣalāt ve's-selām* doġdı. Ve anuñ mübārek nūrı
(5) İslāmġa yayıldı yaʿnī şāh Nūşrevān fenādan köç ėtdi Fārsi pādışāhlaruñ
(6) devleti zavālġa bardı. Memālikleri tefrıqa[127] bolub ġayrılara tābiʿ oldılar ve mülkleri
(7) çıḫdı ellerinden. Meyʾūs oldılar. Ol vaqtı küffār-ı Ḫażarī[128] yerlü yerinden çıqdılar
(8) alarġa hücūm ėtdiler. Pādışāh Ḫāqān Fārsi mülklerine Ādurbaycānġa ve ʿIrāq

120 Inne odmianki tego imienia w rkpsach to *Tabun*, *Batūn* i *Butūn* (DIS 21); bardzo możliwa turk. wymowa *Tütün*; należy jednak pamiętać, że *tutun* (*tudun, todun*) to stary tytuł turk., znany ze źródeł chińskich odnoszących się do dawnych Türków oraz z własnych zabytków turk. z VIII w. (Clauson 1972: 457), etymologia sporna.

121 Nieporadny styl; jeśli zachować początek zdania, to *içün* jest zbyteczne, wręcz błędne.

122 Notatka ołówkiem w języku polskim na marginesie objaśniająca znaczenie tego wyrazu *mestud od Sedd pochodzi*.

123 Rkps yuvrqdha; i *q*, i *t* mają dwie kropki u góry, lecz kształt litery bardziej przypomina *q*, zob. az. *yurd* '1. ognisko domowe. 2. ojczyzna' (Ə 199), kum. *yurt* 'osada, wieś' (B 384).

124 Rkps *maẓbūṭ*, błąd zamiast osmtur. (← ar.) *mażbūṭ* 'well protected (house etc.); solid' etc. (NR 740), czyli 'dobrze chroniony (dom itp.); mocny'.

125 Osmtur. *sülūk edil-* 'to enter, to follow the career (of)' (NR 1039), czyli 'wstępować na drogę, rozpoczynać karierę' ← ar. *sulūk* 'behavior, comportment, demeanor, manners; conduct' itd. (W 424), czyli 'zachowanie, postawa, obejście; postępowanie'.

126 *ʿĀdil* 'sprawiedliwy', to przydomek Anuszyrwana, por. uwagę w DIS (43).

127 Osmtur. (← ar.) *tefriḳa* '*lrnd.* a scattering, disintegrating, separating and splitting up into sections or parties', etc. (NR 1122), czyli 'rozłam, rozdzielenie, rozpad na części lub kawałki'.

128 Rkps zwraca uwagę pełna pisownia *Ḫażarī*, nie *Ḫażrī*, jak wcześniej.

(9) şehirlerinüñ tamāmını taṣarruf edüb żabṭı ettürdi. Nihāyet ḫatm-ı rusul zamānī geldi.
(10) İslāmġa[129] quvvet bolundı[130]. Her yerde kāfir bola. Qatl-ı cihād ėtdiler idi ve şehirlerin
(11) pozub[131] vīrān ėtdiler idi. Kāfirlere çoq çoq qılıc[132] urallar idi. Daḫı İslām
(12) dīn eşkāre boldı. Daḫı eṣḥāblar peyġanberden eşitmiş[133] idiler ki bu Derbendi bir
(13) mübārek ḫörmetlü[134] yerdür. Onda durub kāfirlerġe qılıc ursa cümle günāhlardan keçer
(14) deyüb ṣarīḫ[135] eşitmiş idi. Anuñçun cümle eṣḥāblar gelmege (qaṣdı)[136] ėtdiler. Ammā Allāh Taʿālā buyurmadı.

5a

(1) Ve ammā eṣḥāblardan iki kişi biri Salmān ve biri Rabīʿa[137] Allāh taʿālānuñ fermānı ile geldi.
(2) *Allāhu aʿlam bi'ṣ-ṣavāb*[138] ve peyġanberiñ tārīḫden qırḫ bir il[139] keçmişdi idi ki dört min [dilāver][140]
(3) serdār igitler geldiler Derbende. Sākin oldılar ve Ḫāqān[141] bularun geldigin ėşidüb
(4) üç yüz min kāfir alub bularġa qarşu uruşmaġa geldiler. Uruş[142] qaṣdına

129 Przyrostek przypadka celownika pisany literą *ġ*, lecz z dwiema kropkami, tak jakby to było *q*.
130 Ponieważ w tej części rkpsu przeważają formy *bol-*, a więc nietureckie, należy przyjąć odczyt *bolun-* i rozumieć to zdanie jako 'powstała siła dla islamu', a nie tur. *bulun-* 'znajdować się' (< tur. *bul-* 'znajdować'); co więcej, ani *bul-*, ani *bulun-* nie są używane w az. i kum.; jednak *bolun-* powstała na wzór dość częstego tur. *olun-* i dość rzadkiej takiej samej formy az.
131 Rkps *y-*.
132 Tur. *kılıç* 'sword; saber' itd. (NR 650), czyli 'miecz; szabla', w az. ma postać *qılınc* (ARL III 140).
133 Az., kum. *eşit-* 'słyszeć' (Ə 147, B 380).
134 Az. *hörmətli* 'czcigodny, szanowny' (Ə 386).
135 Ar. *ṣarīḫ* 'crying, yelling; clamor, screaming, screams' (W 511), czyli 'krzyk, wrzask, zgiełk'.
136 Rkps wyraz dodany później pod rządkiem bez wokalizacji.
137 Wg DIS (50–51) pewne źródła ar. podają jedną postać Salmana ibn Rabia al-Bahili, a inne osobno Muslima ibn Rabia, wysłannika kalifa Osmana do Kaukazu; ten pierwszy w K 39 *Salmān Bāhlīnī*, transcribed *Salman-l-bâhili*; opis o wyprawie [Ibrahima] i Salmana w K 39–42, w tłumaczeniu per. *Salmān nām Bāhilī* (Orazaev, Alibekova 2017: 15, 11a) 'Salman zwany Bahili', lecz dalej są to też dwie różne osoby *Salmān va Rabīʿa al-Bāhilī* (Orazaev, Alibekova 2017: 15b).
138 Zwrot częściowo wokalizowany, wokalizacja w przeciwieństwie do 22a:9 prawidłowa.
139 Prawidłowo *peyġanberiñ tārīḫinden*; to samo w uproszczeniu w K 39 *Hicretniñ qırḫ birinci ilden* 'po roku 41 od hidżry'.
140 Rkps dilʹarvar; por. az. *dilavər* '1. eloquent. 2. courageous, brave' (Ə 131), tur. (← per.) *dilāver* 'brave, courageous' (NR 298), czyli 'chwat, śmiałek'; K 39 *dört min bahādır-tīğzen ve dilāver*, tłumaczone 'four thousand brave and experienced warriors', czyli 'cztery tysiące śmiałych i doświadczonych wojowników'.
141 W tłumaczeniu per. w tej części *Ḫāqān-e Čīn* (Orazaev, Alibekova 2017: 15, 11a).
142 Az. *vuruş* 'battle, fighting' (Ə 81), kum. *uruš* 'battle, fithting' etc. (B 334).

(5) çādūrlar ve sayvānlar qurub oturdılar ve Ḫāqān melʿūn bu Müsülmānlarun
hünerin[143]
(6) ve igitligün eşitmişdi. Anuñ içün qorḫub uruşmaġa istemeyüb Devrāqa[144]
(7) qaçmaq ister idi. Ammā yanındaki devlet erkānları qoymadı dėdiler ki bu
qadar
(8) ʿasker ile bir bölük ʿArabdan qaçsan qıyāmet yetkince ḫalqa adun yaman[145]
çıḫar.
(9) Andan ise cümlemüz{i} qırılmaq[146] gerekdür. Daḫı şāh Ḫāqān dėdi ki bular
bir ḫalqı
(10) imiş ki bularġa savut ötmez[147] yaʿnī uruş āleti kār qılmaz imiş ve bular
ʿArabdan
(11) munda[148] yetkince şehirlerin pozub {ve} ādamların qırmış[149] taḫtı[150] tefrıqa
köçürmiş ve bunlarġa
(12) heç ziyān ve żarar olmamışdur. Anuñçun qorḫaram dėdi ve bu leşker-i
küffār-
(13) larınuñ biri dėdi ki men varayım olar{ı}nı sınayım[151] dėdi. Bir oḫ yay aluban
getdi
(14) ve sevledi ki men yaşunub[152] durayım dėdi. Bir su qıraġında[153] belki olaruñ
birini

143 Az. (← per.) *hünər* ‘1. umiejętność, sztuka. 2. odwaga, śmiałość’ (Ə 387) i tur. *hüner* ‘1. skill, dexterity; ability; art. 2. accomplishment; merit. 3. object of skill, talent’ etc. (NR 498), czyli ‘1. umiejętność, zręczność; zdolność; sztuka. 2. wykonanie; zasługa. 3. wyrób wykonany umiejętnie, przedmiot sztuki’.

144 W rkpsie tłumaczonym w DIS ta nazwa występuje w odmiankach *Dārvāg, Dārvāq* i *Dervāq*; w innym źródle (K 40) występuje jako nazwa rzeki *Dervāq čayı*, oddana jako *Darvâgk-tschai*, w tłumaczeniu per. *rūd-e Darvāq* (Orazaev, Alibekova 2017: 15, 11a) ‘rzeka Dervak’; dziś miejscowość *Darvag* ‹Дарвар› w rejonie tabasarańskim Dagestanu, prawdopodobnie historyczny Bab Vak (DIS 51); wg Kazem-Bega prawidłowa nazwa tej rzeki to *Derbāḫ çay*, jest to niewielka rzeka, płynąca przez północne rubieże Tabasaranu i wpadająca do Morza Kaspijskiego 3 mile na północ od Derbendu, tę samą nazwę w odmianie *Dervāq* (Dervâgk) nosi wioska nad tą rzeką (K 47).

145 Az. i kum. *yaman* ‘zły’ itd. (Ə 184 i B 391), natomiast w tur. wyraz ten nie jest używany.

146 *cümlemüzi qırılmaq* jest błędem, gdyż po przypadku biernika nie może być strony biernej; poprawnie albo *cümlemüz qırılmaq*, albo *cümlemüzi qırmaq*.

147 *savut ötmez* ‘broń się nie ima’, zob. kum. *savut* ‘1. naczynie, pojemnik. 2. broń’ (B 273) oraz az. i kum. *öt-* ‘przechodzić, mijać’ (Ə 279 i B 253); *savut* nie jest używany w az. i tur.

148 Kum. *munda* ‘w tym; tu’ (B 232).

149 *pozub ve ādamların qırmış* jest błędem, poprawnie albo *pozub ādamların qırmış* ‘zniszczywszy, wybili ludzi’, albo *pozmış ve ādamların qırmış* ‘zniszczyli, wybili ludzi’.

150 Rkps *taḫtı*.

151 Az. i kum. *sına-* ‘wypróbowywać, sprawdzać’ (Ə 312 i B 294).

152 Kum. *yašın-* ‘kryć się, ukrywać’ (B 399); az. *yaşın-* ma węższe znaczenie, tylko ‘ukrywać twarz przed mężczyzną (*o kobiecie*)’ (Ə 190).

153 Az. *qıraq* ‘1. krawędź, obrzeże. 2. brzeg’ itd. (Ə 105).

5b

(1) neçük[154] bolur ise boluram men dėdi. [Kāfir][155] yaşunub durar iken Müsül-
(2) mān leşkerinden bir şaẖṣı ġuslı içün ol su qıraġında libāsından ʿıryān[156] bolub bedeni[157]
(3) yıvar[158] iken yaşunub durġan[159] kāfir fırşat bulub oẖ ilen urub şehīd ėtdi. Başın
(4) kesüb Ḫāqānġa apardı. Dėdi ki bu ol sen savut ötmez diyen kişidür. Men
(5) urdum öldürdüm ve başın saġa getürdüm dėdi. Andan[160] soñra Ḫāqān ol
(6) üç yüz min kişi ile qayıdub Müsülmānlarġa qarşu uruşmaġa istediler. Kāfir
(7) leşker- leri alay qurub uruş başladılar. Müsülmānlar daẖı tekbīr[161] getürdiler
(8) ve uruş başladılar. Küffārları aẖşām bolunca qırdılar. Güneş batqandan soñra Ḫāqān şāh öz
(9) çādırın daẖı yerlerine geldiler[162] ve Ḫāqān öz leşkerinden fevtü olan[163] kişini ḥisāb
(10) ėtdi. İgirmi min kişi ḥisāba gelmedi[164]. İkinci gün daẖı ṣabāḥ oldı iki ṭarafuñ leş-
(11) keri naqqār- lar[165] dögdiler[166] ve iki ʿasker qaruşub yürdi. Müsülmānlar aslanlar kimi[167]
(12) dögüşdiler, kāfirleri yerinden terpetdiler[168]. Bölük bölük olub kāfirler arasına qılıclar ile düşdiler.

154 Kum. *nečik* ‘jak’ (B 238).
155 Rkps lm. *küffār* ‘niewierni’.
156 Az. i tur. (← ar.) *ʿüryān* ‘goły’ i ‘naked; bare’ (Ə 356 i NR 1209), czyli ‘nagi, goły’.
157 Rkps *b*- zapisane bez kropki.
158 Az. *yu*- (Ə 198), kum. *ğuv*- ‘myć, prać’ (B 140).
159 Rkps *durqan*.
160 Rkps błędnie āandyan.
161 K 40 w pełni *Allāhu ekber* ‘Bóg jest wielki’.
162 Powinien być czasownik przechodni, czyli *getürdiler* ‘przynieśli’.
163 Tur. (← ar. + tur.) *fevt ol*- ‘to die’ (NR 370), czyli ‘umierać’, az. (← ar.) *fövt* ‘odchodzić; zgasnąć’ (Ə 363).
164 K 40–41 *igirmi miñ ādam Ḫažarī ṭāyfesinden qatle yetürüb* ‘doprowadziwszy do zabicia dwudziestu tysięcy ludzi z plemienia Chazarów’.
165 Zob. tur. (← ar.) *nakāre* ‘small kettledrum used in mehter music’ etc. (NR 862), D (800 i 802), czyli ‘mały kocioł muzyczny w tureckiej orkiestrze wojskowej’ podaje zarówno *nakāre* jak i *nakkāre*, przy czym są to różne instrumenty perkusyjne, zob. ar. *naqqāra* ‘drum having a hemispheric body of copper or wood’ (W 991), a więc ‘miedziany lub drewniany kocioł muzyczny w kształcie półkuli’; D (802) podaje też hasło *nakkār* ‘muzyka’; o *nakḳāre* jako instrumencie używanym przez wojsko razem z *kös*, zob. Çetin (1997: 430–431); az. odpowiednik to az. *nağara* (ATİL III 447), ale wg tego słownika jest to inny instrument ‘cylindryczny bębenek z dwóch stron obciągnięty skórą’, w literaturze także *nəqarə* (ƏFS II 182); postaci *naqqār* nie udało się potwierdzić, ale ponieważ pojawia się ona dwukrotnie (też w 6b:5), postanowiłem ją zachować.
166 Tur. *dög*- jako odmianka *döv*- ‘to beat; to thrash, to flog’ itd. (NR 310 i 312), czyli ‘bić, uderzać, chłostać’, az. *döy*- ‘ts’ (Ə 138).
167 Az *kimi* ‘jak’ (Ə 209).
168 Kum. *terbet*- ‘1. poruszać. 2. odprawiać, wyprawić w drogę. 3. potrząsać’ (B 311).

(13) Ol qadar qılıc urdılar ki quvvetleri getdi yoruldılar usandılar ve kāfirlerüñ qorqudan
(14) cānları qalmadı. Mö'minlerden[169] beş yüz kişi min nefer kāfirġe qarşu çıqsa ol

6a

(1) muṭābıq gelmeyüb küffār leşkeri qaçar idi[170]. Müsülmānlar ol dört min kişi heç yüz{r}
(2) döndermeyüb[171] tā namāz vaqtı olınca dögüşüller idi ve namāz vaqtında Müsülmānlarun
(3) yarusı namāz qılarlar idi ve yarusı daḫı leşkerüñ dögüş ideller idi ve andan
(4) soñra ol dögüşenler gelüb namāz qılur idi ve namāz qılan varub dögüşür idi.
(5) Üçünci gün naqqāreler dögüb Müsülmānlar arḫasın meşeye[172] urub kāfirlerġe qılıc urdılar.
(6) Heç kāfirlerüñ heç uruşda quvvetleri olmayub qorḫudan zehlesi yarulmışdı[173].
(7) Kāfirlerden on min kişi Müsülmāngġa meydānda qarşu bolsa ol on min kāfir
(8) qaçar idi, durmaz idi. Baḫsa bildi kāfirüñ gevdesinden[174] dolmış idi ve Müsülmānlaruñ
(9) atları meydānda yürüb bolmamış idi. Kāfir bulan Müsülmānlar uruş itkende Müsülmānlar
(10) arḫasın küffār leşkeri Müsülmāngġa [mekr][175] ėdüb meşeye od saldılar[176] Müsülmānlar daḫı
(11) ʿāciz qaldılar bir birisine arḫa urub dögüşdiler. Dördünci gün küffār leşkeri

169 Tur. *mü'min* 'who believes or trusts; believer in Islam' (NR 820), a więc 'wierzący; wyznawca islamu', az. *mö'min* 'pobożny, nabożny' (Ə 253).

170 K 41 *min ādam onlardan ve iki yüz ādam islāmdan helāk oldılar* 'tysiąc ludzi od nich i dwustu ludzi z (spod znaku) islamu padło'.

171 Az. *döndər-* '1. odwracać. 2. obracać. 3. porzucać' (Ə 138).

172 Az. *meşə* 'las' (Ə 241).

173 Zwrot niecałkowicie jasny; z kontekstu powinno być coś takiego, jak 'ze strachu pękła w nich wola odwetu/walki', jednak zob. az. *zəhlə* 'wstręt, odraza, pogarda' (Ə 162), tur. (← ar.) *zahl* '1. blood revenge, retaliation for homicide; blood feud. 2. revenge for any wrong; enmity; hatred; grudge' (NR 1270), czyli '1. krwawa zemsta; odwet za zabójstwo; krwawa waśń. 2. odwet za krzywdę; wrogość; nienawiść; uraza', zaś *yarıl-* to 'pękać; rozszczepiać się'; być może chodzi o podobny wyraz tur. (← ar.) *zehre* 'bladder; gall' itd. (NR 1276), czyli 'żółć', użyty jak w zwrocie tur. *ödü kop-* 'przerazić się' (TS 1529), co znaczy dosł. 'czyjaś żółć zerwała się'.

174 Rkps makar; zapewne az. *məkr*, tur. *mekr* (← ar.) 'sztuczka, podstęp, oszustwo' (Ə 243 i NR 749).

175 Az. *gövdə* 'tułów, stan' itd. (Ə 223).

176 Az. *od* 'ogień' (Ə 271), kum. *ot sal-* 'zapalać, podpalać' (B 247); w DIS (23) jest mowa o tym, że muzułmanie spalili las, w którym znajdowali się niewierni.

(12) iki yandan uruş ėtdiler {daḫı}, Müsülmānlar daḫı ac aslanlar kimi uruşdılar ve ḥisāb-
(13) sız kāfirler qırdılar ve bir mö'min ol gün üç yüz kāfir öldürdiler ve cehennemqe vāṣıl
(14) {vāṣıl} qıldılar ve mö'minlerüñ quvvetleri qalmadı ve ḥālları getdi ve kāfirler alqadılar[177]

6b

(1) ve Ḫırmānlılar[178] o günde çoq mö'minleri şehīd edib ve cennetġe vāṣıl etdiler. Çoḫ
(2) merḥabā bolsun şehīdlerġe ol gėce kāfirler çādurlarına gelende otuz min kişi adı
(3) bellü nāmdār gelmedi ve Ḫāqān çoq pėşmān[179] oldı. Beşinci gün Ḫāqān [cārçı][180] ça-
(4) ġurub ġadaġanı[181] ėtdirdi ki her kim[182] qaçsa ol kişi [toḫumın][183] qırarman dėdi ve iki
(5) leşkerden naqqārlar uruldı. Bir birine qarışdılar. Meydān içinde çaydaşı[184] kimi başlar
(6) töküldi[185] ve qanlar yamġur sėli kimi aqdı. Ol gün kāfirler ol qadar dögüşdiler ki Ḫāqān

177 Wyraz nieznany; z kontekstu wynikałoby, że jest to czasownik *alqa-* lub *alγa-* o znaczeniu 'triumfować', ale znany jest tylko stturk. czasownik *alqa-* 'to praise' (Clauson 1972: 138), który znaczeniowo tu nie pasuje, poza tym w środkowej części świata turk. został on zastąpiony mongolskim *maqta-* i dziś *alqa-* ~ *alγa-* używany jest tylko w językach płn.-wsch. (Radlov 1893: 389).

178 Nie całkiem jasne; być może chodzi o mieszkańców *Ḥamre* (4a:4), o której jest mowa w dniu 3 w DIS (23); az. (← per.) *xırman* 'gumno, klepisko; młócka' (Ə 370) nie pasuje tu.

179 Az. (← per.) *peşman* 'żałujący' (Ə 284) wobec tur. *pişmān* 'ts' (NR 936).

180 Rkps błędnie *cārī*, zob. az. *carçı* 'goniec' (Ə 402), poprawiono na podstawie DIS (23), por. formę *cār* w KD 9b:9; kolejny, typowo az. wyraz.

181 Az. *qadaġan* 'zakaz; zakazany' (Ə 83), K 41 *qadaġan (eyledi)*; ten wyraz ma ostateczne pochodzenie zachmong., a do az. najprawdopodobniej przeszedł z per., zob. zachmong. *qadaġa(n)* 'Wichtigkeit, Dringlichkeit', czyli 'ważkość, nagłość', gdzie występuje w kilku odmiankach, m.in. *ġadaġan*, i znaczy 'strenger Befehl, Dringlichkeit, Eile' (Doerfer 1963: 394), czyli 'twardy rozkaz, nagłość, pośpiech'; S (882) podaje *ġadaġan* w znaczeniach 'speed, hurry; confusion', czyli 'szybkość, pośpiech; zamęt', natomiast PRS (I 203 i 260) podaje dwie formy, *ġadaġan* i *qadaġan* 'zakaz' w znaczeniu zgodnym z az.

182 Az. *hər kim* 'każdy' (ADİL II 366), choć tu 'każdy, kto'; kłopotem jest to, że pierwszy człon przypomina *meh*, jak niżej *mehrçe* w rządku 10, jednak tamten wyraz też jest źle zapisany i odczytuję go jako *mekrçe*.

183 Rkps *taḫmīr ile*; wprawdzie jest osmtur. *taḫmīr* '*lrnd.* 1. leavening; a causing fermentation. 2. a kneading to a proper consistency. 3. a veiling or concealing' (NR 1082), czyli '1. zakwaszanie; powodowanie fermentacji. 2. zagniatanie do wymaganej konsystencji. 3. woalowanie lub ukrywanie', ale to nie ma tu sensu; należy to poprawić na podstawie K 41 *toḫum ve vücūdin… pūç iderem/iderim* 'his seed of existence I will annihilate', czyli 'wytracę jego nasienie i jestestwo', a więc na *toḫumın qırarman* 'wygubię jego ród'.

184 Az. *çaydaşı* 'otoczak; kamień z łożyska rzeki' (Ə 388).

185 Możliwy też odczyt *tögüldi*, por. az. *tökül-*, kum. *tögül* 'lać się' (Ə 343, B 313).

(7) şāh qaçmaġ oturub[186] buḫava[187] saldılar ve saqladılar ve kāfirleri ol gün ol qadar qırdılar
(8) ḥisāb[a] gelmedi. Altıncı gün Müsülmānlar şehīdlüge ʿāşuq[188] olub küffār üstine vardılar
(9) ve Ḫāqān şāh eytdi ki bu Müsülmānlaruñ quvvetleri kesilüb yıḫılub qalmamaġı ʿacāʾib degül mi.
(10) Durdılar. Ol kāfirler [mekrçe][189] çabdılar ve Müsülmānlar daḫı lāçın kimi bir muṭābıq çabdılar
(11) ve kāfirleri qaçurdılar. Aḫşām bolġınca çoḫ dögüşdiler. Ol kāfirler bir birin göre
(12) bilmedi ve ol gün doqsan min kāfir cehennemqe getdi. Ol günde Salmān ve Rabīʿa
(13) şehīd oldılar ve Ḫāqān melʿūn ol gün Ḥamrī[190] cānibine gidüb Ḥaṣīn qalʿasınuñ[191]
(14) içine girdi. Ol Ḥaṣīn qalʿası bir berk i möḥkem qalʿadur. Ol qalʿadan baḫsa deryā görer

7a

(1) ve Ḫāqāngа ḫeber geldi ki qayıd[192] ki Müsülmānlar qırdılar ve Ḫāqān daḫı qayıdub geldi. Gördiler
(2) leşkerden heç baş kişi qalmamışdı. Ḫāqān daḫı çoḫ pèşmān oldı bu işden

---

186 Niejasne.

187 Az. *buxov*, kum. *buγav* ‘pęta, okowy’ (Ə 76, B 81).

188 Ə (46) podaje dwie formy, *aşiq* i *aşıq*, podobnie ARL (I 156 i 158), z ar. *ʿāşiq* ‘lover’ czyli ‘miłośnik; kochający; zakochany’ itd. (W 615), które jest znane w bodaj wszystkich turk. językach rozwijających się pod wpływem islamu; ADL nie podaje formy dial. *aşuq*, która jest w Derleme (I 363) jako *aşuḫ* i niewątpliwie musiała też być w az.; jak wiadomo, w rosyjskim to turk. zapożyczenie ma postać *ашуг*, a Vasmer (1986: 98) wywodzi je dość nieściśle z krymskotatarskiego, kipczackiego i tureckiego *ašyk*, odwołując się do Radłowa, a pomijając drogę kaukaską, która – jak widać – wymaga pogłębionych badań; zresztą zob. tur. *āşūğ* ‘Armenian minstrel’ (NR 88), czyli ‘wędrowny bard ormiański’.

189 Rkps *mehr+çe*; można wysunąć przypuszczenie, że chodzi tu o az. (← ar.) *məkr* ‘podstęp’ itd., jak w 6a:10 *+çə*, tzn. ‘podstępnie’, zwłaszcza że DIS (23) mówi tu o szarży znamienitych i bohaterskich wojsk niewiernych.

190 K 42 ḫmry *qalʿasına,* translated as ‘to the fortress of Humri’, podczas gdy w DIS (24) jest mowa o rzece Hamri, tj. *Hamričaj*.

191 Tak też w rkpsie petersburskim cytowanym przez Kazem-Bega *Ḥaṣīn qalʿa*, która albo istniała w pobliżu *Qayakend*, albo obie nazwy odnosiły się do tej samej twierdzy (K 72–73, 79); DIS (23) *Hasin*, mocna twierdza na wierzchołku góry; wg DIS (52) zamek znany z różnych źródeł, także w odmiankach *Hašin*, *Hušin*, *Husayn* i in., nazwa wywodzona od ar. *ḥaṣīn* ‘inaccessible, strong, fortified, firm’ itd. (W 183), czyli ‘niedostępny, warowny, mocny’; Orazajew, w ślad za wcześniejszymi badaczami, twierdzi, że w niektórych późniejszych rkpsach KD nazywany też Kajakentem, zob. dzisiejszą miejscowość Kajakent w rejonie kajakenckim Dagestanu, podobnie w tłumaczeniu per. *dar qalʿa-ye Ḥaṣin ‹ḥṣn› ke Ġaya Kandi bude* ‘w twierdzy Hasin, która była Kaya Kend’ (Orazaev, Alibekova 2017: 22, 21b).

192 Az. *qayıtmaq* ‘wracać, powracać’ itd. (Ə 85), zob. kum. *qayt-* ‘ts’ (B 182), por. też KD 11b:2 *qayıt-*.

(3) ve bu uruşdan ve daḫı pėşmānluq ile [Anciye][193] döndi ve Derbende üç min
kişi qoyub
(4) Derbendi saḫlamaq içün qoydı ve bu şehīdler şehīd bolġandan soñra qalᶜaya bir
(5) aclıq düşdi.[194] Semāʾ göklerden yaġmur yaġmadı ve cümlesi qalᶜa ehlinüñ
biri dėk[195]
(6) öldiler ve keşīşler nücūmġa baḫub eytdiler ki eger bu Müsülmān⟦ı⟧ [yoruġı][196]
ile defni
(7) etmeseñ cümlevüz bu aclıqdan helāk olur{s}ız dėdi ve gökden daḫı yaġmur
düşmez
(8) dėdi. Küffār u Derbend müstaḫfıẓleri daḫı ol keşīş buyuran defni ėtdiler ve
Müsülmānlar
(9) Rabīᶜanı tābūtġa salub öz aralarında gezdürdiler ve çoq ṣadaqalar [taᶜzīye][197]
(10) içün berdiler. Allāh taᶜālāya şükr qılub ve yalvarub oturdılar. Andan soñra
Celīl Cebbār
(11) Ḥeżreti[198] çoq şefāqat ėdüb yaġmur yaġdurdı ve ābādluq[199] boldı ve daḫı ol
(12) zamān gėtüb çoq zamāne bolġandan soñra ve Peyġanberüñ tārīḫinde
altmış dört
(13) ilden soñra[200] Medīne müşerrefün[201] ᶜAbd el-Melik oġlı Velīd[202] adlu ḫalīfe
boldı ve Ḥėżret
(14) Peyġanberden eşitmişlerdi {ki} bu Derbendün yaḫşıluġın ve ġazāvet ėtmegi-
nüñ ve anuñ ṣevābın

7b

(1) günlerden bir gün Velīd qarındaşı[203] Müslimġe[204] buyurdı ki Şāmġa varub
andan yaḫşı

193 Rkps âança; poprawiono na podstawie DIS (24) *Andži*, gdzie autor zaznacza, że K oddaje tę nazwę jako *Inji*; w dalszej części rkpsu, np. 11a:12, nazwa ta jest zapisana jako ʿancyi, co oddaję jako *Enci*.

194 DIS (24) mówi wprost o suszy.

195 Końcowa część dobrze widoczna jako ‹dyk›, ale pierwszy wyraz można odczytać też *tiri*, więc całość byłaby *tiri dek* ‘jak żywy’, por. przypis do KD 11b:2.

196 Rkps błędnie yvudvuqyi, zob. kum. *yoruq* ‘porządek, system, układ’ (B 136).

197 Rkps taʿzyi; poprawka niezupełnie pewna, zob. az. (← ar) *tə’ziye* ‘żałoba’ (Ə 330).

198 Rkps ḫiżraty, az. *həzrət* ‘1. (jego) wysokość, dostojność. 2. najzacniejszy’ itd. (Ə 380).

199 Rkps *abādluq*.

200 Ta sama data, tj. 64 r. od hidżry jest w K 50; opowieść o wyprawie Walida syna Abd al-Malika jest w K 50–53.

201 Zob. osmtur. *Medine-i Münevvere* (NR 745); przydawki *müşerref*, az. *müşərrəf* ‘czcigodny; najwyższy’ (Ə 260) używa się częściej w odniesienia do Świętego Kamienia Ka’by, tj. *Kaʿbe-i Müşerrefe*.

202 K 50 i DIS 52 *Velīd ʿAbd el-Melik oġlı*; jak zwraca uwagę Orazajew (DIS 52), chronologia się nie zgadza, gdyż kalif *Walīd ibn ʿAbd al-Malik* panował w latach 86–96/705–715, a KD mówi o roku 64 od hidżry, czyli 683–684.

203 Az. *qardaş* ‘brat’ (Ə 91), kum. dial. *qarïndaš* ‘krewny’ (B 194).

204 Jak zwraca uwagę Orazajew (DIS 52), właściwe imię tej postaci, brata kalifa, to *Maslama ibn ʿAbd al-Malik*; Orazajew dodaje, że w dalszej części DN ta postać pojawia się jako *Abū Muslim*, K 50 też *qarındaşı Muslim*.

(2) igitlerden qırq min igit ḥāžır eyle deyüb ve ammā Velīd boldurmadı[205] ne velāyetġe
(3) varduġın ve Müslim Şāmġa vardı qırq min igit ḥāžır etdi. Andan soñra qarındaşı
(4) Velīdġe ḫeber etdi ki ne buyurubsan ki qırq min igit ḥāžır ėtdi⟦m⟧[206]. Andan soñra
(5) qarındaşı Velīdġe ḫeber etdi ki ne buyurubsan ki qırq min kişi ḥāžır etdüm. Velīd
(6) daḫı Zāfer oġlı Esedini[207] yanına çaġurdı dėdi ki var qarındaşum Müslimġe yaşurın[208]
(7) sevle varsun ol Derbendeni küffār-ı Ḫažrī elinden almaġa ʿilāc etsün[209] daḫı bu sözi
(8) Müslimden özgeye sevleme dėdi. Ol kişi daḫı qabūl ėtdi. ʿAsākirler serincām[210] bolġandan
(9) soñra uruş naqqārelerin çaldurdı ve tuġların çıqardı ve Demir Qapu Derbendiġe
(10) supāh ġāzīler sefer qıldı ve yöneldi[211] menāzillerden ʿubūr ėdüb ve bu yolda Cavle[212] adlu
(11) ve Lāhicān[213] adlu şehirler var idi. Anların aldı. Vīrān ve ḫarāb eyledi ve daḫı Şirvānġa[214]
(12) ve Müskūrġa[215] anları daḫı aldı ḥākim tikdi ve Derbend şehirinüñ eṭrāflarınuñ çevirüb

---

205 Zamiast czasownika jak kum. *boldur-* ‘1. powodować powstanie czegoś. 2. powodować pojawienie się czegoś. 3. doprowadzać do czegoś’ (B 80), bardziej pasowałby tu *buyur-* ‘rozkazywać’, tzn. ‘ale Walid nie nakazywał, do jakiej dzielnicy ma jechać’, czyli pozostawił Muslimowi wybór.

206 Poprawka ze względu na brak zgodności osoby, choć w 1. os. byłoby *ėtdüm*, jak w następnym rządku, nie *ėtdim*; zdanie *Andan soñra… ėtd⟦im⟧/etdüm* powtórzone dwa razy.

207 Powinno być jak w tur. (← ar.) *Ẓāfir* ‘Victorious’ lub *Ẓafar* ‘Victory’ (por. NR 1269) albo az. *Zafir* lub *Zəfər* (AŞA 429 i 433) ‘ts’, zob. często używane imię tur. *Zafer*, ale też *Zâfir* (Aysan, Tuncay 1993: 364), natomiast imię właściwe to zapewne od ar. *asad* ‘lion’ (W 16), czyli ‘lew’, które jest często używane w świecie muzułmańskim, w az. używane w formie *Əsəd* (AŞA 149); DIS (25) *Asad syn Zafira*, władca Madāʾinu; postaci tej nie udało się utożsamić.

208 Kum. tylko *yašïrtïn* ‘potajemnie’ (B 399).

209 *ʿilāc etsün* należy rozumieć jako ‘żeby (nie) zapobiegli; żeby (nie) znaleźli sposobu’, por. az. *əlac elə-* ‘1. znajdować lek na coś. 2. znajdować sposób na coś’ (ARL II 88).

210 Az. *sərəncam* ‘rozporządzenie, rozkaz’ (Ə 306), por. inne znaczenie tur. *ser-encām* ‘1. koniec jakiejś sprawy. 2. to, co się przydarzyło. 3. wydarzenie’ (D 941).

211 Rkps *yönledi*.

212 DIS (52) *Džul*, jak przypuszcza Orazajew, może być ar. formą *Gil*, czyli Gilanu.

213 DIS (50) *Lahidžan* – kraina historyczna w Szyrwanie.

214 Szyrwan to kraina historyczna w płd.-wsch. części Azerbejdżanu.

215 K 50 *Şirvān ve Meşkūr* ‹mşkvr›; wg K (30–31) *Meşkūr* to okręg obejmujący cztery miasta i 90 wiosek.

(13) atdı[216]. Derbendini almaq mümkin bolmadı. Supāh ġāziler ʿāciz olub ṣabāḥ giderüz deyüb
(14) maṣlaḥat etdiler. Derbendini almamaqdan sebeb oldur ki küffār-u Ḫażrīden üç min kişi bellü

8a

(1) dilāver[217] müstaḥfiẓ ber⟦i⟧ gelmişdi[218]. Ol gece şehirden bir kişi gelüb dėdi ki eger maġa amān
(2) vėrüb başın saḫlarım[219] ki māl versevüz men sizġe bu Derbendini verürem dėdi ve yā
(3) şerṭin[220] qapudan görgezürem[221] dėdi ve Müslim ol kişinün sözin qabūl etdi ve Müslim
(4) leşker ululaŕın ʿāqıl kişilerin çaġurdı ve sevledi ki siz dünyā mālı sever mi-
(5) siz yā āḫiret ṣevābın ṭalab ėdersiz[222] heç[223] nuṭqa gelüb[224] cėvāb vermedi ve Müslim
(6) daḫı alarġa e⟦y⟧tdi mö'min bolġan kimse varub Derbendini alur⟦sa⟧ şeksiz Teñri[225]
(7) taʿālā anı yarlıqab bu ḥüsün cennet⟦e⟧ [gire gezedür][226] ve ḥūrī[227] ġılmānġa vāṣıl olub Kevṣer

---

216 *atdı* 'strzelał; ostrzeliwał' nie jest zupełnie pewnym odczytem, gdyż brak dopełnienia bliższego; odczyt *etti* 'uczynił' też nie całkiem pasuje, gdyż nie może być czasownikiem posiłkowym *çevirüb*.

217 Rkps *dilāvār*, tak też niżej.

218 Zapewne błąd zamiast *beri gelmişdi* 'przybyli tu', zob. az *bəri* 'tu, w tę stronę' (Ə 62); mniej prawdopodobny rekonstrukcja to *berkitmişdi* 'wzmocnił', zob. az. *bərkit-* 'wzmacniać' (Ə 62), zob. inne błędne zapisanie tego czasownika w KD 9a:7, jak można przypuszczać.

219 Rkps powinno być *başım saḫlarım* lub *başım(n)ı saḫlarım* 'ocalę głowę'; DIS (25) tłumaczy to jako *iz Derbenda odin čelovek* 'pewien człowiek z Derbendu'; jak wyjaśnia Orazajew, był to żołnierz chazarski, zjednany przez wiarę muzułmańską (DIS 52), jednak z treści widać niezbicie, że był to zdrajca, który żądał zapłaty za swój czyn.

220 Az. (⇜ ar.) *şərt* 'warunek' itd. (Ə 412).

221 *görgez-* lub *körgez-* 'pokazywać' nie jest ani formą az., gdzie jest *göstər-* (Ə 228), ani tur., gdzie jest *göster-* (TS 785), ani kum., gdzie jest *görset-* (B 104), jest najbliższą k-błk. *körgüz-* (K-BRS 342).

222 Az. (⇜ ar.) *tələb elə- (et-)* 'żądać' (Ə 332), tur. *talep et-* '1. to request, ask for, seek for; to demand. 2. to desire, to long for' (NR 1091), czyli '1. żądać, prosić; domagać się. 2. pragnąć'.

223 Tu bardziej pasowałoby az. *heç kim* lub *heç kəs* 'nikt (nie przemówił)' (Ə 378).

224 Kalka z per. *be notq āmadan* 'dojść do słowa; przemówić' (PRS II 646); *nutq* nie jest zaświadczone w dostępnych słownikach azerbejdżańskich, por. tur. (⇜ ar.) *nutuk* '1. mowa. 2. przemowa' (TS 1483).

225 Lub *Tañrı*, zob. *Taġrı* (17b:3); w językach turk. najczęściej *teŋri* itp., w płd.-zach. *tanrı* < *tañrı*, ponieważ ta część rkpsu jest językowo zróżnicowana, oba odczyty są dopuszczalne.

226 Rkps kyirakiz dvur, odczyt *gire gezedür* 'wejdzie i będzie chadzał' niepewny, choć wydaje się lepszy od *girgizedür*, a to z powodu *-dür*; czasownika *kirgiz-* ~ *girgiz-* nie ma ani w az., ani w kum, ale jest w k-błk. *kirgiz-* 'wprowadzać' (K-BRS 348); występuje on też w KD, zob. niżej 8b:3.

227 Rkps *ḥūri*.

(8) şarābından doyınca [ẕevqvārī][228] içirüller[229] ve daḫı bu şerʿ-i māżī olanda⟦n⟧ soñra ʿAbd
(9) al-ʿAzīz[230] adlu şaḫṣı iki oġlı ile merḥaba deyüb ayaġa[231] durdılar ve dėdiler başımızġa ve cā-
(10) nımızġa minnetdür. Bu işi bizler işlerbiz dėdi, ammā ol küffārdan düşken māluñ
(11) ḫumusı[232] çıqarġan soñra bu qalʿanuñ ḥökmi ve ʿumūrini bize vėrseñiz bu umīd[233] ile öz
(12) supāhum bola. O kişinüñ ardından barub uruş ėdüb *in şāʾa Allāh taʿālā* deyib
(13) ol Derbendi qalʿasın alurman dėdi ve daḫı bu sözleri qabūl etdi ve ʿAbd
(14) al-ʿAzīzün kişisi bu leşkerde altı min nefer dilāver var idi. Ol kişileri ḥāżır

8b

(1) edib yaraġın[234] baġlayıb bu qalʿa cāsūsınuñ ʿAbdu'r-Raḥmān nām ardından yürdiler. Daġ
(2) ṭarafında daḫı Derbende qalʿasınuñ bir Pinhān qapu var idi. Ol kişi bunları şehirġe
(3) Pinhān qapudan içerü girgizdi ve heç kimesne kāfirlerden bilmedi ve imdi daḫı deyiller ol
(4) qapu vardur ve gėcenün yarısından Müslimān kāfir bulan uruş etdiler. Üç min
(5) kāfir altı min kişi ile ṣabāḥ olunca dögüş etdiler ve ṣübḥ ṣādıq[235] bolġandan
(6) soñra Müslimānlar ac aslanlar kimi kāfirlerüñ içine düşdiler. [Küşt-i] ġazā[236] etdiler.

---

228 Rkps ẕavqah vʾaryi, co jest nie całkiem jasne; być może należy to poprawić do tur. (← ar.) *zevk* '1. rozkosz; uciecha. 2. zadowolenie' itd. (TS 2231) i tur. (← per.) *vārī* 'podobny, jak' (D 1137), zob. też az. *zövqavər* (ƏFS II 465) 'niosący rozkosz'.

229 *içirüller* < *içirürler* 'będą poić', zob. kum. *içir-* 'poić, dawać pić' (B 156); jeśli chodzi o az., w Ə (178) jest tylko *içirt-*, ale w ARL (II 511) też *içir-*.

230 DIS (25) *Abdelaziz* syn *Hatema Bahili*, który miał pod wodzą sześć tysięcy współplemieńców.

231 Kum. *ayaq* 'cup, bowl' (B 56).

232 Por. tur. (← ar.) *hums* 'jedna piąta' (D 381); powinno być *ḫumusın*.

233 Rkps *ūmīd*, zob. tur. (← per.) *ümit* 'hope; expectation' (NR 1208), czyli 'nadzieja; oczekiwanie'.

234 Az. *yaraq* 'broń' (Ə 186).

235 Por. tur. (← ar.) *ṣubḥ-i ṣādıq* 'the real dawn, the real break of the day' (NR 1032), czyli 'prawdziwy świt'; o *ṣübḥ* zob. 22a:1.

236 Rkps *kaşti ġazā*; nieznane zestawienie, które jest też w 13a: 4 w nieco innej formie *kašti ġazā*; z kontekstu i tłumaczenia ros. w DIS (26 i 33), choć tam jest nieco inaczej, wynika, że chodzi o walkę z obrońcami Derbendu; można to warunkowo odczytać jako *kişt-i ġazā* 'uprawa walki za wiarę; rozsiew walki za wiarę', por. per. *kišt* 'seed; a sown field; tillage' itd. (S 1032) albo lepiej jako *küşt-i ġazā* 'zabijanie w walce o wiarę' lub *küşt i ġazā* 'zabijanie i walka o wiarę', por. per. *kušt* 'killing' itd. (tamże); mniej prawdopodobne jest *geşt-i ġazā* 'marsz/przejście z walką o wiarę', por. per. *gašt* 'walking, strutting,

(7) Kāfirler daḫı ḥayrān olub[237] {ve} ʿaqılları getdi. Māt mutaḥayyir[238] olub qaldılar ve dışḫarda-
(8) ki[239] Müslimānlar tekbīr edib qalʿanun altına geldiler ve içerdeki daḫı taḫtı tarāc itken[240]
(9) soñra tekbīr āvāzın Müslimānlarun eşidüb[241] qalʿaya dāḫıl bolġan çerü ḫalqı cümlesi
(10) gelüb qapunı açdılar ve supāh u ġāziler tamām qalʿa içine girdiler ve kāfirleri qılıcdan
(11) keçirdiler ve cümle mālların bir yerġe yıġdılar ḫumusın çıqardılar ve qalʿanı ʿAbdu'l-ʿAzīzġe
(12) verdiler. Ol mālı ʿAbdu'l-ʿAzīz öz kişilerine üleşdürdi[242] ve ol qapunı açqan
(13) Derbendilüġe çoq māl vėrdiler ve bu işlerden soñra daḫı Derbend qalʿasını poz-
(14) maqdan geñeş[243] ėdüb maşlaḥat qıldılar. Müslim dėdi bu qalʿada kişi qoysa saḫlamaq

9a

(1) içün kāfirler alarġa güc ider cefā qılur pozub getmek yaḫşıdur (d)ėdi.
(2) ʿAbdu'l-ʿAzīz dėdi ki pozub getmek maşlaḥat degüldür. İkinci bu qalʿa küffār
(3) eline düşken soñra möḥkem qılub Müsülmānlarġa [ġıyāb][244] bolur. Ādirbaycānġa ʿIrāq
(4) velāyetine ʿubūr ėdüb fesād ideller. Daḫı ʿAbdu'l-ʿAzīz sözleri[245] Müslimġe

surrounding' itd. (S 1091); drugi człon *ġazā* jest jasny, zob. ar. *ġazā(t)* 'military expedition, foray; raid, incursion, inroad, invasion, attack, aggression; conquest; campaign of conquest' (W 673), czyli 'wyprawa wojenna, wypad, najazd, napad, inwazja, atak, agresja; zawojowanie; zwycięska wyprawa', a więc byłoby to *geşt-i ġazā et-* 'przeprowadzić przez pole bitwy'.

237 Tur. (← ar.) *hayrān ol-* 'to be perplexed, bewildered or amazed' itd. (NR 467), czyli 'zdumiewać się, zadziwiać się lub zachwycać się', podczas gdy az. *heyran ol-* to tylko 'być oczarowanym, zachwycać się' (Ə 377).

238 *Māt mutaḥayyir ol-* 'być zaszachowanym i zaskoczonym', zob. *māt ol-* osmtur. (← ar. + tur.) 'to be checkmated' (R 1651–1652), czyli 'być szachowanym' i *mutaḥayyir* 'disconcerted, perplexed, startled, dismayed' itd. (W 222), czyli 'zakłopotany, zaskoczony, zaniepokojony'.

239 ARL (I 763) podaje tylko *dışarı* 'na zewnątrz', co więcej, jako przestarzałe, zob. tur. *dışarıdaki* > *dışardaki* 'będący na zewnątrz', w słowniku też tylko *dışarı* (TS 518).

240 Az. (← per.) *tarac* 'grabież', ale *tarac elə- (et-)* 'rozgromić' (Ə 326), por. tur. (← per.) *tārāc* 'pillage; marauding, plunder' itd. (NR 1096), czyli 'grabież, łupienie'.

241 Bardziej poprawny szyk to *Müslimānlarun tekbīr āvāzın eşidüb* 'usłyszawszy okrzyk muzułmanów »Bóg jest wielki«'.

242 Kum. *üleşdir-* 'kazać rozdzielić, podzielić' (B 338); az. i tur. nie mają tego wyrazu.

243 Kum. *geñeš* 'rada' (B 97), wyraz nieużywany w az. i tur.; *geñeş et-* to 'radzić się; obradować'.

244 Rkps zapis z nadpisaną literą, przypominającą *z*, zob. tur. *gıyāb* 'absence' (NR 401), czyli 'nieobecność', też 'strata, utrata' (D 289).

245 Rkps litera *r* przerobiona z *d*, czyli z *sözledi* 'powiedział'; czasownik *sözle-* 'mówić' występuje w językach turk., nie jest używany ani w az., ani w kum, ani w tur., ani nawet w karaczajskim i bałkarskim, a jego odpowiednik to *söyle-*, w rkpsie *sevle-*.

(5) ẖoş gelmedi, qalʿanı pozub ve ẖarāb vīrān ėdüb getdiler ve Şirvān vilāyetiniñ
(6) ḥākimligin Müslim daẖı ʿAbdu'l-ʿAzīzġe berdi ve leşker götürüb Müslim öz velāyetine
(7) getdi. Bir neçe eyyāmdan[246] soñra küffār ẖalqı qalʿanı taʿmīr ėdüb [berkitmiş][247] idi
(8) ve daẖı her ilde küffār ẖalqı cemʿ olub leşker götürüb Ādirbaycānġa talan
(9) ėdüb çoẖ esīr ėdüben getür⟦ür⟧ler[248] idi. ʿIrāq ẖalqı gelüb aḥvālını Müslimġe
(10) ʿarż-ı ḥāl etdiler. Müslim āgāh[249] olġandan soñra öz bulan çoẖ ʿasker getürüb
(11) ikinci gelüb Derbend qalʿasını işleyüb taʿmīr ėdüb köp Müsülmānlar qoyub getdi.
(12) Velīdün beglügi[250] doquz il oldı. Andan ʿAbdu'l-Melik oġlı boldı ve peyġanberüñ
(13) tārīẖ yüz üç yılda[251] idi ki ʿAbdu'l-ʿAzīzni maʿzūl etdi. Yerine ʿAbdullāhini[252]
(14) ḥākim qıldı ve daẖı peyġanberüñ tārīẖi yüz il bolġandan soñra[253] ʿAbdu'l--Melik yaʿnī

9b

(1) ikinci ẖalīfe ʿÜbeyd Cerrāḥnı[254] çoẖ leşker bulan Demür Qapu Derbendġe uruşmaq
(2) içün gönderdi. Ol zamānda Ḫāqān meʿlūn ölmiş idi ve yerine

246 Jest to lm. ar. *yawm* 'dzień', ale w az. *əyyam* znaczy też bardziej ogólnie 'czasy' (Ə 150).

247 Rkps bar kilinmiş, prawdopodobnie błąd zamiast tur. *berkitmiş*, a to od az. *bərkit-* i tur. *berkit-* 'wzmacniać, umacniać' (Ə 62 i TS 248).

248 Rkps *getürler*.

249 Rkps *agāh*.

250 Lub *beglügi*.

251 DIS (27) podaje, że w 103 r. Abd al-Aziz zmarł (został wezwany do raju), K 63 podaje te wydarzenia w tym samym roku.

252 To ar. imię to *ʿAbdu Allāhi* > *ʿAbdullāhi* > *ʿAbdullāh* 'sługa Boga', w językach turk. zwykle występuje bez końcowej samogłoski jako *ʿAbdullāh* (NR 3), az. *Abdullah* (AŞA 23); w rkpsie odtworzenie właściwej formy nie zawsze jest możliwe, gdyż często występuje z niepełną wokalizacją lub bez, choć na ogół kopista KD i KA1 zachowuje pełną formę *ʿAbdullāhi,* a kopista KA2 raczej woli skróconą *ʿAbdullāh*; kłopot w tym, że jeśli jest *ʿAbdullāhi,* to biernik powinien być *ʿAbdullāhini* lub *ʿAbdullāhiyi*, a nieraz jest tylko *ʿAbdullāhi*, np. 25a:13.

253 Wg DIS (27) w tym samym roku (a więc 103) Ubajd Dżarrah został wysłany do walki z synem Chakana; Orazajew dodaje, że Abd al-Malik był kalifem w latach 101–105/ 720–724 (DIS 53); Kazem-Beg też pisze o wysłaniu tego wodza, który w kronice wydanej przezeń nazywa się po prostu *Cerrāḥ*, na czele sześciu tysięcy żołnierzy; opowieść o wyprawie Dżarraha (Cerrāḥ) na Derbend w K obejmuje strony 63–66.

254 *ʿÜbeyd Cerrāḥ* to imię ar. składające się z dwóch członów, z których pierwszy *ʿUbayd* to forma zdrobniała od *ʿabd* 'sługa', w tur. w formie *ʿübeyd* (D 1125), zob. az. imię *Übeydə* (AŞA 767), drugi to ar. *ǧarrāḥ* 'surgeon' (W 119), w tur. *cerrāḥ* (D 136), az. *cərrah* (Ə 404), czyli 'chirurg'.

(3) oġlı Bāşinkī[255] ḫan olmış idi ve Bu ʿÜbeydi Cerrāḥ[256] Şirvāna gelende Ḫāqān şāh
(4) oġlı Bāşikke[257] ḫeber verdiler ve Bāşunk daḫı öz leşkeri ile çıḫub Ḥaşīn[258] qalʿa-
(5) sınuñ yanında qondı ve Bu ʿÜbeydi Cerrāḥ dėdi ki men kāfir üstine çap-
(6) ġun idermen ve Lezgī beglerden bir pek[259] var idi. Er Tanış[260] adlu kāfir idi.
(7) Ol melʿūn Bāşunk ḫān yanına bir kişi gönderdi cāsūdluġa yaʿnī ʿÜbeydi
(8) Cerrāḥ bu gece ki üstü[n]e çapġun ider ve Übeydi Cerrāḥ Er Tanış işlerinden
(9) ve mekrinden ḫeberdār bolur öz leşkeri içinde cār⟦çı⟧[261] çaġurdı ki üç gün bu
(10) menzilinde oturaq idermen dėdi. Andan soñra bu sözi Bāşink ḫān
(11) ėşidüb inandı. Emīn boldı. Ve ol gecenün yarısı keçende⟦n⟧ soñra ʿÜbeyd
(12) nāmdār [öz][262] leşkeri cemʿ ėdüb naqqāreler çaldurdı. Bu gece çapqun
(13) idermen dėdi. Ḥāžır bolunuz deyüb ġadaġanı etdirdi. Öz leşkeri içinde
(14) daḫı ulu çıraġlar yaġub ve şamʿlar yandurub götürdiler ve çıraġun uluġı

10a

(1) ol miqdār var idi ki ʿÜbeyd Cerrāḥ iki min[263] kişi ile [yürür][264] bolsa ögünde
(2) şamʿlar ve çıraġlar şuʿle salur idi ve leşkeri daḫı çıraġlar ışığı bulan ardından
(3) giderler idi ve bu şevket bulan Çubın qapusına[265] yeddiler ve andan keçüb

---

255 Imię to występuje w KD w kilku formach: *Bāşinkī*, *Bāşunk*, *Bāşik*; Klaproth (za K 67) podaje formę ‹pˈşnk› jak w KD, w transkrypcji *Pâchenk*, Kazem-Beg podobnie na podstawie rkpsu petersburskiego *Pāşink* ~ *Bāşink* (K 84); o tym władcy i różnych formach jego imienia w rozmaitych źródłach zob. Golden (1980: 156–160).

256 *Abu Ubejda Džerrah* (DIS 27).

257 *Pašenek* (DIS 27).

258 *Hasin* (DIS 27).

259 W przeciwieństwie do *bek* we wcześniejszym wystąpieniu oraz K 9a:12 (w *beglügi*) tu pisownia *pek* (brak kropek pod *y*); DIS (28) *starszy z beków lezgińskich*; tak więc nie jest to tur. (← per.) *peyk* ‘1. satelita, następca. 2. *arch*. goniec, poseł’ (NR 931); Ə (283) podaje tylko znaczenie ‘satelita, sputnik’, także ARL (III 717) i ADİL.

260 Kazem-Beg podaje, że w rkpsie petersburskim ta osoba jest zapisana jako ‹ˈrtynş›, co oddaje jako *Artinsh* (sipāh oġlı) the son of *Sapâs*; DIS (28) *syn Besbasa*, *Arteš*; w tłumaczeniu per. występuje jako *Sabās* (Orazaev, Alibekova 2017: 20, 19b); *Er Tanış* jest imieniem turk., ale imiona turk. były i nadal są używane przez rozmaite ludy Dagestanu oraz pewnych innych części Kaukazu, więc samo imię nie przesądza o narodowości.

261 Rkps *cār*, por. 6b:3.

262 Rkps *düzi*, poprawka niepewna.

263 DIS (28) *dwanaście tysięcy*, choć dalej jest też mowa o straży tylnej, która szła w ślad za głównymi siłami.

264 Rkps yuvduvr.

265 *Čubin-kapu* (DIS 28); Kazem-Beg podaje ze swego rkpsu *Derbendniñ dervāzesinden girüb Qırḫlar qapudan çıqub*… ‘entered through the (southern) gates of Derbend, went out through the gates of Ghirkhler’ (K 64), czyli ‘wszedł przez (południowe) bramy Derbendu, wyszedł przez bramy Ghirkhler’, zwracając uwagę w przypisie, że Klaproth wziął współczasownik *çıqub* za nazwę własną ‘the gates of *Tschoubin*’ (K 75), jednak w świetle DN wydanej w DIS i naszego rękopisu wynikałoby, że taka brama

(4) daḫı ʿÜbeyd bu ʿaskerini iki böldi. Yartısın[266] Qayṭāq cānibine gönderdi
(5) ve yartısın Ṭabasarān cānibine yolladı ve daḫı leşkeri içinde ġadaġanı idürdi ki
(6) her kim gün çıqınca özüni muqāyatı demese[267] çoq cefālar idermen dėdi gene ol
(7) Lezgī pek yaʿnī Er Tanış bu ḥālı bilüb tėzlik bulan Bāşunkġa cāsūs[268] gönderdi
(8) dedi ki ʿÜbeydi Cerrāḥ fulān ʿasker bulan Darvāqa[269] geldi ve Bāşunk ḫān bildi
(9) leşkeri ʿÜbeyd iki cānibine gettigini ve daḫı öz yanında ḫıyāl ḫām[270] qıldı ki eger bu
(10) Derbend[271] qalʿasından çıqub olar bulan uruş etsem şikesti berürmen[272] dedi.
(11) Çoq ʿasker götürüb qalʿadan çıḫub Müsülmānlar ile uruş etdi. Dögüş naqqāre-
(12) leri her iki ṭarafından dögdiler ve ʿÜbeydi daḫı atdan düşib dedi ki ey ehl-i
(13) Şām ve ʿIrāq ve Cezīre[273] ḫıyāl ėt ki ne kim mundan qaçub vaṭan⟦u⟧muzġa gide{r}
(14) bilmez. Ammā imdi vaṭan çoq uzaqdur gedüb yetişe bolmaz. Yā Allāh taʿālā bizġe

10b

(1) çoq māl ġanīmet verür yā ḫāliş şehīdlik verür cennetke[274] girerbiz ḥūru'
(2) l-ʿayn[275] alurbız dedi. Bu dünyānun fayıdası[276] yoḫdur hiç kimse başa varġınca[277]

---

istniała; jeśli chodzi o *Qırḫlar*, oznacza to zapewne 'czterdzieści dziewic', które schroniły się w jaskini, uciekając przed wrogiem, gdzie znikły; o tej legendzie zob. K (151).

266 Rkps i tu, i w następnym rządku *yartasın*, zob. kum. *yartı* 'pół, połowa' (B 396).

267 Kum. (← ar.) *muqayat* '1. zasadniczy, trwały, krzepki. 2. punktualny' (B 232) i az. *muqayat ol-* 'mieć się na baczności' (Ə 253); z powodu biernika *özüni* 'siebie samego', zamiast *demese* lepiej pasowałoby *muqayat etmese* 'jeśli się nie podporządkuje'.

268 Rkps *çāsūs*.

269 *Darvak* (DIS 28).

270 Tur. *ḫayāl-i ḫām* 'ridiculous idea; utopia' (NR 465), czyli 'śmieszna idea; utopia'.

271 Rkps *Derbendü*.

272 Az. (← ar. + az.) *şikəst elə-/et-* 'rozbić, połamać' itd. (Ə 414), a więc *şikesti ber-* użyte jest tu w podobnym znaczeniu.

273 Osmtur. (← ar.) *Şām* to 'Syria', dziś tylko Damaszek (NW 1048) i osmtur. (← ar.) *Cezīre* 'Mesopotamia' (NR 226), czyli 'Mezopotamia'; tur. *cezīre* jako rzeczownik pospolity to wyspa, zob. też. az. *cəzirə* (Ə 403); geograficznie Irak w znacznym stopniu pokrywa się z Mezopotamią.

274 Rkps *cennet ki*.

275 Por. tur. (← ar.) *hūr-i ʿayn* 'dark-eyed (virgins); the houris' (NR 493), czyli 'ciemnookie (dziewice); hurysy'.

276 Az. i tur. *fayda* 'korzyść' (Ə 358 i NR 362), co jest przystosowaniem postaci podobniejszej do ar. *fāʾida* > *faide*.

277 Dostępne mi słowniki az. nie podają zwrotu *başa var-*, ale ze zdania wynika, że zwrot powinien tu znaczyć 'tak jak myślicie, tak jak wyobrażacie sobie'; podobny zwrot to *başa vur-* '1. obmyśleć, myśleć. 2. dokończyć. 3. wypominać' (Ə 54) oraz 'dokończyć; wypominać' (ARL I 239), co można dosłownie

(3) şādluġa bolmaz. ʿÜbeydi Cerrāḥ bu ḫeberleri deyüb vaʿẓı itkince ol Qayṭāq cānibine
(4) geden ʿasker Qayṭāq{ı}nı çapub geldiler ve on iki esīr ile ve ḥisābsuz[278] māl ile
(5) şād ı ḫurrām[279] geldiler. [Ve daḫı anıñ][280] ardınca Ṭabasarānġa yüregen[281] leşker daḫı geldiler. Qırq min
(6) esīr ve ḥeddsüz[282] māl ile geldiler ve ʿÜbeyd daḫı bu māl ġanīmet bu leşkerġe ü-
(7) leşdürdi. Andan soñra kāfirlerġe qarşu durub uruş naqqāreleri dö-
(8) gdiler. Çoq ʿaẓīm savaş etdiler. Müsülmānlar bir biri ile ḥalālluq dileyüb vaşiyyet
(9) qıldılar. Qatı ceng[283] olundı ve küffārun leşleri ile meydān içinde gezüb bilmezdi.
(10) Ve daḫı Bāşink ḫān qılıc aġzından qaçub ~~kāfir~~ geri döndi. İnci[284] qalʿasına dāḫıl
(11) oldı ve ʿÜbeydi daḫı üç günün arasında çoq kāfirleri cehennemġe vāṣıl etdi.
(12) Küffār leşkeri tefrıqa bolub dağıldılar. Bāşink ḫān içindeki küffārlarġa dedi
(13) çoq ulu düşmāndur[285]. Mundan öz başın qurtaran kişi devletlüdür
(14) ve bizüm sizge yardumluqumuz bolmaz deyüb İnci qalʿadan Çufūt getdi. Ondan

11a

(1) Ahrān ḥākimi Kelbāḫġa[286] uġradı ḫeber verdi dedi ki bir ʿaduvvı yaġıdur[287]. Cānımuznı
(2) olarun şerrinden qorḫduq dėdi ve siz daḫı sayġanaq[288] ėdüb durun

przetłumaczyć na polski jako ‘wbić (sobie) do głowy’; DIS (29) tłumaczy to *vy ne nadejtes'* ‘nie miejcie nadziei’, czyli ‘mieć nadzieję’.

278 DIS (29) *z trzydziestoma tysiącami jeńców*; az. *hesabsız* ‘niezliczony’ (Ə 378), tur. *hesapsız* ‘ts’ (NR 477).

279 Az. *şad-xürrəm* (← per.) ‘wesoły, radosny’ (Ə 409), jednak per. wyraz ma krótką samogłoskę, por. S (456), także ƏFS (II 289).

280 Rkps *daḫı ve*.

281 *yüregen* ‘idący, chodzący’ – przyrostek -AGAn jest typowo kumycki.

282 Rkps ḥiddsvuz; az. (← ar. + az.) *həd*s*iz* ‘bezgraniczny’ (Ə 380).

283 Tur. *cenk* < *ceng* ‘1. battle, combat. 2. war; strife’ (NR 222), czyli ‘1. walka, bitwa. 2. wojna; waśń’, az. (← per.) *cəng* ‘wojna, starcie’ (Ə 404).

284 K (65) *İnci*, DIS (30) *Andži*.

285 Rkps *çoq ulu düşmāndur* ‘bardzo wielki wróg’, DIS (30) *Vrag očen' sil'nyj*.

286 K (65) *Ahrānnıñ (*lub *İhrānnıñ) ḥākimi Kelbāḫ*, DIS (30) mówi też o *Gelbahu*, władcy *Ihranu*.

287 Możliwa też następująca interpretacja: *ʿaduvv ı yaġıdur* ‘wróg i nieprzyjaciel’; az. *yaqı* ‘wróg’ (Ə 181),wyraz znany w sttur., lecz wyparty później przez per. *dušmān*.

288 Dokładnie *sayqanaq*; wyraz nienotowany w słownikach; można sądzić, że jest to pochodna od *sayġa-* ‘liczyć’ < *say-* ‘ts’, zob. Niyāzī/Kaçalin 2011: 993 i ÈSTÂ VII 126 -nAK, podobnie jak *değnek* ‘pałka’ lub *tartnaq* ‘rodzaj podatku’, a więc ‘liczba, rachunek’.

(3) Kiz ve Sūrḫāb[289] iken yardum idüb öz [yerlerinizi][290] ḫafīż ėdüb dedi
(4) Kiçi Māçurġa[291] ve Çūmluġa[292] cümlesine iʿlām etdi[293] ve daḫı Bāşink ḫān özi
(5) Ahrān ḫākimi Kelbāḫ yanına gelüb dedi gerekdür ki Müsülmānlar ile uruş ideriz
(6) dedi. Andan soñra Ulu Māçarġa ve şehr-i Tatarġa vardı cümlesine deyüb
(7) ġadaġanı etdi ki Kelbāḫun (ḫākimüñ fermānında⟦n⟧ çıḫmavuz destūr-ı sābıqdan olunmış{d} idi. Her kim ki Kelbāḫun) ḫākimi bolsa özge şehirlerün kişisi ardından yü-
(8) rürdi ve bu ġadaġanı serincām[294] bolġandan soñra Bāşink ḫān öz velāyeti ʿEdil[295]
(9) kenārına varub qarār dutdı[296]. ʿÜbeyd Cerrāḥ küffārdan itken ġanīmet mālı İslām[297]
(10) leşkerine qısmet etken soñra[298] köç ėdüb Semendürġe[299] geldi ve burun kār
(11) işṭılāḥında Tarḫu deyiller[300]. Anlar ile uruş istemediler. Maşlaḥat qılub amān
(12) verdiler ve andan ʿubūr ėdüb Enci[301] qalʿasına geldiler. Bir ucı [daġda][302] idi.

289 K (29) twierdzi, że *Surḫāb* był dawną twierdzą, dziś jest w tym miejscu miasto „*Gkizler*" < *Qızılyar*; podobnie DIS (30) na podstawie K podaje: 'крепость Сурхаб разрушена, ныне (на том месте] построен Кызлар', czyli 'twierdza Surhab została zniszczona, obecnie (w tym miejscu) wznosi się Kyzlar'; jest też próba etymologii odnoszącej per. *Surḫāb* 'czerwona woda' do turk. *Qızıl Yar* 'czerwony brzeg' (Orazaev, Alibekova 2017: 36); *Kiz* jest zapewne błędną lub osobliwą formą *Qızılyar*, częściej nazywaną *Qızlar*, dziś kum. *Qızlar Qala* (Orazaev 2002: 125).

290 Rkps yˈarlarvuzyi, niejasne.

291 K (6, 65) *Balḫ ve Surḫāb ve Ulu Mācār ve Kiçi Mācār*, w tłumaczeniu per. *Balḫ… Sorḫāb… Ulī Māğār… Giği Māğār* (Orazaev, Alibekova 2017: 21, 21a).

292 DIS (30) *Kiči Madžar*, znany teraz jako *Čumlu*, być może jest to jednak inna miejscowość, w tłumaczeniu per. *Ğūlāt* (Orazaev, Alibekova 2017: 21, 21a).

293 Tur. (← ar. + tur.) *iʿlām et-* 'to notify a fact or sentence' (NR 527), czyli 'powiadamiać, zawiadamiać'.

294 Per. złożenie *sar-anjām* 'conclusion, end, accomplishment', etc., czyli 'zakończenie, koniec, zwieńczenie'; ~ *kardan* 'to supply, provide' (S 668), czyli 'dostarczać', jednak por. az. znaczenie *sərəncam* 'rozporządzenie, rozkaz' (Ə 306), a dwa wyrazy następujące po sobie można rozumieć jako *hen dia duoin*: *ġadaġan ı serincām* 'rozkaz i nakaz'.

295 K (65) tak samo, z tym że pisownia jest niewokalizowana *ʿEdil*.

296 Az. (← ar. + az.) *qərar tut-* 'zatrzymywać się na czymś' (Ə 100).

297 K (65) *islām leşkerin bu eṭrāfa gelmege qoymayalar*, tłumaczone jako '… should prevent the Mussulmans from arriving at these quarters', czyli '… niech zapobiegnie udawaniu się muzułmanów w te rejony'.

298 DIS (30) w nieco innym kontekście: *rozdał muzułmańskiemu wojsku*.

299 *Semender* (DIS 31).

300 Niejasne; zdanie to powinno znaczyć 'Tarchu, wcześniej Semender', lub 'Semender, później Tarchu', lub 'zgodnie z wcześniejszym nazewnictwem', natomiast dosł. znaczenie *burun kār işṭılāḥında Tarḫu deyiller* to 'nos/wcześniej-praca-wyrażenie-3POSS-DAT'; wprawdzie *burun* w niektórych językach turk. może znaczyć 'wcześniej', a az. (← ar.) *işṭ ılāḥ*, podobnie do tur., 'termin' (ADİL II 586), lecz ani az., ani tur. (← per.) *kār* o podstawowym znaczeniu 'czyn, dzieło, praca' (ADİL II 638–639, NR 600) nie pasuje tu; *Tarhu* (DIS 31).

301 DIS 31 *Andži*, K 6 ‹ˈncy›, co można czytać *İnci, Enci* lub *Ancı*.

302 Rkps anaqda, co jest pozbawione znaczenia; poprawiono na podstawie K i DIS, zob. następny przypis.

(13) Ol qalʿanun {ve} bir ṭarafı daḫı deryāya muttaṣıl olmışdı[303]. Enci ḥākimi qalʿasın bārū
(14) çeküb möḥkem ėtmiş idi ve Müsülmānlar qalʿa kenārında çādurlar qurub oturdılar.

11b

(1) Her iki ṭarafından uruş etdiler. Qalʿanı almaq bolmadı ve daḫı leşker ḫalqunuñ azuq-
(2) ları[304] tükendi. Gerü qayıtmaq irādesi etdiler. Daḫı ol teñ[305] vaqtında İsvidād
(3) oġlı ʿAbdullāhi oġlı İbrāhīm[306] bu ikisi bilendi. Āvāz[307] ilen çaġurdılar. Dedi ki ey
(4) qarındaşlar her kim cānın ol ḥėżret Ḥaq Taʿālā fermānı ile kāfir bulan ceng ėtse
(5) cennete girüb rāḥat olurbız dedi ve bu sözi eşidüb[308] ġāzīlerden[309] otuz min
(6) kişi bir yere geldiler İsvādġa ve İbrāhīmġa cümlesi maşlaḥat etdiler ve dediler ʿarabalarun
(7) üstinde aġaclar düzüb ol ʿarabalarun ardında durub ʿarabalar ile
(8) varmaq gerek dediler ve bu maşlaḥatnı bendi qılub cümle ʿasker ḫalqı rāżı oldılar. On
(9) iki min ʿaraba ṭayyār etdiler[310] ve ʿarabalar ile qalʿa qapusına geldiler. Ondan şehir-
(10) ġe düşdiler ve şehiri aldılar ve qalʿa ḥākimi yoḫaru Narın Qalʿa[[ya]][311] girüb aḫşāmdan

303 K (66) *bir ṭarafı daġ (ve bir ṭarafı deryā)*; DIS (31) *jeden kraniec był morzem, a drugi kraniec był górą.*

304 Rkps āazvuqa|lariy.

305 Odczyt nie całkiem pewny; *teñ* to kum. ‘równy; równo’ (B 310), jednak bardziej od przysłówka pasowałaby tu partykuła utożsamiająca, por. stturk. poimek *täk* > tur. *dek* ‘*archaic* like, similar to’ (NR 279), czyli ‘*arch.* jak, podobnie do’, por. też *dėk* w *biri dėk* w KD (7a:5); w każdym razie spodziewane znaczenie *ol teñ vaqtında* to ‘w tym samym czasie, wówczas’.

306 Rkps *ʿAbdu Allāhi…*; *Savad Pir Abdallah i Ibrahim* (DIS 31).

307 Rkps *avāz*.

308 Rkps błędnie *eşidün*.

309 Rkps *ġāzilerden*.

310 *ṭayyār et-* ‘przygotowywać’ jest ciekawym czasownikiem złożonym, którego pierwszy, imienny człon pochodzi od ar. *ṭayyār*, ale w językach turk. został przejęty z per. *ṭayyār kardan* ‘przygotowywać’, zob. Steingass “*taiyār, tayār* (from A. *ṭayyār* ‘ready to fly, fledged’), ready, prepared; – *taiyār kardan* ‘to make ready, prepare” (S 340), czyli ‘*taiyār, tayār* (z ar. *ṭayyār* gotowy do lotu, opierzony) gotowy, przygotowany; – *taiyār kardan* ‘przygotowywać”; zarówno konstrukcja z czasownikiem posiłkowym, jak i znaczenie jest zatem skopiowane z per.; ciekawe, skąd ten czasownik znalazł się w rkpsie, gdyż ani dostępne słowniki az., ani tur. nie zawierają go, natomiast *tayyar* ‘gotowy’ i utworzony od niego czasownik jest dobrze znany w turk. językach Azji Środkowej, np. kaz. *dayar* i *dayarla-* ‘ts’ (KRS 204), a to zapewne przez uz. *tayyor* ‘prepared; ready’, czyli ‘przygotowany; gotowy’, i *tayyorla-* ‘to prepare’ (Xolmuradov, Azizov 2005: 414), czyli ‘przygotowywać’, zob. też trkm. *tayyār* i *tayyārla-* ‘ts’ (TrkmRS 613); możliwe, że w az. znalazł się bezpośrednio z perskiego.

311 *Naryn-kala* (DIS 31); wg Kazem-Bega podawanie tej nazwy jako nazwy własnej jakiegoś miasta lub twierdzy jest błędem, gdyż *nārīn qalʿa* ‘always means the citadel of a city, or the more fortified part of

(11) ceng etdi ve daḫı bir neçe avāʾil ilen gece bulan Keyvān[312] qalʿasına getdi ve Keyvān
(12) Balḫ ile Enci arasındaki qalʿa ve Enci kāfirlerine İslāmunı ʿarżı ėdüb Müsülmān
(13) qoyub islām qabūl ėtmeyenlerini qılıcdan keçürüb mālın ve esīrin bir yerġe yıġub
(14) qısmet etdiler[313] ve qalʿa⟦nı⟧ yıḫub vīrān ve ḫarāb ėdüb getdiler ve peyġanberün tārīḫi

12a

(1) yüz on dört ilden soñra idi. Ol el-ānda rabīʿ el-evvelün yek şenbe
(2) güni idi[314] ve daḫı resūlün tārīḫi yüz on beş yıldan keçken soñra[315] ʿAbdu'-
(3) l-Melik oġlı Abū Müslim[316] Derbendeġe gelüb Hāşim[317] ruḫṣat ile Şāmdan ve Cezīreden
(4) igirmi dört min kişi alub geldi ve qılıc-ı ḥarb[318] ile Daġustānı[319] Müsülmān edüb
(5) ve her yerde Derbend saḫlamaq içün ādamlar götürüb qoydı ve ʿulūfesi[320] ile

---

a town', czyli 'zawsze oznacza górny zamek w mieście albo bardziej obwarowaną część miasta', wyraz nieznanego pochodzenia (K 34), do tego por. ww. określenie *yoḫaru* 'górny'.

312 DIS 31 *Kujvan*, K 6 ‹kyv'n› (wg K 27 Kivan lub Keivan), zapewne *Keyvān*; jak dotąd, nie udało się utożsamić tej miejscowości, choć Orazajew i Alibekowa (Orazaev, Alibekova 2017: 34–35) przypuszczają, że jego nazwa może pochodzić od północnokaukaskich *Guenów* ~ *Kuenów* ~ *Kugenów* itd.

313 *qısmet etdiler* należy rozumieć jako 'rozdzielono, rozdzielili', por. tur. (← ar.) *qısmet* 'an act of dividing into parts' itd. (R 1453), czyli 'czynność dzielenia na części'.

314 Miesiąc pierwszy rab'i (ar. *rabīʿ el-evvel*) po roku sto czternastym od kalendarza według naszego Posłańca – jeśli przyjąć, że „po" to jednak wskazany rok kalendarzowy – zaczyna się 4 maja 732 r. w środę; zapis podaje jeszcze, że opisane wydarzenie miało miejsce w niedzielę.

315 Część kroniki od 12a:2 *ve daḫı resūlün tārīḫi yüz on beş yıldan keçken soñra* powtarza się na k. 22b:1 po wyrazie *faṣl* 'rozdział, część'; K 89 *Tārīḫi nebevī … 115 olanda* 'w roku 115 według kalendarza muzułmańskiego', cała zaś wyprawa Müslima w K jest na stronach 89–92.

316 Ar. imię męskie *Abū Muslim*, dosł 'ojciec Muslima'; pierwszy człon *abū* 'ojciec …' w tur. oddawany jest jako *ebū* (NR 324), drugi zaś jako *Müslim* ~ *Müslüm* (Aysan, Tuncay 1993: 268), podczas gdy w az. jako *abu* i *Müslüm*, zob. *Abumüslüm* (AṢA 24); tu przyjmuję umownie odczyt *Abu Müslim*, ponieważ w drugiej zgłosce samogłoska drugiego członu jest jak ar.

317 Taką samą datę podaje DIS (32) wraz z odpowiednikiem 733/734 po Chrystusie; te same postaci są też w DIS, z tym że „Ḥašim" poprawiony jest na *Hišam*a; ta część KD pojawia się w dalszym fragmencie rkpsu od 22b:2.

318 Rkps *qılıc ḫarb*.

319 Postać *Daġustān* pojawia się w dokumentach historycznych, np. w liście z 1783 r. (Orazaev 2002: 351 i 457).

320 Ar. *ʿulūfa* 'fodder, forage, provender' (W 633), czyli 'pasza, furaż, obrok', jest zaświadczone od dawna w językach turk., np. już w jarłyku złotoordyńskim z 1397 r. (Kurat 1940: 149), por. tur. *ʿulūfe* '*lrnd.* 1. provender. 2. *Ott. hist.* sum paid to a soldier for the fodder of his horse' (NR 1197), czyli '1. obrok, pasza. 2. *hist. osm.* pieniądze wypłacane żołnierzowi na paszę dla konia'; w turk. dokumencie dagestańskim z 1738 r. występuje inna pochodna rdzenia ar. ‹ʿlf› *ʿalafa*, co Orazajew oddaje jako *alafa* i pisze, że w kum. to *alapa* 'uposażenie, zapłata' (Orazaev 2002: 133, 137), por. B 37.

(6) ve donluq[321] ile bir qarār etdi ve daḫı bu [güzeştelerden][322] irelü Müslim Derbendini
(7) yaraşdurub ve demir qapular asdırub getmiş idi ve bu ikinci Abū Müslim
(8) [şehirde Ṣahranca adlu Anūşrevān] tiken[323] ʿimāretni pozub Derbendün burcuların yaraşdurub
(9) ḫazīne ve silāḥ qoymaġa bir ʿaẓīm ev tikdirdi. Ammā ol ʿimāret Nūşrevānun
(10) ḥarem nīşīmin{d}i[324] taġyīr[325] ėdüb daşlarun burculaṙġa maşārif etdiler[326] ve daḫı
(11) Qayd{a}[327] adlu ʿimāreti ābādān[328] edüb ve Qaydun bārūsı⟦n⟧[329] deryā içine yüz beş
(12) arşun uzatdı ve şehirden ve qalʿadan ḫarāb vīrān olġan yerlerni
(13) yaraşdılar ve silāḥ evinden başqa bir anbārḫāne bināʾ etdi ki ʿulūfe
(14) içün gelen buġdanı[330] ve arpanı unun içinde tögmege[331] ve Derbendün

12b

(1) şehirin yeddi maḥalle[332] qıldı. Bir maḫalle [Ürdün][333] ṭāʾifesi idi. Alarġa bir mescid bināʾ
(2) qıldı. Ol mescidġe ad qoydı. Ḫażarī ṭāʾifesinün mescidi deyirler idi[334] ve bir maḥalle

---

321 Az. *donluq* ‘*potocznie* 1. zapłata. 2. przyodziewek’ (ARL I 823), KD 22b:4 *donluġ*.

322 Rkps kvuz şatah lardan; być może wyraz znany z osmtur. (← per.) *güzeşte* ‘*lrnd.* that has passed’ itd. (NR 427 i D 301), ‘czyli *ucz.* to, co zaszło’, co znaczyłoby ‘po tym, co zaszło’; wprawdzie wyraz per. jest imiesłowem, ale odpowiednik tur. *geçen* jest również używany jako rzeczownik w odniesieniu do czasu, np. *geçenler* ‘to, co minęło’.

323 Rkps *şehirini Anūşrevān tiken*; uzupełniono i poprawiono, wykorzystując KD 22b:6, choć tam też są błędy, ale inne; zob, az. *tik-* ‘wznosić; budować’ (ADİL IV 341), w przeciwieństwie do tur. *dik-* ‘ts’ (NR 296).

324 Tur. (← ar.) *ḥarem* w znaczeniu ‘pomieszczenie władcy’, por. ‘*lrnd.* a reserved place, privacy’ (NR 451), czyli ‘odosobnienie, zacisze domowe’ i per. *nişīmen* ‘1. seat, place of sitting. 2. place where one resides’ itd. (NR 889), czyli ‘1. siedzenie, miejsce siedzenia. 2. siedziba’.

325 Wyraz napisany błędnie jako *taqrīr* i poprawiony na marginesie.

326 Urywku *Ammā… etdiler* brak w 22b.

327 KD 22b7: *Qaydı,* DIS 32 *Kajd*.

328 Rkps *abādan*.

329 Tak też w KD 22b:8.

330 Az. *buğda* (Ə 73), w przeciwieństwie do tur. *buğday* (TS 319) ‘pszenica’.

331 Rkps dwie pierwsze spółgłoski pisane przez *t* i *k*, stąd jednoznaczny odczyt trudny do ustalenia, choć wydaje się, że najlepszy to *tög-*; czasownik ten w az. ma postać *döy-* (Ə 128), w kum. *tüy-* (B 327), zaś w tur. *dög-* ~ *döv-* (NR 310 i 312).

332 Rkps *maḥille*, tak też dalej; az. *məhəllə* ‘dzielnica’ (Ə 248); K 89 tak samo *yeddi maḥalle*, por. KA1 *maḥal* (23b:13) i KA2 (29a:4) *maḥal*.

333 Rkps *Erdün* lub *Ardun*, tak też w KD 22b:11; w rkpsie petersburskim ‹ˈrdvn›, transkrybowane jako *Ardûn*, bez wyjaśnienia (K 126); *Urdun* (DIS 32), a więc ar. nazwa Jordanii, dokładnie *al-Urdunn* (W 13), jednak DIS (56) w przypisie podaje, że różne rkpsy KD podają postaci *Artūn* i *Ardūn*, por. też postaci tur. *Ürdün* i per. *Ordon*, podane przez DIS w tym przypisie.

334 *Ḫażarī… idi* brak w KD 22b.

(3) daḫı ehl-i [Filisṭīn][335] idi. Alarġa bir mescid bināʾ qıldı ehl-i [Filisṭīn] Mescidi[336] deyirler idi
(4) ve bir maḥalle daḫı Dumuşq[337] idi. Alarġa daḫı bir mescid bināʾ qıldı. Ehl-i Dumuşq
(5) Mescidi deyirler idi ve bir maḥalle daḫı ehl-i Ḥimṣīn[338] idi. Alarġa daḫı bir mescid bināʾ qıldı
(6) adı Mescid ehl-i Ḥimṣīn[339] deyirler idi ve bir maḥalle daḫı Qayṣerīn[340] idi. Alarġa bir mescid
(7) bināʾ[341] qıldı. Oña Mescid Qayṣerīn[342] deyirler idi ve bir maḥalle daḫı Mūṣıl[343] idi. Alarġa
(8) bir mescid bināʾ qıldı. Oġa Mescid Mūṣıl deyirler idi[344] ve bu mescidlerden başqa
(9) bir [–][345] adlu mescid bināʾ qıldı, cumʿa namāz qılmaq içün. Anda cumʿa ⟦namāzın⟧ qılalar idi ve daḫı
(10) yeddi[346] qapu ėtdirdi ve birine Bābü'l-Muhācir[347] deyirler idi ve birine Bābü'

335 Rkps *Qisṭīn*, pierwsza zgłoska niewokalizowana, dalej wokalizowana *kesrą*, tak też drugie wystąpienie w tym samym rządku, por. KD 22b:12 *Falasṭīn*; *Filistin(a)* (DIS 32), nazwa wyjaśniona jako: żołnierze arabscy wojska palestyńskiego (D 56), z ar. *Filasṭīn* 'Palestyna' (W 726).

336 KD 22b:13 *Falasṭīn Mescid*.

337 KD 22b:13 *Ehl-i Dumuşqı*; *Dimišk(i)* (DIS 32), nazwa wyjaśniona jako: żołnierze arabscy wojska damasceńskiego (D 56).

338 KD 22b:14 *Ḫamṣi*, także następne wystąpienia, *Humis(a)* (DIS 32), nazwa wyjaśniona jako: żołnierze arabscy wojska humskiego, tzn. emeskiego, z syryjskiego miasta Homs, tj. *Ḥumṣ* (D 56); ar. *Ḥimṣ* 'Homs (starożytna Emessa)' (W 205).

339 W tłumaczeniu per. *masced-e Ḫomṣāʾ* 'meczet Homsa' (Orazaev, Alibekova 2017: 23, 23a).

340 KD 23a:1 *Qayṣer*, także następne wystąpienia, *Kajserin(a)* (DIS 32), tj. dzisiejsze tur. *Kayseri*, dawna Cezarea.

341 Rkps *bināʾı*.

342 W tłumaczeniu per. *masced-e Qaysar* 'meczet Kajsar' (Orazaev, Alibekova 2017: 23, 23a).

343 Lub *Moṣil*; KD 23a:2 *Mūṣal*; ar. (*al-*)*Mawṣil* (W 931).

344 Rkps mvuṣial; K 90 podaje następujące meczety: 1. *Mescid-i Ḫażarī*, 2. *Mescid-i Falasṭīn*, 3. *Mescid-i Dimaşq*, 4. *Mescid-i ‹ḫms›*, co Kazem-Beg oddaje jako *Hamas*, 5. *Mescid-i Qayser*, 6. *Mescid-i Cezāyir* i 7. *Mescid-i Moṣıl*, tak też tłumaczenie per. (Orazaev, Alibekova 2017: 23, 23a).

345 Rkps brak nazwy meczetu, brak też w tłumaczeniu per.; najprawdopodobniej meczet ten był po prostu nazywany *Cuma Mescid(i)* 'meczet piątkowy'.

346 Az. *yeddi* 'siedem' (ARL IV 854), podczas gdy tłumaczenie rosyjskie podaje *šest'* 'sześć' (DIS 32); choć KD podaje nazwy sześciu, nie siedmiu wrót, w DIS są nazwy siedmiu; w KD 23a:4–6 jest sześć następujących bram: *Bāb el-Mektūm*, *Bāb el-Qalʿa*, *Bāb el-Muhācir*, *Bāb el-Cihād*, *Bāb eṣ-Ṣaġīr* i *Bāb el-Küce*; K 90 też podaje sześć bram: 1. *Bāb el-Muhācir*, obecnie *Carçı Qapu* (tłumaczenie per. tylko *Carçı Qapu*), 2. *Bāb el-Cihād*, zwana *Qırḫlar Qapu* (tak też tłumaczenie per.), 3. *Bāb el-Ḫamsīn* (*al-Ḥumṣ*), zwana *Yeñi Qapu* (tłumaczenie per. *Bāb al-Ḫomṣ*, zwana *Yeñi Qapu*), 4. *Bāb eṣ-Ṣaġīr*, zwana *Türkmen Qapu* (tak też tłumaczenie per.), 5. *Bāb el-Mektūb* lub *Bāb el-Mektūm*, zwana *Bayat Qapu* (tak też tłumaczenie per.) i 6. *Bāb el-ʿAlqamma*, zwana *Narın Qalʿa Qapu* (tak też tłumaczenie per.); *Carçı Qapu* jest objaśniona jako 'the gate where the orders of the Khans were proclaimed' (K 100), czyli 'brama, gdzie obwieszczono rozporządzenia chanów'.

347 KD 23a:4 *qapular* 'bramy, wrota', tak też DIS (32).

(11) l-Cihād[348] deyirler idi ve birine Bābü'ṣ-Ṣayfi[349] deyirler idi ve birine Bābü'
(12) l-Mektūm[350] deyirler idi ve birine Bābü'l-ʿUlfi[351] deyirler idi ve birine Bābü'
(13) l-Keçel[352] deyirler idi. Deryā ṭarafına açulur idi ve eger Müsülmānlar bir maṣlaḥat içün
(14) yort⟦s⟧alar[353] bu qapudan yorda[354] idi ve bu ʿimāretler Abū Müslim zamānında kāmil oldı[355]

13a

(1) ve Abū Müslim daḫı Derbendini möḫkem itken soñra[356] Qāżī Qumuq[357] üstine leşker götürüb
(2) vardı[358] ve Qumuq begleri[359] qarşu gelüb uruşdılar[360]. Āḫırı ʿillācsız[361] bolub
(3) qaçdılar. Ḫaylisin qırdı[362]. İslām qabūl [etkenin][363] mālı ve mülkin ala qoydılar ve daḫı
(4) Müsülmān olmayanun [küşt-i] ġazā[364] edüb [öldürdiler][365] mālın mülkin aldılar[366] ve daḫı

348 Tak też DIS (33), ale na miejscu piątym.
349 DIS (33) podaje *Bab al-humis* 'Wrota Humskie' jako trzecie, a więc jest to zupełnie inna nazwa; *Bāb aṣ-Ṣayfi* 'Wrota Letnie', dosł. 'Wrota Lata', por. osmtur. *ṣayf* (← ar.) 'summer' (NR 990), czyli 'lato'.
350 Kazem-Beg podaje formę arabską *Bab al-Mektub*, co tłumaczy 'the secret or the guarded' (K 90, 100), czyli 'tajemna lub strzeżona'; w DIS (32) *Bab al-Mektub*, ale podane jako wrota drugie, nie czwarte, jak w KD; *Bāb al-Maktūm* po ar. znaczy 'Brama/Wrota Ukryta/Ukryte' (por. W 814).
351 DIS (33) podaje zupełnie inną nazwę wrót szóstych, *Bab al-kama* oraz wcześniej czwartych jako *Bab al-kasir*; zapewne jakiś błąd co do samej nazwy, zob. ar. (lm.) *ʿuluf* 'fodder, forage, provender' (W 633), czyli 'pasza, furaż, obrok', por. wyżej *ʿulūfe*.
352 Wyraz nieznany, zapewne błąd, gdyż w DIS (33) jest *Bab kučuk* 'Małe Wrota'.
353 Rkps yvurt.h lar, por. kum. *yort-* '1. kłusować, jechać kłusem. 2. iść szybko, pospiesznie' (B 136), az. *yort-* '1. jechać kłusem. 2. iść, chodzić; zbiegać; włóczyć się. 3. *przen.* wsadzić' (ADİL IV 615) ten czasownik 23a:7 też błędnie *yüreşseler*.
354 Rkps yvurad.
355 KD 23a:8 *tamām oldı* 'zostały ukończone'.
356 Rkps błędnie *maḥkem*, wcześniej ten wyraz wokalizowany był prawidłowo; KD 23a:8 poprawnie, ale gramatycznie błędnie *möḫkem ėdüb soñra*.
357 Nazwa *Qāżī Qumuq*, której drugi składnik to *qāżī* 'sędzia (muzułmański)', była nazwą oznaczającą Laków (Golden 1992: 389–390).
358 KD 23a:9 *Qumuq üstüne ʿasker ile getdi* 'poszedł z wojskiem na Kumuków'; tłumaczenie per. też tylko *Qomūq* (Orazaev, Alibekova 2017: 23, 23a).
359 KD 23a:9 *Qāżī Qumuq begleri*.
360 KD 23a:9 *dögüşdiler*.
361 KD 23a:10 *Āḫır qaçdılar* 'w końcu uciekli'.
362 KD 23a:9 *Çoḫın qırdılar*.
363 Rkps *etkenen*, KD 23a:10 *Müsülmān olanı*.
364 Rkps *kaşti ġazā*, podobnie 8b:6, zob. przypis tamże.
365 Rkps *oturdılar* 'siedli'.
366 Fragmentu *Müsülmān olmayanun… aldılar* brak w KD 23b:1.

(5) şehirün ortasında bir mescid bināʾ qıldı ġayr-ı āzād[367] ve daḫı bir neçe maḥallede mescid
(6) bināʾ qıldı. Abū Müslim leşkerinden Qureyşi[368] ṭāʾifesinden ʿAbdu'l-Muṭṭalıb oġlı ʿAbbās
(7) oġlı ve Qāsım oġlı ve ʿAbdullāh oġlı ile Şahbālı[369] adlu bir pek[370] Qumuq şehrine
(8) sulṭān etdi[371] ve cümle Daġustāna ḥākim oldı. Ondan soñra Qayṭāq[372] üstine
(9) vardılar. Anlar daḫı ceng etdiler. Qayṭāq ḥākimi öldürdiler ve Müsülmān olanlarun
(10) evi ve mülki ile ḫarāc salub qoydı ve Müsülmān olmayanı öldürdiler mālın aldılar
(11) ve Abū Müslim onda öz ādamlarından bir Ḥamza[373] adlu kişini ḥākim qıldılar[374] ve ondan soñra
(12) Ṭabasarān üstine vardılar ḫayli ceng ėtdiler. Āḫır ḥākim⟦i⟧[375] öldürdiler ve ol güni żabṭı
(13) ėtdiler. İslām qabūl edeni mālı mülki ala qoydılar. Müsülmān olmayanı öldürdiler ve mālın
(14) alub qoydılar. Abū Müslim daḫı onda bir Muḥammed Maʿṣūm[376] adlu bir yaḫşı kişi ḥākim qoydı

---

367 *ġayr-ı āzād* to ar.-per. 'pozbawiony wolności, niewolny', ale nie wiadomo, co to może znaczyć z wyrazem *mescid* 'meczet', być może chodzi tu o nowo nawróconych na islam, jak w K 90; por DIS 33 *W górnej [części] miasta wybudowali meczet piątkowy*.

368 Rkps wokalizacja niepełna; ta nazwa etniczna występuje w różnych postaciach, odczyt ujednolicono.

369 Ten tytuł dynastyczny występuje w rkpsie dwóch głównych odmiankach: *şahbāl* i *şamḫāl* (zob. 13b:3), ta pierwsza jednak w kilku miejscach z końcową samogłoską, a zatem *şahbālī* lub *şahbālı*, a w 13b:10 też *şahbālu*; skoro tak, to być może *-lu* było postrzegane jako przyrostek; w tym miejscu tytuł ten występuje jako imię własne, stąd pisownia wielką literą; *Šahbal, syn Abdallaha* (DIS 34), K 90 *Şahbāl ʿAbd Allāh ʿAbbās oġlı*, tak też tłumaczenie per. *Şahbāl ben ʿAbdallāh* (Orazaev, Alibekova 2017: 23, 24a), zob. też autorów opracowania tłumaczenia o pochodzeniu tego imienia i tytułu (Orazaev, Alibekova 2017: 47–48); w turk. dokumencie z 1782 r. występuje też jako *šamḫān*, dokładniej *Andī šamḫān* 'szamchan andyjski' (Orazaev 2002: 340); Orazajew zaznacza, że był to władca Dagestanu, niegdyś z siedzibą w Kazy Kumuku lub Tarchu, później w Andi, choć tytułu tego używali też pomniejsi władcy; wg Goldena (1992: 390) władza szamchała (*şamḫāl*) pojawiła się w XIV w. i obejmowała znaczną połać płn.-wsch. Dagestanu, a rozciągała się nad Awarami, Dargińczykami (Dargwa), Lakami, Agulami, Lezginami oraz turk. Nogajami i Kumykami; jeśli chodzi o cząstkę *-ḫān* jednej z odmianek, niewątpliwie nastąpiło tu nawiązanie do znanego tytułu *ḫān*; kum. *šamxan* (brak w słownikach, zob. czasopismo *Qumuq Iš* 1991, 3, s. 1).

370 DIS (33) *sepashalar Abu Muslima – vnuk Abdallaha, syna Abdalmuttaliba ix* (!) *plemeni kurajš*, czyli '*sepashowie* Abu Muslima, syna Abd al-Muttaliba, ich (!) plemienia Kurajszytów'.

371 KD 23a:12 tylko *ʿAbd al-Muṭṭalıb oġlı ʿAbbās*.

372 KD 23a:13 *Ḫaydāq*.

373 DIS 33 *Hamza*, tak też tłumaczenie per., to jest *Ḥamza* (Orazaev, Alibekova 2017: 23, 24a).

374 *onda… qıldılar* brak w KD 23b:1.

375 Uzupełniono na podstawie KD 23b:2.

376 DIS 33 *Muhammed Masum*; jak piszą Orazajew i Alibekowa (Orazaev, Alibekova 2017: 48), to imię władcy Tabasaranu stało się z czasem tytułem w formie *majsum*.

13b

(1) ve daḫı iki nefer qāżī şerʿ içün tikdi ve Muḥammed Maʿṣūmġa dedi ki eger bir şerīʿat
(2) ve bir maṣlaḥat vāqiʿ olsa bu iki nefer qāżī ile idesen dedi ve cümle Dağıstān ulusı
(3) ve ḥākimlerün aʿẓamı şahbāl (şamḫāl)dur[377] dedi. Tā Gürcistān yerine yetkince anun fermānından
(4) çıqmavuz dedi ve Qayṭāq ve Ṭabasarān ḫarācın alub Derbendi ḥākimi daḫı Maʿṣūmġa ve Ḥamza-
(5) ġa mevācib yerine versünler dedi, ammā özi ṭamaʿ etmesün[378] dedi ve Kübeçinün[379]
(6) ḫarācın Derbend ḥākimine olsun deyüb buyurdı ve bunlardan[380] özlerin ḫarācın
(7) Ḥamzaya vuṣūl ide yaʿnī göre ve qoya ve Qurūc[381] ve Aḫtı[382] ve Ruṭūl[383] ve Zāḫūr[384] ve Qumuq
(8) tā Tarqūya[385] ve Ahrāngа yetkince ve Gürcistāngа yetkince tamāmınuñ ḫarācın Ḥamzaġa
(9) şahbālı içün żabṭı ide ve daḫı Abū Müslim bu cihetden taṣdīq eline vermişdür
(10) ve Avār ol [...][386] daḫı şahbāluñdur. Ḫarācın alur. Derbend ḥākimi şahbāluġa
(11) versün deyüb sevlemedi ve cümle ölkeler şahbālıġa zīrdest bolub tā Gür-
(12) cistāngа ve Ahrāngа yetkince şahbālıġa ḫarāc versün ve Qayṭāq ve
(13) Ṭabasarān ve Kübeçi Derbend ḥākimine vereler. Bu üç ölkenün ḫarācın alub ġāzilerġe
(14) ve dervīşlerġe qısmet etsün deyüb buyurdı[387] yaʿnī Derbend ḥākimi vech-i maʿāşı[388]

377 Rkps *şahbāldur* z nadpisaną drugą odmianką *şamḫāl*.
378 KD 23b:9 *özlere almasun*; por. osmtur. *ṭamaʿ et-* ‘pożądać’ (NR 1092).
379 *I na [naselenie] Gûbeči* (DIS 34).
380 Od *bunlardan* do końca strony i k. 14a brak w KD 23b, w tym miejscu teksty różnią się.
381 W tym miejscu w DIS (34) występuje *Kûra*; w objaśnieniach autorzy piszą, że ta miejscowość w płd.-wsch. Dagestanie znana jest od XVI w. jako twierdza (DIS 57).
382 *Ahti* (DIS 34), obecnie miejscowość Achty oraz centrum administracyjne rejonu achtyńskiego w Dagestanie (DIS 58).
383 *Rutul* (DIS 34), obecnie miejscowość Rutuł oraz centrum administracyjne rejonu rutulskiego w Dagestanie (DIS 59).
384 *Zejhur* (DIS 34), warunkowo utożsamiona z miejscowością Cachur w rejonie rutulskim w Dagestanie (DIS 59), gdyż data powstania Cachuru jest późniejsza.
385 Wg DIS (34) nazwa w tym miejscu jest niejasna, podana transliteracja w przypisie to T.z.xdži.
386 Rkps kasiy, niejasne, może błąd zamiast *kişiye* ‘tej osobie’, por. K 91 *Tav Avar ḫalqı*.
387 DIS (34) *rozdelit’ meždu derbendskimi gaziâmi i ih det’mi* ‘rozdzielić pomiędzy derbendzkimi wojownikami i ich dziećmi’.
388 Osmtur. *vech-i maʿāş* ‘maintenance, subsistence’ (NR 1222), czyli ‘utrzymanie, wyżycie’, ‘geçim vasıtası’ (D 1142), a więc ‘na poczet utrzymania’.

14a[389]

(1) keçe çaqlu[390] alsun deyüb buyurdı. Artuq almasun dėdi ve daḫı Derbendi
(2) ḥākimi ʿādıllıq ėtmese ve ḫarāc almaq ʿādetden artuq alsa Derbend ġāziler anı
(3) ḥākimluqdan çıqaralar ve eger şahbālı[391] üstüne düşmen gelse yardumluq
(4) ėdüb[392] dedi. Her gāh şahbālı küffār üstine varsa Qayṭāq ḥākimi ve Ṭabasarān
(5) ḥākimi leşkeri ile şahbāluñ ardından yardumluqa varsunlar. Eger ʿāq[393] olub
(6) varmazbız dėse Derbend ḥākimi güc ilen göndersün. Derbendi ḥākimi ancaq
(7) qalʿanı saḫlasun leşkerġe varmasun ve Derbend ḥākimi bolġan kişi cumʿa
(8) namāzın mescid⟦d⟧e imām qılsun deyüb buyurdı[394] ∴ *Va'llāhu aʿlam bi'ṣ-ṣavāb*[395] ∴

22b[396]

(1) Faṣl. Peyġanber tārīḫi yüz on beş yıldan soñra[397] ʿAbdu'l-Melik
(2) oġlı Abū Müslim Derbendiġe gelüb Hāşim ruḫṣatla Şām Cezīreden igirmi

---

389 Na karcie 14a numer karty 14 wpisany – jak inne – ołówkiem został poprawiony na 16, a to z powodu wszywki, która ma numery 14 i 15, co zaburzyło numerację kart. Na k. 14a jest tylko osiem rządków, czyli strona z tekstem jest zapisana mniej więcej w połowie, gdyż w tym miejscu kończy się KD. To że k. 14a jest po 13b jest jasne dzięki kustoszowi (odsyłaczowi) na dolnym marginesie 13b, a mianowicie wyrazowi *keçe*, od którego zaczyna się pierwszy rządek k. 14a.

390 *keçe çaqlu* to dosł. 'jak wczoraj; jak w nocy', ale tu występuje w znaczeniu szerszym 'jak dawniej; jak w przeszłości', por. DIS 35 'jeśli pobiorą więcej podatków niż dawniej'; poimek *çaqlu* nie występuje w turk. językach płd.-zach., znany jest natomiast w płn.-zach., ale nie w kumyckim, por. k-błk. *çaqlı* 'tyle, około' (K-BRS 722), por też tat. *çaqlı* '1. do (*z celownikiem*). 2. tak jak (*o wielkości*)' (TRS 628).

391 Ostatnia litera jest wokalizowana dwoma sprzecznymi znakami, znakiem braku samogłoski oraz znakiem dla samogłoski *ı* lub *i*, a więc możliwe odczyty to *şahbāl* i *şahbālı*.

392 Zdanie nieporadne stylistycznie; w orzeczeniu *yardumluq ėdüb* 'okazawszy pomoc' składnik czasownikowy *ėdüb*, choć jest to współczasownik (converb) i w az. może wystąpić jako wykładnik 3. osoby formy niezaświadczonej (non-evidential), nie wyraża on jednak tego, co powinien, por. DIS 35 w tłumaczeniu *na pomoŝ pust' pridut s vojskom Kajtaka ego pravitel' Hamza* 'niech przyjdą na pomoc z wojskiem Kajtaka jego władca Hamza'.

393 Osmtur. *ʿāḳ* '*lrnd.* undutiful to parents, disobedient' (NR 31), czyli '*ucz.* nieposłuszny rodzicom'.

394 W tym miejscu, pomijając krótką formułkę arabską w końcu rządka, KD w rękopisie jest przerwana. W oprawie następuje karta 17a, która jest pusta. Dalszy ciąg KD, z pewnym ubytkiem, jest od k. 22b, która rozpoczyna się ozdobnym, niewokalizowanym wyrazem *faṣl* (tur. ⇐ ar) 'część'. Natomiast tekst na następnej w oprawie k. 17b do k. 22a jest nową jednostką, poematem o Alim, zaczynającym się od *basmali*. Choć pisany tą samą ręką, bezpośrednio nie jest związany z KD. Podobne zakończenie jest w KD 27b:5–6 *Derbend ḥākimi Derbend⟦i⟧ saḫlasun, ʿasker versün dėdi. Derbend ḥākimi cumʿa namāz ulu mescide imām qılsun dedi*. Do tego miejsca KD zgadza się z DN w DIS (35), tj. do k. 16a tamtego rękopisu; dalszej części w KD nie ma.

395 Z ar. 'Zaprawdę, Bóg wie najlepiej'; formułka oddzielona od tekstu turk. trzykropkiem i takim samym znakiem zakończona, pisana bez wokalizacji mniejszymi, wyraźnie odmiennymi od reszty literami.

396 Rkps na kartach KD 22b:1–23b:9 powtarza, choć z rozmaitymi zmianami, tekst z KD 12a:2–13b:6 do *deyüb buyurdı*; część powtórzoną zaznaczono szarym kolorem.

397 Zob. KD 12a:2 *ve daḫı resūlün tārīḫi yüz on beş yıldan keçken soñra* oraz tłumaczenie i komentarz, tamże.

(3) dört min kişi alub geldi. Bu Dağustānı qılıc ile bular Müsülmān[398] ėdüb
(4) her yerden Derbendini saḫlamaq içün ādamlar götürüb qoydı. Donluġ bolsa
(5) ve daḫı bu Derbendini Müslim{e} gelüb yaraşdurub[399] demir qapular asub getmişdi[400].
(6) İkinci Abū Müslim geldi. Ṣahranca[401] adlu Nūşrevān etken ʿimāreti[402] pozub Der-
(7) bendini burcuları[403] yaraşdurub ḫazīne silāḥ qoymege[404] bir ulu ev tikdi[405]. Qaydı
(8) adlu ʿimāretini ābād[406] ėdüb Qaydını bārūsı[[n]] deryā içine yüz beş arşun
(9) uzatdılar şehirün ve qalʿanun ḫarāb olan yerleri yaraşdırdılar. Silāḥ evinden
(10) başqa bir anbārḫāne tikdiler ol geden gelen[407] buġdanı tögmege. Derbendi
(11) şehirini yeddi maḥalle i[[t]]di[408]. Bir maḥalle [Ürdün][409] ṭāʾifesi idi. Anlara bir mescid tikdi[410].
(12) Ol mescide [–] ṭāʾife mescid[411] deyiller idi. Bir maḥalle daḫı ehl-i Falasṭīn idi. Anlara bir
(13) mescid tikdi. Ona Falasṭīn Mescid deyiller idi. Bir maḥalle daḫı ehl-i Dumuşqıdur.
(14) Anlara bir mescid tikdi. Ona Mescid-i Dumuşqı deyiller idi. Bir maḥalle daḫı ehl-i Ḫamşı[412] deyiller

398 KD 12a:4 *geldi ve qılıc-ı ḫarāb ile Dağustānı Müsülmān*.
399 KD 12a:5–7 *ve ʿulūfesi ile ve donluq ile bir qarār etdi ve daḫı… irelü Müslim Derbendini yaraşdurub*.
400 KD 12a:7 *asdırub getmiş idi*; całe zdanie gramatycznie nieporadne.
401 DIS 32 *Sehrendž*; autor opracowania wyjaśnia tę nazwę jako ar. wyraz oznaczający ‘cysternę’ (DIS 56), por. ar. *ṣihrīǧ* ~ *ṣahrīǧ* ‘cistern; large (water) container, tank’ (W 528), czyli ‘cysterna; wielki zbiornik (wody)’, por. tur. *sarnıç* < *sahrınç* ‘ts’ (NR 987); wg Stachowskiego (2019: 294) etymologia nieznana, a zarówno wyraz tur., jak i odpowiednik per. mogą być zapożyczone z jakiegoś trzeciego, nieznanego języka; wg Nişanyana (2012: 539) ze średnioperskiego; Stachowski podaje też postać azerbejdżańską „*saryž*”, której brak w dostępnych mi słownikach.
402 KD 12a:8 *tigen ʿimāretni*.
403 KD 12a:8 *Derbendün burcuların*, co jest lepsze; brak *-ñ* w dopełniaczu w pierwszym członie można uznać za cechę kumycką.
404 KD 12a:9 *qoymaġa*.
405 KD 12a:9 *bir ʿaẓīm ev tikdirdi*.
406 Rkps *abād*; z czasownikiem posiłkowym *et-* ‘to build up, to make prosperous, to develop (a site)’ (NR 2), czyli ‘budować, czynić zasobnym, rozbudowywać’.
407 Rkps nietypowy, choć poprawny zapis *kˈadˈan kalˈan*, zob. KD 12a:13–14 *ʿulūfe içün gelen* ‘przybywający po zaopatrzenie’.
408 KD 12b:1 *qıldı* ‘uczynił’.
409 Rkps *Artūn*.
410 KD 12b:1–2 *Alarġa bir maḥalle bināʾ qıldı*.
411 *ṭāʾife mescid* ‘meczet ludu’, w czym brak nazwy ludu, zob. KD 12b:2 *Ḫażarī ṭāʾifesinün mescidi* ‘meczet ludu chazarskiego’.
412 KD 12b:5 *Ḥimşīn*, także następne wystąpienia.

23a

(1) idi. Anlara bir mescid bināʾ[413] etdi. Adı Mescid-i Ḫamṣ[414] deyiller idi. Bir maḥalle daḫı Qayṣer[415] idi. Anlara
(2) bir mescid bināʾ etdi. Adı Mescid-i Qayṣer deyiller idi. Bir maḥalle daḫı Mūṣal[416] idi. Anlara bir
(3) mescid tikdi. Adı Mescid Mūṣal deyiller idi. Bu mescidlerden ġayrı bir ulu mescid
(4) tikdi, cumʿa namāz qılmaq içün ve daḫı qapular[417] tikdi. Birisine Bābü'l--Mektūm deyiller
(5) ve birisine Bābü'l-Qalʿa deyiller, ve birisine Bābü'l-Muhācir deyiller, ve birisine Bābü'l-Cihād,
(6) ve birisine Bābü'ṣ-Ṣaġīr deyiller, ve birisine Bābü'l-Küce[418] deyiller idi. Eger Müsülmānlar
(7) bir maṣlaḥat içün bir kişi [yortsalar][419], bu qapudan [yortar] idi. Bu ʿimāretler
(8) Abū Müslim zamānımda tamām oldı[420]. Abū Müslim Derbendini kāmil ve möḥkem ėdüb soñra[421]
(9) Qumuq üstüne ʿasker ile getdi. Qāżī Qumuq begleri qarşu gelüb dögüşdiler.
(10) Āḫır qaçdılar. Çoḫın qırdılar. Müsülmān olanı mālı mülki qoydı ve daḫı şehir
(11) ortasında bir mescid bināʾ[422] ⟦qıldı⟧[423] ve bir neçe maḥallede mescidler bināʾ ⟦qıldı⟧[424] ve daḫı Abū Müslim ʿaskerden
(12) Qureyşi[425] ṭāʾifesinden ʿAbdu'l-Muṭṭalıb oġlı ʿAbbās ḥākim tikdi. Qumuq şehrine

413 Rkps *bināʾı*.
414 Wyraz niewokalizowany.
415 Rkps qyṣar; por. KD 12b:6 *Qayṣerīn*.
416 KD 12b:7 *Müṣıl* lub *Moṣıl*.
417 KD 12b:10 *yeddi qapu* 'siedem bram/wrót'.
418 Por. osmtur. (← per.) *küçe* '1. uliczka, wąska ulica. 2. targ, rynek' (D 524), az. (← per.) *küçə* 'ulica' (Ə 217), ale DIS 33 *kučuk* 'mały', zaś 12b:13 *Bāb el-Keçel*; jeśli przyjąć ten odczyt, dwie ostatnie bramy noszą nazwy o tym samym znaczeniu, z tym że pierwsza jest nazwana po arabsku, a druga jest nazwą rekonstruowaną. A zatem rękopis jest błędny, zwłaszcza że nazwy nie pokrywają się z wymienionymi wcześniej.
419 Rkps błędnie *yvuraşsalar*; podobnie też następne wystąpienie; por. 12b:14.
420 KD 12b:14 *kāmil oldı*.
421 KD 13a:1 poprawniej *möḥkem itken soñra*.
422 Rkps *bināʾı*.
423 Uzupełniono na podstawie KD 13a:5 *bināʾ qıldı* 'wybudował'.
424 Uzupełniono na podstawie KD 13a:6 *bināʾ qıldı* 'wybudował'.
425 KD 13a: 6 *Qureyş*.

(13) ve cümle Dağustāna ḥākim tikdi. Ondan soñra Ḫaydāq[426] üstine getdiler. Daḫı
(14) cengi [–][427] ḥākimi öldürdi. Müsülmān olanı mālı ve mülki ḫarāc salub qoydılar. Müsülmān

23b

(1) olmayanı öldürdiler mālı ve mülki aldılar. Abū Müslim ondan soñra Ṭabasarān üste[428]
(2) getdiler. Anda ḫayli ceng etdiler. Āḫır ḥākimi öldürdi. Müsülmān olanun mālı ve mülki
(3) qoydılar. Olmayanı öldürdiler. Abū Müslim onda Muḥammed Maʿṣūm adlu bir kişi ḥākim
(4) tikdi ve daḫı iki qāżī tikdi. Muḥammed Maʿṣūma dėdi cümle Dağustān vālisi
(5) ve ḫānı ve ḥākimi ve ulusı şahbālı olsun dėdi. İndi şamḫāl diyeller. Şamḫālun
(6) maʿnāsı Şāmdan ḫān maḥallesinde[429] gelendür. Qureyşilerdendür. ʿAbbās evlād-
(7) dandur. Fāżıldur.[430] Gürcüstān yerine varınca onun buyruġındadur.
(8) Ḫaydāqdan ve Ṭabasarāndan ḫarcı alub Derbendi ḥākimi ile[431] Muḥammed Maʿṣūma versün
(9) dėdi. Özlere almasun dėdi. Kübeçi ḫarāc Derbend ḥākimi alsun dėdi[432].

426 KD 13a:8 i dalej *Qayṭāq*.
427 Wskutek pominięcia kilku wyrazów zdanie ułomne, poprawną formę zobacz w KD 13a:9, choć prościej byłoby *cengde* ‘w wojnie/walce’.
428 W większości języków turk. poimek *üst* łączący się z poprzedzającym słowem głównym w związku dopełniaczowym występuje w postaci *üstüne* ‘na(d)’, *üstünde* ‘nad’ i *üstünden* ‘znad’, jednak w az. w postaci celownika często ma formę *üstə*; postać ta rzadko jest odnotowana w gramatykach, ale jest spotykana w tekstach, np. *dizinin üstə* (Təhmasib 1961: 17) ‘na jej kolano’, zamiast *dizinin üstünə*.
429 Rkps *maḥlasindah*.
430 *Şamḫālun… Fāżıldur* brak w KD 13b:3.
431 KD 13b:4 *daḫı*.
432 Rkps błędny z powodu pominięcia kilku wyrazów, poprawnie w KD 13b:5–6.

Tłumaczenie *Kroniki derbendzkiej* na język polski

1b

(1) *W imię Boga miłosiernego, miłościwego. Tylko Jego prosimy o pomoc*. (2–3) Ta książka jest opisem miasta Derbendu, podaje początki i rodowód całej krainy dagestańskiej. Wpierw przedstawia króla Derbendu, króla Persji i Kubada, (4) przodka Anuszyrwanów. Następnie omawia Chazarów, Turków, Moskalów, Nakratyńczyków (5) oraz cara Rusi i Chakana[1]. Opowieść została przedstawiona wyimkowo. (6) Król Kubad miał siedzibę u Żelaznych Wrót Derbendu, a Chakan stale przebywał nad Wołgą. (7) Obaj ciągle walczyli z sobą, ale żaden nie mógł pokonać drugiego. (8) Po pewnym czasie, gdy ich walki przybierały na sile, w końcu (9) władcy obu państw zapragnęli zawrzeć pokój z Kubadem. Spotkało się po dwóch znamienitych ludzi ze świty (10) oraz dostojnych obu stron i po naradzie doszli do ugody. (11) Córka Chakana została wydana za Kubada. Po wyprawieniu wesela Kubad wysłał posła (12) [wyrażając wolę], żeby między nim a naszymi ziemiami wybudować mur, na co Chakan przystał, (13) więc zamiary obydwu zostały wyrażone. Z kronik widać i od wielu słychać, że (14) ten Derbend jest miejscem błogosławionym i że [zgodnie ze wskazaniem anioła Gabriela, pokój nad nim,

2a

(1) Aleksander Dwurogi] kazał wykopać rów, wzniósł mury i naprawił uszkodzone miejsca. (2) Kubad ze swoim wojskiem przez rok budował i wyposażał ten mur. Począwszy od morza (3), poprzez Tabasaran, wszędzie zawieszali żelazne wrota. (4) Po wzniesieniu muru powziął zamiar wybudowania muru także od strony południowej. (5) Po zakończeniu budowy tych dwóch murów przez siebie i swoje wojsko (6) był pewny, że ze strony Chakana nie ma już dla niego zagrożenia. Nawet jeśliby wróg (7) [natarł] z stoma tysiącami wojska, nie przedostałby się do wewnątrz przez te wrota. Stale wzmacniał wierzeje (8) i zawsze utrzymywał

[1] To wprawdzie tytuł, lecz autor KD używa go jak nazwy własnej.

przy nich straże. Niewierni Chazarowie zobaczyli, że (9) mury, czyli ściany stoją. Zrozumieli, że nie ma przejścia do Iraku i Azerbejdżanu. (10) Gdy Kubad upewnił się, że ze strony Chakana nic mu już nie grozi, (11) odesłał mu córkę. Dlatego odesłał, gdyż obawiał się, że urodzi mu się syn jako spadkobierca jego posiadłości. (12) Chakan nic nie odpowiedział i nie wytoczył boju, (13) gdyż wrota były krzepko osadzone i nie wystarczyłoby mu siły, tym bardziej że Kubad przy każdych wrotach osadził straże (14) i wrota były zabezpieczone. Gdy wrota już stały,

2b

(1) król Kubad [...] udał się do Azerbejdżanu i Iraku, a Chakan (2) do swojej krainy. Step Kipczacki należał do niego, Tarhu, Enderej i Ahran (3) do Kubada, a Kelbach, Mały Madżar i Wielki Madżar, Julad oraz Gród Tatarski [też] do Chakana. (4) Wódz Chakana stał w Ahranie, a po zniszczeniu Grodu Tatarskiego (5) wielu mieszkańców udało się na Krym. Nazwa Krymscy Tatarzy wzięła się stąd, że [...] (6) osiedlili się tam oni z Grodu Tatarskiego. Złoża miedzi w Ahranie i złoża srebra w [Tereku] (7) należały do Chakana. Chakan dał znamienitych żołnierzy pogranicza (8) i dobra obu złóż zarządcy Ahranu. Dochodami (9) dzieliła się [ludność Tarchu] z wojskiem. Wszyscy królowie, którzy (10) zasiadali na tronie Farsu, dbali i naprawiali mury i stare wzmocnienia. (11) Po odejściu króla Kubada na tronie zasiadł sprawiedliwy Anuszyrwan, (12) który odnowił (mury) graniczne. Wzniósł umocnienia aż do granicy z Bizancjum, (13) wszędzie wznosił budowle (obronne). Umocnienia naprawiane i wyposażane od czasów Aleksandra Dwurogiego (14) wraz z budową dodatkowego muru od strony południowej zostały ukończone po roku 110 po Jezusie, Duchu Bożym[2].

3a

(1) Przed szachem Kubadem mury wzniesione onegdaj przez Aleksandra (2) naprawił król Jezdegerd syn Behram Gura, (3) oczyścił z piachu i usunął szkody. Zostało to ukończone w czasach Anu- (4) szyrwana. Powiadają, że gdy Kubad i Anuszyrwan zakończyli budowę tych murów, (5) siłą ściągnęli tu z krainy Farsu wielu poddanych, (6) wyznaczyli granice i założyli dużo miast. Wpierw jednak wybudowali mur o nazwie Algun[3]. (7) Poczynając od niego aż do Derbendu, założyli 360 miast. (8) Choć mur Algun był już wcześniej w wielu miejscach zniszczony. Najpierw odbudował go (9) szach Esfendijar, syn Gosztasba, syna Sahraba. (10) Później ponownie go odnowiono, aż do morza, tam też zbudowano (11) bramę o nazwie Brama Alańska. Anuszyrwan niekiedy zamieszkiwał tam. (12) W okresie

[2] Ar. *Rūḥ Allāh*, lub *Rūḥu'l-lāhi* to powszechny w piśmiennictwie muzułmańskim przydomek Jezusa (ar. *ʿĪsā*), który – jak wiadomo – jest uznawany przez islam za proroka.

[3] W innych wersjach *Albin* ~ *Albajn*, nazwa utożsamiana ze starożytną i średniowieczną Albanią kaukaską, tak też rządek 8 i 3b:9.

kewnerskim (Anuszyrwan) poprosił ojca o zgodę (13) i zgodę otrzymał, i wówczas pobudował miasto Szabran, miasta o nazwie Bagdad (14) i Kerker, a w odległości jednej stai od Kerkeru wybudował miasto Abad,

3b

(1) a na ziemi Muskura założył miasto Kesir. Zaludnił te miasta (2) i jeszcze bardziej zbliżył się, założył miasto Sul, a w odległości (3) trzech stai od Derbendu wzniósł mur. Był on na długość 92 stai. Potem jeszcze (4) zbudował jedno miasto u granic Ahranu, siedzibą dowódcy Kelbachu był Ahran. (5) Panowie, możni i lud Chakana to Kelbach (6) i miasto Semender, które leży 20 stai od Derbendu, obecnie Tarchu i Taw. Następnie założył miasto Andżi, (7) a celem wyposażenia tych miast było to, by chronić Derbend przed niewiernymi Chazarami. (8) Wybudował też miasta w Kumuku. Ustanowił tam zarządców z własnego ludu. (9) Od murów Algun i Kelbachu aż do stołecznego Ahranu, to znaczy (10) między jednym a drugim, obszar podzielono na siedem okręgów[4], w których Esfendijar (11) wybudował miasta jeszcze przed Anuszyrwanem. W mieście Ahran (12) przebywali wodzowie Esfendijara, dlatego Ahran nazywano stolicą Kumyków[5]. (13) Rzeki przepływające przez Ahran wypływały z Gruzji. U wybrzeży jednej z rzek wypływającej z Ahranu (14) wybudował miasto Balch. Jednak zwierzchnik Balchu

4a

(1) stał po stronie Kumuku i byli też zarządca i urzędnicy z zamku. Ludność ściągnął z Chorasanu. (2) Miasta pobudował szach Esfendijar. Po tym jak zostały zniszczone (3) i zburzone, odbudował je Anuszyrwan II. (4) Jest tam lud Tumen, aż do Hamri, któremu nadał je w posiadanie na poczet utrzymania i zapłaty, i wyznaczył zarządcę. Nadał mu miano (5) króla Dumana. Potem jest posiadłość Kajtak, a od strony górnej (6), czyli od południowej, jest Zirihgiran i Kübeczi, a potem Tabasaran. Ich zarządca (7) nazywa się szach Tabasaranu, a główna część wojska derbendzkiego to Tabasarańczycy. Dalej jest (8) strefa lezgińska, której ludzi ściągnęli z Isfahanu. Ich zarządca nazywa się Ahran. (9) Następna strefa to Kumuk, od góry Dur[6]. Ludność tam ściągnęli z Gilanu, (10) a ich zarządcę nazwano szachem Kalanem. Następna strefa to Muskyt, (11) a ludzi ściągnęli tam z Alanii i ich zarządcę nazwali szachem Tutunem. Ale (12) zarządcę Kumuku Anuszyrwan wyznaczył spośród własnych ludzi. Od Kumuku po Derbend (13) szach

4 Dosł. ‘siedem klimatów’.

5 Należy pamiętać o tym, że *Ġūmīq* był początkowo odnotowany jako nazwa miejscowa, a ludność była w kronikach arabskich przedstawiana jako chrześcijańska (Golden 1992: 389), zaś związek z dzisiejszymi Kumykami, choć niewątpliwy, nie jest znany we wszystkich szczegółach. W każdym razie pierwotnie *Qumuq*, a zwłaszcza *Qāżī Qumuq*, był nazwą, którą określano Laków.

6 Góra nieznana, zapewne błąd w rkpsie.

Anuszyrwan zbudował 360 miast i całą ludność (14) tych miast ściągnął z Farsu, a celem budowy tych miast

4b

(1) była ochrona Derbendu przed niewiernymi Chazarami. Jeśli będzie otoczony murami, to do Azerbejdżanu (2) i Iraku nie będzie przejścia, a kraina i drogi będą dobrze chronione. (3) Przez dłuższy czas tak to się działo, a w okresie rządów szacha Anuszyrwana (4) Sprawiedliwego urodził się zacny Muhammad Mustafa, modlitwa i pokój nad nim. Jego święta światłość (5) i islam rozprzestrzeniła się, to znaczy szach Anuszyrwan rozstał się ze światem doczesnym, a państwo padyszachów Farsu (6) upadło. Państwo rozpadło się na kawałki i stało się podległe innym. Straciło (7) swoje posiadłości. Popadli w zgryzoty, a wtedy niewierni Chazarowie ruszyli ze swoich ziem (8) i najechali na nich. Chakan kazał zająć i wziąć we władanie wszystkie posiadłości Farsu, Azerbejdżan (9) i wszystkie miasta Iraku. Wreszcie jednak nadeszła pora Pieczęci Posłańców i (10) islam nabrał siły[7]. Wszędzie, gdzie byli niewierni, rozpoczęli śmiertelne walki, miasta (11) spustoszyli i zniszczyli. Na karki niewiernych spadł miecz, a wiara muzułmańska (12) stała się powszechną. Towarzysze słyszeli od Proroka, że Derbend jest (13) błogosławioną krainą pełną zalet. Usłyszeli zawołanie, że jeśli uderzą mieczem w niewiernych, (14) wyzbędą się grzechów. Dlatego towarzysze postanowili nadciągnąć. Ale Bóg Najwyższy nie raczył im tego dać.

5a

(1) Z rozkazu Boga Najwyższego przybyli dwaj towarzysze, Salman i Rabia. (2) *Zaprawdę, Bóg wie najlepiej*, minęło czterdzieści lat od czasów Proroka, a do Derbendu nadciągnęło cztery tysiące śmiałków (3) i junaków, którzy się osiedlili. Gdy Chakan usłyszał o ich przybyciu, (4) wysłał[8] trzysta tysięcy niewiernych do boju z nimi. W celu walki (5) rozbili obóz. Przeklęty Chakan słyszał o umiejętnościach i (6) śmiałości muzułmanów. Dlatego też, chcąc uniknąć walki, w trwodze chciał (7) uciec do Darwaku. Jednakże dostojnicy państwowi nie przyzwolili na to, mówiąc, „Jeśli uciekasz przed takim (8) oddziałem Arabów, to gdy nastąpi dzień prawdy, twoje imię wśród ludu okryje się hańbą po dzień sądu". (9) Skoro tak, to wszyscy zginiemy. Szach Chakan dodał jeszcze, że to są tacy (10) spośród Arabów, których broń się nie ima, to znaczy broń nie czyni im szkody. (11) „Oni przybyli tu, by zniszczyć miasta, wybić ludzi i rozbić królestwo, (12) a nie poniosą żadnej straty. Dlatego boję się", rzekł. (13) Wtedy jeden z wojska niewiernych

[7] Czyli Muhammada; zdanie to historycznie jest nieścisłe, gdyż zakłada, że islam istniał przed Muhammadem, a to przecież Muhammad stworzył islam.

[8] Dosł. 'przybyli', czyli brak zgodności z pierwszym składnikiem zdania współorzeczeniowego.

odrzekł, „Ja pójdę i wypróbuję ich". Wziął z sobą łuk, strzały i poszedł. (14) Postanowił, że będzie stał na czatach. Może ktoś z nich pojawi się nad brzegiem rzeki.

5b

(1) Jakkolwiek będzie, ja tam będę. Gdy niewierny stał w ukryciu, jeden z wojowników muzułmańskich (2) w celu obrzędowego umycia się rozebrał się do naga i gdy mył się, (3) niewierny skorzystał z dogodnej chwili wystrzelił z łuku i zabił go. Obciął mu głowę (4) i zaniósł Chakanowi, rzekłszy, „Oto człowiek, o którym mówiłeś, że nie ima się go broń". Ja (5) zadałem mu cios i zabiłem, a głowę przyniosłem tobie. Potem Chakan (6) wrócił z tymi trzystoma tysiącami żołnierzy i zapragnął walczyć przeciwko muzułmanom. Wojsko niewiernych (7) utworzyło szyk[9] i stanęło do walki. Natomiast muzułmanie zakrzyknęli „Bóg jest wielki" i rozpoczęli bój. (8) Do wieczora wycinali niewiernych. Po zachodzie słońca dotarli do miejsca, (9) gdzie stał namiot Chakana. Chakan szach liczył swoich poległych. (10) Nie doliczył się nawet dwudziestu tysięcy. Na drugi dzień po świtaniu po obu stronach zadudniły bębny (11) i dwa wojska znów wyszły naprzeciw sobie. Muzułmanie walczyli jak lwy. (12) Zepchnęli niewiernych ze swych stanowisk i podzieliwszy się na oddziały rzucili się z mieczami pomiędzy niewiernych. (13) Tak razili mieczami, że opadli z sił, zmęczyli się i znużyli, z przerażenia nie pozostało (14) w nich ducha. Pięciuset wiernych walczyło przeciw tysiącu niewiernych,

6a

(1) lecz ci nie mogli im sprostać i uciekli. A te cztery tysiące muzułmanów, nie odwróciwszy nawet twarzy, (2) walczyło do chwili modlitwy. Gdy nadszedł czas modlitwy, połowa muzułmanów (3) stanęła do modlitwy, a druga połowa dalej walczyła, a potem (4) ci, którzy zakończyli modlitwę, ruszyli do walki, ci zaś, którzy walczyli, stanęli do modlitwy. (5) Na trzeci dzień znów zabiły bębny i muzułmanie, mając za sobą las, ruszyli z mieczami na niewiernych. (6) Niewierni ani w jednym starciu nie mogli sprostać siłą, [zamierając] ze strachu. (7) Jeśli na placu boju przeciw muzułmanom stanęło do boju dziesięć tysięcy wojska, to te dziesięć tysięcy, (8) nie mogąc sprostać, pierzchło. Jak spojrzeć, pobojowisko tak było usłane ciałami niewiernych, że konie (9) muzułmanów (nie) mogły stąpać. Gdy niewierni zmagali się z muzułmanami, wojsko niewiernych (10) użyło podstępu na tyłach muzułmanów, podpalając las, a muzułmanie (11) zostali bez oparcia i walczyli oparci plecami jeden o drugiego. Na czwarty dzień niewierni (12) natarli z dwóch stron, a muzułmanie walczyli jak głodne lwy i (13) położyli niewiernych bez liku. Owego dnia jeden wierny zabił trzystu niewiernych i wysłał ich do piekła. (14) Jednak siły opuściły muzułmanów i niewierni [triumfowali].

[9] Dosł. 'pułk'.

6b

(1) [Hamryjczycy] tamtego dnia zgładzili wielu wiernych i wysłali ich do raju. (2) Wielkie uznanie[10] należy się tym, którzy padli za wiarę. Jeśli chodzi o niewiernych, to trzydzieści tysięcy sławnych i (3) znamienitych nie wróciło do swych namiotów, a Chakan bardzo tego żałował. Na piąty dzień Chakan wezwał gońców (4) i kazał im obwieścić rozkaz, że jeśli który pierzchnie, to on wytraci jego ród. Zadudniły (5) bębny po obu stronach. Starli się, wymieszali. Głowy padały na pobojowisko jak kamienie, (6) a krew lała się jak deszcz. Tamtego dnia niewierni tak nacierali, że Chakan (7) pozakładał im pęta i tak trzymali ich. Tamtego dnia tylu niewiernych padło, (8) że nie dało się policzyć. Szóstego dnia muzułmanie ruszyli na niewiernych z pragnieniem stania się ofiarami za wiarę, (9) a Chakan szach rzekł, że zadziwiające jest, że muzułmanie nie tracą sił. (10) Natarli [podstępnie], lecz muzułmanie jak sokoły odpowiedzieli natarciem (11) i zmusili niewiernych do ucieczki. Dużo walczono aż do wieczora. Jeden niewierny nie był w stanie widzieć drugiego (12) i tamtego dnia dziewięćdziesiąt tysięcy niewiernych poszło do piekła. Tamtego dnia także Salman i Rabia (13) oddali życie za wiarę, a przeklęty Chakan udał się nad Hamri i schronił się w warowni Hasyn. (14) Twierdza Hasyn jest silną i umocnioną warownią. Patrząc z niej, widać morze.

7a

(1) Powiadomiono Chakana, by wrócił, gdyż muzułmanie wygubili (wielu z jego ludzi). Chakan wrócił (do Andżi) i zobaczył, że (2) żaden z jego wodzów nie ocalał, więc bardzo żałował tej sprawy (3) i tej wojny. Zmartwiony skierował trzy tysiące ludzi (4) do obrony Derbendu. Z powodu tych, którzy zginęli za wiarę, miasto (5) nawiedził głód. Deszcze nie padały i wszyscy mieszkańcy miasta (6) padli. Wówczas duchowni wyglądali gwiazd i powiedzieli, że jeśli tego muzułmanina nie pogrzebiesz zgodnie z obyczajem, (7) wszyscy pomrzemy z głodu, a deszcz nie spadnie. (8) Niewierni obrońcy Derbendu wykonali polecenie duchownych[11] i wyprawili pogrzeb. Położyli muzułmanów, (9) w tym Rabię, na mary, oprowadzali pomiędzy sobą, złożyli wiele ofiar (10) [żałobnych]. Złożyli dziękczynienia Bogu Najwyższemu i błagania. Potem Dostojny i Wszechmocny (11) Pan zmiłował się, zesłał deszcz i nastał urodzaj. Od tamtej pory minęło dużo (12) czasu. Gdy nastał rok sześćdziesiąty czwarty według Proroka, (13) kalifem w świętej Medynie został Walid syn Abd al-Malika. (14) Jeszcze od Proroka słyszeli o dobrach Derbendu i zaletach, jakie da walka oń.

10 Dosł. ‘niech będzie pozdrowienie’, co jest dość osobliwe wobec zmarłych.

11 Wcześniej była mowa o duchownych w lm., teraz jest ‘duchowny’ w lp.

7b

(1) Toteż Walid rozkazał swemu bratu Muslimowi, by udał się do Syrii i wybrał (2) czterdzieści tysięcy spośród tamtejszych junaków. Jednak Walid [nie wskazał], do której dzielnicy (3) ma się udać. Muslim udał się do Syrii i przygotował czterdzieści tysięcy junaków. Dał o tym (4) znać swemu bratu Walidowi, a mianowicie, że wybrał czterdzieści tysięcy junaków, jak tamten kazał. Następnie Walid (5–6) wezwał Eseda syna Zafera, powiedział, by udał się do jego brata Muslima i powiedział mu potajemnie, (7) by ten wybrał się w celu przejęcia Derbendu z rąk niewiernych Chazarów i – żeby nie zapobiegli temu – (8) poza Muslimem nie powiedział o tym nikomu. Gdy rozkaz został wydany, (9) uderzono w bębny wojenne i wojsko wyciągnęło chorągwie i pod przewodem dowódców rozpoczęto wyprawę, kierując się ku Żelaznym Wrotom Derbendu. (10) Przeszedł przez stanice. Po drodze były dwa miasta, Dżawlu (11) i Lahidżan. Zajął je, zniszczył i spustoszył, a później zajął też Szyrwan (12) i Muskur, ustanowił swego zarządcę. Potem okrążył Derbend [?ostrzeliwując], (13) lecz tego miasta nie mógł zająć. Dowódcy, którzy nie mogli temu podołać, zebrali się na naradę (14) i postanowili rano odejść. Przyczyną niemożności opanowania Derbendu było to, że do Derbendu przybyło trzy tysiące sławnych

8a

(1) i mężnych obrońców chazarskich. Tamtej nocy z twierdzy wymknął się jeden człowiek, który powiedział, że jeśli (najeźdźcy) darują mu życie i wynagrodzą, (2) on odda im Derbend, tudzież pokaże im (3) sposób na wrota. Muslim przystał na te słowa, (4) wezwał starszyznę wojskową i mądrych ludzi oraz spytał ich, czy kochają ziemskie dobra, (5) czy przedkładają nad nie dobra na tamtym świecie. Nikt nie odpowiedział. Więc Muslim (6) powiedział im, że wierni wezmą Derbend. Niewątpliwie Bóg (7) Najwyższy raczy zezwolić im na wejście do raju i dać im panny rajskie i sługi rajskie, (8) i będą raczeni winem z rajskiego źródła do woli i [w wielkiej rozkoszy]. Po tym wykładzie prawa przyszedł pewien mężczyzna o imieniu Abd (9) al-Aziz wraz dwoma synami, pozdrowił (zebranych), powstał i rzekł, że podejmuje się tego zadania (10) i że on to zrobi. Jednak po odciągnięciu (11) jednej piątej łupów od niewiernych, chce objąć sprawy i zarządzanie. Jeśli się zgodzicie na to, rzekł, jest nadzieja, (12) mam swoje wojsko, stoczę bój i *jeśli Bóg Najwyższy da*, (13) opanuję Derbend. Muslim przystał na te słowa. Abd (14) al-Aziz miał sześć tysięcy mężów w wojsku. Przygotowawszy ich,

8b

(1) przypięli broń i szli za tym szpiegiem o imieniu Abd ar-Rahman. Od strony (2) góry Derbend miał jeszcze jedną bramę o nazwie Pinhan. Ten człowiek wprowadził ich do miasta (3) przez tą bramę Pinhan, a żaden z niewiernych nic nie

wiedział o tym. Powiadają, że teraz ta brama (4) też jest. Po północy muzułmanie starli się z niewiernymi. Trzy tysiące (5) niewiernych walczyło z sześcioma tysiącami (muzułmanów) aż do rana. O świcie (6) muzułmanie rzucili się na niewiernych jak głodne lwy, toczyli walkę za wiarę, (7) a niewierni osłupieli i postradali zmysły. Zostali zaszachowani i zaskoczeni. (8) Muzułmanie, którzy byli na zewnątrz, zakrzyknęli „Bóg jest wielki" i ruszyli pod mury. Całe wojsko, które było w środku zamku, po złupieniu pałacu[12], (9) gdy usłyszało okrzyk muzułmanów „Bóg jest wielki", (10) udało się do bramy, by ją otworzyć. Wszyscy oblegający dostali się do środka i poczęli siec mieczami niewiernych. (11) Zrzucili łupy w jedno miejsce, wydzielili piątą część, a twierdzę oddali (12) Abd al-Azizowi. Abd al-Aziz podzielił łupy między swoich ludzi i dał wiele temu (13) z Derbendu, który otworzył bramę. Potem zaś radzili, (14) czy zburzyć miasto. Muslim powiedział, że jeśli zostawią ludzi w mieście dla zachowania go,

9a

(1) niewierni będą gnębić, więc lepiej zburzyć i odejść. (2) Abd al-Aziz odrzekł, że zburzyć i odejść nie jest (dobrą) radą. Po wtóre, jeśli to miasto znów dostanie się (3) w ręce niewiernych, wzmocnią obronę i będzie to strata dla muzułmanów. Będą mogli przechodzić do Azerbejdżanu i Iraku (4) i siać niezgodę. To, co Abd al-Aziz powiedział, nie podobało się Muslimowi. (5) Zniszczył i spustoszył miasto. Abd al-Azizowi powierzył zarząd nad Szyrwanem. (6) Potem Muslim wrócił do swojego kraju. (7) Po kilku dniach niewierni odbudowali miasto i wzmocnili. (8) Odtąd co roku niewierni zbierali się i wysyłali wojsko do Azerbejdżanu z wyprawami łupieżczymi, (9) zdobywali wielu jeńców i zabierali ich. Ludność Iraku zwróciła się do Muslima (10) ze skargą. Gdy Muslim się o tym dowiedział, przybył z licznym wojskiem (11) po raz wtóry, odbudował Derbend, zostawił w nim muzułmanów i odszedł. (12) Walid panował dziewięć lat. Po nim nastąpił Abd al-Malik[13]. (13) W 103 roku według kalendarza Proroka zwolnił Abd al-Aziza, a w jego miejsce zarządcą mianował Abdallaha. (14) Gdy minęło sto lat od czasów Proroka, Abd al-Malik, czyli

9b

(1) drugi kalif wysłał Ubajda Dżarraha z licznym wojskiem do Żelaznych Wrót – Derbendu w celu walki. (2) Wtedy przeklęty Chakan szach zmarł, a w jego miejsce (3) władcą[14] został jego syn Baszynk. Gdy Abu Ubajd Dżarrah przybył do Szyrwanu, powiadomiono o tym syna Chakana, (4) szacha Baszynka, a Baszynk wyruszył

12 Dosł. 'tronu'; DIS (26) 'gdy pochwycili tron'.

13 Dosł. 'syn Abd al-Malika'; przedtem jest sprzeczny zapis, że niewierni odbudowali miasto, a po nim Abu Muslim to uczynił, bez podania, czy je wcześniej zdobył, czy Chazarowie je opuścili.

14 Dosł. 'chanem'.

ze swoim wojskiem i zatrzymał się nieopodal Hasynu. (5) Abu Ubajd Dżarrah postanowił uderzyć na niewiernych. (6) Jeden z panów lezgińskich, niewierny o imieniu Er Tanysz, (7) wysłał gońca do tego przeklętego chana Baszynka z wiadomością, że Ubajd (8) Dżarrah uderzy dziś w nocy. Ubajd Dżarrah, dowiedziawszy się (9) o sprawach i podstępach Er Tanysza, wezwał żołnierza ze swojego wojska, by oznajmić przez niego, (10) że pozostanie w tym obozie trzy dni. Chan Baszynk, (11) usłyszawszy to, uwierzył. Upewnił się. Po północy Ubajd (12) zebrał swoje wojsko i kazał uderzyć w bębny. Uderzę tej nocy, (13) rzekł. Wydał rozkaz, by byli gotowi. Wysłał wojsko (14) z zapalonymi pochodniami i latarniami, których było

10a

(1) tyle, że gdy Ubajd Dżarrah szedł z dwoma tysiącami wojska, przed nimi pochodnie i latarnie rzucały światło, (2) a wojsko mogło podążać za nimi do przodu dzięki światłu płomieni. (3) W ten paradny sposób dotarli do Bramy Czubińskiej, a gdy przeszli przez nią, (4) Ubajd podzielił wojsko na dwa oddziały. Jeden wysłał do Kajtaku, (5) drugi do Tabasaranu. Rozkazał jeszcze, (6) by wszyscy (wrócili) do świtu, bo jeśli się nie podporządkują, to wymierzy karę. I znów (7) ten pan lezgiński, to znaczy Er Tanysz, dowiedział się o tym i szybko wysłał szpiega do Baszynka, (8) (który) powiedział mu, że Ubajd Dżarrah przybył do Darwaku, a zatem chan Baszynk dowiedział się, (9) że Ubajd wysłał wojsko w dwie strony i uroił sobie, że jeśli przejdzie przez (10) Derbend, to stoczy walkę i rozbije (ich). (11) (Więc Baszynk) ruszył z twierdzy z licznym wojskiem, by stoczyć bój z muzułmanami. (12) Po obu stronach zabiły bębny. Ubajd zsiadł z konia i rzekł do żołnierzy przybyłych (13) z Syrii, Iraku i Międzyrzecza, żeby nikt nie wyobrażał sobie, że ucieknie stąd i dotrze do swej ojczyzny. (14) Wszak ich kraje ojczyste są daleko i nikt nie dotrze tam. Albo Bóg Najwyższy

10b

(1) da nam wiele łupów i zdobyczy, albo uczyni nas prawdziwymi męczennikami i wyśle do raju, gdzie (2) weźmiemy sobie panny rajskie. Nie ma pożytku ze świata doczesnego, nikt nie dostąpi rozkoszy, jakby tego pragnął. (3) Powiedziawszy to i upomniawszy (wojsko), Ubajd Dżarrah wysłał wojsko do Kajtaku, (4) które najechało Kajtak i wróciło z dwunastoma jeńcami oraz niezliczonymi zdobyczami, (5) ciesząc się i radując. Po nich wrócił ten oddział, który wybrał się do Tabasaranu. Wrócili z czterdziestoma tysiącami (6) jeńców i bezgranicznymi zdobyczami. Ubajd rozdzielił zdobycze między żołnierzy. (7) Po tym stanęli naprzeciw niewiernych i uderzyli w bębny. (8) Stoczyli wielką bitwę. (Przed bitwą) muzułmanie żegnali się ze sobą i dzielili się ostatnią wolą. (9) Była to twarda walka, a od trupów[15]

[15] Dosł. ‘ścierwa’, tak też dalej.

niewiernych nie można było się poruszać. (10) Chan Baszynk, uciekając przed mieczem, zawrócił. Znalazł schronienie w twierdzy Indżi. (11) Ubajd przez trzy dni posłał wielu niewiernych do piekieł, (12) a ciała niewiernych były wszędzie rozrzucone. Chan Baszynk powiedział niewiernym, którzy byli w zamku, (13) że to potężny wróg. Ten, kto ocali głowę, będzie szczęśliwy, (14) a my nie będziemy mogli wam pomóc. Wówczas żydzi opuścili miasto.

11a

(1) Następnie zarządca Ahranu udał się do Kelbachu z wiadomością o wrogach i że boją się (2) o swój los z powodu ich okrucieństwa. Powiedział, by wytrwali, a (3) Kyzlar i Surchab okaże pomoc, by mieli w pamięci swoje miejsca[16]. (4) Wiadomość przekazał do Małego Maczuru i Czumlu. Potem chan Baszynk sam (5) udał się do Kelbacha, zarządcy Ahranu. Powiedział, że trzeba będzie walczyć z muzułmanami. (6) Następnie wybrał się do Wielkiego Maczuru i Grodu Tatarskiego. Wszystkim (7) rozkazał, żeby (jak to było dawnym zwyczajem, gdy słuchaliśmy rozkazów zarządcy Kelbachu) podporządkowywali się każdemu, kto byłby zarządcą Kelbachu. (8) Po wydaniu tego rozkazu chan Baszynk udał się do swojej krainy nad Wołgę, gdzie zatrzymał się. (9) Ubajd Dżarrah, rozdzieliwszy łupy zdobyte na niewiernych wojsku (10) islamskiemu, ruszył de Semenderu, (11) inaczej Tarchu. Nie chciał z nimi walczyć. Uradzono, że pozwolą im przejść bezpiecznie (12) do twierdzy Andżi, która z jednej strony przylegała do góry (13), a z drugiej sięgała do morza. Zarządca Andżi wybudował mur (14) i umocnił twierdzę. Muzułmanie rozbili namioty w pobliżu zamku.

11b

(1) Natarli z dwóch stron, ale nie mogli zdobyć zamku. Na domiar wyczerpały się zapasy żywności (2) wojska. Powzięli zamiar odwrotu. Wówczas byli z nimi Iswidad (3) syn Abdallaha i syn Ibrahima. Zawołali: „Hej, (4) bracia, każdy kto odda[17] duszę Bogu Najwyższemu w walce z niewiernymi, (5) wejdzie do raju i będzie[18] spokojny". Usłyszawszy to, trzydzieści tysięcy żołnierzy (6) stanęło u boku Iswada i Ibrahima. Naradziwszy się, rzekli, że (7) trzeba załadować drewno na wozy i ruszyć, posuwając się za wozami. (8) Wszyscy żołnierze zgodzili się na tę radę. (9) Przygotowali dwanaście tysięcy wozów i ruszyli za nimi ku bramie zamku, a stamtąd (10) wdarli się do miasta i wzięli miasto. Zarządca miasta wdarł się wieczorem do górnego zamku (11) i walczył, a przez kilka dekad po nocach udawał się do Kejwanu. Kejwan (12) to gród między Balchem a Andżi. Niewiernych

16 Niejasne.
17 Dosł. 'walczy'; jeden bohater raz występuje jako Iswidad, a raz jako Iswad.
18 Dosł. 'będziemy'.

z Andżi wezwano do przyjęcia islamu. (13) Tych zostawiono, a tych, co nie przyjęli islamu, wycięto, ich dobra (i pozostałych) (14) rozdzielono (między żołnierzami), wzięto też jasyr. Zwycięzcy zniszczyli i spustoszyli miasto, a potem odeszli. Było to

12a

(1) sto czternaście lat po Proroku. Wówczas była to niedziela miesiąca pierwszego rab'i. (2) A w roku sto piętnastym po Posłańcu (3–4) Abu Muslim, syn Abd al-Malika, za zgodą Haszima przybył do Derbendu z dwudziestoczterotysięcznym wojskiem, które zebrał w Syrii i Międzyrzeczu[19], by mieczem nawrócić Dagestan na islam i (5) osadził wszędzie swoich ludzi dla ochrony Derbendu. Dał[20] im na obrok (6) i odzienie. Przed tym, [co zaszło], Muslim naprawił Derbend, (7) wstawił żelazne bramy. Przybywszy tam po raz drugi, (8) [w mieście] Abu Muslim wyburzył budowlę o nazwie Sahrandża, wzniesioną przez Anuszyrwana[21], wzmocnił wieże oraz wzniósł wielki dom dla (9) skarbca i zbrojowni, zmienił przeznaczenie budowli, (10) która była siedzibą Anuszyrwana, a kamieni użył do (budowy) wież. (11) Odnowił budowlę zwaną Kajd, a mury Kajdu przedłużył, tak że sięgały one stu pięciu (12) łokci w morzu. Naprawił zburzone i spustoszone części miasta i zamku. (13) Oprócz zbrojowni wybudował spichrz, (14) by można było w nim przechowywać pszenicę dostarczoną do zaopatrzenia i jęczmień przeznaczony do zmielenia.

12b

(1) Miasto Derbend podzielił na siedem dzielnic. W jednej dzielnicy mieszkali Jordańczycy, więc dla nich zbudował meczet. (2) Nadał nazwę temu meczetowi, nazwano go Meczetem Chazarskim[22]. Kolejna dzielnica była [palestyńska], więc im wybudował meczet (3) zwany Meczetem [Palestyńskim]. (4) Kolejna dzielnica była dzielnicą damasceńską. Im też wybudował meczet zwany Meczetem Damasceńskim. (5) Następna dzielnica to dzielnica [Homsyńczyków], którym też wzniósł meczet, (6) zwany Meczetem [Homskim]. Jeszcze jedna dzielnica to dzielnica Kajseryjczyków. Dla nich też (7) wzniósł meczet zwany meczetem Kajseryjskim. Kolejna wreszcie dzielnica to dzielnica Mosulczyków. Im też (8) wzniósł meczet zwany Meczetem Mosulskim. Poza tymi meczetami (9) wybudował jeszcze jeden dla odprawiania nabożeństw piątkowych. W tym meczecie odprawiano modlitwę piątkową. Oprócz tego (10) wybudował siedem bram. Jedna nazywa się Brama Wychodźców, druga Brama (11) Walki za Wiarę, trzecia Brama Letnia, czwarta Brama (12) Ukryta, piąta Brama [Zaopatrzenia] oraz szósta Brama (13) [Mała]. (Ta)

19 Rkps z Dżaziry, czyli międzyrzecza Tygrysu i Eufratu.
20 Rkps *qarār etdi*, tu w znaczeniu 'ustanowił'.
21 Nieporadny styl, uzupełniono i poprawiono na podstawie KD 22b:6.
22 Jak widać, brak spójności podmiotów dwóch sąsiadujących zdań tekstu.

otwierała się od strony morza i jeśli muzułmanie (14) ruszali obradować, przechodzili przez tę bramę. Te budowle powstały za czasów Abu Muslima.

13a

(1) Po tym, gdy Abu Muslim umocnił Derbend, poprowadził wojsko na Kazy Kumuków. (2) Panowie kumuccy wyszli naprzeciw i rozpoczęli walkę. W końcu bezradni (3) uciekli. Wielu z nich zgładzono. Tym, którzy przyjęli islam, pozostawiono dobra i posiadłości, a tych, którzy (4) nie zostali muzułmanami, zabito [na polu bitwy], a ich dobra i posiadłości zabrano. (5) Pośrodku miasta wzniósł jeszcze meczet [dla tych, którzy nie byli wolnymi][23] oraz meczety w kilku innych dzielnicach. (6–7) Abu Muslim wyznaczył zarządcę[24] miasta Kumuk o imieniu Szahbal z plemienia Kurajszytów, który był synem Abd el-Muttaliba, syna Abbasa [i syna Kasyma i syna Abdallaha'][25], (8) oraz całego Dagestanu. Później ruszyli na Kajtak. (9) Tam też walczyli. Zabili zarządcę Kajtaku, a na domy i majątki tych, co zostali muzułmanami, (10) nałożyli podatek, zaś tych, co nie zostali muzułmanami, wybili, a ich majątki zagarnęli. (11) Abu Muslim wyznaczył tam zarządcę o imieniu Hamza spośród swoich ludzi. Następnie (12) ruszyli na Tabasaran, gdzie stoczyli wiele bitew. W końcu zabili ich zarządcę i tego dnia zajęli (13) (kraj). Tym, którzy przyjęli islam, pozostawiono dobra i posiadłości, a tych, którzy nie zostali muzułmanami, wybito, zaś dobra i posiadłości zabrano. (14) Abu Muslim wyznaczył na zarządcę dobrego człowieka, Muhammeda Masuma.

13b

(1) Ustanowił też dwóch sędziów dla prawa muzułmańskiego i rzekł Muhammedowi Masumowi, że jeśli zajdzie (2) jakaś sprawa lub konieczność porady[26], ma to rozstrzygnąć z pomocą tych dwóch sędziów. Powiedział też, że zwierzchnikiem całego Dagestanu (3) i najwyższym zarządcą jest szahbal/szamchał. Powiedział, że aż po Gruzję „nie wychodzimy spod jego rozkazów". (4) Powiedział, że Kajtak i Tabasaran mają przekazywać zebrane podatki zarządcy Derbendu, Masumowi i Hamzie jako (5) powinność, ale (im samym dla siebie) nie wolno tego zawłaszczać[27]. (6) Przykazał też, by (ludność) Kübeczi również płaciła daninę

23 Znaczenie niepewne.

24 KD dosł. 'sułtana'.

25 Fragment niejasny, KD 'ze swego wojska z plemienia Kurajszytów Szahbala syna Abd el-Muttaliba, syna Abbasa i syna Kasyma, i syna Abdallaha'; w K 90 *Şahbāl ʿAbdullāh ʿAbbās oġlı onlara ḥākim ve Serdār eyledi*, tłumaczone przez Kazem-Bega jako 'appointed *Shehbâl*, the son of *Abdallah*, the son *Abbas*, governor and chief of the country', czyli 'wyznaczył Szehbala, syna Abdallaha, syna Abbasa, na zarządcę i dowódcę kraju'; DIS 33 mówi o dowódcy Abu Muslima, wnuku Abdallaha, syna Abd el-Muttaliba z plemienia Kurajszytów.

26 DIS 34 *ma rozstrzygnąć, naradziwszy się z nimi*.

27 Chodzi o to, że te podatki winny być przeznaczone na cele służbowe (DIS 34).

zarządcy Derbendu i żeby ci przekazywali daninę (7) Hamzie. Także Kurudż, Achty, Rutul, Zachur i Kumuk[28], (8) aż do Tarku, Ahranu i Gruzji całą daninę winni przekazywać Hamzie (9) dla szahbala. W tym celu Abu Muslim dał mu do ręki potwierdzenie. (10) Awarowie też [...] należą do szahbala. Bierze daninę. (11) Ale ⟦Abu Muslim⟧ nie powiedział, by zarządca Derbendu dawał (daninę) szahbalowi. Wszystkie te kraje, aż po (12) Gruzję i Ahran, są poddane szahbalowi i jemu płacą podatki, natomiast Kajtak, (13) Tabasaran i Kübeczi płacą zarządcy Derbendu. Rozkazał, by podatek z tych trzech krajów był pobierany dla wojowników (14) i derwiszów, to znaczy dla środków utrzymania zarządcy Derbendu.

14a

(1) Rozkazał, by pobierano tyle, co dawniej, i nie pobierano więcej. Jeśli zaś (2) zarządca Derbendu nie będzie sprawiedliwym i będzie ściągał więcej podatków niż zazwyczaj, wojownicy Derbendu złożą (3) go z urzędu. Jeśli szahbala napadnie wróg, (4) trzeba mu okazać pomoc. Ilekroć szahbal wyruszy przeciw niewiernym, zarządca Kajtaku i (5) zarządca Tabasaranu winni ruszyć mu na pomoc z wojskami. Jeśli się sprzeciwią (6) i odpowiedzą, że nie pójdą, to zarządca Derbendu ma ich wysłać siłą. Jednak (7) zarządca Derbendu ma bronić twierdzy, a nie brać udziału w wyprawach wojennych. Rozkazał też, by ten, kto będzie wyznaczony na zarządcę Derbendu, (8) odprawiał w meczecie nabożeństwo piątkowe. *Zaprawdę, Bóg wie najlepiej.*

22b[29]

(1) Rozdział. W roku sto piętnastym po Proroku Abu Muslim, syn Abd al-Malika, (2) za zgodą Haszima przybył do Derbendu z dwudziestoczterotysięcznym wojskiem, (3) które zebrał w Syrii i Międzyrzeczu. Nawrócili oni mieczem Dagestan na islam, (4) (a wódz) osadził wszędzie swoich ludzi dla obrony Derbendu. Dostali odzienie[30], (5) Muslim przybył, poczynił prace naprawcze w Derbendzie, wstawił żelazne bramy i odszedł. (6) Abu Muslim przybył po raz drugi. Zburzył budowlę o nazwie Sahrandża, wzniesioną przez Anuszyrwana, wzmocnił wieże (7) Derbendu oraz wzniósł wielki dom dla składowania skarbu i broni. (8) Odnowił budowlę zwaną Kajd, a mury Kajdu przedłużył, tak że sięgały one stu pięciu łokci w morzu. (9) Odbudowali zniszczone części miasta i zamku. Oprócz zbrojowni (10) wybudowali spichrz dla składowania pszenicy przeznaczonej do zmielenia. Miasto Derbend (11) miało siedem dzielnic. Jedna dzielnica należała do [Jordańczyków]. Dla nich wzniósł meczet. (12) Ten meczet nazywano Meczetem [–]. Inna

[28] DIS 34 podaje to nieco inaczej, a mianowicie, że Hamri, Kûre, Ahti, Rutul i Zejhur należą do Kumuku.
[29] Część powtórzona z KD 12a:2–13b:6 do *deyüb buyurdı* w 22b:1–23b:9 zaznaczona jest szarym kolorem.
[30] Dosł. 'jeśli byli odziani', zdanie nieporadne gramatycznie.

dzielnica należała do Palestyńczyków. Im (też) (13) wzniósł meczet. Nazywano go Meczetem Palestyńskim. Inna dzielnica należała do Damasceńczyków. (14) Im (też) wzniósł meczet. Nazywano go Meczetem Damasceńskim. Inną dzielnicę nazywano dzielnicą [Homsyńczyków].

23a

(1) Im (też) wybudował meczet. Jego nazwa to Meczet [Homski]. Inna dzielnica to dzielnica Kajseryjczyków. Im (też) (2) wzniósł meczet. Jego nazwa to Meczet Kajseryjski. Inna dzielnica to dzielnica Mosulczyków. Im też (3) wzniósł meczet. Jego nazwa to Meczet Mosulski. Oprócz tych meczetów (4) wzniósł jeszcze jeden wielki meczet dla odprawiania nabożeństw piątkowych. Wybudował też bramy. Jedna nazywa się Brama Ukryta, (5) druga Brama Zamkowa, trzecia Brama Wychodźców, czwarta Brama Walki za Wiarę, (6) piąta Brama Mała, i szósta [Bramka]. Jeśli muzułmanie (7) ruszali obradować, przechodzili przez tę bramę. Te budowle (8) powstały za czasów Abu Muslima. Po tym, gdy Abu Muslim umocnił Derbend, (9) wyprawił się z wojskiem na Kumuków. Panowie kazykumuccy wyszli naprzeciw i rozpoczęli walkę. (10) W końcu uciekli. Wielu z nich zgładzono. Tym, którzy przyjęli islam, (Abu Muslim) pozostawił dobra i posiadłości. (11) Pośrodku miasta wybudował meczet oraz meczety w kilku innych dzielnicach. Abu Muslim (12) wyznaczył Abbasa syna Abd el-Muttaliba z plemienia Kurajszytów jako zarządcę. Wyznaczył zarządcę dla miasta Kumuk (13) oraz całego Dagestanu. Później ruszyli na Chajdak. (14) Podczas walk zabili zarządcę [–]. Na dobra i posiadłości tych, co zostali muzułmanami, nałożyli podatek. Tych, co nie zostali muzułmanami,

23b

(1) wybili, a ich dobra i posiadłości zagarnęli. Potem Abu Muslim wyruszył na Tabasaran. (2) Stoczyli tam wiele bitew. W końcu zabili zarządcę. Tym, którzy zostali muzułmanami, pozostawiono dobra i posiadłości, (3) a tych, którzy nie zostali, wybito. Abu Muslim wyznaczył tam na zarządcę człowieka, który nazywał się Muhammed Masum, (4) i mianował dwóch sędziów. Rzekł Muhammedowi Masumowi, że zwierzchnikiem całego Dagestanu, (5) chanem, zarządcą i najstarszym jest szahbal. Teraz mówią szamchał. Szamchał (6) oznacza chana z Szamu, czyli Damaszku, który przybył do tak nazywanej dzielnicy. Pochodzi z Kurajszytów, z rodu Abbasa. (7) Jest najwyższym. Aż do Gruzji on wydaje rozkazy. (8) Powiedział, że podatki zebrane z Chajdaku i Tabasaranu mają przekazywać zarządcy Derbendu i Muhammedowi Masumowi, (9) ale niech nie biorą dla siebie. Podatek z Kübeczi ma pobierać zarządca Derbendu.

Kronika achtyńska – wprowadzenie

Po wyrazach *alsun dėdi* w rządku 9 od wyrazu *Soñra* ‘potem’ rozpoczyna się bez żadnego wyróżnienia *Kronika achtyńska* i ciągnie się od 23b:9 do 27b:6, kończąc się formułą *Temmet ⟦tammā⟧m* ‘zakończono ⟦konie⟧c’. Oznaczam ją KA1, gdyż na końcu tomu na kartach 29a–31a jest druga wersja tejże kroniki, którą dla odróżnienia oznaczam KA2. Żadna nie jest zgodna z dwiema wersjami, tj. AN-A i AN-B opublikowanymi w DIS w tłumaczeniu rosyjskim z przypisami i komentarzami (wstęp – s. 65–68, wersja A – s. 68–70, wersja B – s. 70–72). Autorem opracowania tej kroniki w DIS jest Amri Szychsaidow (Šihsaidov 1993a: 65–t73). AN-A to wersja perska *Golestān-e Irām* Bakichanowa (1794–1846), zaś AN-AB to tzw. wersja Andrieja Francowicza Desimona (Diesimona), na podstawie rękopisu *Tārīẖ Dağıstān*, prawdopodobnie pozyskana w 1839 r. Obie wersje są dość podobne (DIS 66). Jeśli chodzi o dane zawarte w AN, Szychsaidow twierdzi, że są one potwierdzone w arabskich źródłach historycznych z IX–X w., natomiast wydarzenia opisane w kronice miały miejsce w VII–VIII w. (DIS 67).

Obie wersje w naszym rękopisie są bardzo podobne, z pewnością pochodzą od tego samego – jakkolwiek nie bezpośredniego – źródła. Z trzech wątków AN z DIS, w KA1 i KA2 opisane są jedynie wydarzenia trzeciego, a więc walki Arabów z Chazarami. Treść kroniki w naszym rękopisie można streścić następująco: a) wyprawa Abu Muslima do Południowego Dagestanu, b) oblężenie Mikrachu, c) zmowa Derwiszaja z Arabami, d) klęska Samsama, e) rządy Emira Kagi w Mikrachu, Kele Küre i Kuruszu, f) wydanie przez Abu Muslima jego siostry Umm al-Muminat za Derwiszaja, g) przeniesienie się Szah Bany do Achty, h) budowa Kurusz przez Szaha Alburziego.

Jak w *Kronice derbendzkiej* w obu wersjach *Kroniki achtyńskiej* są najróżniejsze błędy kopiowania i błędy językowe. Błędem językowym w KA1 jest *başın kesildi* (24b:1), w KA2 poprawnie *başı kesildi* (29a:13) ‘jego głowa została ucięta’. Występują też jednak błędne formy językowe w KA2, których nie ma w KA1,

np. *Samsāmı öldüren başı kesen budur* (KA1 24b:9–10) ‘oto ten, który zabił Samsama i obciął mu głowę’ wobec niepoprawnego *Samsāmun baş kesilen budur* (KA2 29b:3).

Obie wersje obfitują w nieprawidłową konstrukcję dzierżawczą, w której określenie jest rzeczownikiem w dopełniaczu, a człon określany jest pozbawiony przyrostka 3 os. lp. lub lm., np. *Muʾmināt̲un nökerlerden* (KA1 24b:6 i KA2 29a:18), podczas gdy poprawnie powinno być *Muʾmināt̲un nökerlerinden* ‘(z) dwóch dworzan (Umm al-)Muminat’. Zaznaczmy, że jeśli brak jest dopełniacza, taka konstrukcja jest prawidłowa w języku kumyckim, karaczajskim i bałkarskim, np. *Tarṣā beglere* (KA1 26a:12 i KA2 30a:17) ‘begom Tarsa’.

⟦Kronika achtyńska 1⟧

23b

...

(9) ... Soñra

(10) Ummü' l-Mu'mināt[1] Samsām[2] üste getdi[3]. Kele Küre[4] adlu şehir aldı. Yesīr eyledi.

(11) Getürdi[5]. Bir mercler[6] yerinde oturdı. Samsām[7] şehirün ayağında üç gün

(12) qaldı. Soñra Şāh Bānı[8] muḥalde[9] Dervīşāyı[10] adlu bir kişi özünün ʿaskeri

---

1 *Umm al-mu'mināt* to po ar. 'matka wiernych'; wg Kroniki Achtyńskiej podanej w DIS (71) była ona siostrą dowódcy wojsk arabskich, działającą wraz ze swym bratem podczas podboju Kaukazu; tak też w KA2 (29a:1).

2 *Samsām* wspominany jest w AN w DIS (68–71) jako władca chazarski, współplemieniec chakana, który mianował go namiestnikiem Mikrahu.

3 KA2 *getdi* (29a:1).

4 Wg DIS (72) jest to jedno z najstarszych siedlisk ludzkich w Dagestanie, zapisane jako *Kâla-Kûri* (s. 72), *Kala Kure* (s. 80) z odmiankami *Kere Küre* itp.; DIS (71) podaje, że siostra Abu Muslima *Umm al-mu'mināt* przybyła z wojskiem i zajęła *Kele Küre*; jeśli chodzi o składnik *Küre*, zob. nazwę krainy o tej nazwie ‹kvrh› lub ‹krh›, rozpościerającej się wg Kazem-Bega między rzeką Samur (rkps *Sanbūr*), Morzem Kaspijskim, Tabasaranem i Kazy Kumukiem (K 37).

5 KA2 brak.

6 Rkps *merceler*, poprawiono na podstawie KA2 (29a:1); tur. (← ar.) *merc* 'meadow, grass plot' (NR 757), czyli 'trawa, murawa', ar. *marǧ* 'grass-covered steppe; pasture land; meadow' (W 902), czyli 'step trawiasty; pastwisko; łąka'.

7 Dopisek ołówkiem po polsku na marginesie – rządki 11–13: *nazwisko Rządcy samsam* dziś wielkiej wsi *w Mikrah* | *w Alty-para* |; nazwy *Samsām* nie ma w KA2.

8 Według przypisu w DIS (73) Šah Bany to jeniec szacha Kubada, założyciel Achty; Šah Bany występuje też jako miejscowość (DIS 72).

9 Rkps *muḥalde*, tak też niżej, KA2 *maḥalden* (29a:2), choć wymowa mogła być *məḥəldəndür*; tur. (← ar.) *maḥal* '1. place. locality. 2. place of stay, abode; post' itd. (NR 719), czyli '1. miejsce, miejscowość. 2. miejsce pobytu, siedziba; posterunek'.

10 W KA2 wszędzie wokalizacja *Dervaşāyı*; w DIS 72 także *Derviš-ai*; AN mówi, że *Dervaşāyı* był potomkiem *Şāh Bānı* i emirem tych ziem; był panem Achty, z czasem przystał do Arabów, Abu Muslim zaś, zarządca Derbendu, wydał za niego swą siostrę Umm al-Muminat (DIS 69).

(13) ile geldi. İkrām eyledi[11]. Ummü' l-Muʾminät ẖeber aldı[12], dėdi, haralusan[13] kimlerden-
(14) sen dėdi. Şāh Bānı[14] muḥalindendür[15]. Nūşrevān ʿĀdil evlādındandur[16]. Bele[17] dėyende

24a

(1) çoẖ şād oldı, muḥabbet eyledi. Soñra Samsām üstüne getdi[18]. Daʿvā
(2) eyledi[19]. Yeddi ay oldı[20]. Almaġa ʿilāc olmadı. Āẖır qayttı. Geldi Dervīşāyı.
(3) Dėdi, mene ruẖṣat verse o şehir⟦i⟧ bir ay vaʿdāsında[21] men alam[22],
(4) dėdi. Ruẖṣat verdi[23]. Dervīşāyı getdi Şiyẖ[24] Şāhburẕı[25] obasına[26].

11 Az. (← ar.) *ikram et-* (*qıl-*) '*przest.* oddawać szacunek, cześć' (ARL II 535).

12 Az. *xəbər al-* 'pytać' (Ə 366), w przeciwieństwie do tur. *haber al-* '1. powiadamiać. 2. dowiadywać się, pozyskać wiadomość' (TS 823); po takim użyciu, *xəbər ver-* to zwykle 'odpowiadać'.

13 Az. *haralı* 'skąd' (Ə 376).

14 Dopisek ołówkiem po polsku na marginesie – rządek 12 i pod nim: *Szah bana potomkowie dziś w Achty pod imieniem czobana*.

15 KA2 *maḥaldendür* (29a:4).

16 KA2 *evlāddandur* (29a:4); AN-A podaje 560 r. po Chr., gdy *Anūşirvān* po trzydziestu latach panowania został nazwany Sprawiedliwym (*ʿĀdil*), autorzy wydania ustanawiają datę na 561 r. (DIS 68, 72).

17 Az. *belə* '1. tak. 2. taki. 3. nawet' (Ə 58).

18 KA2 *gitdi* (29a:5).

19 Ar. + tur. *daʿvā et-* '*archaic* to claim, to demand' itd. (NR 275), czyli 'domagać się, żądać', bardziej pasuje tu jednak az. znaczenie potoczne *dava et-* *(elə-)* 'wojować' (ARL I 691).

20 Od tego miejsca KA1 i KA2 zgadzają się z wersją AN-A: *Wojna trwała siedem lat, lecz była bez skutku* (DIS 70).

21 Tur. (← ar.) *vaʿde*, az. *vəʾdə* 'fix term or date' etc. (NR 1213, Ə 79), czyli 'ustalony termin lub data'; w rkpsie zapis z długą samogłoską *ā*.

22 KA2 *aluram* (29a:7).

23 KA2 *Soñra ona ruḫṣat…* (29a:7).

24 Rkps şiyẖ, możliwy odczyt *Şiyẖ* lub *Şīẖ*; 29a:7 *Şeyẖ*.

25 Dopisek ołówkiem po polsku na marginesie przy rządkach 4–6: *Szych Szahbuz dziś Szalbruz, uspodu tej góry było koczowisko dziś wieś Kurusz. Emirkiah dziś Mikrah*; KA2 (29a:7) Şeyẖ Şāhburẕı; w AN ta postać nazywana jest jako „šejh Šah Alburz" z arabskiego plemienia Kurajszytów, który osiedliwszy się Alburz, otrzymał określenie *Alburzī* (DIS 70); wg autorów opracowania, nazwa *Alburz* była wzmiankowana na Kaukazie w XV w., stąd też nazwa góry „Šah Alburz" > „Šalburz", dziś wierzchołek ściany bocznej Šalbuzdag (DIS 73); o tej postaci zresztą opowiada nasza kronika, podobnie do AN, a więc że pochodził z Mekki, z plemienia Kurajszytów (24b:11).

26 DIS (70) osobliwie oddaje ten turk. wyraz jako „auba"; słownik az. podaje następujące znaczenie *oba*: 'przysiółek, chutor' (Ə 270), por. tur. *oba* '1. large nomad tent (in several sections). 2. nomad (family). 3. *sociol.* encampment' (NR 896), czyli '1. duży namiot koczownika (podzielony na pomieszczenia). 2. rodzina koczowników. 3. *społ.* obozowisko'.

(5) Onı nen geñeş etdi. Emir Kāġa[27] gizlince[28] ḫeber eyledi. Getürdi. İḫtilāt[29]
(6) eyledi[30]. Emir Kāğı Samsāmun vezīridür[31]. Emir Kāğı Dervīşāya dėdi, sen
(7) gėt, Ummü' l-Muʾminātdan altı min ādam yaḫşı igitlerden[32] alub cumʿa gece
(8) şehir qapusına gel, dėdi. Bele deyib gönderdi. Emir Kāğı öz şehirine
(9) getdi[33]. Onda özünün qavmi qardaşı[34] ve āşnāsı[35] dil ögretdi, dönderdi[36],
(10) möḫkem eyledi. Soñra Dervīşāyı getdi. Bu ḫeber⟦i⟧ verdi Ummü' l-Muʾminā-
ta[37]. Onda
(11) şād ḫurrām oldı. Özünün ʿaskerden yaḫşı igid ādam[38] seçib altı min
(12) ādam Dervīşāya verdi. Dervīşāyı cumʿa gecesi bu ʿasker ile bėle Samsāmun
(13) şehir qapusına getdi[39]. Onda tüfengi toldı[40]. Ḫeber eyledi. Şehirdeki dil
(14) veren ādamlar Musurmān[41] olan kişiler gelib qapu açıldı. Emir Kāğı on ādam ile

24b

(1) getdi. Samsāmun evine girdi[42]. Samsāmı öldürdi. Başı{n} kesildi.[43] Soñra
(2) Dervīşāyı geldi. Dīvān ḫāneye çıḫdı. Şehirdeki yaḫşı ādamlar geldi. Müsülmān

27 *Emīr Kāġī*, przyjmuję pisownię zaadoptowaną do języków turkijskich *Emīr Kāġı*, w DN często *Emir Kāğı*, to imię *Kāġī* > *Kāğı* poprzedzone tytułem ar. *amīr* 'commander, prince, emir' itd. (W 27), czyli 'dowódca, książę, emir' → az. *əmir* 'emir' (Ə 154); spośród dokumentów historycznych wydanych w DIS występuje tylko w AN jako wezyr władcy chazarskiego Samsama rodem z Damaszku, który jednak go zdradził, przystał do Arabów, a swego pana zabił, ucinając mu głowę, por 24a:6 i 24b:1, 9–10; jak podaje AN-B, *Emīr Kāğı* został namiestnikiem *Mikrāğ*u, *Kele Küre* i *Quruş*u (DIS 72), podczas gdy AN-A mówi nawet, że miasto zaczęto nazywać *Emīr Kāğı*, a dopiero później przybrało ono nazwę Mikrag, dokładniej *Mikrāğ* (DIS 70); dziś jest to miejscowość w rejonie achtyńskim (DIS 72).

28 Az. *gizlicə* i *gizlincə* 'potajemnie' (Ə 221).

29 Zapewne osmtur. (← ar.) *iḫtilāṭ et-* 'to mix, to mingle; to have social intercourse (with others)' (NR 521), czyli 'mieszać; utrzymywać stosunki społeczne'.

30 Urywku *Getürdi… eyledi* brak w KA2.

31 Tak też w DIS (70).

32 KA2 *altı min yaḫşı igitlerden* (29a:9–10).

33 KA2 *gitdi* (29a:11).

34 Ar. + tur. *kavim kardaş* to złożenie oznaczające zbiorowość 'krewni i bliscy' (TS 1110); por. az. *qövm* (ADİL III 196), natomiast takiego złożenia nie znalazłem.

35 Rkps, także dalej *aşnā*; KA2 *ondan özünün… qardaşı aşnāsına* (29a:11); jeśli chodzi o *āşnā*, zob. tur. (← per.) *āşnā* < *āşinā* '1. familiar, well-known. 2. acquaintance. 3. *lrnd.* knowing, acquainted (with)' itd. (NR 87), czyli '1. znany, dobrze znany. 2. znajomy. 3. *ucz.* znajomy, zapoznany (z)' oraz az. *aşna* '1. przyjaciel, druh. 2. znajomy, znający. 3. kochanek, kochanka; gach' (Ə 46).

36 Az. *döndər-* 'obracać, zawracać' itp. (ARL I 831), podczas gdy tur. postać to *döndür-*; wprawdzie żaden ze słowników nie podaje znaczenia 'nawrócić na inną wiarę', o co tu niewątpliwie chodzi, ale zob. tur. *dönme* 'converted to Islam' itd. (NR 311) oraz az. *dönük* '1. zmienny. 2. wiarołomny. 3. odstępca. 4. odszczepieniec' itd. (ARS I 833).

37 KA2… *verdi. Ummü' l-Muʾmināt şād…* (29a:12).

38 KA2 też *yaḫşı igid ādam* (29a:13).

39 KA2 *gitdi* (29a:14).

40 KA2 *atladı* (29a:15), poprawiono na *attı*; Az. (per. + az.) *tüfənk doldur-* 'nabijać strzelbę' (Ə 347); jest to oczywisty anachronizm, gdyż w owym czasie nie znano broni palnej.

41 Tak też w KA2, por. kum. *busurman* 'muzułmanin' (B 87).

42 KA2 *on ādamıyla Samsāmun evine girdi* (29a:15).

43 KA2 poprawnie *başı kesildi* (29a:15).

(3) olan kişiler selām eyledi. Müsülmān olanun mālı ve mülki verdi, olmaya-
(4) nun özler öldürdi[44]. Mālı aldı, uşaġları yesīr eyledi.[45] Bele olandan
(5) soñra biri Dervīşāyı, biri Emir Kāġı, biri[46] Şiyẖ[47] Şāhburuẕı iki nöker{e}
(6) Muʾminātun nökerler⟦in⟧den[48] alub Derbendeġe geldi Abū Müslim yanına. Selām eyledi.
(7) Durdı ordan gelen[49] iki nöker Samsāmun şehir almaġun[50] ẖeber bele
(8) deyib verdi. Soñra Abū Müslim bulardan ẖeber aldı, dedi, kimlerdensiz? Dervīşāyı
(9) ẖeber verdi, dedi, bu Emir Kāġıdur, Samsāmun vezīridür. Samsāmı
(10) öldüren başı kesen budur. Bu da Şiyẖ Şāhburuẕıdur. Aṣlı
(11) Mekke ehlidür[51]. Qureyş⟦i⟧lerdendür. Emir Kāġı ile[52] sözi birdür. Ve menim adı⟦m⟧
(12) Dervīşā⟦yı⟧dur. Aṣlı⟦m⟧[53] Nūşrevān [qabiledendür][54]. Şāh Bānı muḥalindendür[55]. Şāh
(13) Ḥasan[56] oġlıdur. Bele dėyenden[57] ʿAbdullāhi dėyen bir kişi[58] çaġurdı, getürdi.
(14) Abū Müslim dedi, ey ʿAbdullāhi, menim bacım Ummi' l-Muʾmināt üç yüz eşrefi{len}[59]

44 Tak też w KA2 (29a:17); prawidłowo powinno być… *olanun mālını ve mülkini verdi, olmayalarun özlerini öldürdi* ‘którzy byli… dostali dobra i posiadłości, a tych, którzy nie byli, zabił’.

45 DIS 70 *Wszedł do diwan-chane, zmuszając mieszkańców do przyjęcia islamu*; DIS mówi też o tym, że miasto zaczęto nazywać Emir Kagi, a później Mikrah.

46 KA2 *biri* tu i dalej jeszcze dwa razy; tam też prawidłowo *nöker*.

47 Rkps brak wokalizacji.

48 Tak też w KA2 (29a:18), prawidłowo *nökerlerinden*; zatem w obu wersjach wspomniani są trzej dostojnicy, którzy wzięli ze sobą do Derbendu dwóch służących lub dworzan (*nöker*) Umm al-Muminat; DIS (70) też podaje, że Derwiszaj, Emir Kagi i Szahburzi udali się do Derbendu do Abu Muslima, lecz nie wspomina o sługach Umm al-Muminat.

49 KA2… *selām eyledi. Ordan geldi* (29b:1).

50 KA2 poprawniej *Samsāmun şehrün almaġun* (29b:1).

51 KA2 *Aṣlı Mekkelüdür* ‘Z pochodzenia jest mekkańczykiem’ (29b:4).

52 KA2 *ilen* (29b:4).

53 Zarówno ten wyraz *aṣlı* zamiast *aṣlım* ‘moje pochodzenie’, jak i wcześniejszy *adı* zamiast *adım* ‘moje imię’ pojawia się w tej nieprawidłowej formie w KA2 (29b:5).

54 Rkps *qabilindendür*; poprawnie *qabīlesindendür*, ale zachowano bez wykładnika dzierżawczości jak w KA2 *qabīledendür* (29b:5); osmtur. (← ar.) *kabīle* ‘tribe’ (NR 573), czyli ‘plemię’.

55 KA2 *maḥāldendür* (29b:5).

56 KA2 *Ḥasanun* (29b:5).

57 KA2 *dėyen soñra* (29b:5).

58 KA2 poprawniej… *bir kişini* (29b:5).

59 Osmtur. (← ar.) *eşrefi* ‘an old Ottoman gold coin’ (NR 351), czyli ‘stara, złota moneta osmańska’, az. *əşrəfi* ‘*daw.* złota moneta o wartości pięciu rubli’ itd. (ARL II 127); najlepiej pominąć wykładnik narzędnika *(i)len* ‘z’ i potraktować *eşrefi* jako dopełnienie bliższe; KA2 błędnie ‹aşar fiyl› (29b:6).

25a

(1) kebine[60] salub bu kişiye nikāḥ eylemegün vekillügi sene verdi⟦m⟧[61] deyib gönderdi.
(2) Bular getti Muʾminātun yanına. Abū Müslim dėyen sözler Ummü' l-Muʾmināta dedi ḫeberi
(3) verdi. Bele bele deyib qandurdı Ummü' l-Muʾminātı[62]. Rāżı oldı. Olandan soñra
(4) Samsāmun ādamlar⟦ın⟧dan[63] beş ādam qaçub [qutarmışdı][64]. Olar gelib Şiyḫ Şāhburuẕun
(5) obasına onun oġlı⟦nı⟧[65] da öldürdi. İki qız apardı. Bir oġlı ilen[66] bir arvād qaçub
(6) [qutardı][67]. Muʾminātun yanına geldi. Şiyḫ Şāhburuẕı gelende⟦n⟧ soñra olar{dan}[68] qor-
(7) ḫub Samsāmun şehirden[69] otuz ev Muʾminātdan alub apardı. Qureyşi o-
(8) basında binā[70] saldı.[71] Şāhburuẕı daġ[72] anı için deyiller. Ondan soñra Emir Kāġıya
(9) bu şehirün [böyüklüġi][73] verdi. Şehirün adı⟦n⟧[74] qoydı Emir Kāġı. Kele Küre-de Qureyşi
(10) obası Emir Kāġıya baḫsun[75]. Bele deyüb Ummü' l-Muʾminātı Dervīşāyı ilen getdi. Özü-

60 Tur. (← per.) *kebīn* '*prov.* bride-money' (NR 628), az. *kəbin* '*przest.* umowa ślubna, według której pan młody ślubował przekazać określone dobra pannie młodej' (ARL II 689).
61 KA2 *verdüm* 'dałem' (29b:7).
62 KA2 po tym jest jeszcze *Ummü' l-Muʾmināt rāżı oldı* 'Umm al-Muminat zgodziła się' (29b:8); wersja w KA2 poprawniejsza.
63 Tak też w KA2 (29b:9).
64 Rkps tu i w następnym wystąpieniu (rządek 6): początek wyrazu niewokalizowany, pisany jako qytr, co należy czytać jako *qaytar(mışdı)* 'zawrócił', w rządku 6 *qaytardı*, jednak KA2 (29b:9) jest wyraźnie *qutarmışdı* 'uratował', por. az. *qutar-* '1. kończyć. 2. wybawiać, ratować; ocaleć, uratować się' (Ə 114), co bardziej pasuje do kontekstu; a zatem w KA2 jest poprawniej.
65 Tak też w KA2 (29b:9).
66 KA2 *ile* (29b:10).
67 Poprawiono na podstawie KA2 (29b:10).
68 Tak też w KA2 (29b:11).
69 Tak też w KA2 (29b:11); prawidłowo powinno być *şehirinden* lub *şehrinden*.
70 Rkps wyraz niewokalizowany, bez końcowej *hamzy*.
71 Na tym mniej więcej kończy się wersja AN-A w DIS, gdzie jest jeszcze dopisek, że Kurajszytów z czasem zaczęto nazywać „Kurusz"; zgodnie z wyjaśnieniem wydawców, dziś jest to wieś Kurusz w rejonie achtyńskim, w której zachowały się arabskie napisy pismem kufickim, datowane na XI–XII w. (DIS 73); dalszy opis po tym częściowo zgadza się z początkiem AN-A, co jest chronologicznie wcześniejsze, a więc porządek w KA1 i KA2 jest odwrócony.
72 Wyrazu *daġ* brak w KA2 (29b:12).
73 Rkps *beyüklüġi*; tak też w KA2 (29b:9).
74 KA2 poprawnie *adun* (29b:13).
75 KA2 *Emīr Kāġı, Kele Küre, Qurayış obası Emīr Kāġı neçün dedi* (29b:13), niejasne.

(11) nün ʿaskeri ilen bèle onun evine düşdi, qonaġ oldı. Żıyāfe[76] eyledi.
(12) Üç gün qaldı. Üç günden soñra Ummü' l-Muʾmināt nikāḥ eyledi, ḥalāl[77] oldı.
(13) Bele olandan soñra ʿAbdullāhi Derbendüġe gönderdi, geldi. Ondan soñra
(14) adı⟦n⟧[78] qoydı Uẖtullı[79]. Soñra Dervīşāyı sergerdān[80] oldı. Dervīşāyı bu Daġustān-

25b

(1) daki işlerün[81] yaẖşı yamanı [hamı][82] Ummü' l-Muʾmināta bildürdi. Dėdi, [Ezel][83] Nūşerevān
(2) devrinde bu ḥammām suyın yaẖşıluġun ẖeber [eşitdi][84]. Soñra Şāh Bānı diyen bir kişi
(3) özünün vārişinden[85] on nökeri ilen gönderdi, geldi, Daġustānı aẖtardı[86]. Āẖır
(4) suyı{n}[87] tapuldı[88]. Baẖtı, yaẖşuluġı gördi, qayıtdı, getdi. Bu ẖeber⟦i⟧[89] Anūşrevāna
(5) verdi. Soñra Nūşrevān ṭamaʿ eyledi. Soñra bu Şahbānıya Fārsi velāyetinden[90]
(6) gelen kişilerden altmış ev verdi. Üç yüz qoşun[91] ādam verdi. Dėdi ki get,
(7) o su[92] üste ḥammām qayur[93]. Ḥammām üste ẖarc qoy. Özler bir yaẖşı yerde kenti

76 Tak też w KA2 (29b:14); az. (← ar.) *ziyafət* 'uczta, bankiet' (Ə 164), tur. (← ar.) *żiyāfet* 'feast, banquet; dinner party' (NR 1288), czyli 'przyjęcie, uczta, bankiet; obiad dla gości'; z czasownikiem posiłkowym *eyle-* może znaczyć zarówno 'ucztował', jak i gościł, zob. znaczenie *ziyafət* 'qonaqlıq', a więc 'gościna' w (ƏFS II 463).

77 KA2 *ḥalālı* (29b:15); az. (← ar.) *halal* '1. dozwolony. 2. uczciwie nabyty' (Ə 374).

78 KA2 *adun* (29b:16).

79 KA2 *Uẖtulı* (29b:15), zob. też w KA2 postać *Aẖtullu* (30b:18) i *Aẖtıllu* (31a:11); dopisek ołówkiem po polsku na marginesie obok rządków 11–12, ale odnoszący się do nazwy *Uẖtullı* w rządku 14: *Ocht siostra poarabsku*; tak też wyjaśnia to AN-B w DIS (72) *Achty lub Uchty, to jest siostrzany*; jest to etymologia ludowa wyjaśniająca nazwę miejscowości z ar. *uẖt* 'siostra' (W 9), przy czym forma w KA1 bardziej tu pasuje z przyrostkiem przymiotnikowym *-lI*; na tym kończy się wersja AN-B w DIS, w której jest jeszcze jedno ostatnie zdanie, mówiące, że od tego czasu rozpowszechniła się wiara Muhammada.

80 Osmtur. (← per.) *sergerdān* '1. whose head turns round, giddy. 2. perplexed, bewildered' (NR 1002), czyli '1. mający zawroty głowy. 2. zdumiony, oszołomiony'.

81 KA2 *işlerden* (29b:17).

82 Rkps hʾamyi, KA2 (29b:17) też błędnie; az. (← per.+az.) *hamı* 'wszystko' (Ə 375).

83 Rkps ʾazul, poprawiono na *Ezel* na podstawie rz. 11, niżej oraz KA2 (29b:17).

84 Rkps błędnie *eşitlidi*, zamiast *eşitildi* 'było słychać', co jednak nie może stać po dopełnieniu bliższym *yaẖşıluġun* 'dobro-3POSS-ACC'; najlepiej byłoby to *suyın yaẖşıluġu eşitildi* 'słychać było o tym, jak dobra jest woda'; KA2 bardziej prawidłowo *eşitdi* (29b: 18).

85 KA2 *öz vārişlerden* (29b:18).

86 Az. *axtar-* 'szukać, poszukiwać' (Ə 43).

87 Tak też w KA2 (29b:19).

88 Az. *tapıl-*, kum. *tabıl-* 'znaleźć się, znajdować się' (Ə 326, B 298).

89 Tak też w KA2 (29b:20).

90 KA2 *Fārs vilāyetden* (29b:18).

91 Az. *qoşun* '1. wojsko, zastęp. 2. wojskowy' (Ə 111).

92 Rkps suvy, a więc możliwy też odczyt *suyı* 'woda-3POSS'.

93 Az. *qayır-* '1. robić, wykonywać. 2. naprawiać' (Ə 85).

(8) salub otur, dėdi[94]. Ondan soñra bu Şahbānı bular⟦ı⟧[95] alub geldi. Ḥammām
üstinde
(9) oturdı. Ḥammām qayurdı. Min beş yüz qızıl qalʿa pūlı[96] çıḫaran oldı. Özler
(10) geldi. Burda kenti saldı[97], oturdı[98]. Çoḫ zamānlar keçdi. Ḥammām ḫa-
rac[99] özi
(11) içün apardı[100]. Ezel[101] Nūşerevān ʿĀdil degüldi[102] idi. Bu ḥammām⟦ı⟧[103] qa-
yurub
(12) otuz yıldan[104] soñra Nūşerevān ʿĀdil oldı. Olandan[105] soñra bu Dağustān-
(13) daki yaḫşı ādamlar gelib ḥammām üste yıġılub[106] müşāvire eyledi. Ondan
gelib Şahbānıya
(14) ʿarżı[107] eyledi. Dėdi, ey Şahbānı, bizim Dağustān bir maşaqqat[108] yerdür.
Bizden

26a

(1) bu ḥammām ḫarcı [çıḫarsan][109] bizim ḥākimisen. Sen gedib[110] Nūşerevān
ʿĀdilden bizim içün
(2) bu ḥammām ḫarcdan al götür. Maġa ruḫṣat alun dėdi, eger özi ʿādil ise. Bele
(3) diyenden soñra bu söz Şahbānıya ḫoş geldi. Bularun ḥālına[111] baḫub o za-
(4) mānda Nūşerevān ʿĀdil Ādirbaycānda idi. Soñra Şahbānı özünün oġlı
(5) Şāh Ḥasan⟦ı⟧ gönderdi[112]. On beş nökeri ilen bele getti. Bir ay qaldı. Bir ay-
dan soñra

94 10a:2 *salub oturdıydı*.
95 Tak też w KA2 (30a:2).
96 *qızıl qalʿa pūlı* ‘czerwonych miejskich pieniędzy’.
97 KA2 *Bu Uḫdı yerinde kend saldı* (30a:3).
98 Zamiast tego zdania w KA2 *Bu Uḫdı yerinde kend saldı* (30a:3–4) ‘Zbudowali miasto w tym miejscu Uchd’.
99 KA2 poprawniej: *Ḥammām ḫarcı* (30a:4).
100 Az. *apar-* ‘zabierać, zawozić, wywozić’ itd. (Ə 35).
101 Az. (← ar.) *əzəl* ‘początek; najpierw, początkowo’ itd. (ARL II 143).
102 KA2 *Ezel Nüşerevān* (wokalizacja niepełna) *idi. ʿĀdil degüldi* (30a:4–5); chodzi o to, że początkowo władca nosił imię Anuszyrwan, a Sprawiedliwym zaczęto go nazywać później.
103 Tak też w KA2 (30a:5).
104 KA2 *yıldan* (30a:5).
105 Tak też w KA2; lepiej byłoby *Bele olandan* (30a:5).
106 Az. *yığıl-* (Ə 194), kum. *ğiyïl-* (B 142) ‘zbierać się’; tur. *yığıl-* (TS 2177) ma nieco inne znaczenie ‘1. nagromadzić się. 2. zwalić się’.
107 KA2 *ʿarż* (30a:6).
108 Zob. przypis przy 26b:1
109 Rkps *çıḫmazsan*; poprawiono na podstawie KA2 (30a:7).
110 KA2 *gidib* (30a:8).
111 Az. *hal(ına)* ‘położenie, stan’ itd. (Ə 374).
112 Tak też w AN-A, gdzie syn Szah Bany wysyła swego syna, podanego w piśmie cyrylickim jako *Šah-Asan* (DIS 68–69); znów mamy brak koniecznego wykładnika biernika, powinno być *Ḥasanı*, tak też w KA2 (30a:10).

(6) ḫarcdan al⟦ub⟧ götürdi[113]. Geldi. Bele olandan soñra on beş yıldan Şahbānı öldi[114].
(7) Şāh Ḥasan sulṭānluġ eyledi. On iki yıl qaldı[115]. Soñra öldi. O zamānda Ḫāqān
(8) melʿūn gelib Derbendiġe girdi. Ḫāqānun öz evlādından getürdi. Samsām adlu
(9) bir kişi getürüb o şehire qoydı[116]. Emir Kāġ⟦ı⟧dan[117] vezīr eyledi. Emir Kāġı aşlı Şām
(10) ehlidür[118]. Sanbūr[119] çayun o yüz[ün]de bir şehir saldı. Onun begleri Qızlardan[120] getürdi.
(11) Adı Tarşādur[121]. Samsām içün kömekdür[122]. Samsāmun qaşdı oldı meni mundan
(12) [çıḫara][123]. Men Tarşā beglere üç min qızıl Samsāmdan bey-ḫeber verdim[124], qutardum. {Durub}[125]
(13) dedi. Samsām ilen çoḫ ʿadāvet [oldı][126], dėdi. Samsām pādışāh gelib üç kerre
(14) bizi qalābendi eyledi[127]. Bir kerre gelib şehir qabaġında[128] oturdı. Bir ay oldı. Sular

---

113 Tak też w KA2 (30a:11); czasownik główny *al-* w postaci współczasownikowej *alı* i *alıb* może być skrócony, ale przed następującymi czasownikami posiłkowymi: *alıb ket-* > *äket-* ‘zanosić, zabierać’, *alıb kel-* > *äkel-* ‘przynosić’, *alıb bar-* > *apar-* ‘zanosić’, jednak takie skrócenie przed *götür-* jest nieznane.

114 Tak też w AN-A (DIS 69), Szychsaidow obliczył, że śmierć Szah Bany nastąpiła ok. 576 r. (DIS 72).

115 Tak też w AN-A (DIS 69), Szychsaidow obliczył, że szach Hasan panował do ok. 588 r. (DIS 72).

116 AN-A ‘jednego ze swoich emirów o imieniu Samsam z grupą ludzi’ (DIS 69).

117 KA2 *Emīr Kāġıdan* (30a:14); tak też AN-A, która mówi, że „*emir Kagi*” pochodził z Damaszku (DIS 69).

118 KA2 *ehl-i Şāmdur* (30a:14–15).

119 KA2 *Sānbūr* (30a:15), rzeka *Samur*.

120 *Kizlar* występuje jako nazwa obwodu (DIS 69).

121 Rkps *Turşādur*, tak też dalej; poprawnie w KA2 *Tarşā* (30a:15); podobnie DIS (69), które podają, że miasto Tarsa zostało wybudowane na lewym brzegu rzeki Samur, jako gród wspomagający Samsama; rzeka *Sanbūr* to właśnie dzisiejsza Samur, w części biegu stanowiąca granicę między Azerbejdżanem i Dagestanem, czyli Rosją; nazwa raczej bez związku z per. *Tarsā* ‘Christian; a worshipper of fire’ (S 294), czyli ‘chrześcijanin; czciciel ognia’.

122 Az. (← per.) *kömək* ‘pomoc’ (Ə 214).

123 Rkps çuvḫarah, podobnie w KA2 (30a:17); zdanie *Samsāmun qaşdı oldı meni mundan [çıḫara]* ‘Samsam zamierzał mnie stąd usunąć’ ma nieturkijską budowę z *çıḫara* jako orzeczeniem zdania podrzędnego w formie oddającej subiunktyw (tryb łączący); można by je zmienić na *Samsāmun qaşdı oldı meni mundan [çıḫarma]* ‘Samsam zamierzał mnie stąd usunąć’, ale zdań celowych z -mA nie ma w KD.

124 KA2 *yetirdüm* (30a:17).

125 Tego wyrazu i {*Durub*} nie ma w KA2.

126 Rkps *eyle*, co jest dziwne; poprawiono na podstawie KA2 *Bizim Samsām ile çoḫ ʿadāvet oldı* (30a:17–18) ‘My długo byliśmy z Samsamem we wrogich stosunkach’.

127 Por. az. *qalabənd* ‘1. uwięziony w twierdzy. 2. winny’ (ARL III 20) + *eyle-* ‘oblegać’, DIS (69) także mówi o trzech oblężeniach Samsama.

128 *şehir qabaġında* można objaśnić na dwa sposoby, a) ‘przed miastem’, zob. az. *qabaq* ‘przed’ (Ə 82) i b) ‘w bramie miasta, u bramy miasta’, zob. kum. *qabaq* ‘brama’ (B 175).

26b

(1) kesildi. Maşaqqatlıġ[129] çekdi. [Aradaki][130] çaydan suyı getürdi. Āḫır özi
(2) qayıtdı.
(2) Biz dağdan [yerişirken][131] küçe qayurdı çay qıraġına su getürmeġe. Üç ay
(3) tamām oldı. Ondan soñra bir kerre gene geldi. Altı ay oturdı. Bize qayġu
(4) oldı[132]. Gene getti. Soñra üç yıldan gene oḫardan[133] gelib ḥammām üstinde
oturdı.
(5) Yeddi yıl qaldı[134]. Ḥammām ḫarāc kesildi. [Aḫtı][135] suları [qayıtmadan][136]
kesildi. Çarā[137] üzüldi[138].
(6) Āḫır {biz} Tarṣā[139] begler⟦i⟧ getürdi ve Ruṭūldan ve Cınıqdan ve Rufūfdan
yaḫşı igid
(7) ādamlar getürdi, saḫladı[140]. Yeddi ay daʿvā eyledi. Çoḫ ādamlar qırıldı. Mėnim

---

129 Rkps *muşaqqatlıġ*, zob. az. (← ar.) *məşəqqət* ‘trudność, kłopoty, męka, udręka’ (Ə 245), tur. (← ar.) *meşekkat* ‘hardship, trouble, suffering’ (NR 764), czyli ‘trudność, kłopot, cierpienie’, stąd ~ *çek-* ‘męczyć się, mieć trudności, mieć kłopoty’, por. 25b:14.

130 Rkps âardi kiy, KA2 (30a:19) ˈardakyi, a więc chyba *ardaki*; zapewne chodzi o rzekę Samur, por. wyżej *Sanbūr*, jak w DIS (69), o której autor pisze, jako *aradaki* ‘pośrednia’, więc taką poprawkę można przyjąć; zob. lezgińską nazwę tej rzeki *Kulan vacʿ*, która ma znaczenie ‘rzeka środkowa’ (DIS 72).

131 Rkps bir yaşir kan, ale w KA2 (30a:20) jest poprawnie, choć trochę dwuznacznie napisano *yerişirken*, czyli odmiankę tur. *erişirken* ‘podczas gdy nadążaliśmy’, por. tur. *eriş-* ‘1. to reach, to arrive (at); to attain. 2. to mature’ (NR 345), czyli ‘1. dochodzić, przybywać. 2. dojrzewać’, używanego też w znaczeniu *yetiş-* ‘zdążać, nadążać’ (Derleme XI 4252).

132 Rkps ˈuvlidiy.

133 Tak też KA2 (30b:1), zob. dial. az. *ōxar* ‘szybko, szybkość’ (ADL II 427), więc być może ‘prędko’ lub – co bardziej pasuje – ‘nagle’.

134 KA2 *oturdı* (30b:2) ‘mieszkał, *dosł.* siedział’.

135 Rkps az. *arḫa* ‘tył, plecy’, co być może należy poprawić na *arḫ* ‘kanał; rów melioracyjny’ (Ə 38); KA2 (30b:2) brak; AN-A ‘dostarczanie wody z rzeki Achty było niemożliwe’ (DIS 69), czyli tu chodzi o rzekę *Aḫtı* lub *Aḫtıçay* (DIS 72).

136 Rkps *quyumadı*, ale takiego czasownika nie ma, zob. podobny kum. *quy-* ‘lać, nalewać’ (B 204); rzadki az. *quyla-* ~ *quyula-* ‘zakopywać’ (ARL III 130 i 232) też nie pasuje; KA2 (30b:2) *qaytmadan*; poprawka na *Arḫ suları quyuları kesildi* ‘woda w kanale, studnie wyschły’ też nie jest najlepsza.

137 Zob. az. (← per.) *çarə* ‘sposób, wyjście, rozwiązanie’ (Ə 389), co pasowałoby do poprawionego czasownika *üzül-*, zob. przypis niżej, ale w per. pisze się on *čāre* (S 385), chyba że przyjąć per. *čarā* ‘wypas’ (S 389), co jednak tu nie pasuje.

138 Tur. i az. *üzül-* ‘1. to be worn out. 2. to be weakened by illness. 3. to be sorry or worried’ itd. (NR 1213 i Ə 354), czyli ‘1. znaszać się, niszczyć się. 2. być osłabionym przez chorobę. 3. być zmartwionym lub zatroskanym’ nie pasuje tu, natomiast kum. *üzül-* w znaczeniu ‘wyczerpywać się’ (B 336), podobne do wcześniejszego *kesil-*; AN-A podaje nieco inaczej, a mianowicie, że pierwsze oblężenie trwało miesiąc, drugie sześć miesięcy, a trzecie siedem lat (DIS 69).

139 Rkps *Turṣā*.

140 Zdanie *Āḫır {biz} Tarṣā…* powinno brzmieć albo bez *biz* ‘my’, wówczas podmiotem domyślnym jest Derwiszaj, jak w AN-A, albo czasowniki orzeczenia powinny mieć postać *getürdük, saḫladıq* ‘przeprowadziliśmy, zostawiliśmy’; błędnie też w 30b:3–4 *Āḫır biz Tarṣā begler getürdi ve Ruṭūldan ve Cınıqdan ve Rufūfdan yaḫşı igid ādamlar getürduḫ, saḫladuḫ*; podane trzy miejscowości występują też w AN-A, w tłumaczeniu rosyjskim podane jako *Rutul, Džinik* i *R.fūq* (DIS 69); o *Ruṭūl* zob. przypis do 13b:7; *Cınıq* to *Džinih* (Dżiniy), miejscowość w rejonie rutulskim (DIS 73); *Rufūf* miejscowość nieznana; dwie litery w *Rufūq* są jednakowe i mogą być czytane jako *Rufūf* i *Ruqūq*, ale raczej nie *Rufūq*, jak w DIS.

(8) bir oġlı⟦m⟧ öldür⟦ül⟧di[141]. Adı ʿĀdil Qāsım idi. Soñra Samsām qaçub Şiyẖ
(9) Süleymān kendine[142] girdi. ʿAskerden min beş yüz ādam sana gelmedi. Bizden yüz
(10) elli ādam sana gelmedi. Samsām getti öz şehirine. Tarṣā begler⟦i⟧[143] gönderdüm öz kendine.
(11) Ruṭūldan ve Cınıqdan ve Rufūfdan gelen ādamlar⟦ı⟧[144] gönderdüm öz kendlerine[145]. Bele
(12) olandan soñra Samsām yavaş oldı. [Bize faraġat][146] oldı. Qaldı. On beş
(13) yıl oldı. Ondan soñra Samsām bu acuġılan[147] özünün ʿaskeri gizlince ḫāžır
(14) eyleyüb bir gece gedib Tarṣā beglerün [kendini][148] çapub o kend⟦d⟧e[149] olan begleri öldürib

27a

(1) mālı ẖeznesi[150] yesīri apardı. Kendi ẖarāb eyledi. Bele olandan soñra doqquz yıl
(2) qaldı. Ondan soñra Abū Müslim geldi. O Samsāmun acuġından mende möḫkem oldı.
(3) Şiyẖ Şāhburuzı da Emir Kāġı da möḫkem eyledi⟦m⟧[151]. O ḫālda gelibsen. Çıẖdı. Sen
(4) gelenden soñra işler bele oldı deyib iẖtilāt eyledi[152]. Ummü' l-Muʾmināt bu iẖtilāt⟦ı⟧[153]
(5) bir kaġıẕda[154] yazub gönderdi Abū Müslim içün Derbendüġe. Ondan soñra

141 Zdanie niepoprawne gramatycznie, tak też w KA2 (30b:4); inna możliwość korekty to *Mėnim bir oġlı⟦mı⟧ öldürdi* 'Zabił jednego z moich synów'; AN-A mówi o tym, że Derwiszaj w walkach stracił syna, podając jego imię jako *Šah-Kasim* (DIS 69).

142 Tak też w KA2 (30b:5); dopisek ołówkiem po polsku do rządków 8–9 odnoszący się do postaci Şeyẖ Süleymān: *szych Sulejman familia dzis Pirkiend, wieś Szych Sulejman i Szahburuz zrozmaitych familij*; AN-A mówi o klęsce i wycofaniu się Samsama, ale nie podaje, dokąd się wycofał; az. *kənd* 'wieś, osada' (Ə 206).

143 Rkps *Turṣā*, jak poprzednio, tak też dalej w KA1; *i* uzupełniono na podstawie KA2 (30b:6).

144 Tak też w KA2 (30b:7).

145 Rkps *kendelerine*.

146 Rkps *biz farīqat*, tak też w KA2 (30b:8); az. *farağat ol-* znaczy to samo, co poprzednie *yavaş ol-* 'być spokojnym, cichym; uciszyć się, uspokoić', por. *farağat* '1. spokojny, posłuszny. 2. pokorny' itd. (ARL II 155).

147 KA2 *acıġılan* (30b:8); por. az. *acığla* 'na złość, na przekór' (Ə 45).

148 Rkps kaydiniy, KA2 (30b:9) prawidłowo *kendini*.

149 Tak też w KA2 (30b:9).

150 Az. (← ar.) *xəzinə* 'skarb, skarby; skarbiec' (ARL II 473), tur. (← ar.) *hazīne* '1. treasure. 2. public treasury, exchequer, treasury' (NR 470), czyli '1. skarb. 2. skarbiec, skarbnica, ministerstwo skarbu'.

151 Uzupełniono na podstawie KA2 (30b:12).

152 W KA2 (30b:12) słów *dėyib iẖtilāt eyledi* brak.

153 Tak też w KA2 (30b:13).

154 Az. (← per.) *kağız* '1. papier. 2. pismo' (Ə 201); w innym miejscu (KA2 30b:13) *kaġaz*.

(6) Abū Müslim dedi, ḫoş ḥāl olsun Dervīşāya. Gene ʿAbdullāhi gönderdi. Muʾminātun
(7) yanına geldi. ʿAbdullāhi ḫoş iḫtilāt eyledi. Dervīşāyı[155] Ruṭūldaki pek ādam-
(8) lar ve Cınıqdaki pekler ve Rufūfdaki pek ādamlar çaġurub getürdi. ʿAbdullāhi bulara
(9) dedi, Abū Müslim, size çoḫ duʿā ve selām dedi[156]. [Soñra][157] bu Daġustān ölkeden
(10) ḫarāc alub Dervīşāyı Derbend ḥākimine versün dedi.[158] Derbendi ḥākimi şamḫāla
(11) versün dedi.[159] Ondan soñra ʿAbdullāhi Derbend şehirine getdi. Abū Müslim Qumuq
(12) ve Avār[160] ve Qarāḫ[161] ve Hidāt[162] ve Ṭārġū[163] ve İhrān[164] ve Endirāy ve Gürcüstān ve Erence[165]
(13) [[getdi]][166]. Bularun ḫarcı şamḫāl alsun dedi. Abū Müslim ona iḫtiyār vermişdi, ammā Ḫaydaq

155 Imienia Derwiszaja nie ma w KA2 (30b:15).

156 KA2 *diyer* (30b:17).

157 Rkps *sözün*, co nie pasuje do kontekstu; poprawiono na podstawie KA2 (30b:17) *Soñra sizden bu Daġustān ölkesinden*….

158 Między tym zdaniem, kończącym się na *diyib buyurdı* zamiast *dedi*, i następnym zdaniem w KA2 (30b:18–31a:1) jest fragment zaczynający się od *Ḥisāb tutdı*, a kończący się na *ve Ruṭūllının*, którego nie ma w pierwszej wersji KA1.

159 W KA2 po *versün dedi* (30b:18–31a:1) jest krótki dodatkowy urywek, zaczynający się od *Ḥisāb tutdı* do *ve Ruṭūllının*.

160 *Avār* to nazwa najliczniejszego narodu dzisiejszego Dagestanu; w AN-A zapewne chodzi o miasto *Avār* wspomniane w DN, dzisiejszy *Hunzah* (DIS 34, 58).

161 *Qaraḫ* jest wspomniany w *Tarih Dagestan* ‘Historia Dagestanu’ Muhammada Mułły Rafiego al-Makkiego w tłumaczeniu i wydaniu Szychsaidowa jako „społeczność Karachu” (DIS 102), a objaśniona kraina *Karah* (*Qaraḫ*) wchodzi w XIX w. w okręg gunibski i obejmuje 23 miejscowości, dziś w rejonie czarodyńskim (DIS 108); KA2 *Qırāḫ* (31a:2).

162 KA2 *Hidat* (31a:2); Kazem-Beg podaje z rkpsu petersburskiego ‹hdʿt›, co transkrybuje jako *Hedat* (K 105); może chodzi tu o obwód „Hid”, wspomniany w *Historii Irhanu*, który mieli zamieszkiwać Gruzini (DIS 166).

163 Por. postać *Tarḫu* w KD (2b:2).

164 Dopisek ołówkiem na marginesie po polsku do nazwy İhrān: *Ihran wieś w Tabasaran v Kajdak dziś inne ma miano.*

165 KA2 *Rinciye* (31a:3); być może miejscowość *Ridža* ~ *Ričа* wspomniana w rosyjskim tłumaczeniu *Historii Abu Muslima* (DIS 80), podana w dokładnej transkrypcji jako *Ridžā* ~ *Ričā* ~ *Riččā* (DIS 277), a utożsamiona przez Szychsaidowa z miejscowością *Ričа* (*Čʿār*) w rejonie agulskim (DIS 83); jak podaje wydawca, w napisie z 1241 r. ta miejscowość została zapisana jako „Bab al-kist Ridža”; zmiany fonologiczne z *Rinciye* > *Erence* dają się wytłumaczyć, a mianowicie dodanie samogłoski w nagłosie (proteza lub prosteza) przed *r*- w językach turk. oraz dodanie *n* przed śródgłosowym *c* jest znane.

166 Uzupełniono na podstawie KA2 (31a:3); choć ten czasownik nie pasuje do reszty zdania; zdanie to w KA2 (31a:2–3) jest poprawne i brzmi *Ondan soñra Abū Müslim Qumuqa ve Avāra ve Qırāḫa ve Hidata ve Ṭārġūya ve Ahrāna ve Endereya ve Gürcistāna ve Rinciye getdi* ‘Potem Abu Muslim udał się do Kumuku, Awaru, Kyrachu, Hidatu, Targu, Ahranu, Endereju, Gruzji i Rinci’.

(14) ve Ṭabasarān ve Kübeçi Derbend ḥākimine versün, dedi. Bu üç ölkenün ḫarācın

27b[167]

(1) alub ġāzīlere ve dervīşlere qısmet etsün, dedi[168]. Özünün başı
(2) çıḫaran qadar alsa[169] artuq almasun, dedi. Eger Derbend ḥākimi ʿādil {olsa}
(3) olmasa Derbend ġāziler{e} anı maʿzūl ide çıḫara[170]. Eger Şahbānı[171] üzerine düşmān
(4) gelse yā Şahbānı kāfir üzerine ʿasker ilen[172] getse Ḫaydāq ḥākimi ve Ṭabasarān
(5) ḥākimi güç [yepersün][173]. Derbend ḥākimi [Derbendi][174] saḫlasun, ʿasker versün
(6) dėdi. Derbend ḥākimi cumʿa namāz⟦ı⟧[175] Ulu Mescid⟦d⟧e[176] imām qılsun[177] dedi. *Temmet ⟦tammā⟧m*.

167 Karta 28a–b jest niezapisana, z numerem 28.
168 KD (13b: 13–14) i KA2 (31a:5) *Bu üç ölkenün ḫarācın alub ġāzilerġe ve dervīşlerġe qısmet etsün deyüb buyurdı*.
169 KA2 *Ḥākim özi baş çıḫaran qadar alsa* (31a:5–6).
170 Ta wersja jest jaśniejsza od KA2 *Eger ʿādil olsa Derbend ḥākimi qoysa…* (31a:6–7).
171 KA2 *Şahbāl* (31a:7), także następne wystąpienia.
172 KA2 *üstüne ʿaskeri ile* (31a:9).
173 Rkps yayiyr lasvun, poprawiono na podstawie 31a:8 *yepersün* ‘niech wyśle’; czasownika *yeper-* < *yiber-* nie znają języki płd.-zach. turk., natomiast jest on powszechny w językach płn.-zach. turk., np. kum. *jiber-* ‘słać, wysyłać, posyłać’ (B 157).
174 Rkps *Derbende*, KA2 *Derbend* (31a:9).
175 Tak też w KA2 (31a:9).
176 Tak też w KA2 (31a:10).
177 KA2 *vermesün* (31a:9) ‘niech nie da’, co jest prawidłowe, gdyż zarządca Derbendu miał nakaz bronić tego kluczowego przesmyku.

⟦Kronika achtyńska 2⟧

Choć *Kronika achtyńska* 1 i 2 są bardzo podobne, uznałem za celowe osobno podać i jedną, i drugą wersję z powodu licznych drobnych oboczności oraz po to, by było widoczne, gdzie która wersja jest poprawna, a która zawiera błędy. Natomiast tłumaczenie podaję jedno.

29a

(1) Ummi' l-Muʾmināt Samsām üstüne gitdi. Kele Küre adlu şeher aldı. Yesir eyledi. Bir merclerinde
(2) oturdı. Şehrün ayaġında üç gün qaldı. Soñra Şahbānı maḥālden Dervaşāyı[1] adlu bir kişi
(3) özünün ʿaskeri ile geldi. İkrām eyledi. Ummi' l-Muʾmināt ẖeber[2] aldı. Didi, haralusan, kimlerdensen.
(4) Dervaşāyı, didi. Şahbānı maḥāldendür. Nuşrevān[3] ʿĀdil evlāddandur[4]. Soñra Ummi' l-Muʾmināt
(5) çoẖ şād oldı, muḥabbet eyledi. Soñra Samsām üstüne gitdi. Daʿvā eyledi. Yeddi ay oldı.
(6) Almaġa ʿillāc[5] olmadı. Āẖır qaytdı[6]. Geldi Dervaşāyı. Didi, mene ruẖṣat verse o şehri bir ay

---

1 W KA1 wszędzie wokalizacja *Dervīşāyı*.
2 Rkps ẖabr.
3 W AN-A wydanym w tłumaczeniu rosyjskim (bez tekstu oryginalnego) pojawia się rok 560 po Chr., stąd autorzy ustanawiają datę na 561 r. (DIS 68, 72).
4 Zwraca uwagę pomijanie wykładnika 3 os. lp. dzierżawczości, jak w trzech dzisiejszych kipczackich językach Kaukazu: kumyckim, bałkarskim i karaczajskim; por. KA1 *muḥalindendür* 'z dzielnicy...' i *evlādındandur* 'z dzieci...' (23b:14).
5 Por. KA1 bez podwojenia *ʿilāc* (24a:2).
6 Rkps qayatdyi, tak też w 29b:19 i 30a:19.

(7) vaʿdāsında men aluram inşā'llāhu. Soñra ona ruḫṣat verdi, Dervaşāyı getdi Şeyḫ Şāhburẕı
(8) obasına. Onı yine[7] geñeş itdi. Emīr Kāġınun yanına giẕlince ḫeber yolladı, getürdi, iḫtilāt
(9) eyledi. Emīr Kāġı Samsāmun vezīr[i]dür[8]. Emīr Kāġı Dervaşāya didi, sen get, Ummü' l-Muʾminātdan altı
(10) min yaḫşı igitlerden cumʿa gece şehrün qapusına gel, didi. Bele diyüb gönderdi. Emīr Kāġı öz
(11) [şehrine][9] gitdi. Ondan öz qavmi qardaşı āşnāsına dil ögretti, dönderdi, möḥkem eyledi. Soñra
(12) Dervaşāyı getdi, bu ḫeber[[i]] verdi. Ummü' l-Muʾmināt şād ḫurrām oldı. Özünün ʿaskerden yaḫşı
(13) igid ādamlar seçib altı min ādam Dervaşāya verdi. Dervaşāyı cumʿa gecesi bu ʿaskeriyle[10] Samsāmun
(14) şeher qapusına gitdi[11]. Onda tüfeng [attı][12]. Ḫeber eyledi. Şeherdeki dil veren ādamlar Musurmān olan kişiler
(15) gelib qapu açıldı. Emīr Kāġı on ādamıyla Samsāmun evine girdi. Samsāmı öldürdi. Başı kesildi. Ondan
(16) soñra Dervaşāyı geldi. Divān ḫāne[ye] çıḫdı. Şeherdeki yaḫşı ādamlar geldi. Musurmān olan kişiler selām eyledi.
(17) Musurmān olanun mālı ve mülki verdi, olmayanun özler öldürdi. Mālı aldı, uşaġları yesir eyledi. Bėle[13]
(18) olandan soñra birde Dervaşāyı, birde Emīr Kāġı, birde[14] Şeyḫ Şāhburuẕı iki nöker Muʾminātun nökerler[[in]]den alub

29b

(1) Derbendeġa[15] geldi. Abū Müslimġe selām eyledi. Durdı. Ordan geldi. İki nöker Samsāmun şehrün almaġun
(2) ḫeber bėle bėle deyüb[16] verdi. Soñra Abū Müslim bulardan ḫeber aldı, dedi[17], kimlerdensiz? Dervaşāyı ḫeber

7 KA1 *Onı nen* (24a:5) 'z nim'; być może użycie *yine* jest błędem zamiast *nen*.
8 KA1 *veziridür* (24a:6).
9 Rkps *şihrine*.
10 Koniec wyrazu zamazany, jakby błędnie zapisane ʿaskariy lar.
11 Trzy pierwsze wyrazy w tym rządku i dwa dalsze w środku są niewokalizowane.
12 Rkps *atladı*; KA1 *toldı* (24a:13).
13 Rkps błędnie *bile*.
14 *Birde…*, *birde…*, *birde* należy rozumieć jako *biri…*, *biri de…*, *biri de* 'jeden…, drugi…. trzeci…'.
15 Celownik w postaci *-ġā*.
16 Rkps *bile bile*, *deyüb* bez wokalizacji; KA1 prawidłowo *bele dėyüb verdi* (24b:7–8).
17 Rkps daidyi.

(3) virdi, dedi bu Emīr Kāġıdur, Samsāmun vezīr⟦i⟧dür[18]. Samsāmun baş kes{il}
en budur[19]. Bu Şeyẖ Şāhburzı-
(4) dur. Aşlı Mekkelüdür. Qureyşilerdendür[20]. Emīr Kāġı ilen sözi birdür. Menim
adı⟦m⟧ Dervaşāyıdur. Aşlı⟦m⟧ Nūşrevān
(5) qabīledendür. Şāh Banı maḥāldendür[21]. Şāh Ḥasanun oġlıdur. Bėle[22] diyen
soñra ʿAbdullāh diyen bir kişini
(6) çaġurdı, götürdi. Didi, Ey ʿAbdullāh, menim bacı⟦m⟧[23] Ummü' l-Muʾmināt
üç yüz [eşrefī][24] kebīne salub bu kişiye nikeẖ[25] eyle-
(7) megün vekillügi sene verdüm diyüb gönderdi. Bular gitdi Muʾminātun yanına.
Abū Müslim diyen sözler Muʾmināta
(8) didi[26] ẖeber verdi. Bėle bėle diyüb qandurdı. Ummü' l-Muʾmināt rāżı oldı.
Olandan soñra Samsāmun ādam-
(9) lar⟦ın⟧dan beş ādam qaçub qutarmışdı. Olar gelib Şeyẖ Şāhburzun obasına
on⟦un⟧[27] oġlı[ını] da öldürdi.
(10) İki qız apardı, mālı apardı[28]. Bir oġlı ile bir arvād[29] qaçub qutardı. Muʾminātun
yanına geldi. Şeyẖ Şāh-
(11) burẕı gelenden soñra olar{dan} qorẖub Samsāmun şeherden otuz evi
Muʾmināt alub apardı. [Qureyşi][30]
(12) obasına [binā][31] saldı. Şāhburẕı[32] anıçün deyiller. Odan soñra Emīr Kāġı bu
şehrün [böyüklüġi][33] virdi.
(13) Şehrün adun qoydı Emīr Kāġı. Kele Küre, [Qureyşi] obası Emīr Kāġı neçün
dedi. Bėle diyüb Ummü' l-Muʾmināt
(14) Dervaşāyı ilen gitdi. Özünün ʿaskeri ilen bėle anun evine düşdi, qonaġ oldı.
Żıyāfe eyledi. Üç

18 KA1 prawidłowo *vezīridür* (24b:9).
19 Zdanie niepoprawne gramatycznie; KA1 poprawnie *Samsāmı öldüren başı kesen budur* (24b:9–10).
20 Wyraz niewokalizowany; powinno być *Qureyş* lub *Qureyşi*, zob. też 30b:19.
21 Podobnie w KA1 (24b:11–12); o ile *Nūşrevān qabīledendür* 'z plemienia Nuszyrwana' i *Şāh Banı maḥāldendür* 'z dzielnicy Szah Bany' można uznać za bezwykładnikowy związek dzierżawczy typu kumyckiego i karaczajsko-bałkarskiego, to formy *adı* zamiast *adım* i *aşlı* zamiast *aşlım* 'moje pochodzenie' należy uznać za niepoprawne.
22 Rkps *bile*.
23 KA1 *bacım* (24b:14) 'moja siostra', zob. az. *bacı* 'siostra' (Ə 53).
24 Rkps aşar fiyl, por. KA1 *eşrefilen* (24b:14).
25 Za az. (← ar.) *nikaḥ* 'ślub, umowa ślubna' (Ə 267), por. osmtur. (← ar.) *nikāḥ* ~ *nikaḥ* 'ts' (NR 883).
26 Lub *dedi*, brak wokalizacji.
27 Poprawiono na podstawie KA1 (25a:5); *on oġlı* to 'dziesięciu jego synów', zaś *onun oġlı* to 'jego syn'.
28 Wyrazów *mālı apardı* brak w KA1 (25a:5).
29 Az. *arvad* '1. żona. 2. kobieta, baba' (Ə 36).
30 Rkps *Qarāyşi* lub *Qarāyış*, tak też dwa rządki niżej.
31 Rkps bny, poprawiono na podstawie KA1 (25a:8), choć tam też zapis z błędem.
32 KA1 (25a:8) *Şāhburuzı daġ* 'Góra Szahburzi'.
33 Rkps *beyüklüġi*, tak też w KA1 (25a:9).

(15) gün qaldı. Üç günden soñra Ummü' l-Muʾmināt nikāḥ eyledi, ḥalālı oldı. Bėle
olandan soñra ʿAbdullāhı Derbendeġa
(16) gönderüb, geldi. Odan soñra adun qoydı Uẖtulı. Soñra Dervaşāyı sergerdān
oldı. Dervaşāyı bu Daġustān-
(17) daki işlerden yaẖşı yamanı [hamıdan][34] ẖeber verdi, bildürdi. Ummü'
-l-Muʾmināta dedi ki, ey Ummü' -l-Muʾminät Ezel Nūşrevān
(18) devrinde bu ḥammām suyın yaẖşıluġı ẖeber eşitdi. Soñra Şāh Bānı diyen bir
kişi öz vārişlerden on nöker ilen
(19) gönderdi, geldi, Daġustānı aẖtardı. Āẖır suyı{n} tapuldı. Baẖtı yaẖşıluġı gör-
di, qaytdı, getdi.
(20) Bu ẖeber⟦i⟧ Nūşrevāna verdi. Soñra Nūşrevān ṭamaʿ eyledi. Soñra bu
Şahbānı Fārs (vilāyetden) gelen kişilerden

30a

(1) altımış ev verdi. Üç yüz qoşun [ādam][35] verdi. Didi get, o su üstüne ḥammām
qayur. Ḥammām üstüne ẖarc
(2) qoy. Özler bir yaẖşı yerde kend salub otur, didi. Ondan soñra bu Şahbānı
bular⟦ı⟧ alub geldi. Ḥammām üstünde
(3) oturdı. Ḥammām qayurdı. Min beş yüz qızıl qalʿa pūlı çıẖaran oldı. Özler gel-
di. Bu Uẖdı yerinde kend
(4) saldı. Çoẖ zamānlar geşdi. Ḥammām ẖarcı özi üçün apardı. Ezel Nūşrevān
idi. ʿĀdil
(5) degüldi. Bu ḥammām⟦ı⟧ qayurub otuz yıldan soñra Nūşrevān ʿĀdil oldı. Olan-
dan soñra bu Daġustāndaki
(6) yaẖşı ādamlar gelib ḥammām [üstüne][36] yıġılıb müşāvir⟦e⟧[37] eyledi. Ondan
gelib Şahbānıya ʿarż eyledi. Didi-
(7) ler, ey Şahbānı, bu Daġustān bir maşaqqat yerdür. Bizden bu ḥammām ẖarcı
çıẖarsan bizim ḥākimisen.
(8) Sen gidib Nūşrevān ʿĀdilden bizim için bu ḥammām ẖarcdan al götür. Maġa
ruẖṣat alun didiler,
(9) eger özi ʿādil ise. Bėle diyenden soñra bu söz Şahbānıya ẖoş geldi. Bularun
ḥālına baẖub
(10) o zamānda Nūşrevān ʿĀdil Ādirbiycānda idi. Soñra Şahbānı özünün oġlı Şāh
Ḥasan⟦ı⟧ gönderdi.

---

34 Rkps hʿamdan, por. KA1 (25b:1).
35 Rkps ʾāadim; KA1 (25b:6) prawidłowo.
36 Rkps *üste*.
37 Poprawiono na podstawie KA1 (25b:13); *müşāvir* to 'doradca', zaś *müşāvire* to 'narada', zob. az. (← ar.) *müşavir* i *müşavirə* (Ə 260).

(11) On beş nöker ilen bėle getdi. Bir ay qaldı. Bir aydan soñra ḫarcdan al⟦ub⟧ götürdi[38]. Geldi. Bėle
(12) olandan soñra on beş yıldan Şahbānı öldi. Şāh Ḥasan sulṭānluġ eyledi. On iki yıl qaldı.
(13) Soñra öldi. O zamānda Ḫāqān melʿūn gelib Derbendeġe girdi. Ḫāqānun öz evlādından getürdi.
(14) Samsām adlu bir kişi getürüb o şeh⟦e⟧rde qoydı. Emīr Kāġıdan vezīr eyledi. Emīr Kāġı aşlı ehl-i
(15) Şāmdur. Ondan soñra Sānbūr[39] çayun o yüz[ün]de[40] bir şeher saldı. Onun begleri
(16) Qızlardan götürdi. [Adı][41] Tarşādur[42]. Samsām üçün kömekdür. Soñra Samsāmun qaṣd⟦ı⟧ oldı
(17) meni mundan [çıḫara][43]. Men Tarşā beglere üç min qızıl Samsāmdan beyḫeber yetirdüm. Bizim Samsām ile çoḫ
(18) ʿadāvet oldı. Samsām pāçā[44] gelib üç keren[45] bizi qalābend eyledi. Bir keren gelib şeherün qabaġunda oturdı.
(19) Bir ay oldı. Sular kesildi. Maşaqqatluġı çekdi. Ar⟦a⟧daki çaydan suyı götürdi. Āḫır özi qaytdı, getdi[46].
(20) Biz daġdan bir yerişirken küçe [qayurdı][47] çay qırağına su götürmeġe. Üç ay tamām oldı. Ondan soñra

30b

(1) bir keren gene geldi. Altı ay oturdı. Bize qabūl olmadı[48]. Gene getdi. Soñra üç ilden gene oḫardan
(2) gelib ḥammām üstine oturdı. Yeddi yıl qaldı. Ḥammām ḫarāc kesildi. Suları qaytmadan kesildi. Çarā
(3) üzüldi. Āḫır biz Tarşā begler getürdi⟦k⟧ ve Ruṭūldan ve Cınıqdan ve Rufūfdan yaḫşı igid ādamlar getürduḫ,

38 Tak też w KA1 (26a:6).
39 KA1 *Sanbūr* (26a:10), rzeka *Samur* (DIS 69).
40 Wyraz poprawiony, ale niestarannie i nie w pełni widocznie.
41 Rkps *adun*; KA1 poprawnie *adı* (26a:11).
42 *Tarsa*, nazwa miasta (DIS 69).
43 Rkps çuvḫaʿrah; podobnie w KA1 (26a:12).
44 Por. kum. *pača* ‘król, car monarcha’ (B 258), wyraz przystosowany fonetycznie w przeciwieństwie do postaci *pādışāh* wielokrotnie występującej w tym rkpsie, też w tym samym miejscu w KA1 (26a:13).
45 KA1 *kerre* (26a:13), tak też w następnym wystąpieniu; az. (← ar.) *kərrə* ‘raz’ (Ə 207), lecz zob. dial. az. *kərən* ‘rząd, kolej’ (ADL I 276).
46 Tego wyrazy brak w KA1.
47 Rkps quyuvrdiy, KA1 prawidłowo *qayurdı* (26b:2).
48 KA1 *qayġu oldı* (26b:3–4).

(4) saḫladuḫ. Yeddi ay daʿvā eyledi. Çoḫ ādamlar qırıldı. Mėnim bir oġlı⟦m⟧ [öldürüldi][49]. [Adı][50] ʿĀdil Qāsūm[51]
(5) idi. Soñra Samsām qaçub Şeyḫ[52] Süleymān kendine girdi. ʿAskerden min beş yüz ādam sana gelmedi.
(6) Bizden yüz elli ādam sana gelmedi. Samsām getdi öz şeherine. Tarşā begleri gönderdüm öz kendine.
(7) Ruṭūldan ve Cınıqdan ve Rufūfdan gelen ādamlar⟦ı⟧ gönderdüm öz kendlerine. Bėle olandan soñra Samsām
(8) yavaş oldı. [Bize faraġat oldı][53]. Qaldı. On beş yıl oldı. Ondan soñra Samsām bu acıġılan
(9) özünün ʿaskeri gizlince ḥāżır eyleyib bir gece gedib Tarşā beglerün kendini çapub o kend⟦d⟧e olan
(10) begleri öldürüb mālı [ḫeznesi] yesiri[54] apardı. Kendi ḫarāb eyledi. Bėle olandan soñra doqquz
(11) yıl qaldı. Ondan soñra Abū Müslim geldi. O Samsāmun acıġından mende möḥkem oldı. Şeyḫ Şāhburzı
(12) da Emīr Kāġı da möḥkem eyledüm. O ḥālda gelibsen. [Çıḫdı][55]. Sen gelenden soñra işler bėle oldı.
(13) O kāfiri öldürduḫ diyib bu iḫtilāt eyledi Ummü' l-Muʾmināta. Ummü' l-Muʾmināt bu iḫtilāt⟦ı⟧ bir kaġazda[56]
(14) yaẓub gönderdi Derbendeġa Abū Müslim için. Ondan soñra Abū Müslim didi, ḫoş ḥāl olsun
(15) Dervaşāya. Gene ʿAbdullāh⟦ı⟧[57] gönderdi. Muʾminātun yanına geldi. ʿAbdullāhı ḫoş iḫtilāt eyledi. Soñra
(16) Ruṭūldaki [böyük][58] ādamlar ve Cınıqdaki böyük ādamlar ve Rufūfdaki böyük ādamlar çaġurub getürdi.
(17) ʿAbdullāh bulara dedi, Abū Müslim size çoḫ duʿā selām diyer. Soñra sizden bu Daġustān ölkesinden

---

49 Rkps *öldürdi* 'zabił', tak też w KA1 (26b:8).
50 Rkps *adun* 'imię-3POSS-ACC', KA1 prawidłowo *adı* (26b:8).
51 KA1 *Qāsım* (26b:8).
52 Rkps şapḫ.
53 Zob. przypis do KA1 (26b:12).
54 Rkps ḫazn'asyi yasiryi, zob. wcześniej *yesīr*.
55 Rkps çuḫdyi, KA1 *çıḫdı* (27a:3), ale z niejednoznaczną wokalizacją.
56 Zob. formę *kaġız* w KA1 (27a:5) i przypis.
57 Poprawiono na podstawie KA1 (27a:6).
58 Wyraz wokalizowany jako *beyük*; choć taka forma jest zasadniczo możliwa, gdyż *büyük* < *böyük* < *bedük*, nie jest poświadczona ani w az., ani w tur., więc zapewne trzeba ją uznać za błędną; co więcej, w odpowiednim miejscu w KA1 (27a:7) jest *pek* 'wielmoża, pan, bek', tak też dalej (*pekler*), więc może ten wyraz jest właściwy.

(18) ẖarāc Dervaşāyı alub Derbend ḥākimine versün diyib buyurdı. Ḥisāb tutdı. Aẖtullu[nın] doqquz
(19) pārelü Kele (Küre) ilen Emīr Kāġı[na] [Qureyşi][59] obası birdür ve maḥāl-ı Cınıq birdür ve Ruṭūl birdür ve Rufūf birdür

31a

(1) diyib buyurdı. Aẖtıllunun mülk çapsar[60] qoydı Emīr Kāġ[ına] ve Ruṭūll[ına]. Ondan soñra
(2) ʿAbdallāh Derbend şeherine[61] getdi. Ondan soñra Abū Muslim Qumuqa ve Avāra ve Qırāẖa ve Hidata ve
(3) Ṭārġūya ve Ahrāna ve Enderāya ve Gürcistāna ve Rinciye getdi. Bularun ẖarcı şamẖāl alsun
(4) dedi. Ona iẖtiyār vermişdi, ammā Ḫaydāq ve Ṭabasarān ve Kübeci Derbend ḥākimine virsün,
(5) dedi. Bu üç ölkenün ẖarācı[[n]][62] alub ġāzīlere ve devrişlere[63] qısmet etsün, dedi. Ḥākim
(6) özi baş çıẖaran qadar alsun artuq almasun, dedi. Eger ʿādil olsa Derbend ḥākimi
(7) qoysa, ʿādil olmasa Derbend ġāzīler anı maʿzūl ide çıẖara. Eger şahbāl üzerine düşmān
(8) gelse yā şahbāl kāfir üstüne ʿaskeri ile getse Ḫaydāq ḥākimi ve Tabasarān ḥākimi güc yepersün.
(9) Derbend ḥākimi Derbend[[i]] saẖlasun, ʿasker{e} vermesün, didi. Derbend ḥākimi cumʿa namāz[[ı]]
(10) Ulu Mescid[[d]]e imām olub qılsun, didi.

59 Rkps *Qurış*.
60 Brak w KA1; ten wyraz pochodzenia mongolskiego zaświadczony jest najbliżej w języku nogajskim jako *yapsar* ‘granica’ itd. (Baskakov 1963: 466).
61 Rkps pierwsze trzy wyrazy niewokalizowane.
62 Poprawiono na podstawie KA1 (27a:14).
63 Przestawka z *derviş* < *dervīş* ‘derwisz’.

Tłumaczenie *Kroniki achtyńskiej* na język polski[1]

23b

...
(9) ... Potem (10) Umm al-Muminat wyruszyła na Samsama. Zajęła miasto Kele Küre. Wzięła niewolników i (11) uprowadziła ich. Zajęła miejsce na błoniach i obozowała[2] trzy dni u krańców miasta. (12) Potem do miejsca Szah Bany nadciągnął Derwiszaj ze swym wojskiem. Oddał cześć. Umm al-Muminat spytała, „Skąd pochodzisz, kim jesteś?" (13) – „Z Szah Bany", odpowiedział. „Jestem potomkiem Adila Anuszyrwana". Po tych słowach

24a

(1) bardzo się ucieszyła i miło z sobą porozmawiali. Następnie ruszyła na Samsama. Walczyła. (2) Trwało to siedem miesięcy. (Miasta) nie udało się zająć. W końcu odstąpiła. Przyszedł Derwiszaj i (3) powiedział, „Pozwól mi, a ja zajmę to miasto w miesiąc". (4) Pozwoliła. Derwiszaj udał się do obozowiska Szejcha Szahburziego. (5) Naradzali się. Potajemnie wysłali wiadomość do Emira Kagi. Rozpoczęli rozmowy. (6) Emir Kagi był wezyrem Samsama. Powiedział do Derwiszaja, by ten (7) poszedł do Umm al-Muminat i wziął od niej sześć tysięcy dziarskich ludzi oraz podszedł z nimi w noc piątkową[3] (8) pod bramę miasta. Tak powiedziawszy, odesłał go. Emir Kagi wrócił do swego miasta. (9) Tam wyjaśnił wszystko swym krewnym i bliskim, przyjaciołom, nawrócił ich i (10) umocnił. Po tym Derwiszaj poszedł i powiadomił o tym Umm al-Muminat. Wówczas (11) ona uradowała się i rozweseliła. Spośród swoich żołnierzy wybrała junaków i wysłała sześć tysięcy wojska (12) do Derwiszaja. Derwiszaj zaś w noc piątkową stanął z tym wojskiem u wrót (13) miasta

---

1 Ponieważ obie wersje kroniki są co do treści prawie jednakowe, podaję wspólne tłumaczenie dla obu. Różnice podano w przypisach.

2 Dosł. 'została; przebywała'.

3 Rkps *cumʿa gece*; należy zwrócić uwagę, że u muzułmanów piątek zaczyna się w czwartek o zmierzchu i kończy się w piątek o zmierzchu.

Samsama. Nabito broń. Dano znać. (14) Ci muzułmanie z miasta, którzy ich naprowadzili, podeszli i otworzyli bramę[4]. Emir Kagi z dziesięcioma towarzyszami

24b

(1) wszedł do domu Samsama. Zabił go, jego głowa została ucięta. Potem (2) przyszedł Derwiszaj. Wszedł do sali monarszej. Nadeszli znamienici mieszkańcy miasta. Muzułmanie (3) pozdrowili go. Dał muzułmanom dobra i posiadłości, a tych, którzy nie byli (4) muzułmanami, zabił. Przejął ich dobra, a synów wziął do niewoli. Gdy to się wydarzyło, (5) Derwiszaj, Emir Kagi i Szejch Szahburzi, wziąwszy dwóch dworzan (6) Umm al-Muminat[5], udali się do Derbendu do Abu Muslima. Pozdrowili go[6]. (7) Gdy powstał, dwaj dworzanie przekazali wieść o zajęciu miasta Samsama. (8) Abu Muslim, gdy wysłuchał wiadomości, spytał, kim są. Derwiszaj (9) odparł, że ten jest Emir Kagi, wezyr Samsama, że on jest tym, (10) który go zabił i odciął mu głowę. Ten zaś to Szejch Szahburzi, z pochodzenia (11) Mekkańczyk, z Kurejszów. Jego słowa są takie same jak słowa Emira Kagi. Ja zaś (12) nazywam się Derwiszaj. Jestem z rodu Anuszyrwana, z miejsca zwanego Szah Bany. Synem szacha (13) Hasana. Po tej mowie Abu Muslim wezwał człowieka o imieniu Abdullah. (14) Powiedział, „Hej, Abdullahu, powierzam ci pełnomocnictwo wyprawienia wesela mojej siostry Umm al-Muminat

25a

(1) z tym oto człowiekiem, weź trzysta talarów" i wysłał (ich), (2) a oni udali się do (Umm al-) Muminat. Przekazał jej słowa Abu Muslima, (3) mówił tak i tak, aż przekonał Umm al- Muminat. Po tych wydarzeniach (4) pięciu ludzi Samsama, którzy ocalali, uciekło, dotarło do obozowiska Szejcha Szahburziego, (5) gdzie zabili jego syna, uprowadzili dwie córki. Jednak jedna kobieta z synem (6) uratowała się ucieczką. Przybyła do Umm al-Muminat. Po przyjściu Szejcha Szahburzi[7], (7) będąc w obawie, Umm al-Muminat ściągnęła z miasta Samsama trzydzieści rodzin i zbudowali siedlisko (8) w obozowisku Kurejszów. Stąd jest nazwa Góra[8]

---

4 Dokładniej: 'ci z miasta, którzy dali języka, muzułmanie, przyszli i brama została otwarta'.

5 Być może należy to rozumieć tak, że Derwiszaj wziął ze sobą Emira Kagi i Szejcha Szahburzi jako dwóch dworzan Umm al-Muminat.

6 Dosł. 'Pozdrowił'.

7 Poszczególne sformułowania w tej części KA są niejasne; otóż, po pierwsze, nie wiadomo, skąd ani dokąd Szahburzi przybył; po drugie, trzydzieści rodzin ma podwójny ablatyw, od miasta Samsama i od Umm al-Muminat; po trzecie, nie jest jasne, dokąd Umm al-Muminat poszła z Derwiszajem (10); można się domyślać, że udali się w gości de Emir Kagiego, gdzie wydano dla nich ucztę; po czwarte, w zdaniu o ślubie jest mowa tylko o Umm al-Muminat, gdzie ona jest działaczem/działaczką (*agens*); po piąte wreszcie, zapis imienia Abdullahi utrudnia jego jednoznaczne utożsamienie z biernikiem bliższym, a więc można się tylko domyślać, że to jego wysłano do Derbendu, a zatem do Abu Muslima, zaś *geldi* 'przybył' chyba mówi o tym, że wysłano go i że on dotarł na miejsce.

8 Góra – tylko w KA1.

Szahburzi. Później władzę w tym mieście dali Emir Kagiemu. (9) Nadali nazwę miastu. Emir Kagi miał z Kele Küre doglądać spraw (10) w obozowisku Kurejszów. Po tym Umm al-Muminat wybrała się (tam) z Derwiszajem. Wraz ze swoimi żołnierzami (11) gościli u niego w domu. Ucztowali. (12) Zabawili trzy dni. Po trzech dniach był ślub Umm al-Muminat, co odbyło się zgodnie z wiarą. (13) Po tym wydarzeniu wysłano Abdullaha do Derbendu. Następnie (14) (siedlisku) nadano nazwę Uchtulli. Derwiszaj był oszołomiony. Derwiszaj wytłumaczył wszystkie sprawy Dagestanu,

25b

(1) dobre i złe, Umm al-Muminat. Kiedyś[9] w czasach Anuszyrwana (2) słyszało się o zaletach wód w łaźniach. (Anuszyrwan) wysłał więc Szah Bany z dziesięcioma sługami (3) ze swej świty[10], którzy przeszukali Dagestan. W końcu (4) doszukano się wód. (Szah Bany) obejrzał, przekonał się o zaletach, i wrócił. Powiadomił o tym Anuszyrwana. (5). Anuszyrwan skosztował. Dał Szah Bany sześćdziesiąt rodzin, (6) które przybyły z kraju Fars. Dał też zastęp złożony z trzystu ludzi[11]. Powiedział, by (7) ten poszedł i wybudował łaźnię, gdzie są wody, i obłożył ją podatkiem[12], i żeby sami (8) wybudowali wieś i mieszkali tam. Szah Bany wykonał to[13]. Zamieszkał blisko łaźni, którą wzniósł. (9) Wydał na to tysiąc pięćset talarów[14]. (10) Wybudował w tym miejscu wieś. Minęło wiele czasu. Podatki zbierał dla siebie. (11) Najpierw Anuszyrwan nie nosił miana Sprawiedliwy. Został Sprawiedliwym trzydzieści lat po tym, jak ta łaźnia została wybudowana. (12) (Skoro) tak się stało, przedni mężowie z Dagestanu (13) zebrali się na naradę. Uradzili, że (14) przedłożą prośbę Szah Bany, mówiąc, że w naszym Dagestanie (życie) jest ciężkie, i żeby (Anuszyrwan)

26a

(1) zniósł podatki jako ich zarządca. Powiedzieli mu, żeby udał się do Anuszyrwana Sprawiedliwego, (2) żeby zniósł im podatki z łaźni. Niech zgodzi się, skoro jest Sprawiedliwym. (3) Te słowa spodobały się Szah Bany. Anuszyrwan, choć władał nimi, (4) przebywał wtedy w Azerbejdżanie. Szah Bany wysłał swego syna, (5) szacha Hasana, który wybrał się w drogę z piętnastoma sługami. Zabawił tam miesiąc. Po miesiącu (6) podatki zostały zniesione. Piętnaście lat po tym Szah Bany zmarł. (7) Sułtanem został szach Hasan. Panował dwanaście lat, po czym zmarł.

9 Dosł. ‘początkowo’.
10 Dosł. ‘ze swych spadkobierców, następców’.
11 AN-A sześćdziesiąt rodzin z Farsu i trzystu wojskowych (*sipahi*) (DIS 68).
12 Czyli żeby uczynił korzystanie z niej płatnym.
13 Dosł. ‘przyniósł’.
14 AN-A tysiąc pięćset *aszrafi* (DIS 68).

Wówczas przeklęty Chakan (8) wkroczył do Derbendu. Osadził tam swoje dzieci. Ściągnął i osadził tam człowieka o imieniu Samsam. (9) Wezyrem uczynił Emir Kagiego. Emir Kagi pochodził z Damaszku. (10) Na drugim brzegu rzeki Samur[15] założył miasto. Osadził tam begów z Kyzlaru. (11) Nazywali się Tarsa, wspierali Samsama. Samsam zamierzał (12) mnie stąd usunąć. Ja dałem potajemnie[16] begom z Tarsy trzy tysiące czerwońców i ocalałem. (13) My długo byliśmy z Samsamem we wrogich stosunkach. Król Samsam oblegał nas (14) trzy razy. Po raz pierwszy stanął u bram miasta i prowadził oblężenie przez miesiąc.

26b

(1) Dopływ wody został odcięty. Wodę brano z rzeki [pośredniej][17]. Potem odstąpił. (2) My zbudowaliśmy drogę, by dostarczać wodę z rzeki w górach. Była gotowa po trzech miesiącach. (3) Potem znów nadciągnął i oblegał nas sześć miesięcy, co (4) było dla nas zmartwieniem. Znów odstąpił, lecz po trzech latach nagle nadciągnął i zajął miejsce łaźni. (5) Oblegał nas siedem lat. Podatki z łaźni zostały (od nas) odcięte. Wody rzeki Achty zostały odcięte. Nie było żadnego rozwiązania. (6–7) W końcu [ściągnął] begów z Tarsy oraz [ściągnął] i [zostawił] doborowych junaków rutulskich, dżynickich i rufufskich. Walki trwały siedem miesięcy. Wielu padło. Zabili (8) też mojego syna. Miał na imię Adil Kasym. Wreszcie Samsam zbiegł (9) do miasteczka Szejcha Sulejmana. Tysiąc pięćset żołnierzy nie wróciło do ciebie, a od nas stu (10) pięćdziesięciu ludzi nie wróciło do ciebie. Samsam wrócił do swojego miasta. Ja zaś odesłałem begów Tarsy do ich wsi i (11) odesłałem do swych wsi ludzi, którzy przybyli do nas z Rutulu, Dżyniku i Rufufu. Po tych (12) wydarzeniach Samsam ucichł i mieliśmy od niego spokój. Został. Trwało to piętnaście (13) lat. Potem jednak Samsam, wciąż żywiąc gniew, potajemnie przygotował swoich żołnierzy (14) i pewnej nocy natarłszy na begów Tarsy, wybił ich,

27a

(1) zagarnął dobra, skarby i wziął niewolników. Zniszczył wieś. Po dziewięciu latach od tego (2) nadszedł Abu Muslim. Moja złość na Samsama umocniła się. (3) Spowodowałem, że złość wezbrała także w Szejchu Szahburuzim i Emirze Kagim. Wtedy przybyłeś. On odszedł[18]. Po tym, jak ty (4) nadszedłeś, sprawy tak oto się potoczyły i zostały podjęte rozmowy. Umm al-Muminat (umowę) o tych

15 Rkps *Sanbūr*.

16 Dosł. ‘bez wiedzy’.

17 Interpretacja niepewna, zob. przypis do oryginalnego tekstu.

18 Skrótowość przedstawienia i brak imion własnych czyni dzieło trudne do jednoznacznego zrozumienia; zapewne opowiadający w 1. os. to Derwiszaj, zaś *Çıḫdı* ‘(On) odszedł’ odnosi się do odstąpienia Samsama, choć o tym była już wzmianka jako o wydarzeniu sprzed siedmiu lat.

relacjach (5) spisała na papierze i wysłała dla Abu Muslima do Derbendu. Na to (6) Abu Muslim powiedział Derwiszajowi, że dobrze, niech tak będzie. Znów wysłał Abdallaha. (Tenże) przybył do Umm al-Muminat. (7) Rozmawiała z nim w miły sposób. Derwiszaj zaprosił i ściągnął begów rutulskich, (8) dżynickich i rufufskich. Abdullah (9) powiedział im, że Abu Muslim przysyła im swoje pozdrowienia[19]. Następnie powiedział, żeby (10) Derwiszaj ściągał podatek z kraju dagestańskiego i oddawał zarządcy Derbendu, a zarządca Derbendu dawał szamchałowi. [Wyliczył, że dla Achtyńczyków przypadnie dziewięć części, dla Kele Küre oraz Emira Kagi, obozowiska Kurejszów jedna, dla dzielnicy dżynickiej jedna, rutulskiej jedna i rufufskiej jedna. Ustanowił dobra Achtyńczykom na styku tych Emira Kagi i Rutulczyków.][20] (11) Potem Abdullah udał się do miasta Derbend. Abu Muslim rozkazał, by [dotyczyło to takich wsi i gmin, jak] Kumuk, (12) Awar, Karach, Hidat, Ihran, Endirej, Gruzja i Erendże. (13) Niech podatek z nich bierze szamchał. Abu Muslim dał mu (nad nimi) władzę, ale Kajtak, (14) Tabasaran i Kubeczi mają płacić podatki zarządcy Derbendu. Podatki z tych trzech krain

27b

(1) mają być ściągane z przeznaczeniem dla wojowników i derwiszów. Niech biorą tylko tyle, (2) ile nakazuje im rozsądek[21], ale niech nie biorą w nadmiarze. Jeśli zarządca Derbendu (3) okaże się niesprawiedliwym, wojownicy Derbendu mają go zdjąć z urzędu i zwolnić. Jeśli na Szah Bany najedzie wróg (4) lub jeśli Szah Bany wyprawi się na niewiernych, zarządcy Kajtaku i Tabasaranu (5) mają mu wysłać posiłki. Zaś zarządca Derbendu niech chroni się w Derbendzie, niech nie daje wojska[22]. (6) Niech zarządca Derbendu każe odprawiać nabożeństwo piątkowe w wielkim meczecie. *Zakończono ⟦konie⟧c*.

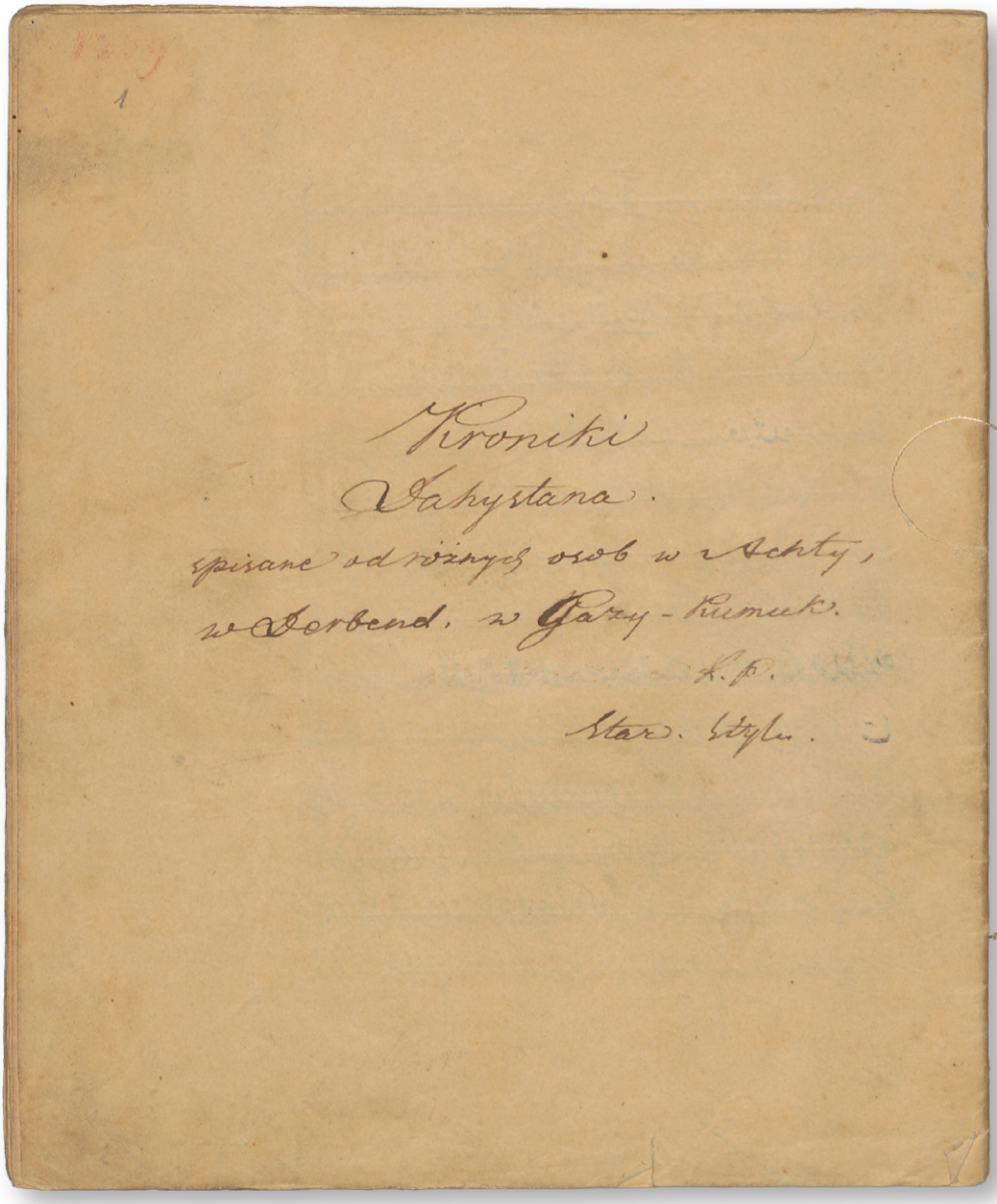
19 Dosł. ‘dużo modłów i pozdrowień’.

20 Tego fragmentu brak w KA1, jest w KA2 30b:18–31a:1; w drugiej części tekst zepsuty, tłumaczenie próbne.

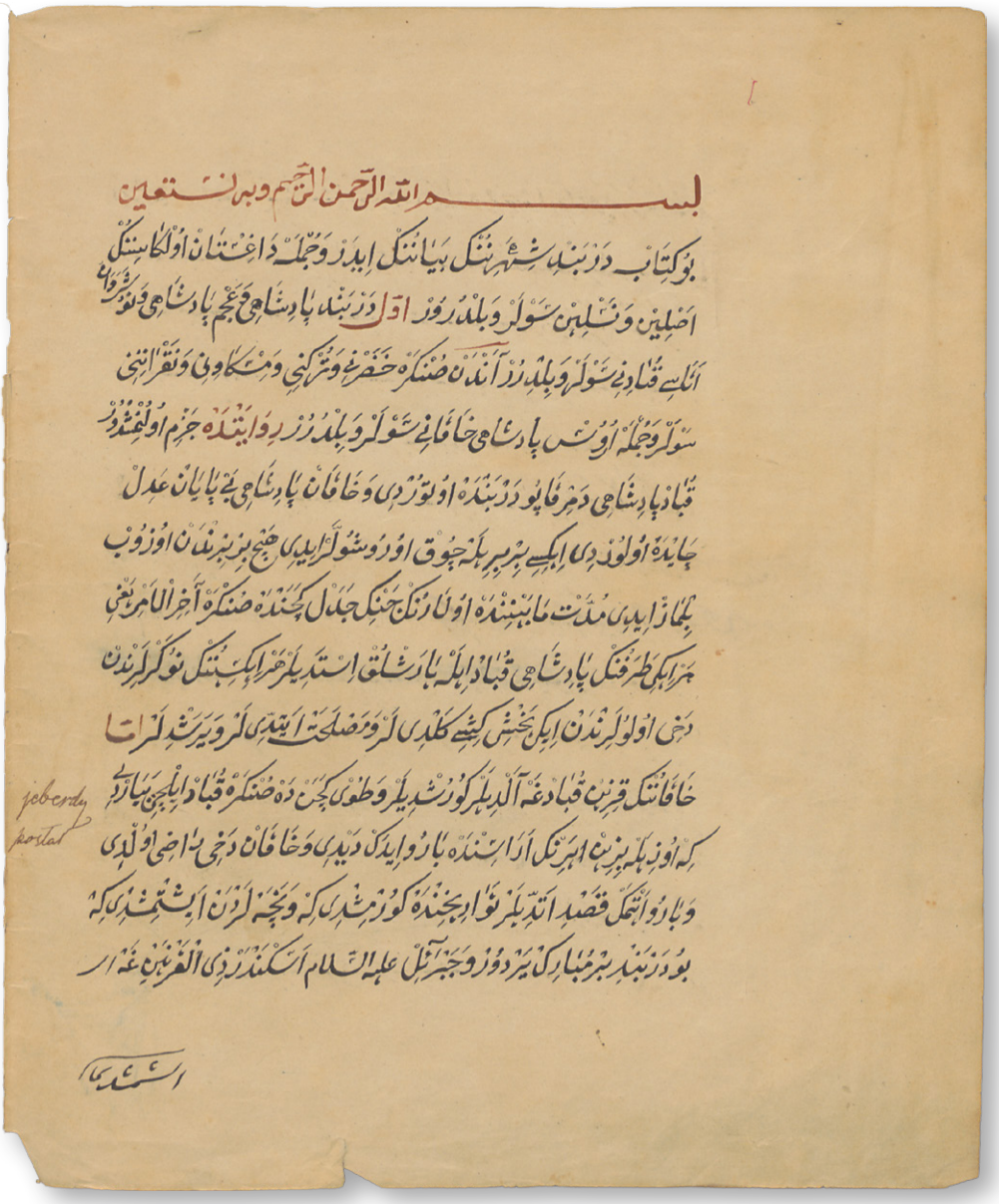
21 W tekście jest *Özünün başı çıẖaran qadar*, a zwrot az. *baş çıẖar-* znaczy ‘rozumieć, pojmować, mieć pojęcie o czymś, wyjaśniać sobie istotę czegoś’ (Ə 54).

22 Dosł. ‘niech Derbendu strzeże, niech da wojsko’; chodzi o to, by zarządca Derbendu nie angażował się w walki, lecz strzegł Derbendu jako strategicznego miejsca, tak jak w KA2.

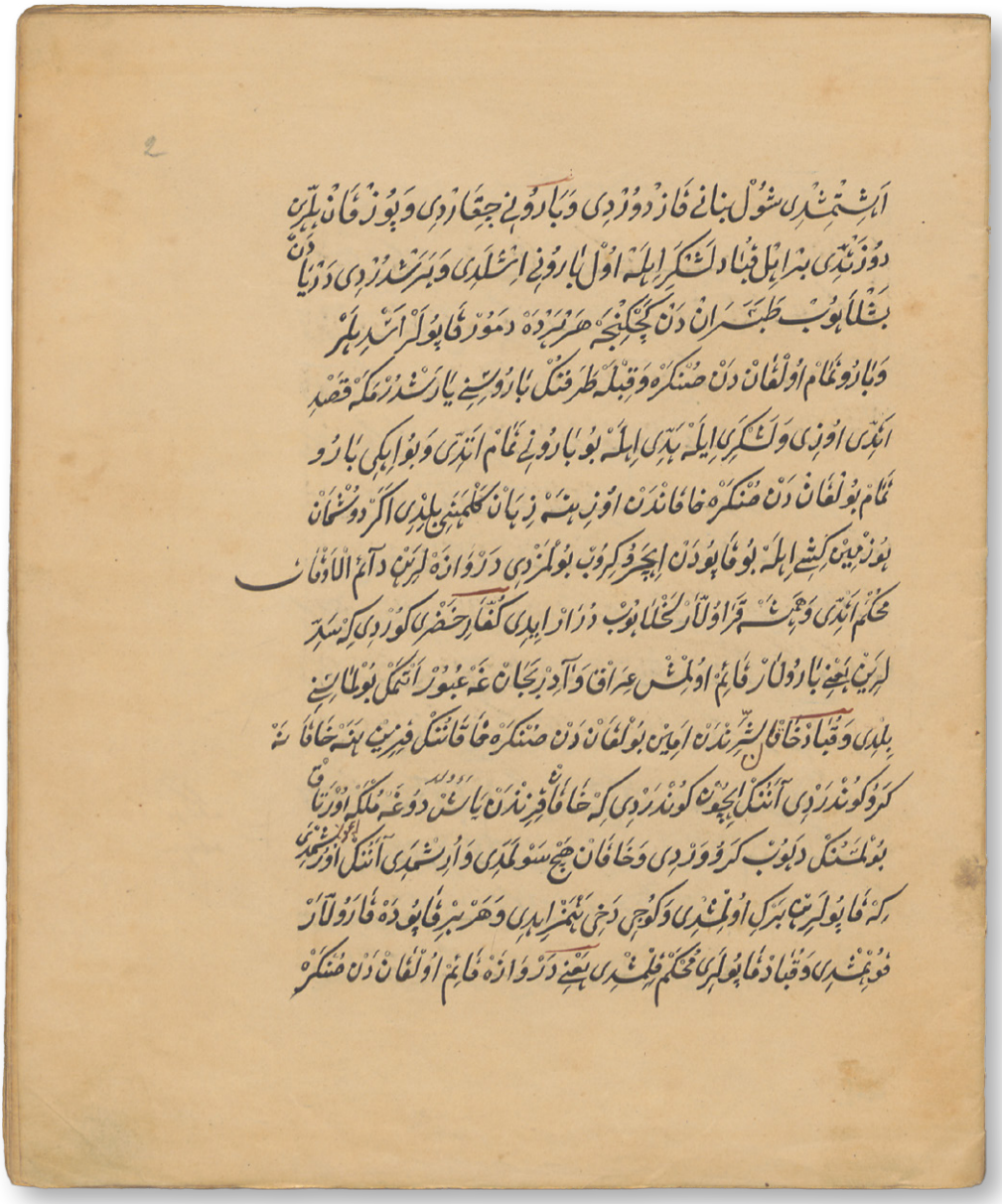
Kroniki – fotokopie

Kroniki
Dahystana.
spisane od różnych osob w Achty,
w Derbend. w Gazy-Kumuk.
K. P.
Star. Styl.

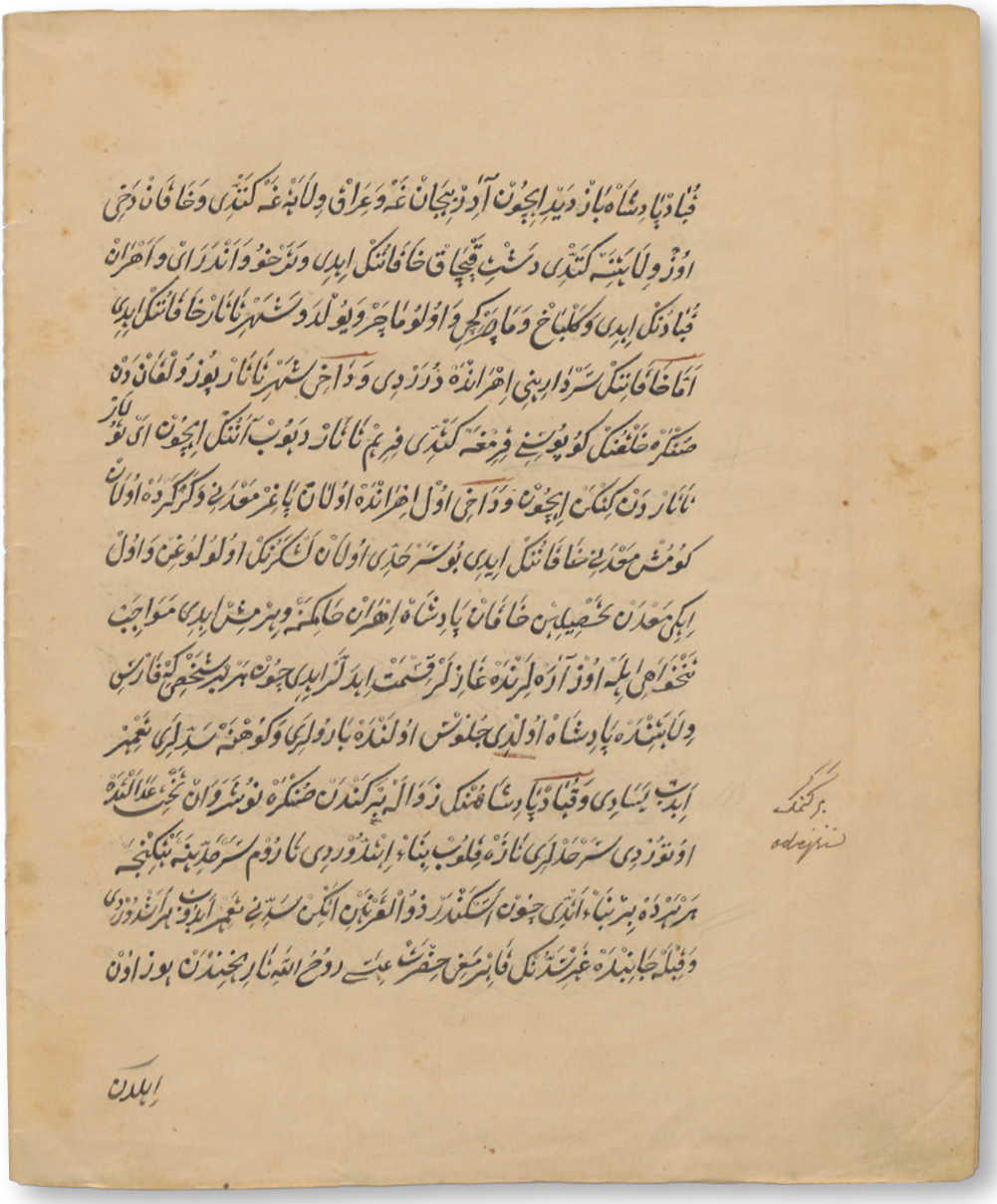
k. 1a

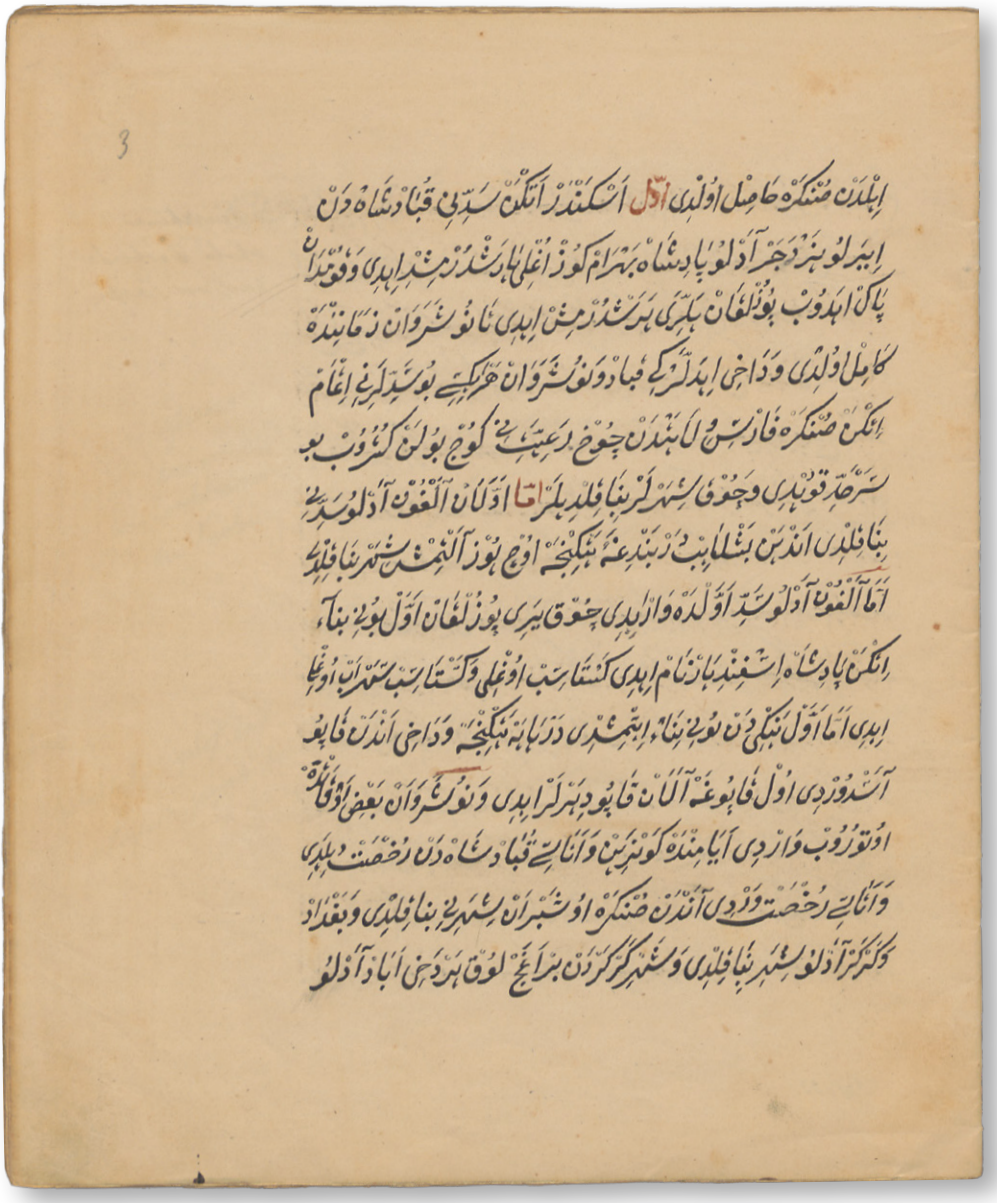
k. 1b

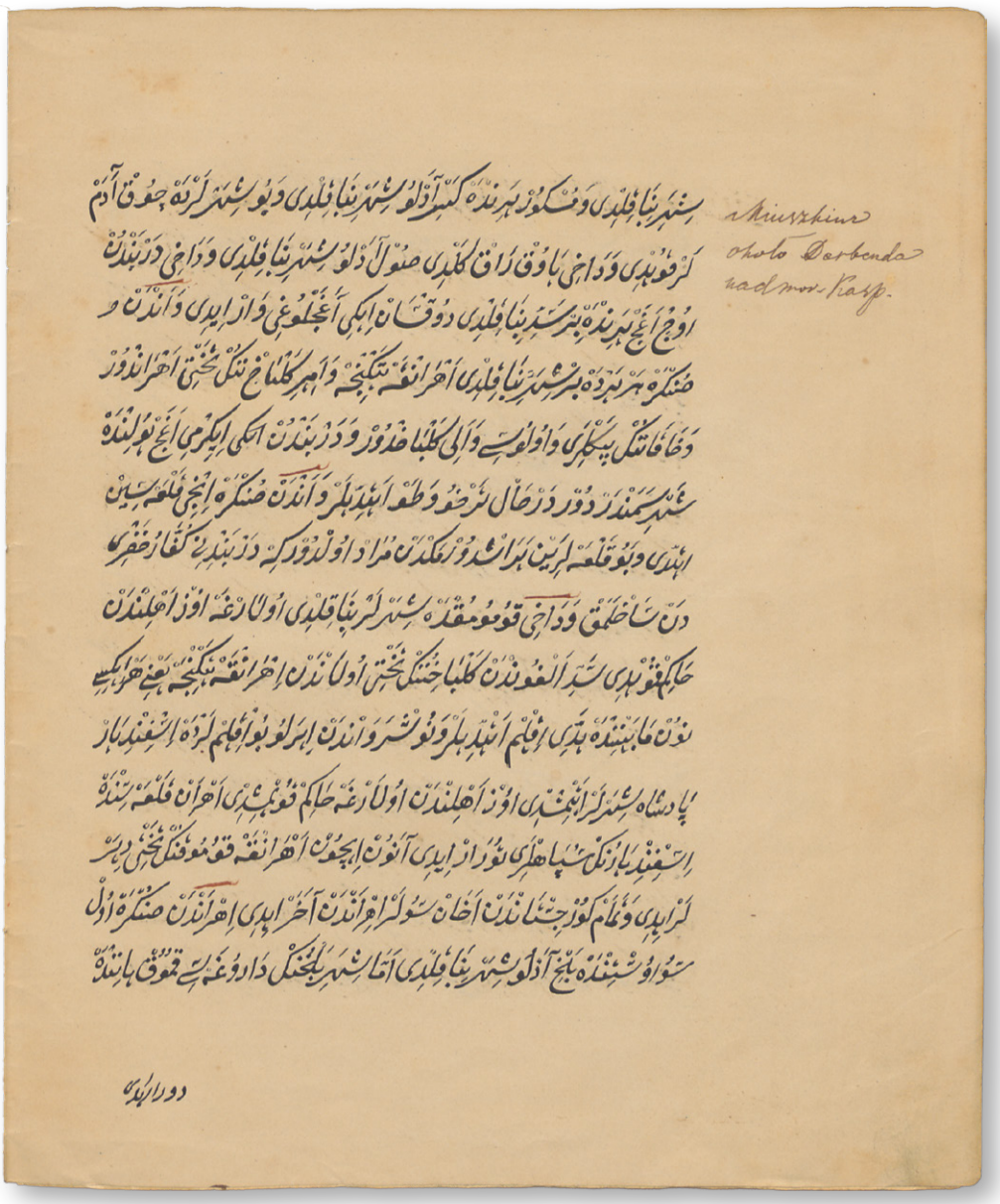
k. 2a

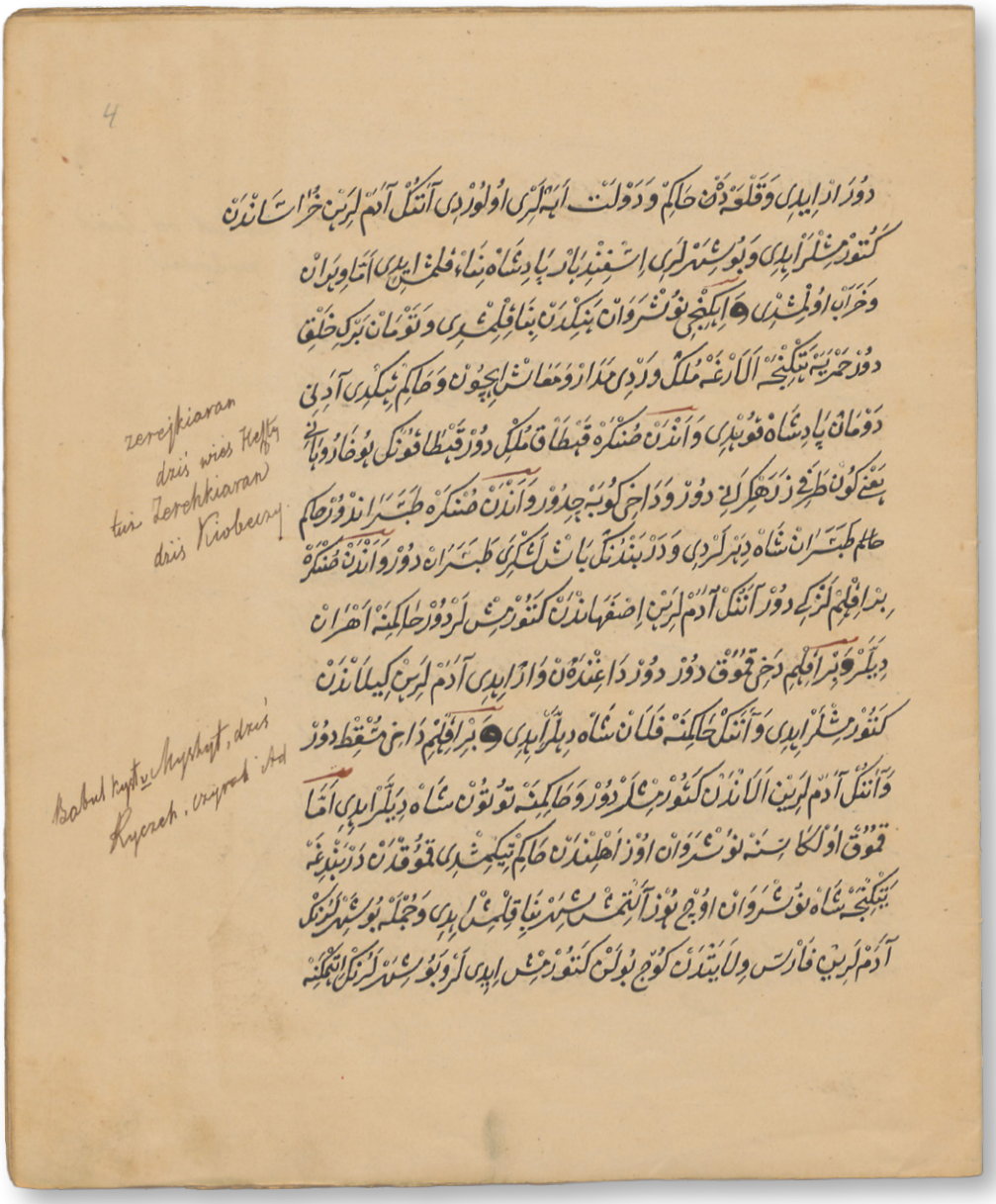
k. 2b

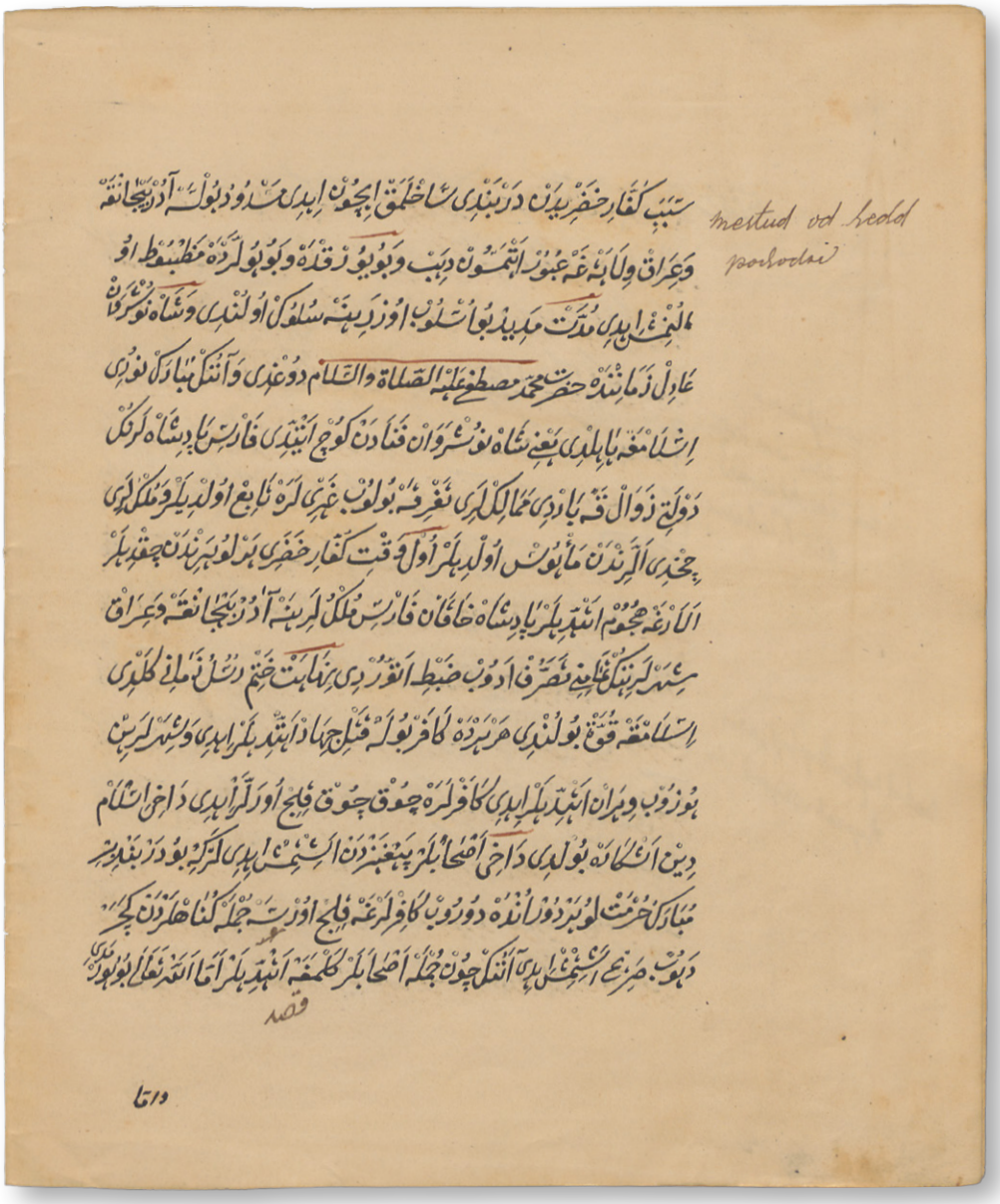
k. 3a

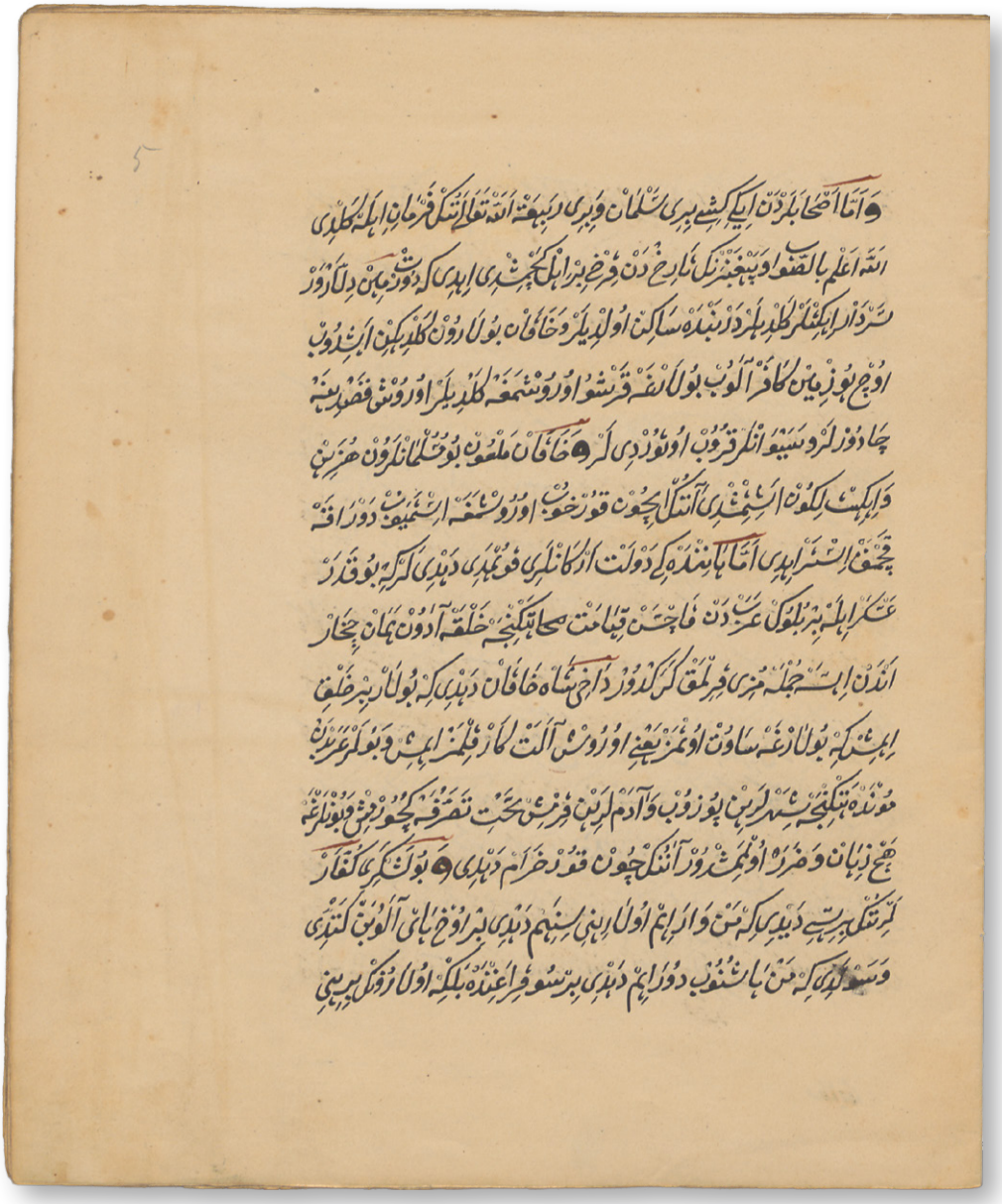
k. 3b

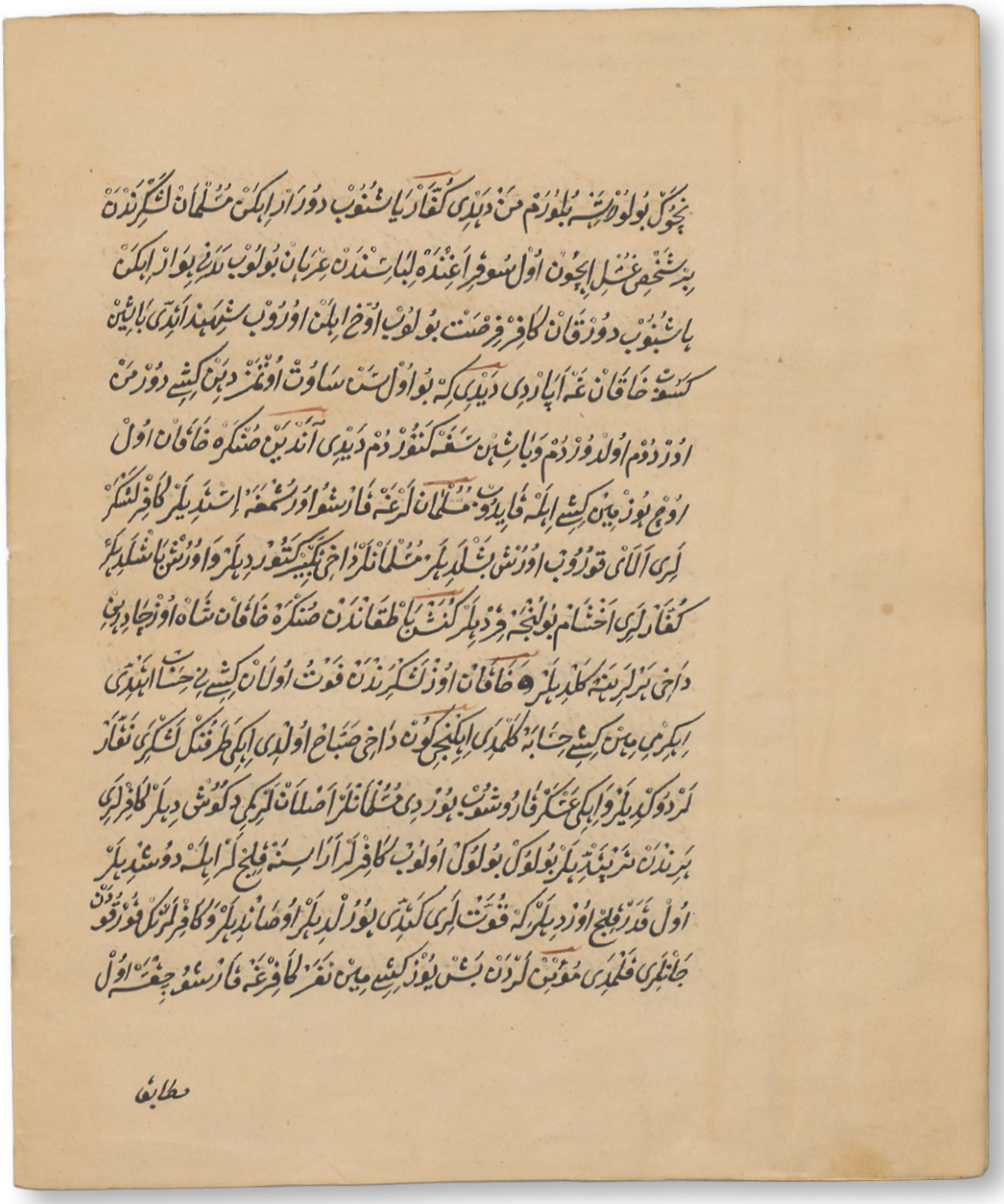
k. 4a

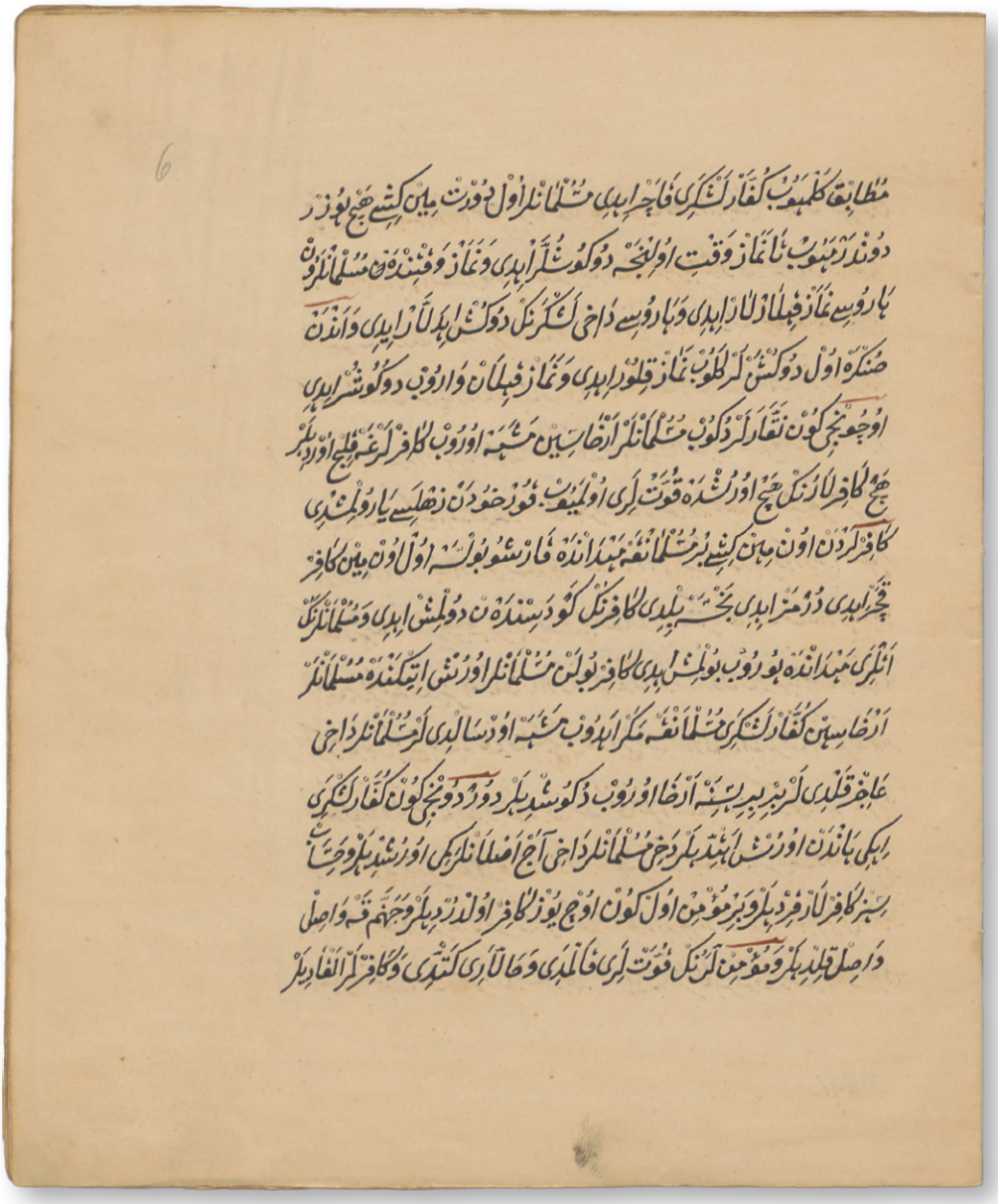
k. 4b

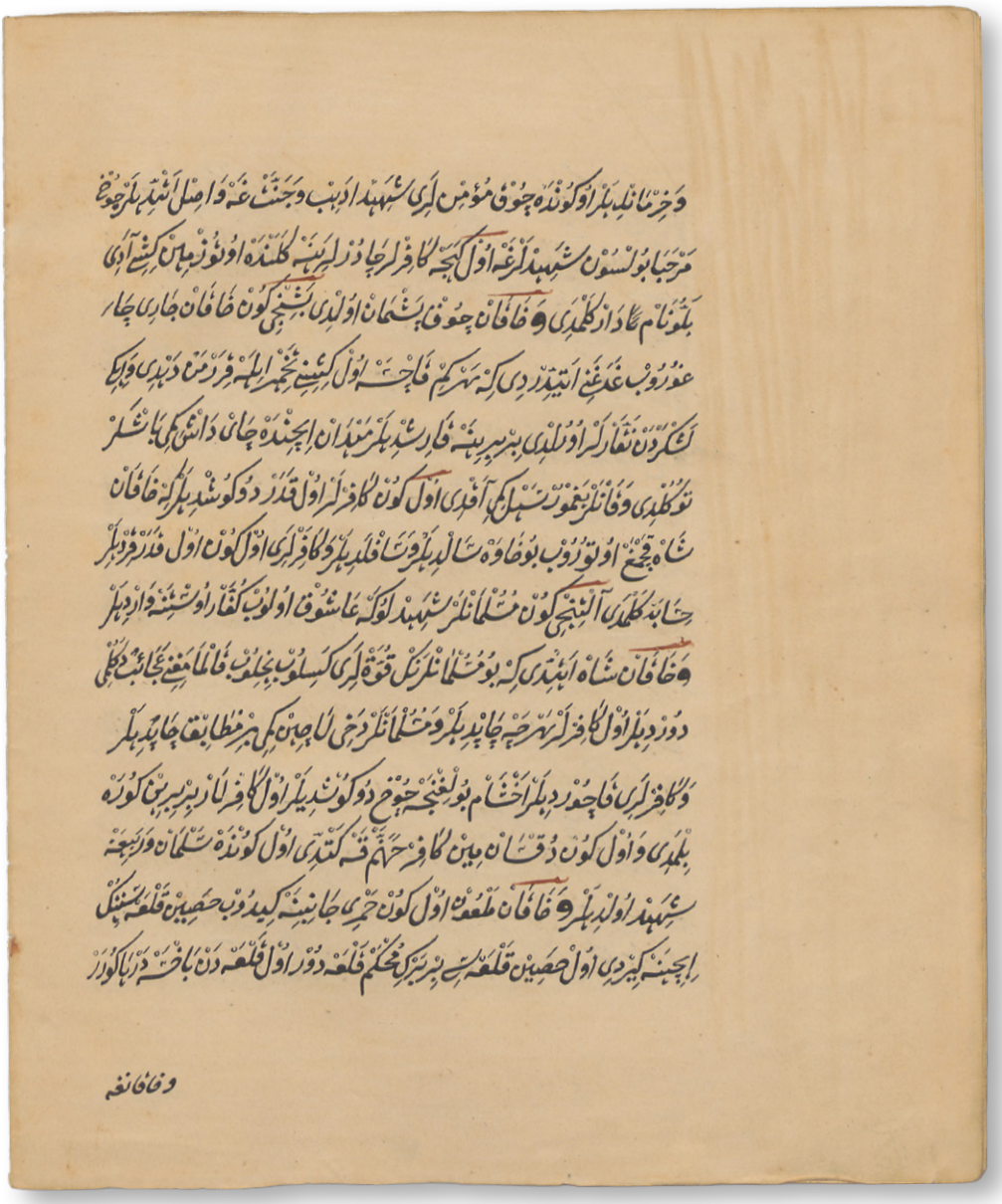
k. 5a

k. 5b

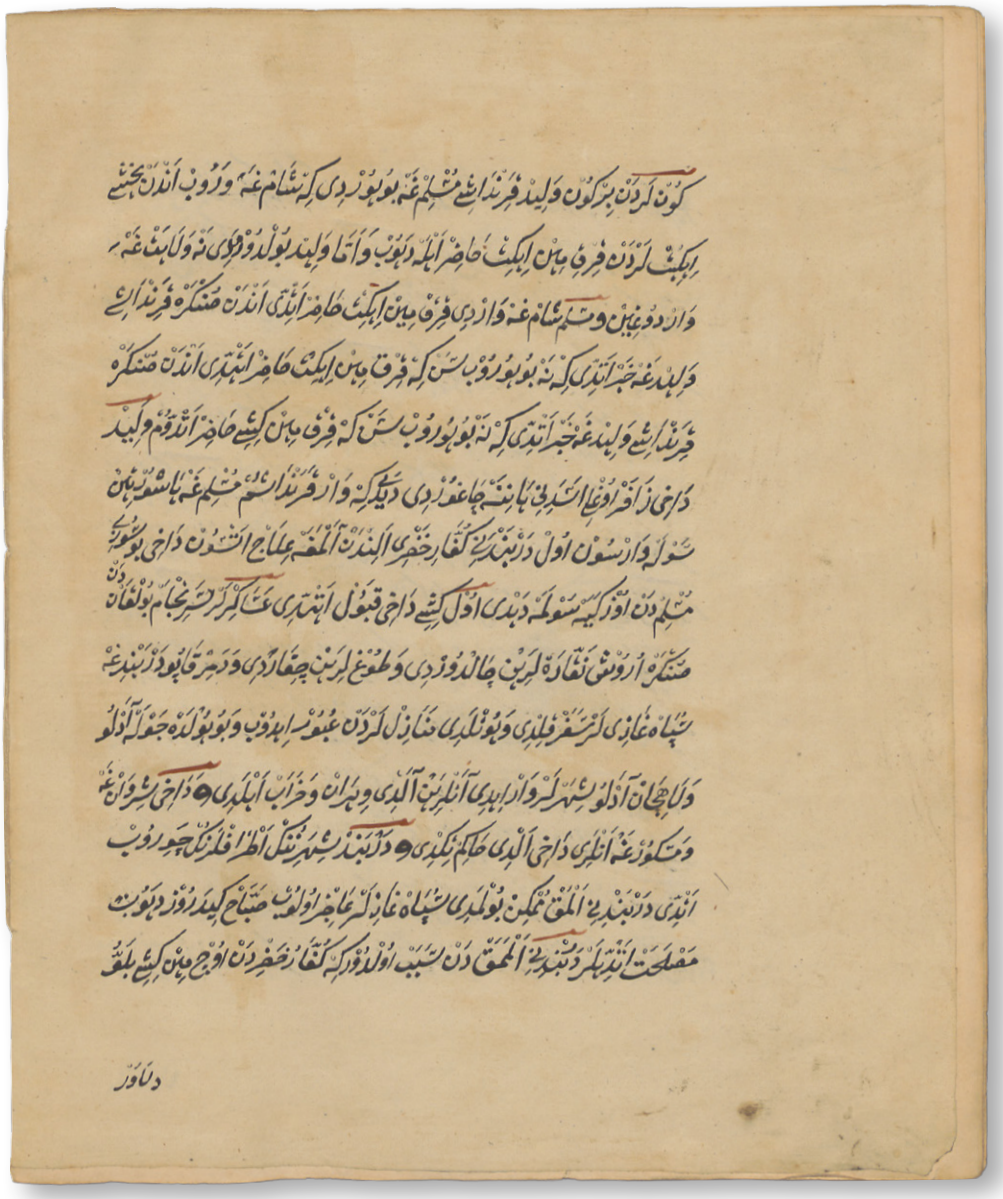
k. 6a

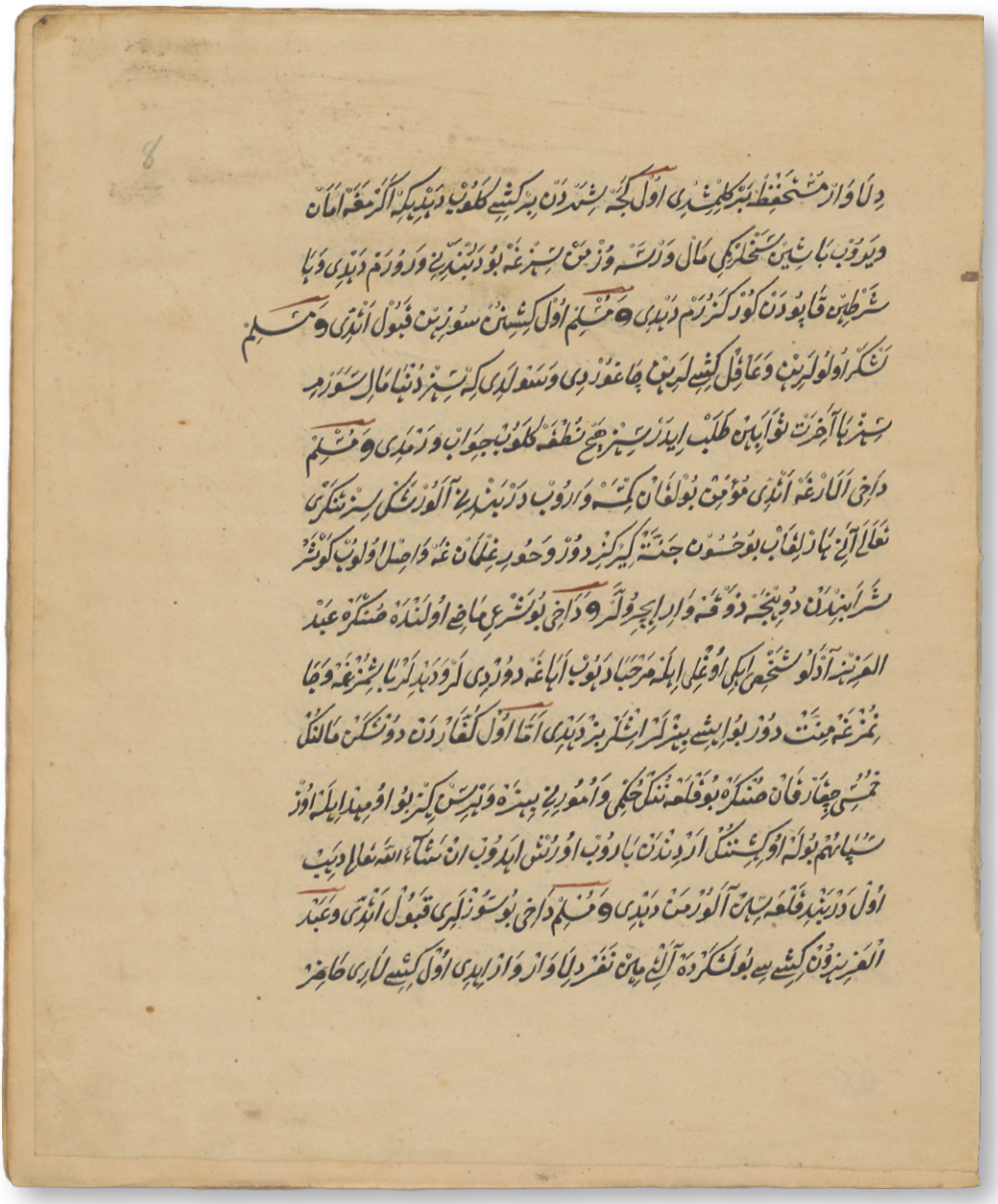
k. 6b

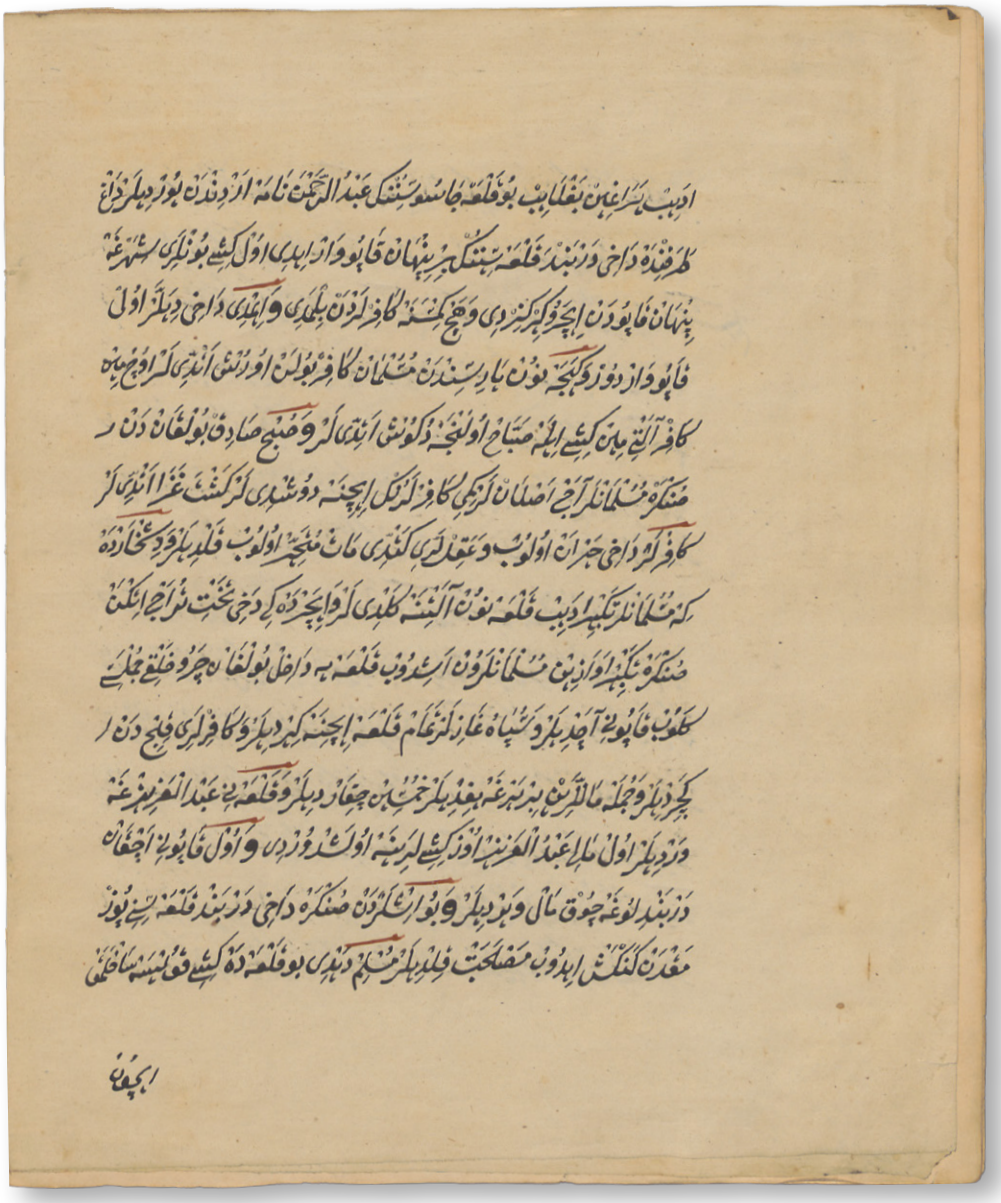
k. 7a

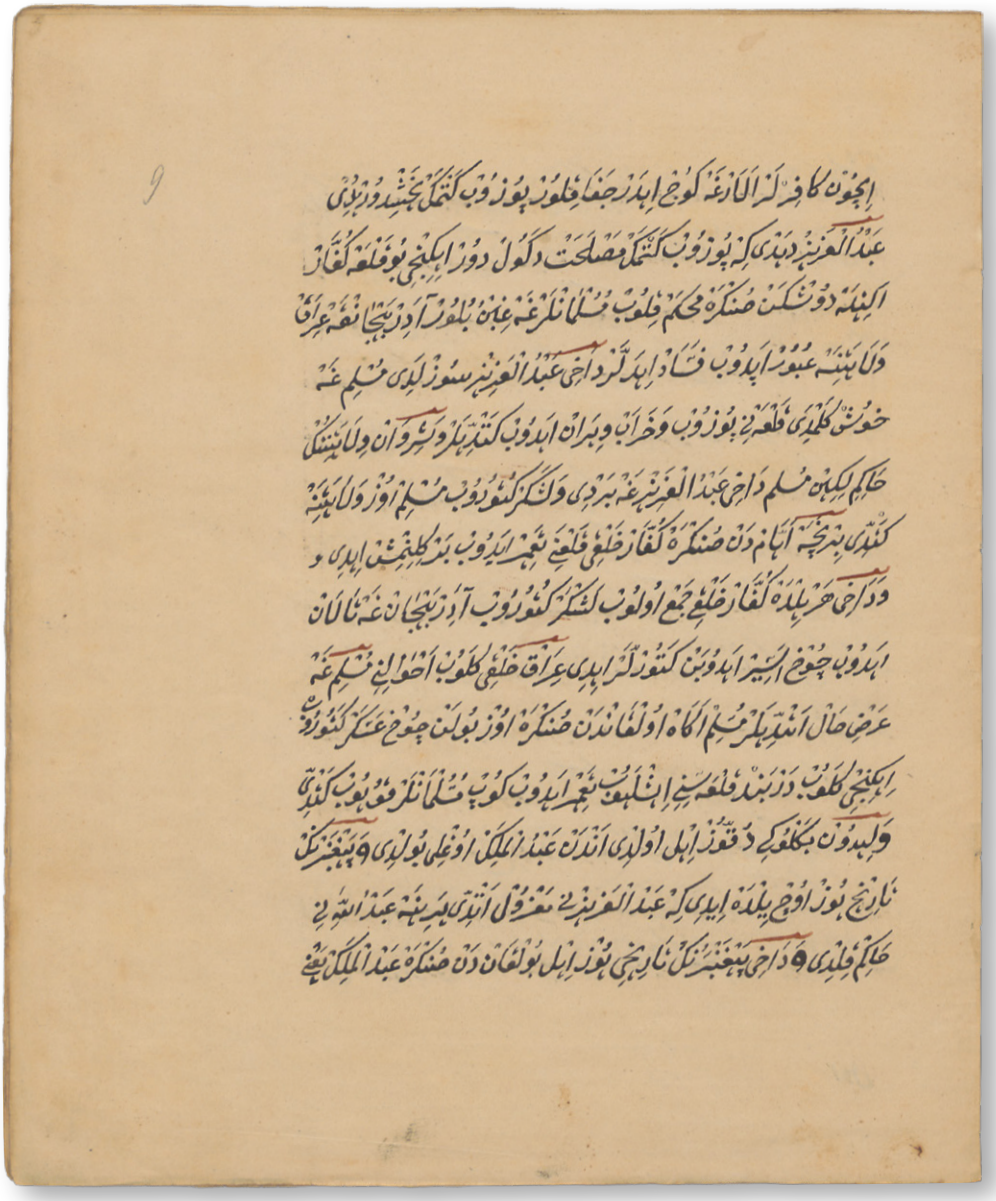
k. 7b

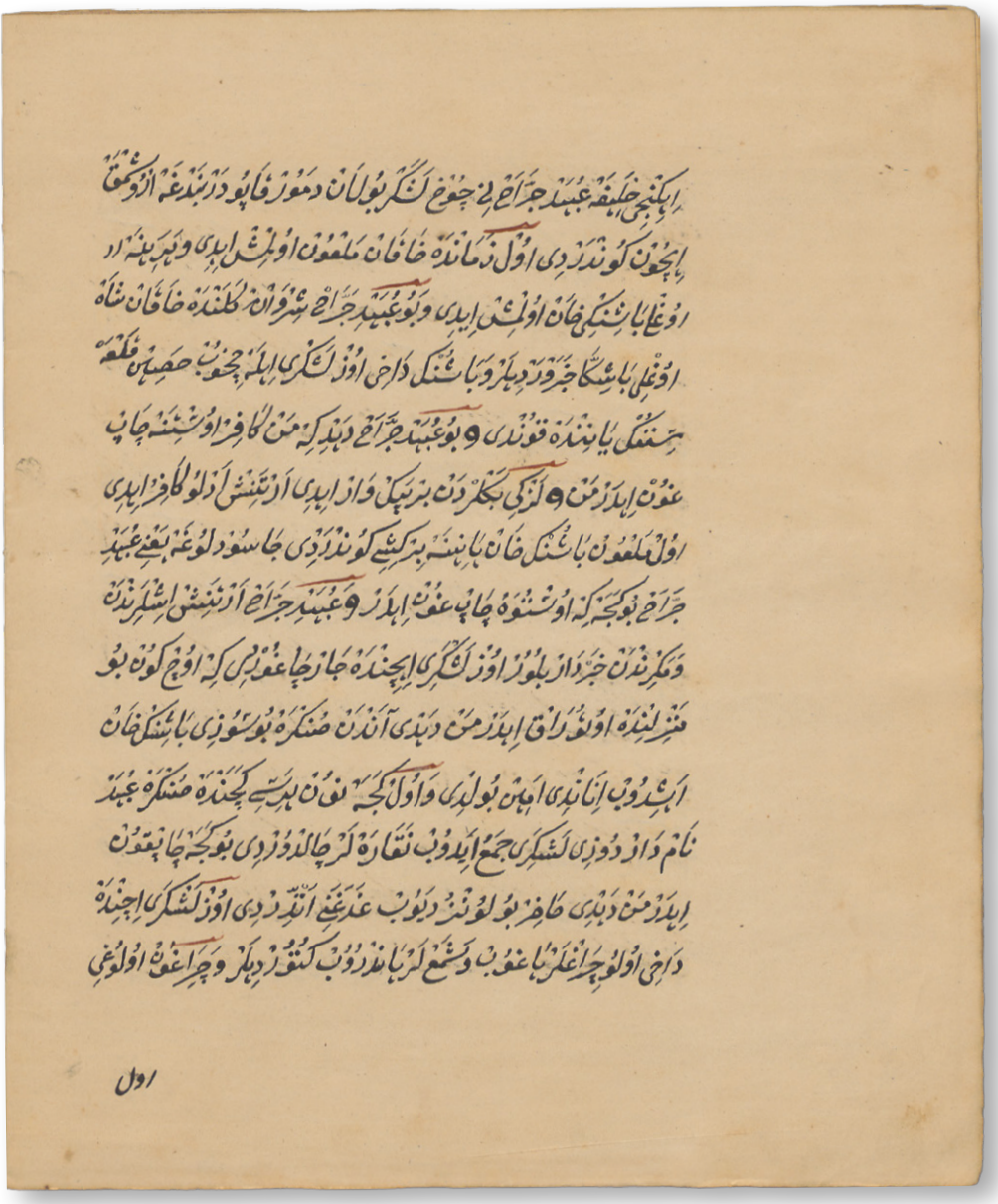
k. 8a

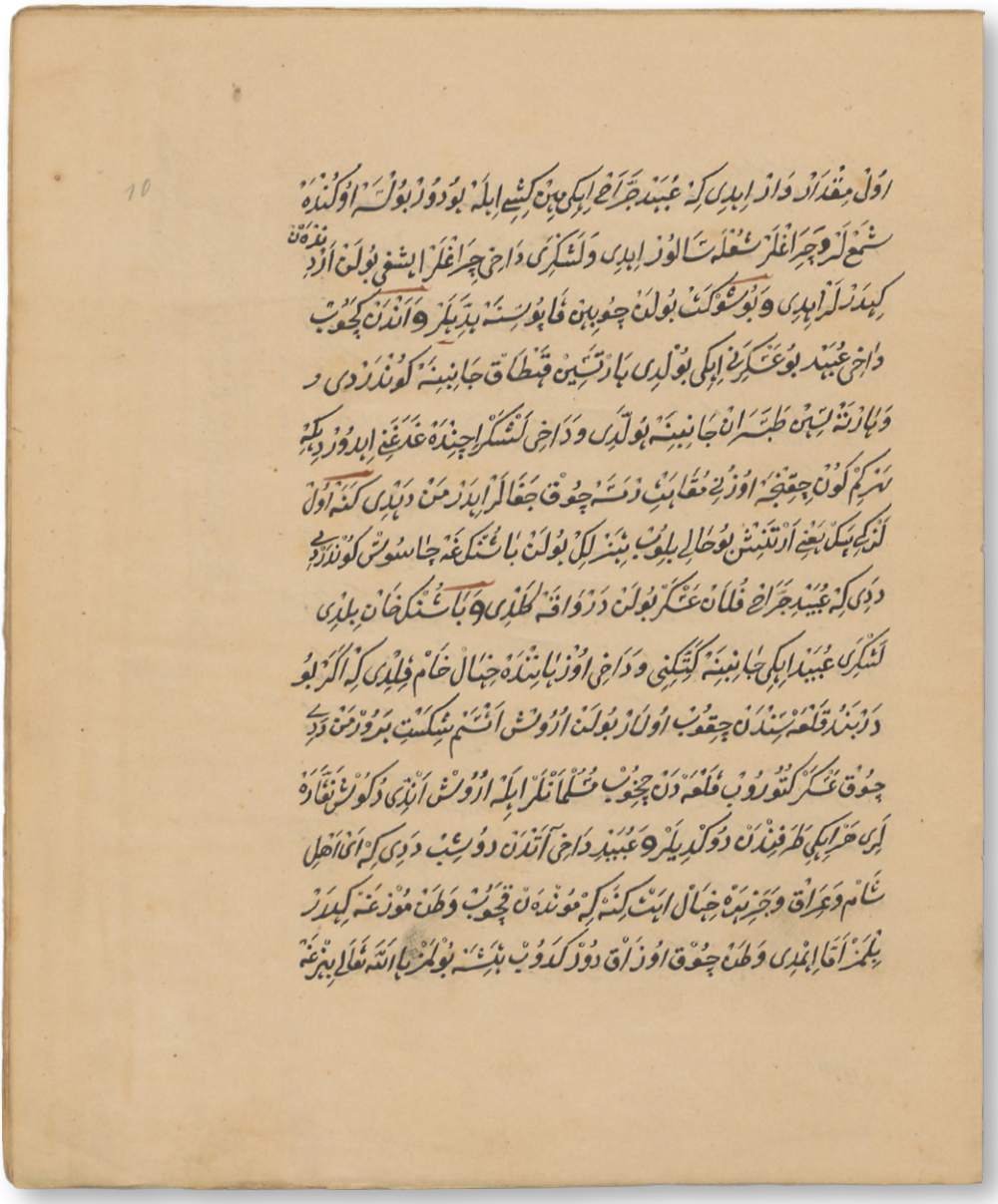
k. 8b

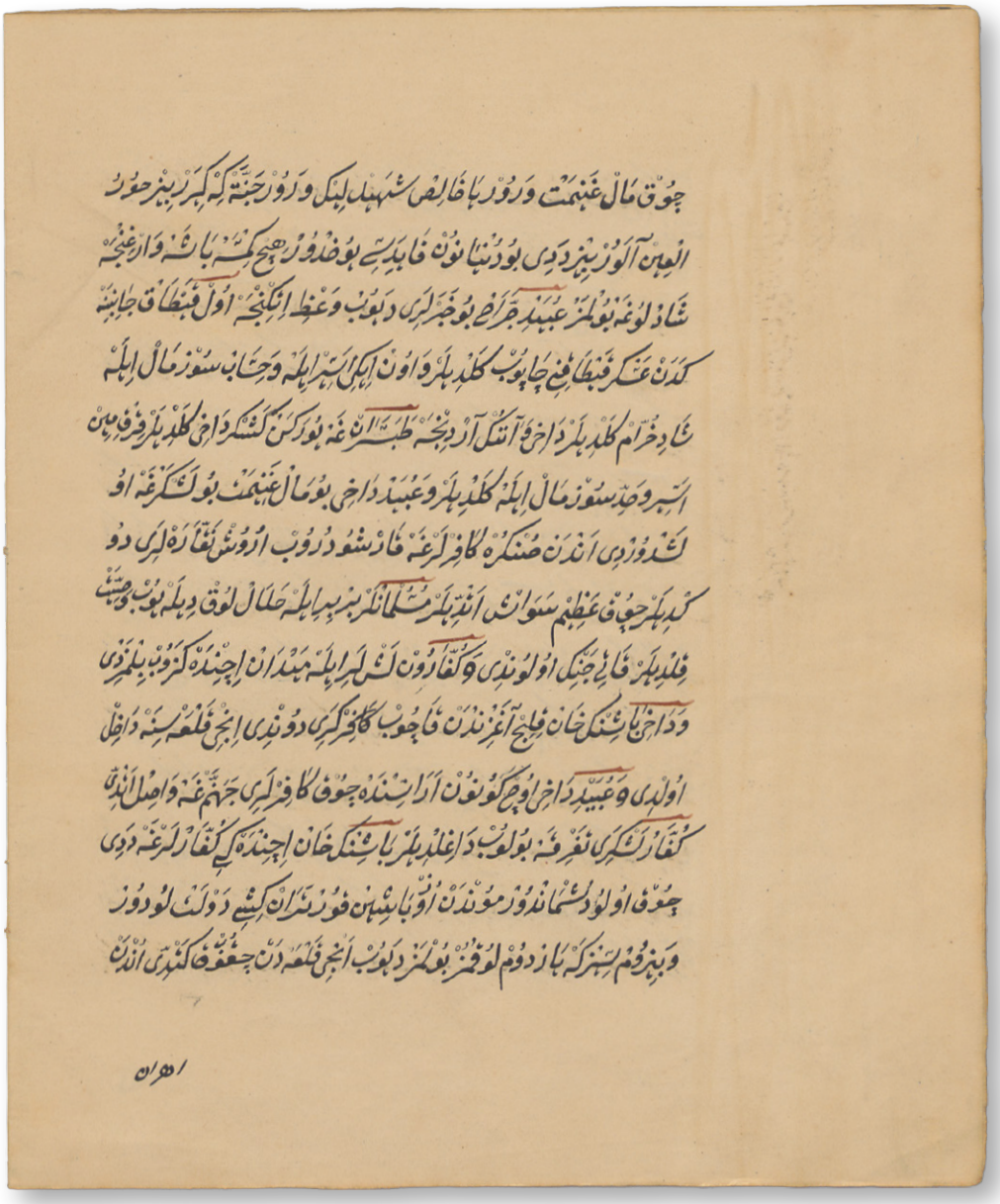
k. 9a

k. 9b

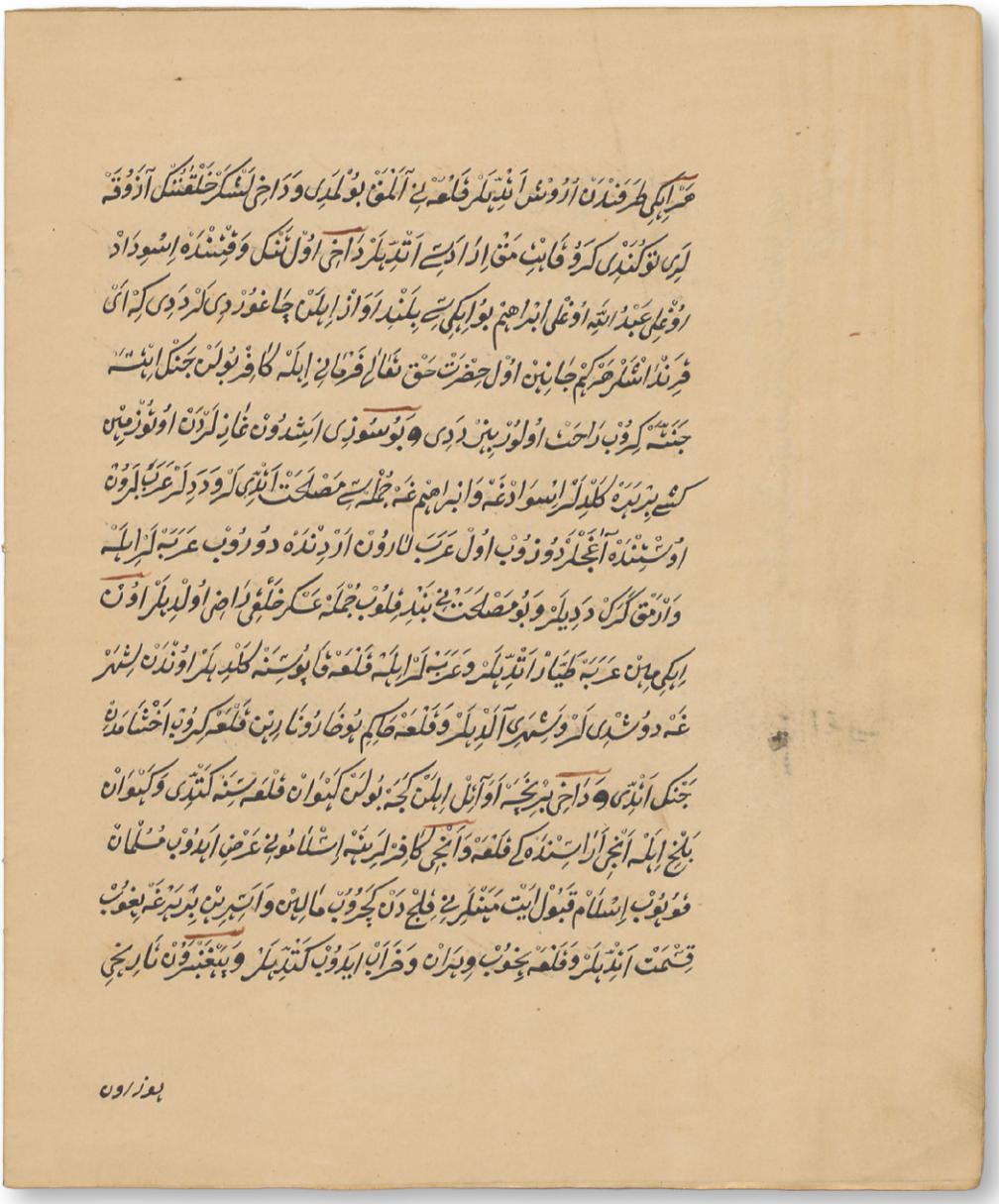
k. 10a

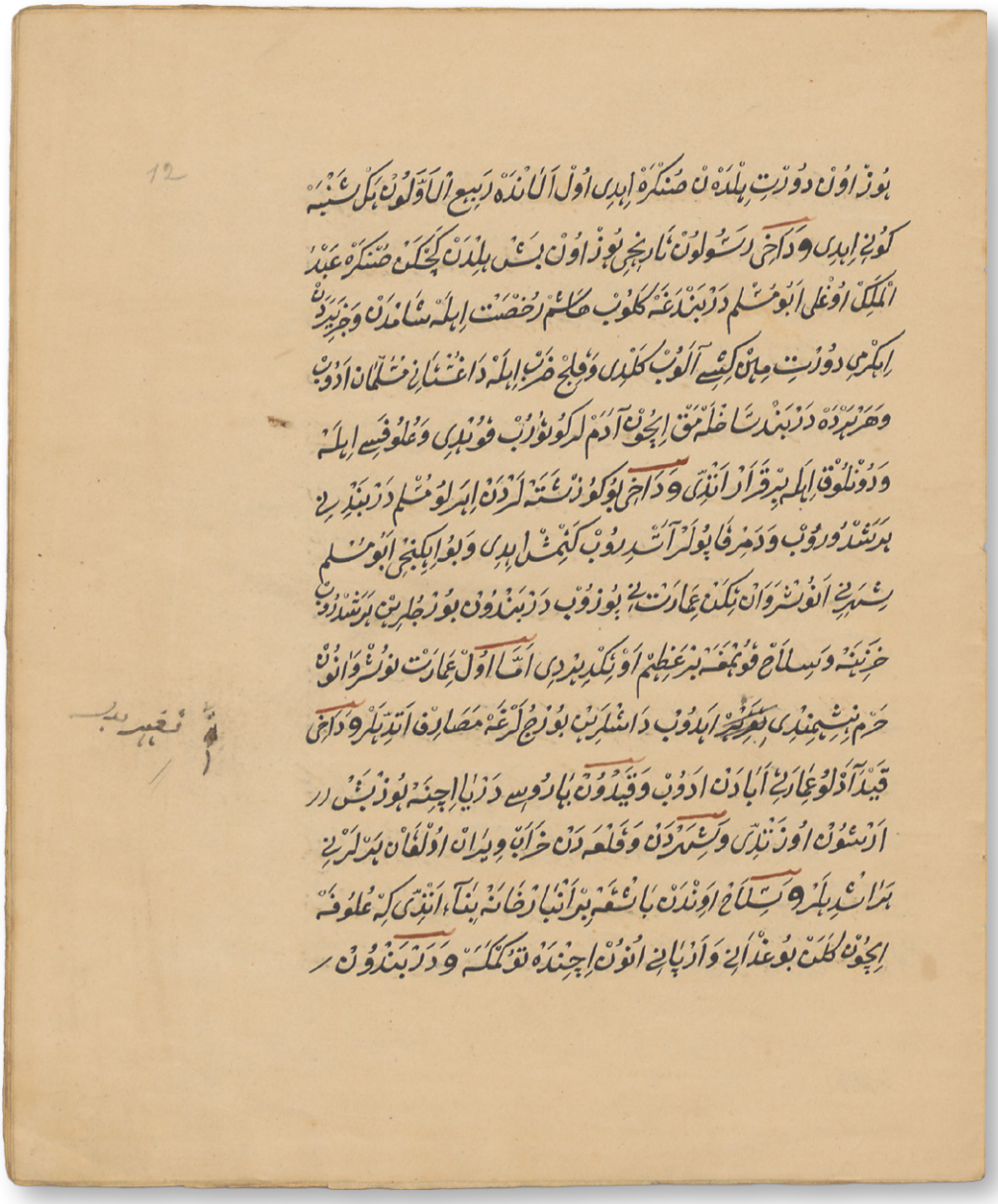
k. 10b

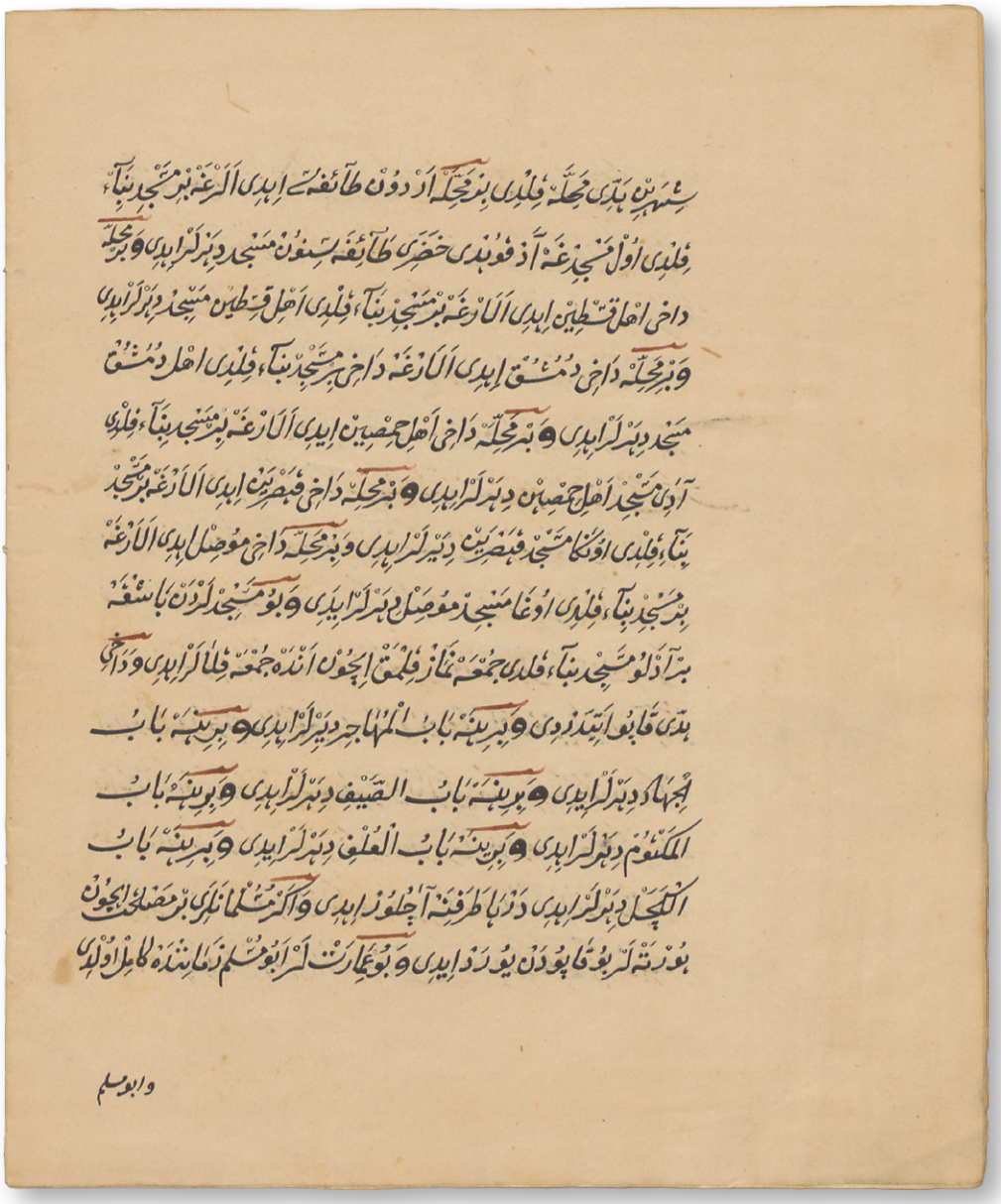
k. 11a

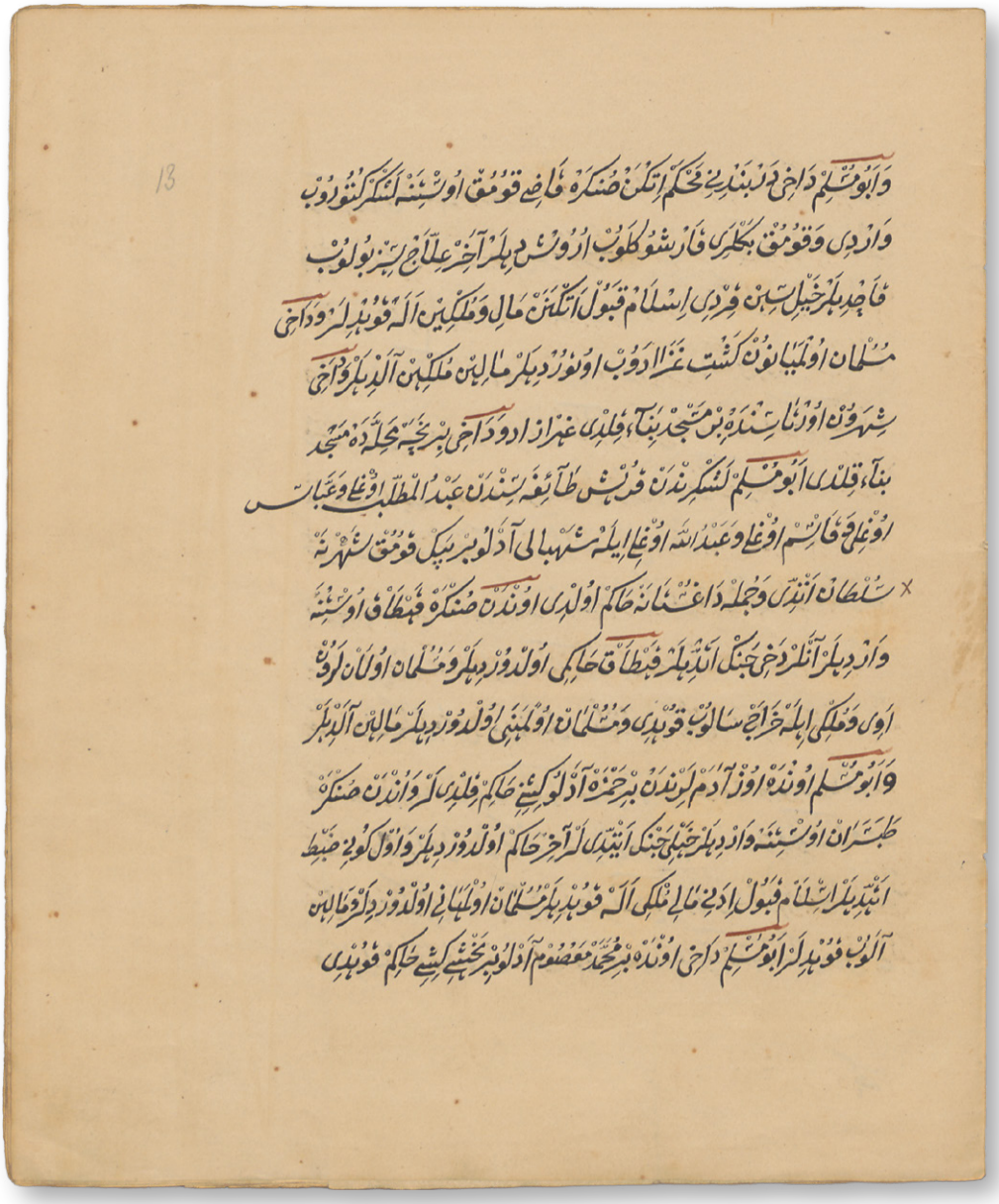
k. 11b

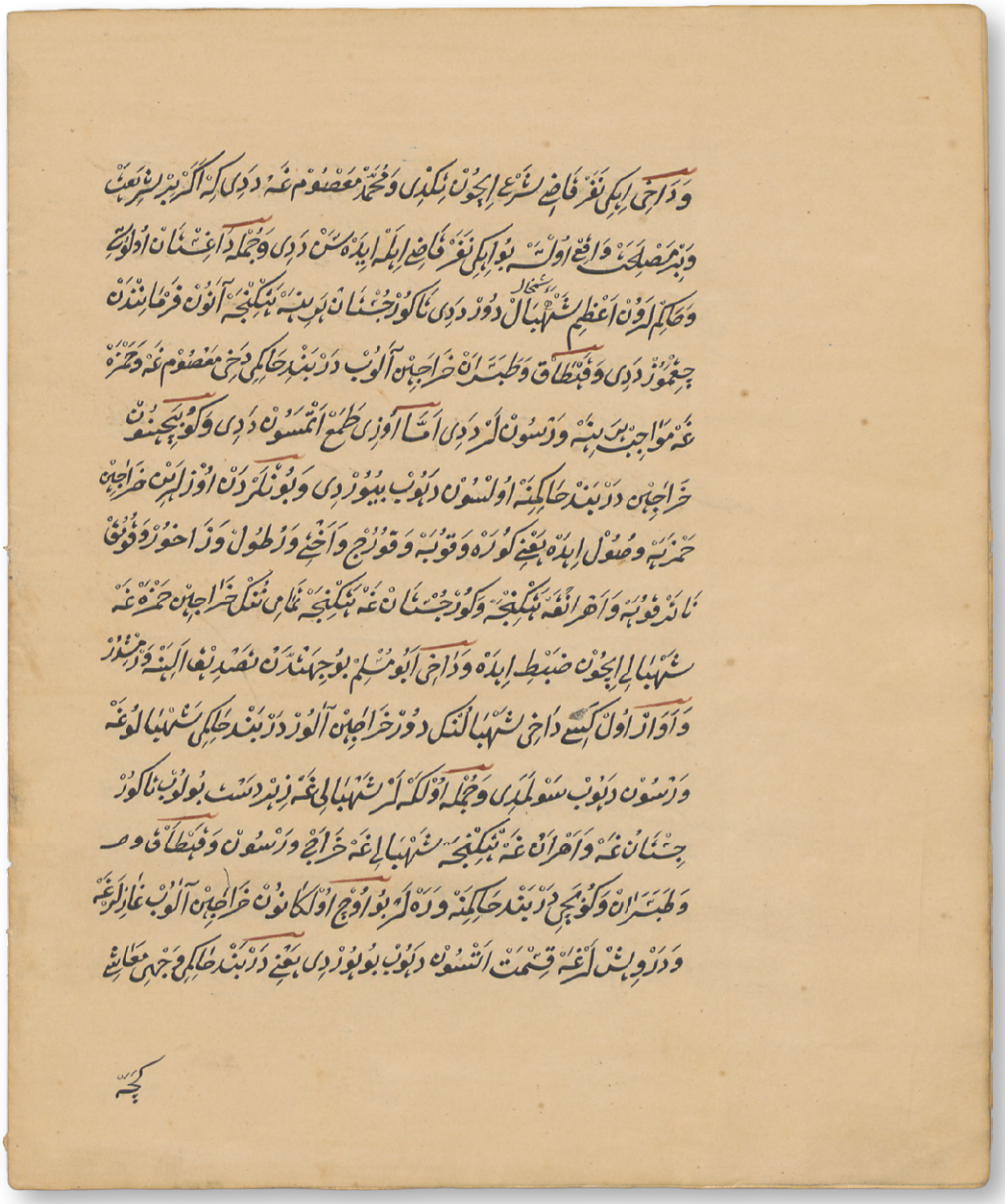
k. 12a

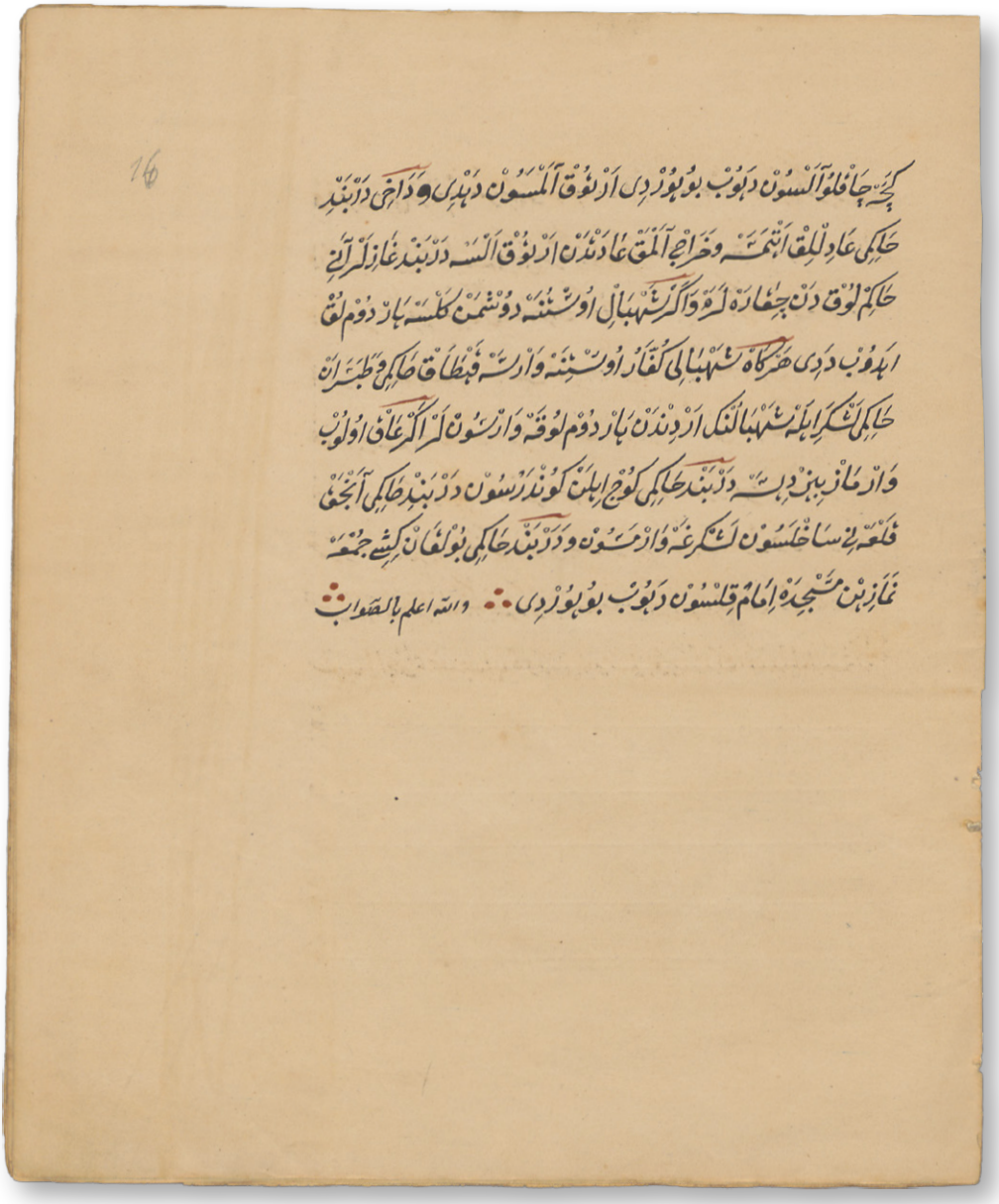
k. 12b

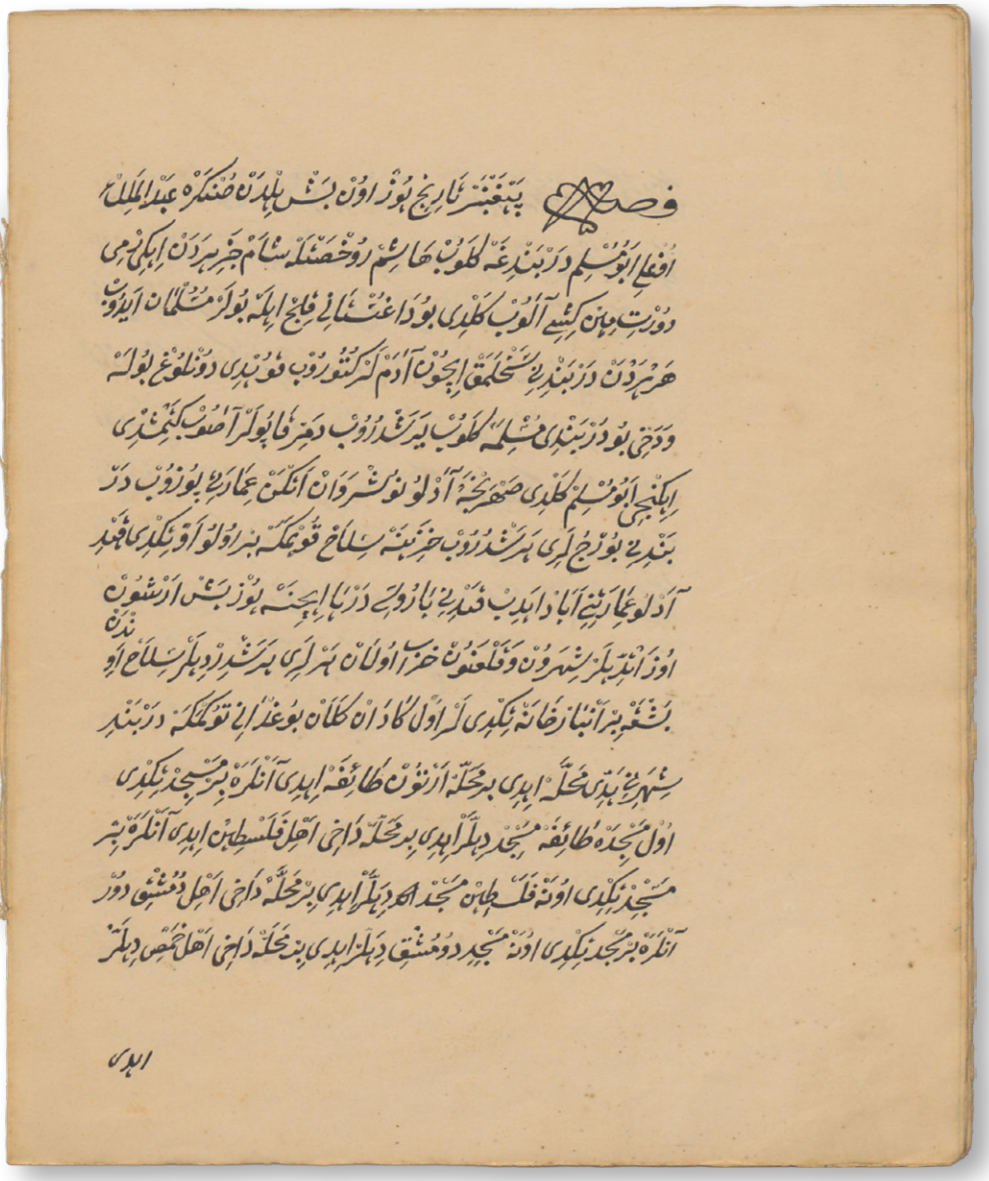
k. 13a

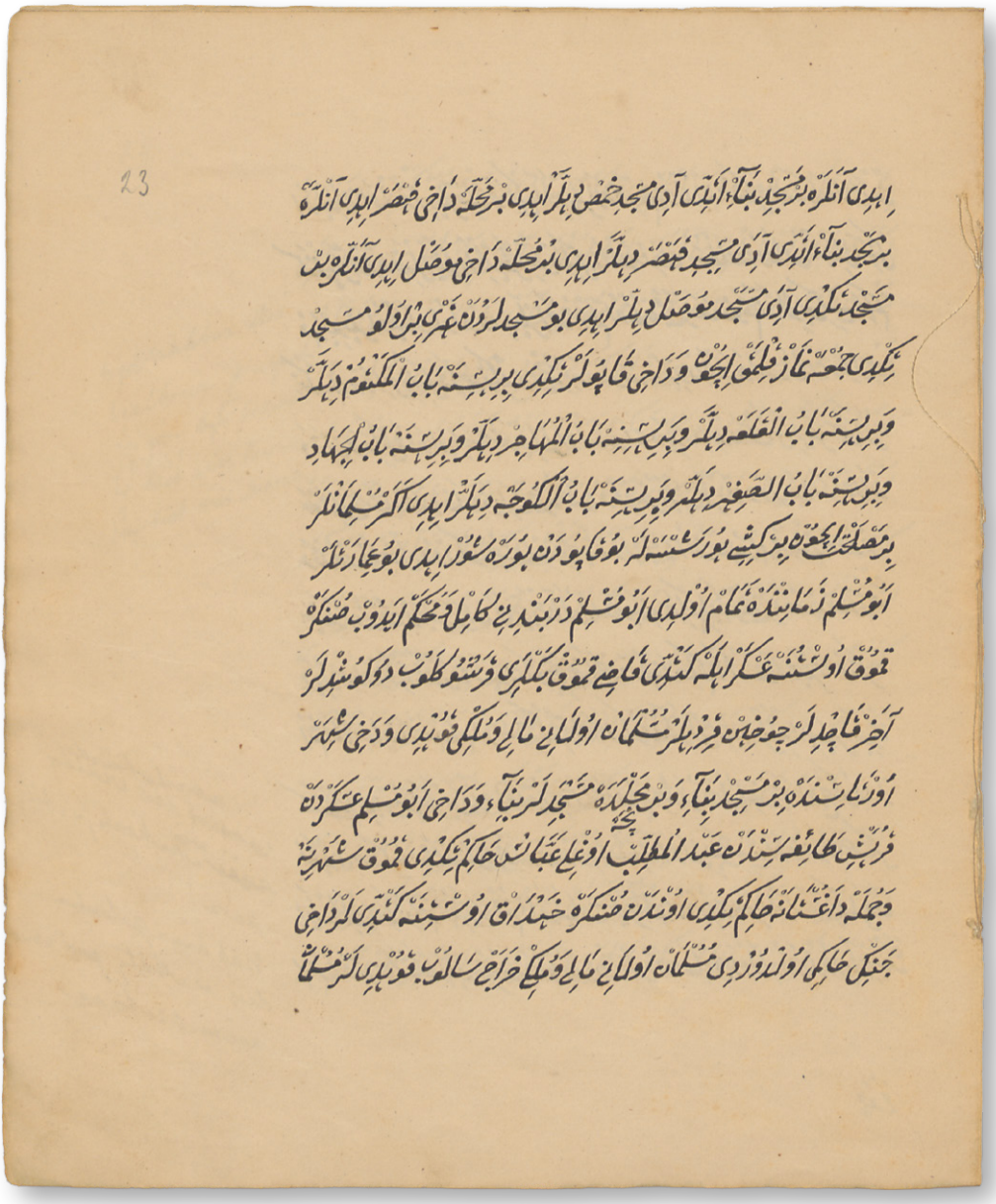
k. 13b

k. 14a

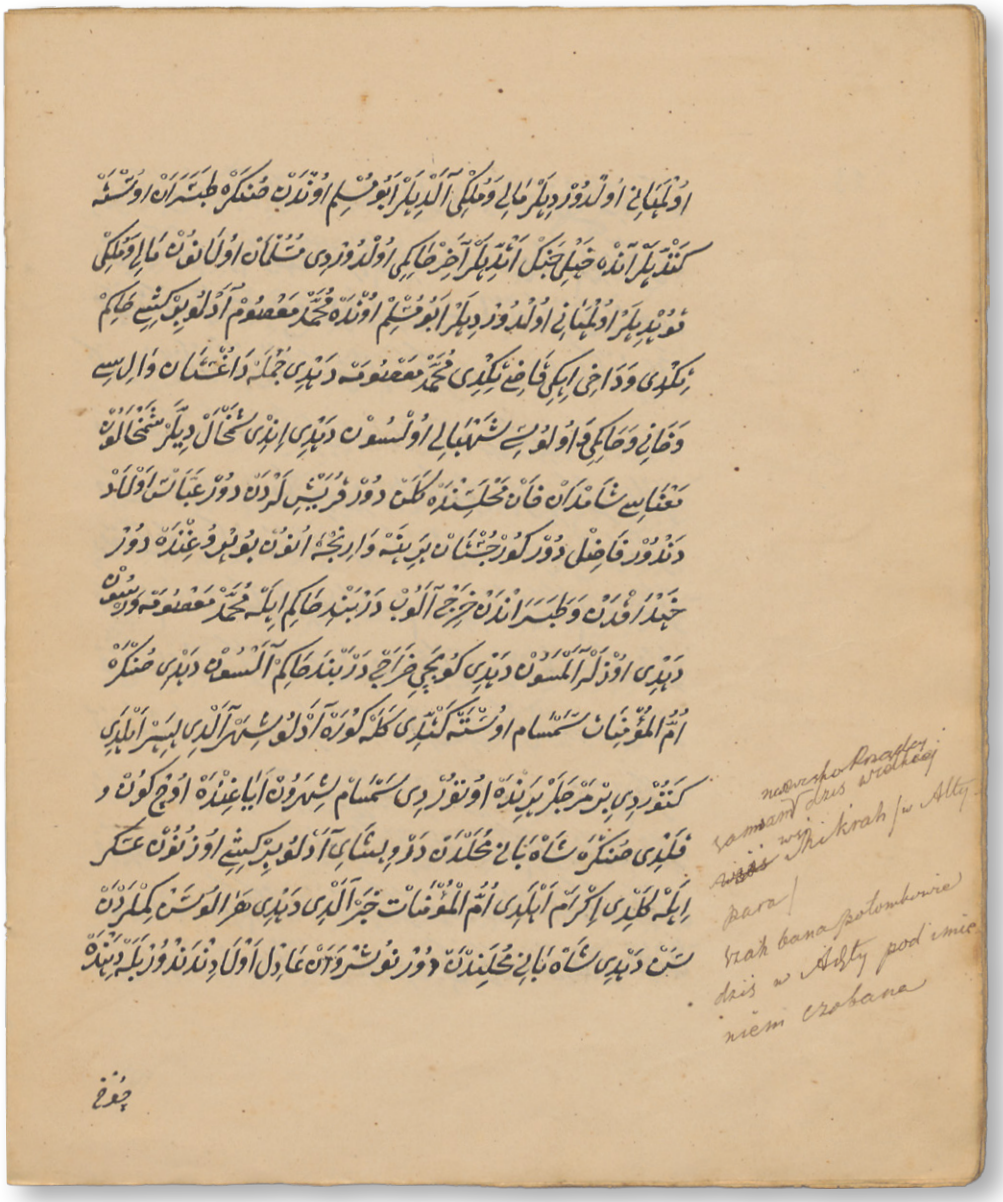

k. 22b

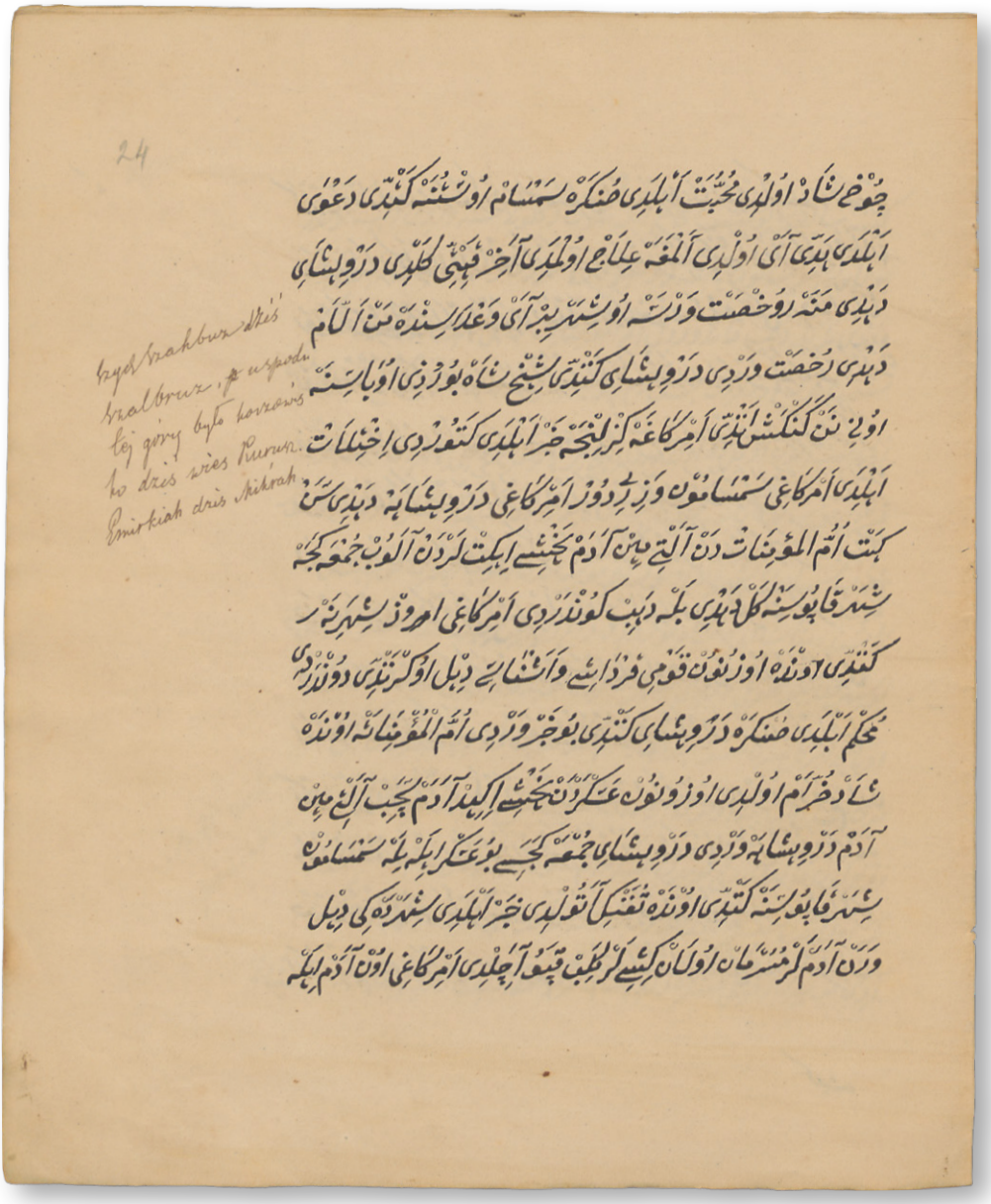
k. 23a

Kronika achtyńska 1*

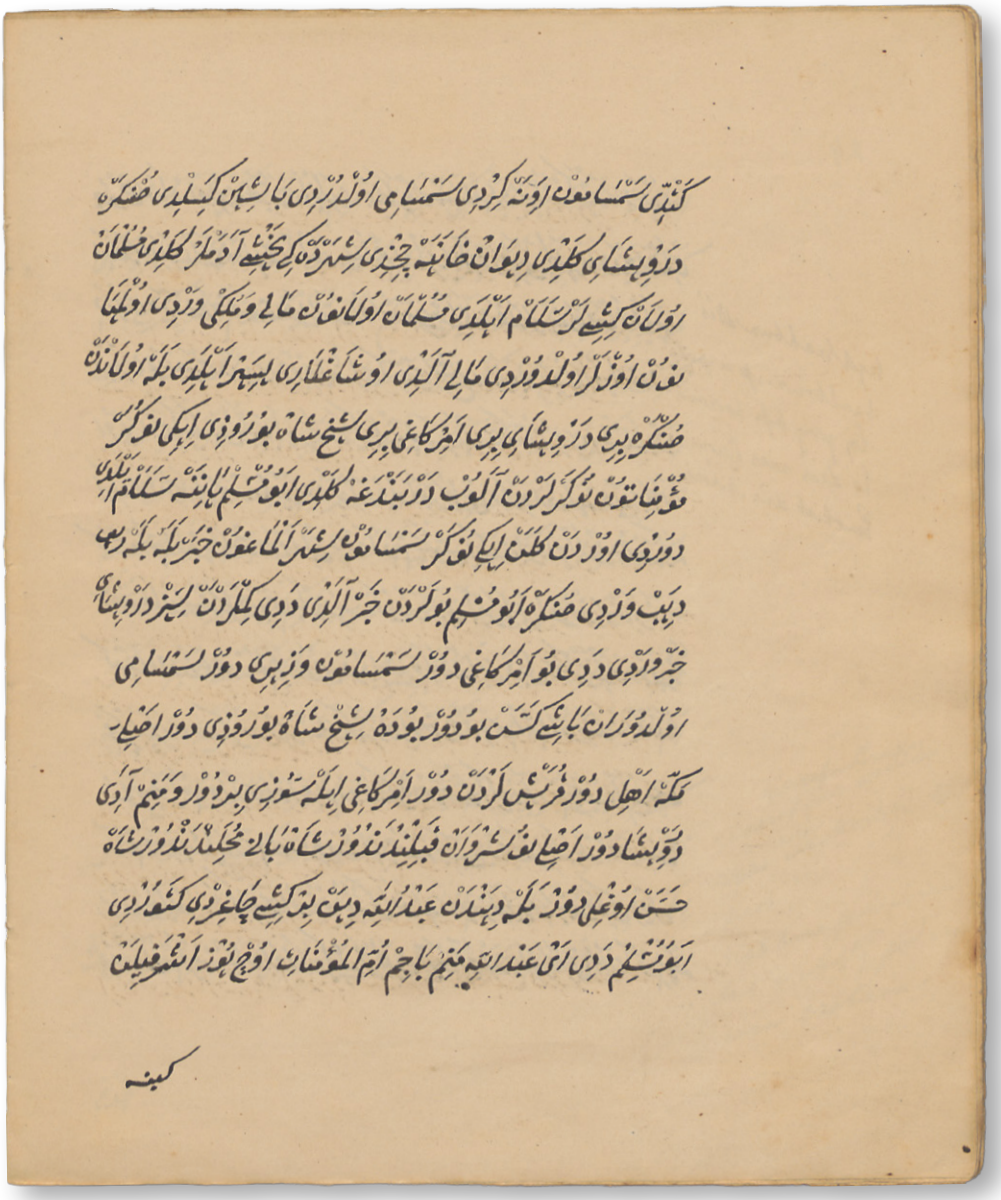

k. 23b

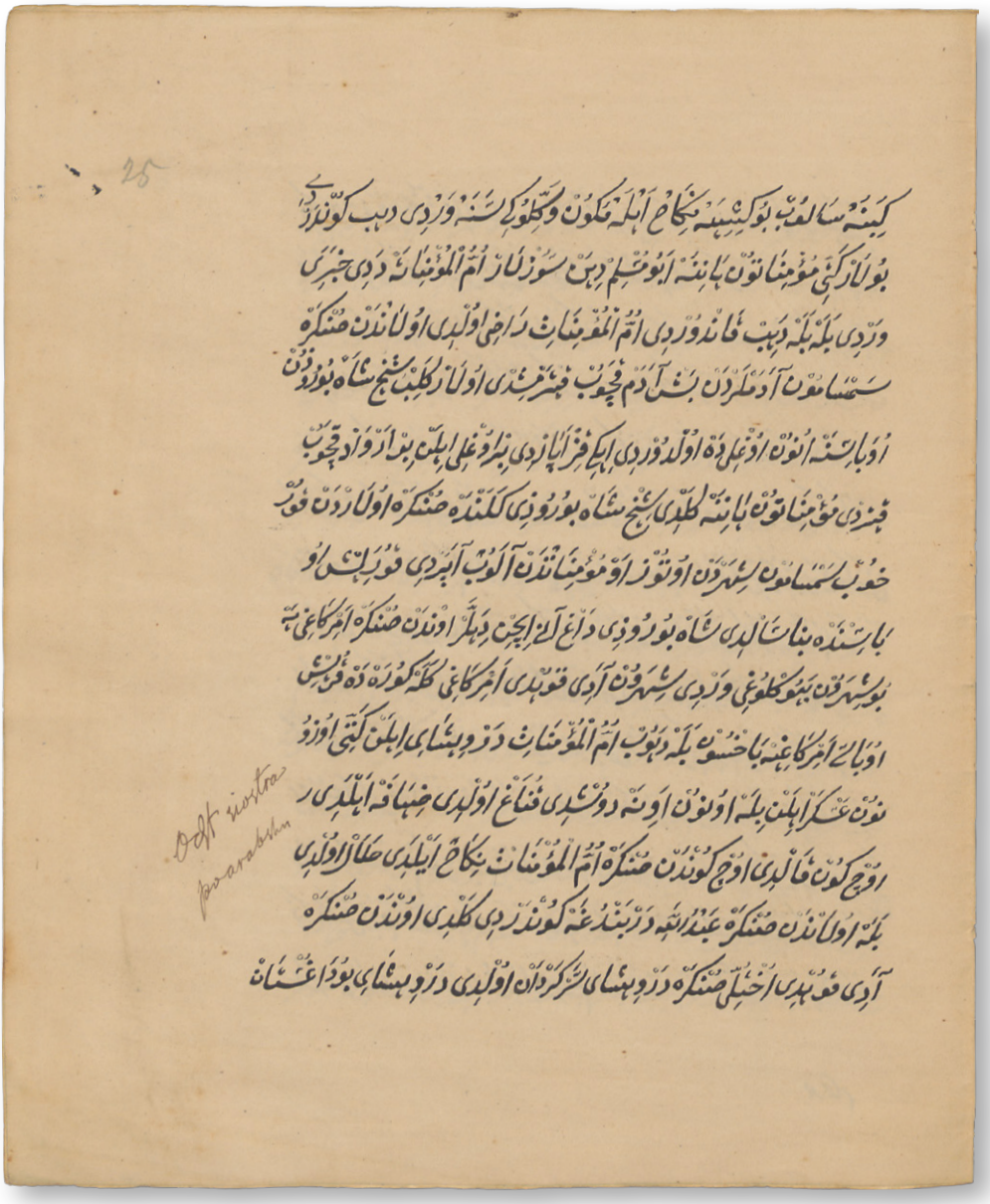
* Kronika derbendzka kończy się na k. 23b:9. Od ostatniego wyrazu w tym rządku, *Soñra* ‚potem', rozpoczyna się bez żadnego wyróżnienia Kronika achtyńska.

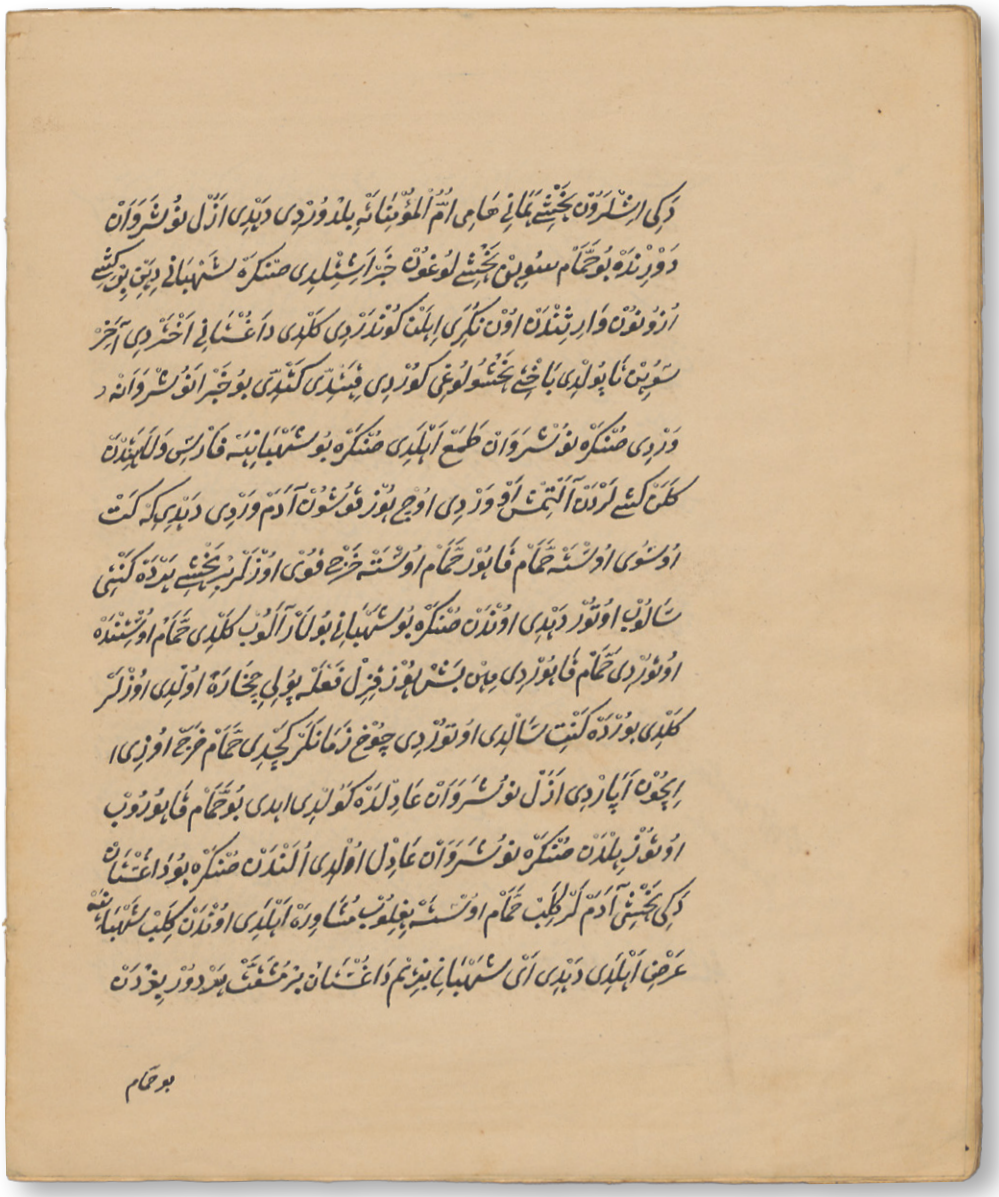
k. 24a

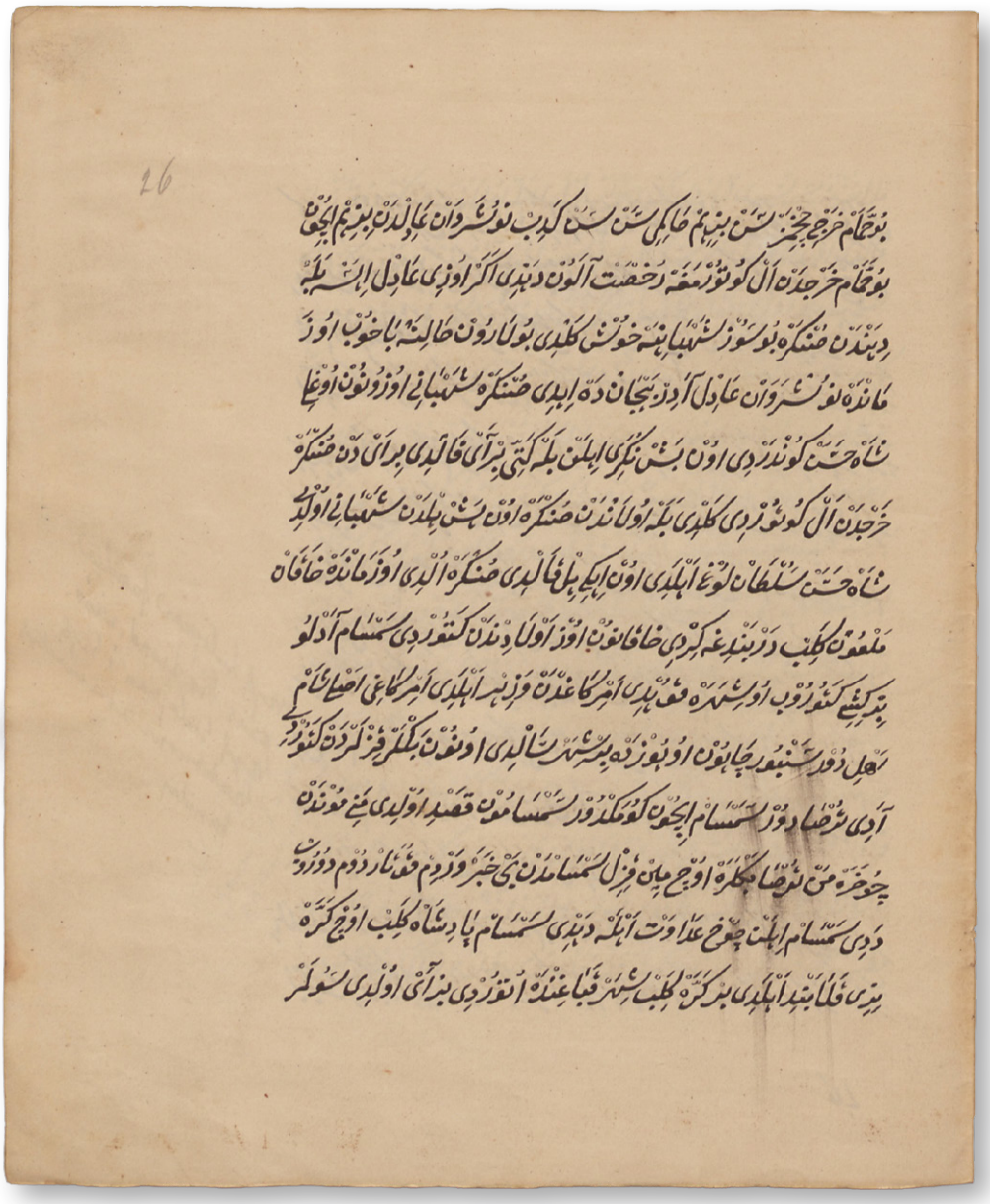
k. 24b

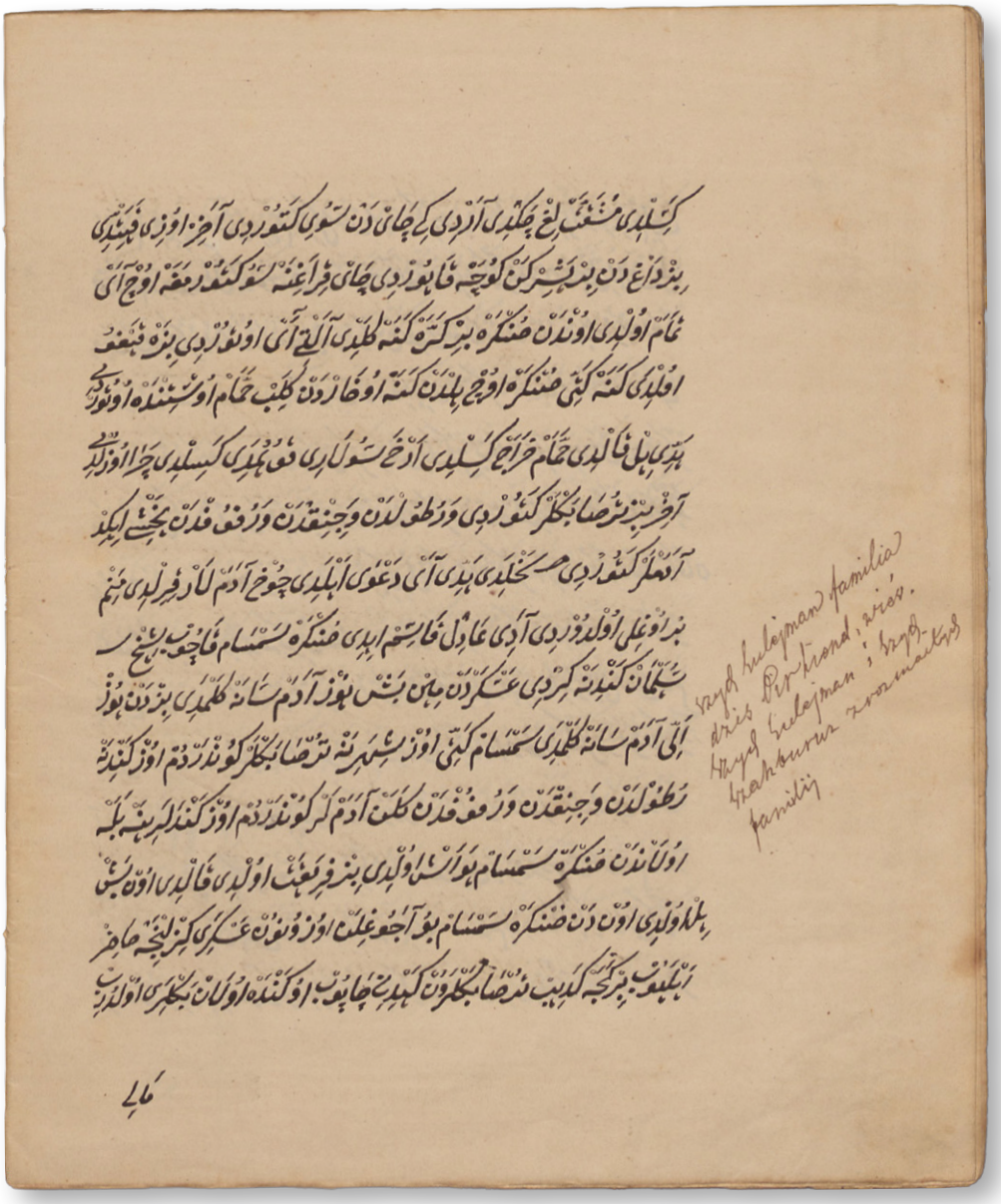
k. 25a

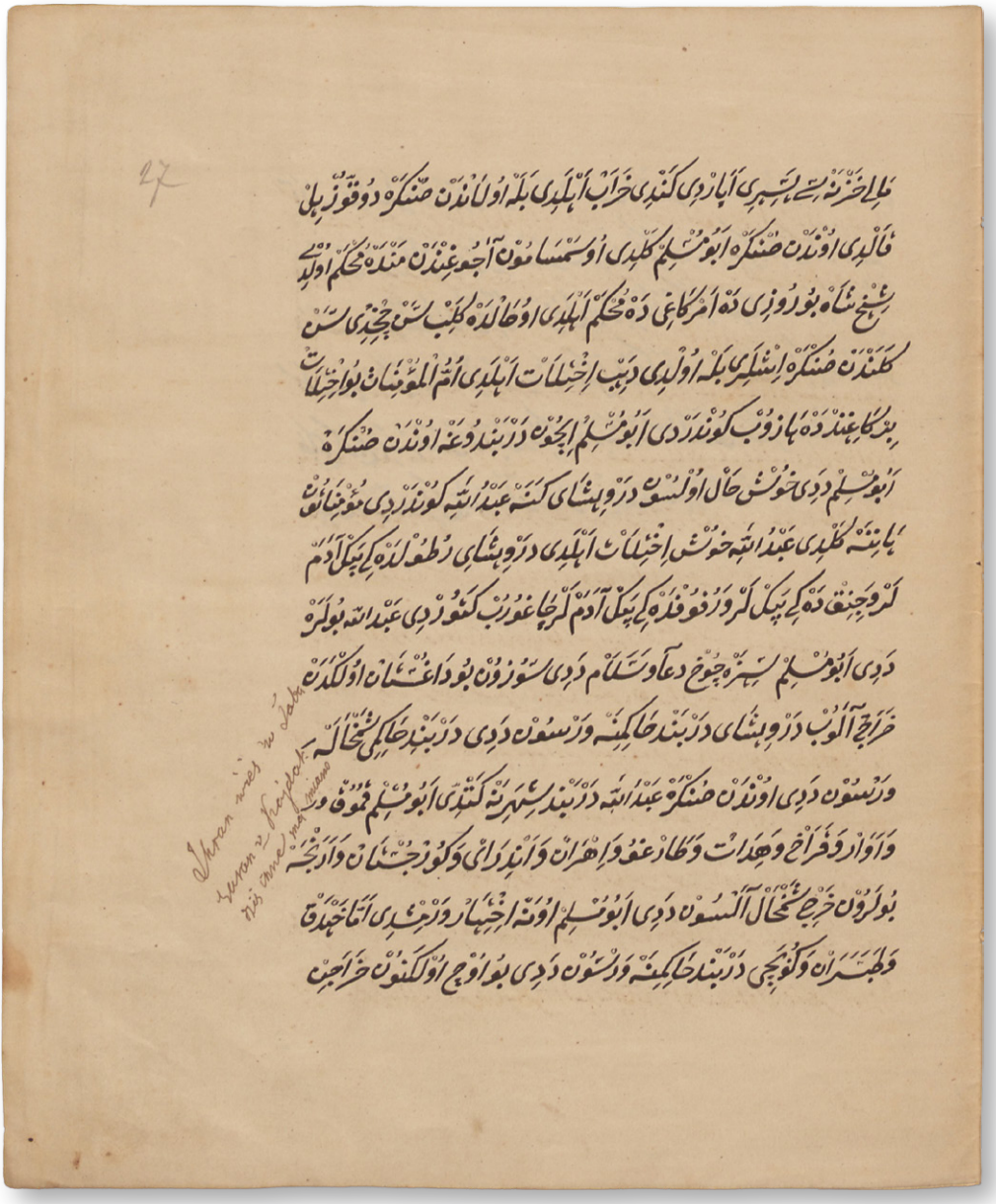
k. 25b

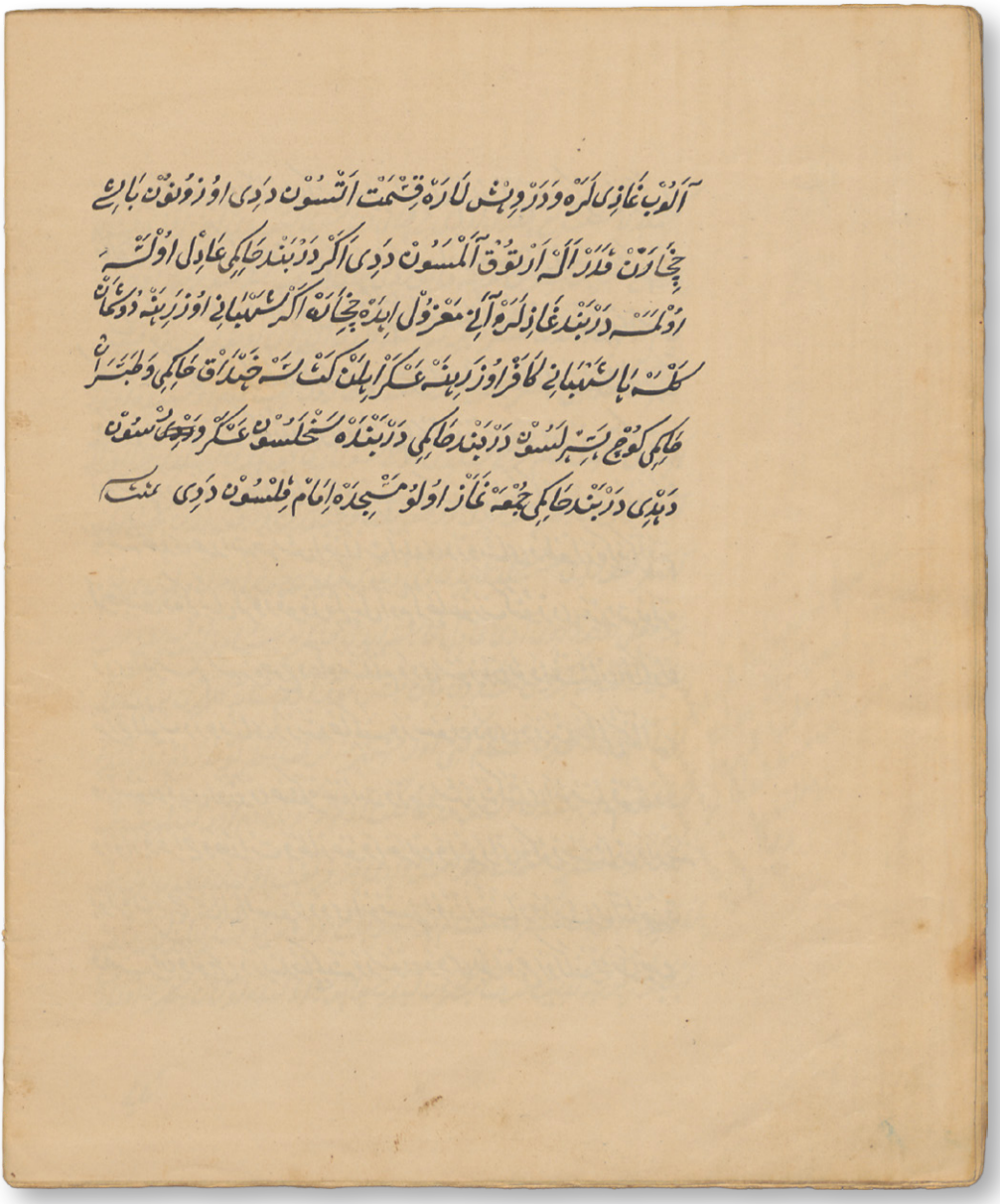
k. 26a

k. 26b

k. 27a

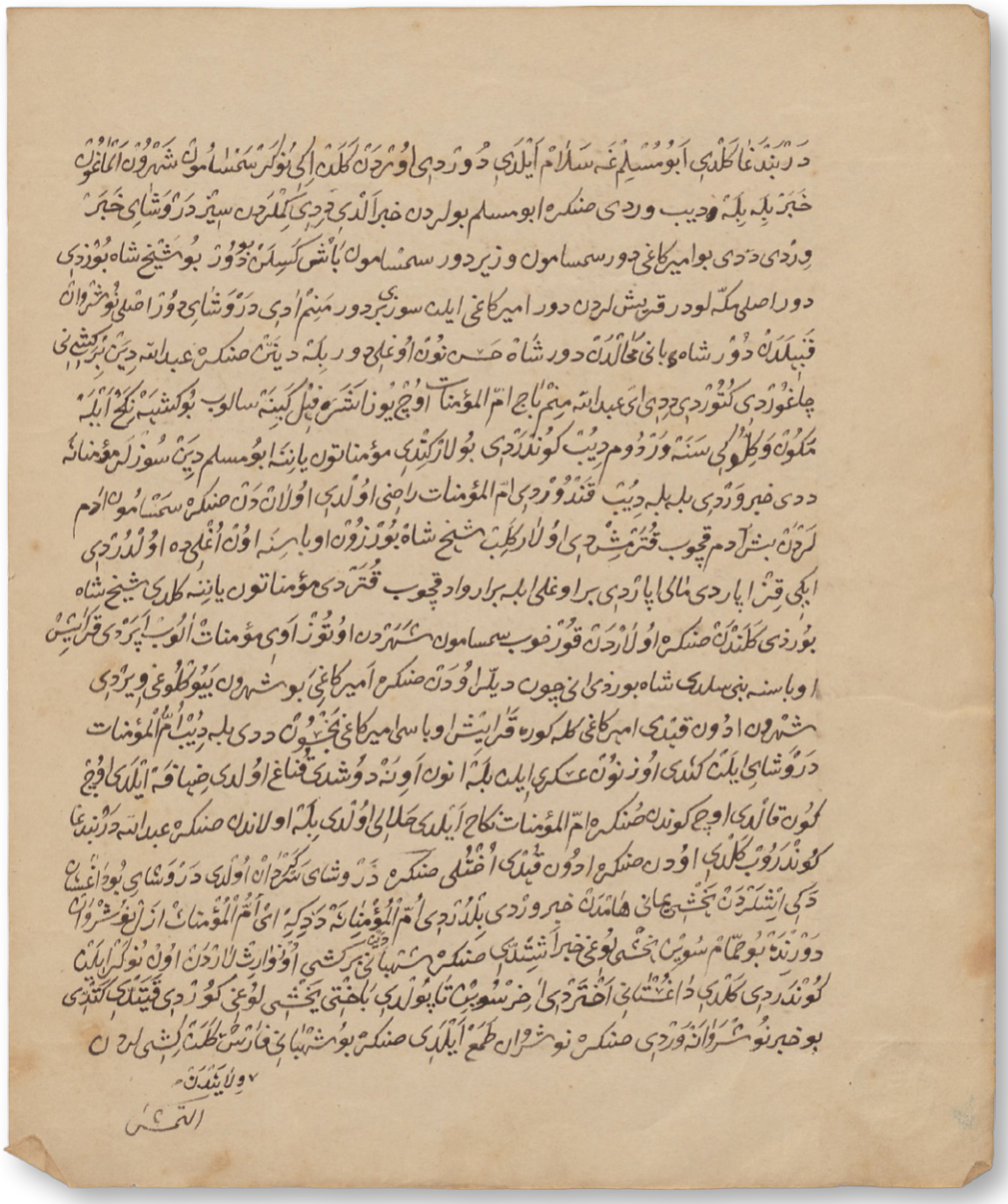

k. 27b

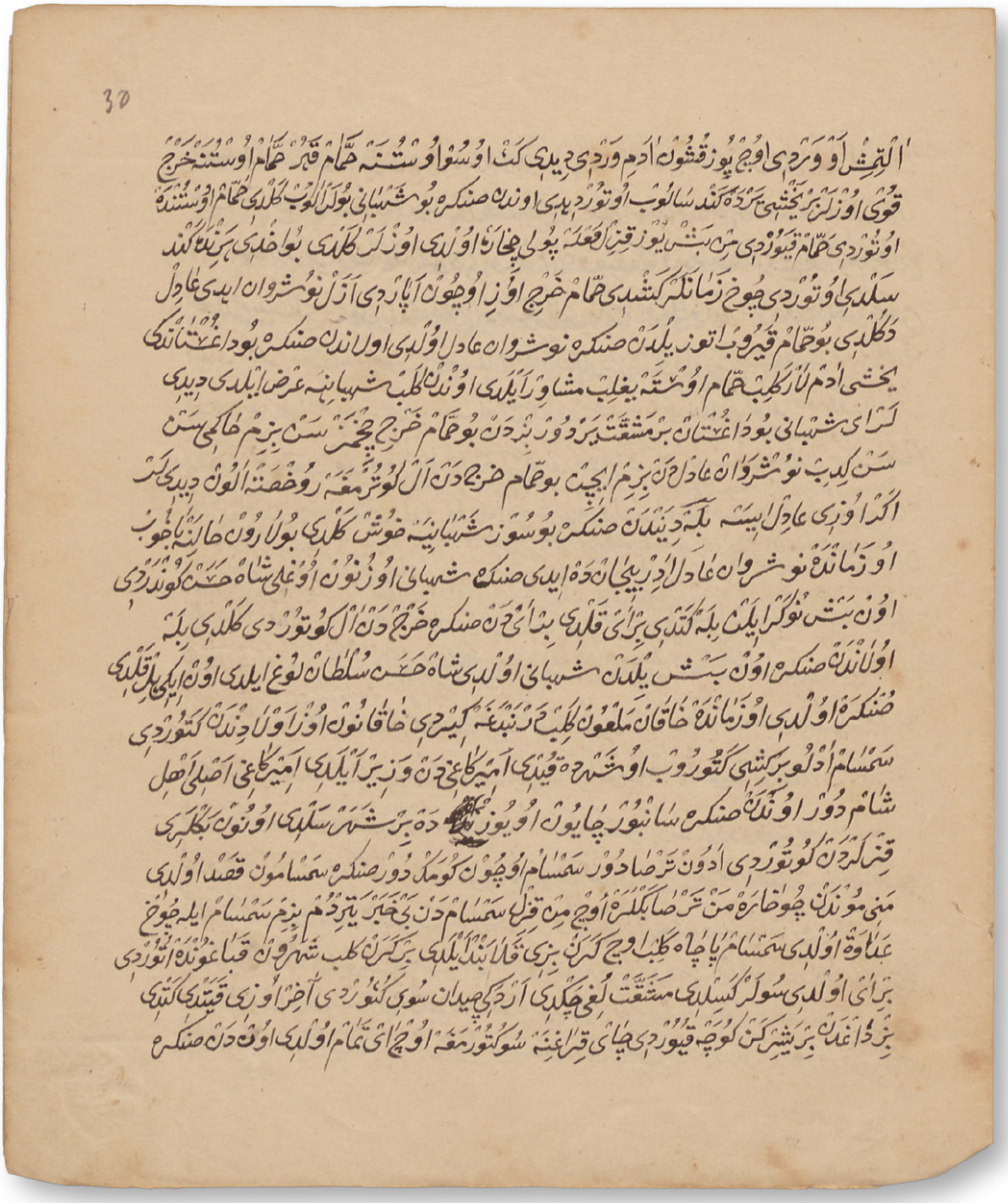
Kronika achtyńska 2

k. 29a

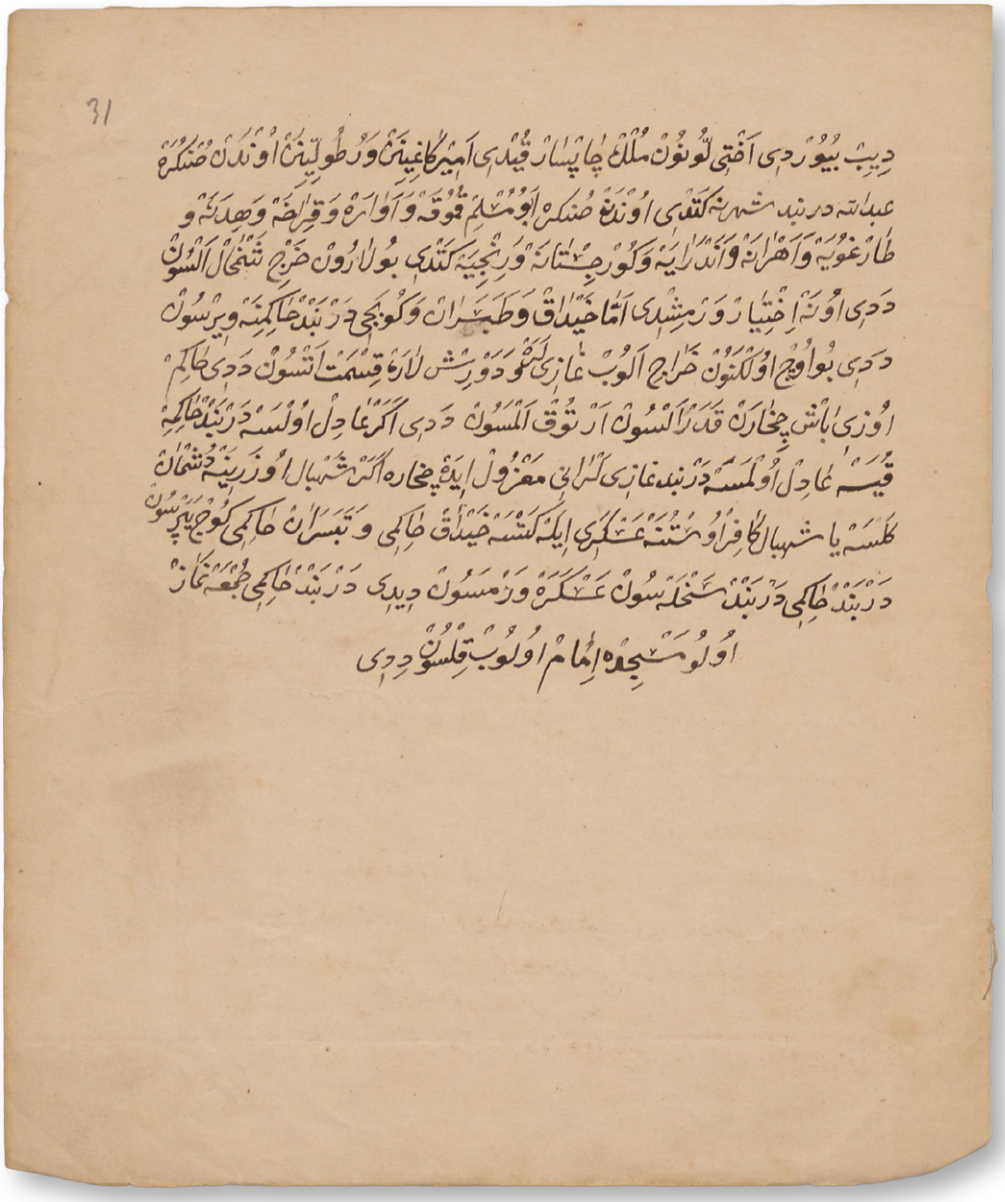
k. 29b

k. 30a

k. 30b

k. 31a

Pieśń o Alim Lwie Boskim – wprowadzenie

W literaturze muzułmańskiej, w tym tureckiej, ʿAlī występuje pod wieloma imionami, nosi rozmaite przydomki i epitety. Jednym z nich, istotnym dla niniejszego poematu, jest tur. (ar.) *Fatihü'l-Hayber* 'Zwycięzca w Bitwie o Chajbar; Zwycięzca spod Chajbaru' (Saluk 2018: 74). W poemacie pojawia się też inne imię Alego, znane z literatury tureckiej jako „Şah-ı Merdân" (Saluk 2018: 77), dokładniej *Şâh-ı Merdân* 'mężny szach'.

Warto dodać, że pieśni o podbojach powstawały też znacznie później na gruncie tureckim, a były one związane ze zdobywaniem Anatolii w wiekach XI–XV, i nadawano im rys religijny, np. *Battalname* datowana na XI–XII w. Jeden z takich poematów, nieco późniejszy, bo z XIV w., *Daniszmendname* autorstwa Arifa Ali, został też wydany w tłumaczeniu polskim Małgorzaty Łabęckiej-Koecherowej i Tadeusza Majdy (Arif Ali 1980). Większa część *Daniszmendname* powstała w schemacie metrycznym podobnym do tego z *Pieśni o Alim Lwie Boskim*, to jest jedenastozgłoskowcem (5–6) z rymami *aa bb cc* itd. (Majda 1980: 29). Utwory tego typu były raczej wzorowane na dziełach perskich, nie arabskich, gdyż to literatura perska była wzorem dla Turków i Azerbejdżan.

Poemat ten pasuje do treści kroniki dagestańskiej, która w większości opisuje wydarzenia związane z arabskim podbojem Dagestanu w pierwszym okresie muzułmańskich dziejów arabskich, a z gatunku ksiąg o podbojach znana jest też *Opowieść o Abu Muslimie*, czyli wodzu arabskim, występująca w naszych kronikach.

W literaturze tureckiej poematy i opowiadania o podbojach Alego znane są pod nazwą *Ali cenknameleri* (dokładniej *ʿAlī cenknāmeleri*), choć ta nazwa jest chyba nadana przez literaturoznawców dość samowolnie, gdyż nie ma odzwierciedlenia w rękopisach z utworami tego typu, przynajmniej z tymi, które były wykorzystane do niniejszej pracy. Jest pokaźna literatura o tym gatunku, przede wszystkim praca ogólna Çetina (1997), wydanie trzech wersji Mattei (2004) oraz

wiele artykułów, np. Saluk (2018) i Öztürk (2018). Badacze różnią się w podejściu do tego gatunku – jedni uważają go za gatunek literatury religijnej, inni za pośredni między przedislamskimi eposami i destanami z kręgu podbojów islamskich i walki za wiarę. Jedni skłonni są w nich widzieć formy poetyckie lub prozatorskie literatury ludowej, inni zaś gatunek pośredni między literaturą ludową i klasyczną, jeszcze inni wreszcie uważają je za literaturę klasyczną, która weszła w obieg ludowy, więcej o tym zob. Çetin (1997: XXVII–XXXVII). Z punktu widzenia poetyki, przedmiotowy utwór można określić następująco: jest to poezja epicka, napisana wierszem o rymie *aa bb cc dd* itd., a więc w formie *meṣnevī*, jedenastozgłoskowcem z pewnymi odstępstwami, do którego można przypisać arabskie metrum aruzowe *fāʿilātün fāʿilātün fāʿilün*, a więc rodzaj miary *remel* (Dilçin 1997: 25). Takie metrum jest w poemacie wydanym przez Öztürk, z tym że sam poeta podaje to jako *fāʿilātün fāʿilātün fāʿilât* (2018: 328), a to z powodu rymu. Jak stwierdzają badacze, właśnie ta miara była najczęściej stosowana w poezji tureckiej w XIV i XV w. w utworach upowszechniających islam wśród Turków (Çetin 1997: 97). Utwór jest napisany dość prostym językiem, choć jest w nim sporo arabizmów i iranizmów oraz perskich i arabskich konstrukcji gramatycznych. Inaczej niż w poezji dywanowej, do rymów obok zapożyczeń arabsko-perskich wykorzystano wiele wyrazów rodzimych.

Jeśli chodzi tematykę, przedmiotowy poemat dagestański należy do grupy utworów o bitwie o Chajbar w 628 r., która była pierwszym zwycięstwem Arabów Muhammada, w tym wypadku odniesionym nad Żydami, w którym Ali wsławił się męstwem. Çetin (1997: 11) podaje trzy utwory o następujących tytułach: *Ḳıssa-ı Ḳalʿa-ı Ḫayber*, *Ḳıssa-ı Ḫayber* (2 rękopisy) i *Ẕikr-i Ġazā-ı Ḫayber Ḳalʿasınun Cengidür*, jednak ich treść nie pokrywa się z treścią naszego poematu, nie występują też postaci podane w streszczeniu Çetina. Z tureckich opracowań najprzydatniejszy był artykuł Öztürk, ponieważ jak się okazało, wersja opublikowana przez tę badaczkę jest podobną pieśnią epicką, choć znacznie różniącą się w szczegółach. Nasza wersja liczy 280 wersów, co w typowym bliskowschodnim układzie dwuwierszowym daje 140 dwuwierszy, podczas gdy wersja Öztürk liczy 170 dystychów, a więc jest nieco dłuższa. Nasza wersja ma też krótki wstęp prozą, tamta tego nie ma. Zaznaczmy jednak, że nasza pieśń dotyczy bitwy o Chajbar na północ od Medyny, a pieśń Öztürk opisuje pomoc Arabom z Jemenu, których wróg zamieszkuje zamek *Mecmūmiyye*. Nadmieńmy, że tytuł tamtego poematu to *Tevāriḫ-ı ʿAlī* (pol. tłumaczenie: ‘Dzieje Alego’), a więc tam też nie pojawia się nazwa gatunkowa *cenknāme*. Z powodu podobieństwa poświęćmy nieco miejsca wersji tureckiej. Jest to kopia dość późna, bo z 1843 r., jednak – jak przypuszcza Öztürk (2018: 323) – dzieło oryginalne mogło powstać w okresie od XIII do XV w., jeśli sądzić po pewnym archaicznym słownictwie, jakkolwiek kopista wedle badaczki mógł poczynić zmiany. Dodajmy, że poczynił

je z pewnością, i to nie jeden kopista, a cały ich łańcuch. Jak w każdym typowym poemacie tego gatunku akcja zaczyna się w domu Muhammada, który siedzi w towarzystwie Alego. Do gospodarza przychodzi Arab proszący o pomoc. W przypadku naszego poematu i porównywanego zadania walki z niewiernymi podejmuje się Ali za przyzwoleniem Muhammada. Ali jedzie walczyć sam, przebrany za kupca, choć na swym mule (rumaku) Duldulu i z ogromnym mieczem Zulfikarem. Dociera do zamku, staje przed obliczem władcy Malika ~ Melika, który częstuje go winem, lecz Ali odmawia. W pewnej chwili pojawia się junak, który obiecał Malikowi ~ Melikowi zgładzić Alego, i mówi, że to zrobił, pokazując na dowód ściętą głowę, żądając w zamian obiecanej ręki córki władcy. Ali ujawnia się, mówiąc władcy, że to kłamstwo. Następuje walka Alego z tym junakiem i całym wojskiem. Ali dziesiątkuje zastępy wroga, ogarnia go jednak znużenie i prosi Muhammada o pomoc. Jego prośba zostaje wysłuchana, przybywa Prorok, a w obliczu całkowitej klęski władca nawraca się na islam. Ogólnie rzecz biorąc, nasz poemat ma budowę podobną do tej, jaką przedstawił Çetin (1997: 98–117), a więc wstęp, część zasadniczą z zaproszeniem Proroka do pomocy w opałach, której ten udziela drogą walki oraz zakończenie.

Jeśli chodzi o początek, nasz poemat zaczyna się słowami *Başlayalı sözi bismi'llāh ile* ‘Zaczynamy opowieść w imię Boga’, por. podobne formułki podane przez Çetina (1997: 98) *Başlayalum söze bismillâh ile* ‘Zacznijmy słowa w imię Boga’. W zakończeniu jest bardzo często pojawiająca się w literaturze tureckiej formułka *Raḥmet olsun yazana oḫuyana* (22a:7–8) ‘Niech będzie zmiłowanie nad pisarzem i czytelnikiem’, zob. podobną, lecz bardziej rozwiniętą, podaną przez Çetina (1997: 116) *Yazanı okuyanı dinleyeni* | *Dahi bu söz ile ma'nasın anlayanı* | *Rahmetiyle cümlesin şâd eylegil* | *Tamu odından azad eylegil* ‘Piszącego, czytającego, słuchającego | Oraz te słowa rozumiejącego | Uczyń szczęśliwymi swym miłosierdziem | Zbaw od ognia piekielnego’, zob. też inną podobną, cytowaną przez tego autora (Çetin 1997: 121).

Jak wskazują badacze, różne wersje *cenknāme* zawierają wiele błędów. Często zdarzają się one w metrum (Çetin 1997: 97 i Öztürk 2018: 316).

Jak we wszystkich utworach tego typu, w publikowanym tu poemacie są pewne charakterystyczne wątki, przedmioty i postaci, np. muł/koń Alego *Düldül* (18a:11 itd.) lub legendarny miecz *Zilfiqār* ~ *Ẕilfiqār* (20b:7 itd.).

Poniższa tabela obrazuje podobieństwa między naszym poematem a *cenknāme* opublikowanym przez Öztürk:

PA	**TA**
Geldi öpdi Muṣṭafānuñ dizini.	Geldi öpdi Muṣṭafānın elini
Ondan öpdi şāh ʿAlīnün elini,	Kimse bilmez ol ʿArabuñ aḥvālini (5)
Kimse bilmez ʿArabun aḥvālını.	

Mālik ėyder ne aḥvāldur ki yaʿnī. Çaġurun gelsün aḫı görem anı	Mālik eydür üç kişi varsun aña Nereden gelür ḫaber virün baña Çağırsunlar baña gelsün ol kişi … (26–27)
Dervazede yüz min āznavur durur,	Ḳapusında gördi dört biñ ḳapucı (43)
Ondan ötdi vardı Mālik qatına	Destūr oldı girdi melik ḳatına (46)
Mālik ėyder sen ne kişisen yaʿnī, Sevle sözin tā ki bilim men seni.	ʿAlīye eydür melik içen başa Söyle bir bir her ne geldiyse başa Gelişin ḳandan ḥālin nedür Ne kişisin senüñ aḥvālin nedür (54–55)
Döndi ėyder sāqıya var mey getür. Vardı Mālik ʿAliye vėrdi ayaġı, ʿAlī ėyder içmezem dutmaz ayaġı	… ʿAlīye eydür melik iç ḳadāḥı ider ḫoş … İçdigim yoḳdur şeker sözlü melik (60–61)
Bir kesilmiş baş araya geldi negāh.	Bir kesik baş getür atdı araya (72)
Varuban baş getürdiler maña, Gerek indi men qızım verem oña.	Ḳızımı virdüm saña çoḳ māl u ḫān Çün ʿAlī başın getürdüñ nişān (78)
ʿAlī ėyder mencileyin bu ḫeber, Cāhil nece ınanursan bey-ḫeber. Men beẕirgān Mekkeye varmış idüm, Şāh ʿAlīni Mekkede görmiş idim.	Eydür ey melik yalancıdur bu kişi ʿAlī başı degildür ḳoñ teşvīşi Bāzirgānlıḳ eyleyüp varmış idüm Ben ʿAlīyi Mekkede görmüş idüm (80–81)
ʿAlī ėyder men senünle başımda baş, Mālik ėyder qonaq ḥāžır [savaş].	Dilerim meydāna çıḳam baş başa Bunuñla idelüm bir dem ṣavāṣa (93)
Gürzi ile çaldı qalḫan qıldı pāre, ʿAlī daḫı qalḫan⟦ı⟧ saldı yere.	Kürsüni ḥavle ḳıldı nefsin dögdi… Ditredi ḳalḳanı laʿīn ḍarbından (121–122)
ʿAlī daḫı sırrını açdı niqāb. Çaġırdı ol ʿAlī oġlı menem	Naʿra urdı ol ʿAliyyü'l-Murtażā Ben ʿAlīyem didi ol şīr-i Ḫudā (128)
Bularun var idi yüz min çerisi,	Bir dem içre biñ yüz oldı helāk (138)
Çaldılar Ẕilfiqār saġ ı sola… Her çalanda qırḫı erin ziyān	Ṣaġa ṣola Zülfiḳārı döndürür… Her ṣalım ḳırḳar arşun uzardı (143–144)
Qırmağıla ʿAlī yoruldı [–],	ʿĀciz oldı ol erenler serveri (147)
Ḥaq Çalab Cebrāʾil⟦i⟧ göndermişdi, Bu ḫeberi resūle vermiş idi.	Ḥaḳḳ Teʿālā emir eyledi Cebrāʾīle Didi Resūl ʿAlīye varsun bile (148)
Üç yüz altmış aşḥāba mindi atı, Qırḫ günlük yollar bir sāʿātı.	Mevlā emir eyledi Resūl bindi ata Otuz üç biñ ṣaḥābe yā ṣafā (151)
Mālik… Geldi şehādet getürdi dīn īmān, ʿAlī ėyder maqsūdum budur hemān.	Ol melik çağırdı eydür el-amān Dīnine girdüm yā pehlivān (162)

Ciekawe jest przedstawienie wyglądu głównego bohatera. Otóż Ali jest jasnowłosy o jasnej cerze i ma błękitne oczy, *sarışımdur ʿĀlīnüñ gökdür gözi* (20a:10). Ten wygląd zupełnie nie pasuje do wyglądu Araba, a w kręgach szyickich Ali jest powszechnie przedstawiany jako czarnowłosy i czarnobrody mężczyzna z wąsami, o ciemnych, czarnych oczach. Jednak w innych *cenknāme* też spotyka się przedstawianie Alego przynajmniej jako blondyna, zob. *Sarışındur gözi başı ulu* (Çetin 1997: 171) 'jest jasnowłosy (lub. o jasnej cerze) o wielkich oczach i wielkiej głowie'. Może to być jednak też kaukaskie umiejscowienie, gdyż w wyobrażeniach ludów Kaukazu Północnego typowy rdzenny mieszkaniec tych ziem przed najazdem mongolskim to wysoki blondyn[1].

I tu dochodzimy do czasowego uwspółcześnienia i miejscowego przeniesienia obrazów na grunt dagestański lub kaukaski. Przykładem tego pierwszego jest wprowadzenie do utworu broni palnej, strzelb i dział jako broni (19a:2 i 24a:13), a przecież czas wydarzeń w poemacie to 628 r. Historycznie zatem jest to anachronizm, jednak można spojrzeć na to jako na przeniesienie wyobrażeń o wojnie do czasów czytelnika tudzież słuchacza poezji. Przykładów przeniesienia miejsca, czyli swoistego udomowienia wydarzeń z Arabii, jest kilka. I tak zamku Chajbar strzeże *on iki min Gürcī* (18b:1) 'dwanaście tysięcy Gruzinów'. Gruzini pojawiają się też w innych miejscach poematu, między innymi jako wojownicy walczący z Alim, którzy *yetmiş batmān qurğuşında gürzi var* (20b:4) 'mają maczugi z kulami ołowianymi po siedemdziesiąt batmanów'. Inną ciekawostką jest, że z wodza Chajbarczyków, którzy byli żydami, autor uczynił wyznawcę krzyża, to jest *ḫāça tābiʿ oldı budur Taġrı* (17b:13–14) 'został wyznawcą krzyża, (mówi,) że to jest Bóg'. Dalej chrześcijanin jawi się jako walczący z Alim Gruzin *Ey ḫāça tābiʿ olan melʿūn napāk* (20b:8–9) 'O, wyznawco krzyża, przeklęty, nieczysty!'. Tak więc żydowskich mieszkańców Doliny Chajbarskiej autor zmienił na chrześcijańskich Gruzinów. Tu należy jednak zauważyć, że jeden z ludów kaukaskich – Czeczeni – nazywają wszystkich innowierców, tzn. nie-muzułmanów, *kerst* < ros. *крест* 'krzyż', a więc postrzegają ich poprzez rosyjskich chrześcijan[2].

[1] Wiadomość od prof. Przemysława Adamczewskiego.

[2] Za uwagę tę dziękuję prof. Idrisowi Bulatijewowi z Groznego.

⟦Pieśń o Alim Lwie Boskim⟧

17b

(1) *Bismi'llāhi' r-raḥmāni' r-raḥīm ve bihī nestaʿīn rubba sirrin*[1]
(2) Başlayalı sözi bismi'llāh ile[2] dura şānı düni güni[3] Allāh ile bir ḥikāyet (3) sevleyim. Ol ʿĀlīnüñ Teñrinüñ aslanuñ gerçek vālinüñ ḥikāyet sevleyim. (4) Ol māhirün negāh ondan açılubdur [qapusı][4].

Dışḫarıdan geldi girdi (5) bir ʿArab.
Gözi yaşlı göñli ġāyetden ḫarāb.
İkrām eyledi ʿArab verdi (6) selāmı,
Siz var iken bize ẓulüm[5] ola mı?
Secde qıldı yere qoydı (7) yüzini,
Geldi öpdi Muṣṭafānuñ dizini.
Ondan öpdi Şāh ʿAlīnün (8) elini,
Kimse bilmez ʿArabun aḥvālını.
ʿArab ėyder yā Muḥammed Muṣṭafā,
Dertlü cānım (9) yoluña olsun fidā.

---

1 Ar. 'W imię Boga miłosiernego, miłościwego. Tylko Jego prosimy o pomoc,' K 1:1 i nawiązanie do końca K 1:5, por. KD 1a:1; dwa końcowe wyrazy bez wokalizacji, odczyt niepewny, być może *rubba sirrin* 'jest wiele tajemnic', być może zaś pierwszy z tych dwóch wyrazów to ar. *Rabb* 'Pan', pojawiający się w rozdziale pierwszym Koranu, drugi zaś wyraz to wypełnienie rządka.

2 Taki początek znany jest w też w innych *cenknāme*, np. *Başlayalum söze bismillâh ile* 'Zacznijmy w imię Boga' (Çetin 1997: 98).

3 Mniej prawdopodobna poprawka na kum. *tünegün* 'wczoraj' (B 327), a więc należy przyjąć *düni güni* 'w dzień i w nocy; dniem i nocą'; to złożenie zapisano najpierw osobno *dün gün*, przy czym znak wokalizacyjny na końcu pierwszego składnika jest niewidoczny, potem końcowe *-n* poprawiono na nyi, czyt. *ni*, widać też ślady poprawki przy końcowej literze drugiego członu złożenia.

4 Rkps *qapunı*; poprawiono, gdyż w zdaniu z orzeczeniem w stronie biernej nie może być dopełnienia bliższego w bierniku; jednak to zdanie jest nie całkiem jasne, czyżby az. (← ar.) *māhir* 'zręczny, uzdolniony, utalentowany' (Ə 239) odnosiło się do Muhammada?

5 Tur (← ar.) *ẓulüm* < *ẓulm* 'wrong, oppression, cruelty' (NR 1290), az. *zülm* 'ts' (Ə 129), czyli 'zło, ciemiężenie, okrucieństwo'.

Destūr vergil bir sözi men sevleyim,
Saña anda (10) ḥālımı ʿarż{ı} eyleyim.
Resūl ėyder sevlegil sözün nedür,
Maña bildür (11) göreli [ḥālın][6] nedür.
Nedür işin bārī[7] gelmişsen bize,
İlçi oldur (12) sözni doġrı diye.
ʿArab ėyder qatı ẓulim oldı bize,
Yol ıraḫdur (13) elimüz yetmez size.
Ol vaṭanda bir laʿīn{i} tura [[dė]]di[8],
Ḫāça tābiʿ oldı budur (14) Taġrı[9] dėdi.
Yeddi möḫkem ol salasun Ḫayberi[10],
Ne Taġrı tanır ne (ḥaq) peyġanberi.

18a

(1) Otuz arşun uzundur Ḫayber qalʿası,
Meger[11] anı yerden helāk qılası.
Yılda (2) bir kez[12] çıḫar talar mālımuz[13],
Yesir eyler ehlile ʿeyālımuz[14].

---

6 Rkps *ḥālım* ‘mój stan, moje położenie’, lecz chodzi tu wyraźnie o *ḥālın* lub *ḥālıñ* ‘twój stan, twoje położenie’.

7 Az. (← per.) *barı* ‘przynajmniej, choć’ (Ə 51); ten spójnik tu nie pasuje, powinien być spójnik o znaczeniu ‘skoro’.

8 Rkps *laʿīni tura diy*; jeśli pominiemy zbyteczne *i* w *laʿīn*, zob. osmtur. (← ar.) *laʿīn* ‘1. accursed, execrable. 2. Satan, the accursed’ (NR 702), czyli ‘1. przeklęty, ohydny. 2. przeklęty szatan’, często pojawiające się jako określenie przeklętego niewiernego w *cenknāme* (Çetin 1997: 284), możemy uzupełnić ‹diy› do *dėdi*, jak na końcu następnego półwersu, a liczba zgłosek pozostanie 11.

9 Lub *Teġri*, o kilku postaciach stturk. *täŋri* ‘Bóg’, zob. Clauson (1972: 523–524); az. i tur. *tanrı* (TS 1902 i Ə 326) natomiast co do *-ñ- ~ -ğ-*, zob. k-błk. *teyri* (K-BRS 617); zob. też prawdopodobny odczyt *Teñri* w 8a:6.

10 Niejasne, dosł. siedem krzepki on/ten/bądź wstawisz Chajbar-ACC; *yeddi* ‘siedem’ i *möḫkem* ‘krzepki, mocny, trwały’ zapewne odnosi się do siedmiu twierdz w dolinie chajbarskiej, w której muzułmanie w 628 r. stoczyli swoją pierwszą zwycięską bitwę z wielu wypraw wojskowych; odczyt sal′a svun jako *salasun* ‘wstawisz, postawisz’ jest niepewny, gdyż czasownik ten nie daje znaczenia całemu zdaniu; czyżby było to pomieszanie z nazwą jednej z siedmiu twierdz, a mianowicie *Ḥiṣn al-Sulālim*? (Veccia Vaglieri 1997: 1138); zdanie to zapewne nie było też zrozumiałe i jasne dla autora wpisów, gdyż jest ono lekko podkreślone ołówkiem, a wyraz sal′a svun lub jego druga część pisana osobno objaśniona jako *mur*; niestety, takiego wyrazu w znaczeniu muru nie ma, być może autor pomylił go z tur. (← ar.) *sūr* ‘mur’.

11 Ten spójnik występuje tu w znaczeniu ‘oby’, natomiast odpowiedni spójnik az. (← per.) *məgər* ma znaczenie ‘chyba że, czyżby’ (Ə 244), por. tur. *meğer* ‘but, however; unless, and yet; only; perhaps’ (NR 747), czyli ‘lecz, jednak; chyba że; być może’.

12 Ten wyraz wynotowany na marginesie ołówkiem pismem arabskim z podanym polskim znaczeniem *raz*; ten i pozostałe dopiski na marginesie słabo widoczne, jakby ktoś próbował je wygumkować.

13 Nieporadny styl, a ten fragment językowo niepoprawny; *çıḫar talar mālımuz* dosł. ‘wychodzi grabi nasze dobra’, zob. az. i kum. *tala-* ‘grabić, łupić’ (Ə 324 i B 302), jednak w drugiej zgłosce brak jest wokalizacji poza znakiem dla braku samogłoski na końcu.

14 Az. (← ar.) *əyal* ‘kobieta’ (Ə 150).

Tükendi dīn īmān qalmadı (3) az,
Bize bidʿat[15] oldı ey ehl-i namāz.
Baş götürüb yol dutub (4) geldüm size,
Yā sen gel yā Şāh ʿAlī gönder bize.
Resūl bu sözler eşitdi (5) aġladı,
ʿAlī durdı Ẕū'l-fiqārı baġladı.
ʿAlī ėyder men gedeyim ol yaña[16],
Destūr (6) vergil yā resūle'llāh{i} maña.
ʿAlī ėyder Ḥasan ile Ḥüseyin[17],
Emānetdür saña (7) ey fażl-ı emīn.
Ḥalāl eyle yā gelem yā gelmeyem,
Ġāze[18] qılam yāḫūd men şehīd olam.
(8) Resūl ėyder Allāh oñarsın[19] işin,
Bismi'llāhi deyiben yola düşün.
(9) Düşdi Mekke şehrine āh ı fuġān[20],
Dediler gider oldı ney kemān.
Āh u fuġān (10) eyledi şehri qamu,
Gider oldı Muṣṭafānuñ hemdemü[21].
ʿ*Alā'llāh* deyüben düşdi (11) yola,
Yulduz oldı qarşu geldi Düldüle[22].
ʿAlī ėyder ey Düldül qadam (12) götür[23],
Ol qalʿa handa ise meni yetür.
Gece gündüz yeridiler[24] ṣübḥ ⟦ü⟧ şām[25],
(13) [Qırḫ][26] gün yol oldılar üç gün tamām.

---

15 Ten wyraz również odnotowany ołówkiem na marginesie z dodatkowym بدع oraz z podanym polskim znaczeniem *źle bezprawie*.

16 Rkps yankˈa; poprawnie byłoby *yana* 'strona-DAT'; choć pisownia wskazuje na *yeñe*, taka forma nie jest zaświadczona, ale pod wpływem *y* jest możliwa, por. az. *yenə* < *yana* i tur. *yine* < *yene* < *yana*.

17 Rkps *Ḫiseyin*.

18 *ġāze* to nietypowa forma, zob. osmtur. (← ar.) *ġazāʾ* 'a military expedition on behalf of Islam' lub *ġazāt*, lub *ġazve*, lub lm. tegoż *ġazavāt* (NR 389), az. *qəzvə, qəzavat i qəza'* (ƏFS I 388–389), czyli 'wyprawa wojenna w imię islamu'.

19 Wpis na marginesie أوكارمَقْ *szczęście* (lub *szczęścic*, tzn. 'szczęścić').

20 Tur. (← per.) *fiġān* 'cry of distress, wail, lamentation' (NR 373), czyli 'zawodzenie, płacz'.

21 Tur. (← per.) *hemdem* 'intimate friend, constant companion' (NR 473), czyli 'bliski przyjaciel, wierny towarzysz'; na marginesie mniej więcej przy tym rządku jest słabo widoczny wyraz همان z polskim znaczeniem *zapewne wtedy*.

22 Tur. (← ar.) *Düldül* 'imię muła podarowanego przez Muhammada Alemu' (TS 585); jednak w OA występuje jako koń, np. 20:7.

23 Az. zwrot *qədəm götür-* '1. ruszyć, zrobić krok. 2. przyspieszyć kroku' (Ə 97–98).

24 Az *yeri-* 'chodzić, stąpać, iść' (Ə 193).

25 Rkps *ṣubḥ ṣām* bez wokalizacji; por. az. *sübh-şam* (ADİL IV 165) 'rano (i) wieczorem' bez spójnika, jednak *ü* dodano ze względu na miarę wiersza.

26 Rkps *qarḫ*.

Gide gide qalʿanı gördi ʿayān[27],
Pāsibān-[28](14) lar çıġrışub [durur][29] hemān.
Quş uçmaz ol qalʿanuñ başına,
Laʿl-ı yāqūt[30] (**18b** 1) şevq qadur her daşına.
Bir qalʿadur on iki min Gürcī[31] var[32].
Şāh qalʿanuñ (2) [çevre yanın çaġladı][33],
Qorıġına[34] düşdi Düldül bağladı[35].
Aldı anda (3) ol suyından destemāz[36],
Ḥaqqa secde eyledi qıldı namāz.
Döndi getdi (4) görüben başın bular,
Varuban ol Melike verdi ḫeber.
Munda bir [pek][37] gelüpdür (5) atludur,
Qılıc {..}[38] var yanında çoḫ heybetlüdür.
Bu zamānun ādamına benzemez,
(6) Gelüb oturdı bize heç ādam dėmez.
Qalʿamuzuñ çevre yanı çaġladı,
Düşdi (7) qorıġında[39] atın bağladı.

---

27 Az. (← ar.) *əyan* ‘oczywisty, jasny, jawny, znany’ (Ə 150), tur. *ʿayān* ‘plain, clear, manifest, evident’ (NR 101), czyli ‘wyraźny, jasny, oczywisty’.

28 Az. (← per.) *pasiban* ‘*przest.* 1. strażnik, stróż. 2. opiekun, obrońca’ (ARL III 699).

29 Rkps vardur?; odczyt niepewny.

30 Osmtur. (← ar.) *laʿl yākūt* ‘1. garnet. 2. carbuncle’ (NR 703), czyli ‘1. garnet. 2. karbunkuł’.

31 *Gürcī* ‘Gruzin’; jak wiadomo, twierdzę Chajbar zajmowali żydzi i to z nimi muzułmanie stoczyli bój; mamy tu zatem przykład udomowienia dawnych arabskich dziejów do realiów kaukaskich, gdzie Gruzini często występowali jako wrogowie muzułmanów.

32 Wers ten jest bez rymu, być może trzeba go potraktować jako wstawkę narracyjną prozą.

33 Rkps *çevri yanıñ çoġladı*; co do pierwszych dwóch wyrazów, zob. sttur. *çęvre yan*, używane z przyrostkami dzierżawczymi, a więc *çevre yanı* ‘cztery strony’ (T II 878–879), natomiast trzeci wyraz należy poprawić na *çaġladı*, zob. też sttur. i śrtur. *çağla-* ‘ocenić, oszacować, obliczyć’ (T II 791); to samo poprawnie w rz. 6, poniżej.

34 Rkps quvryiġinah; zapewne az. *qoruq* ‘1. rezerwat. 2. łąka. 3. łęg, pastwisko’ itd. (ADİL III 184), wyraz znany też z innych języków turk., np. kaz. *qorıq* ‘łąka, łęg dla czasowego wypasu bydła’ (KRS 551), a niezwiązany z kaz. *qurıq* i k-błk. *quruq*, zob. OA 18b: 7; możliwy jest jednak błąd zamiast lepiej znanego, powszechnego az. *qıraq*, tj. *qıraġına* ‘do jego brzegu’, zwłaszcza że dalej jest mowa o wodzie użytej do obrzędowego obmycia się; por. też KD 5a:14.

35 Powinna być strona bierna *bağlandı* ‘został związany’.

36 Az. (← per.) *dəstəmaz* ‘obrzędowe umycie się przed modlitwą’ (Ə 129), postać zaświadczona już u Kadiego Burhaneddina *kan ile destemāz aluram* (gazel 1 *Dywanu*) ‘obmywam się krwią przed modlitwą’; w tur. używana jest na to inna pożyczka z per. *ābdest*, choć D (179) podaje też *dest-nemāz*; pełną formę per. *dast-namāz* zob. w S (524).

37 Rkps yaik?, odczyt niepewny.

38 Dwie litery bez wokalizacji, zbędne, co widać też po tym, że w rządku jest 11 zgłosek.

39 Rkps quvryiġindah; choć osnowa jest pisana tak samo jak wyżej w PA 18b:2, por. przypis, i jest to opowieść o tamtym zdarzeniu, a więc powinno być to samo, z powodu odmiennej składni i innych przyrostków gramatycznych należy się zastanowić, czy nie chodzi tu o inny wyraz znany z języków płn.-zach., a mianowicie k-błk. *quruq* ‘1. żerdź. 2. sznur do suszenia bielizny; arkan (do chwytania

Mālik ėyder[40] ne aḫvāldur ki yaʿnī.
Çaġurun gel- (8) sün aḫı[41] görem anı.
Quş uçanda bu araya tük[42] salur,
Ol kimdür (9) ki bu yere yalġuz gelür.
Bu ḫeber verdi pāsibānlar Gürcīye[43],
Döndi yerdi[44] (10) vardı getdi burcına.
Çaġırdı ey igit Mālik oḫur[45],
Gelmez ise[ñ] bil (11) yaqın[46] seni qaḫur[47].
ʿAlī ėyder men aḫı varasıyam,
Ne ki Allāh yazupdur göresiyem.
(12) Yene Allāh dėdi mindi Düldüle,
Ol hidāyet Ẕū'l-fiqār ile bile.
Düldülün (13) ögüne vardı qapuya,
Ol qapudan uġradı dervāzeye.
Dervazede yüz min (14) āznavur[48] durur,
Her birisi vurmaġa pehlevān durur.
Gün tutulur heybetinden (**19a** 1) çıraynuñ[49],
Yalın qılıc dört yanıñ dervāzenüñ.
Atmaq içün qurulmış (2) top ı tüfeng{i}[50],
Dögülür zūrna naqāre [muġnī] ceng[51].

---

koni)' itd. (K-BRS 426), *quruq* 'żerdź; kołek' (BG 187), kaz. *qurıq* 'arkan' (KRS 553), związany z mong. (Räsänen 1969: 516).

40 Rkps ʾiydar, jak *ider* 'czyni'; w poprzednim wystąpieniu był to *melik* 'król', tu i dalej zaś *mālik* 'posiadacz, pan' (TS 751, 728), jednak ten tytuł traktuje się jako imię własne; ciekawe, że taka sama dwoistość form *mālik* ~ *melik* jest widoczna w poemacie wydanym przez Öztürk (2018: 324).

41 Zob. az. *axı* 'przecież' (Ə 42).

42 Zob. az., kum. *tük* 'pióro' (Ə 346, B 327), tur. *tüy* 'ts' (NR 1193).

43 Rkps *Gürcīne*.

44 Pisownia nie pozostawia wątpliwości co do odczytu, ale tur. czasownik *yer-*, nieznany w azerbejdżańskim, ma znaczenia niezbyt tu pasujące, a mianowicie '1. obmawiać. 2. piętnować. 3. brzydzić się, boczyć się' (TS 2172).

45 Az. i kum. *oxu-* to '1. czytać. 2. odmawiać, odśpiewywać. 3. uczyć się' (ARL III 589 i B 248); czasownik ten występuje tu w znaczeniu 'wzywać', por. znaczenia tur. *oku-* obok powyższych (TS 1494), nienotowane w słownikach azerbejdżańskich.

46 Rkps *yaqın* 'bliski; blisko; niedługo'; niewykluczone jednak, że jest to pomyłka kopisty zamiast *saqın* 'strzeż się'.

47 Az. *qax-* 'uderzyć, walnąć, wbić' itd. (ARL III 19), por. tur. *kak-* '1. pchnąć, uderzyć. 2. inkrustować. 3. wbijać' (TS 1038).

48 Az. dial. *aznour* 'żarłok, obżartuch' (ARL I 200), tur. *aznavur* '*prov.* terror inspiring, dark-faced, sour-faced; *archaic* chief, head' (NR 112), czyli '*dial.* kawał chłopa, smagłolicy, skwaszony; *arch.* przywódca, herszt'; wg NR ten wyraz jest pochodzenia gruzińskiego, wg Erena (1999: 30) ormiańskiego.

49 Kum. *çıray* '*przest.* twarz, lico' (B 364) ← mong. *čiraj* 'twarz' (Räsänen 1969: 109).

50 *top tüfenk* 'działa, strzelby', czyli kolejny anachronizm jak na rok 628.

51 Rkps muġn, por. tur. (← ar.) *muġnī* 'a musical instrument with 39 strings' (NR 788), czyli 'instrument muzyczny o 39 strunach'; właściwie powinno być *muġnī-yi cenk* 'instrument bojowy', ale pozostawiam tę formę z powodu miary wiersza i częsty brak wskaźnika zespolenia.

Ondan ötdi (3) uġradı çoḫ qullara,
Her birisi qanım vardur anlara.
Andan ötdi (4) uġradı aslanlara,
Qurtalırsa ʿālemi qılur fenā[52].
Saġı solı zincīr (5) ile baġlıdur,
Ol laʿīnüñ niʿmeti çoḫ yaġludur.
Ondan ötdi {andan (6) ötdi}, uġradı bir dīvāra,
Men anuñ ṣıfātunuñ ādam gire[53].
Yeddi yüz (7) ilde yapulmışdı ol divār,
Naqş-ı cennet ol dīvār yüzinde var.
(8) Qızıl altun pencereler muşabbaq[54],
Cennete qıl teferrüc gel maña baq.
Ondan (9) ötdi vardı Mālik qatına,
Ol laʿīn kāfirlerün ṣoḥbetine.
Ol (10) ḥarāmīler hamı[55] durmış idi,
Meclis içün yaraġun [qurmış idi][56].
(11) Munı gördi ʿĀlīye qorḫdı[57] yene,
Getdi nacaq[58] başına sözi ~~tamām~~ tāne[59].
(12) ʿAlī hem kendözine[60] verdi selām,
Kim aldı *ʿaleyküm* cümle oldı ḫaṣ ı ʿām[61].
(13) [...][62] Mālik ėyder ʿAlīye[63] gel gel otur,

52 Niezbyt jasne, *ʿālem* ‘świat’ ma sprzeczną wokalizację, zarówno brak samogłoski, jak i *i* na końcu; może błąd zamiast *ḥālım qılur fenā* ‘uczynią mi zło’.

53 Znaczenie niejasne: ja jego cecha-3POSS-GEN człowiek wchodzi; prawdopodobnie chodzi o to, że był to mur szerokości człowieka; jednak czasownik *gir-* ‘wchodzić’ pisany jest w rkpsie na ogół jako ‹kyir›, a tu jest *fetḥa*; całe te dwa półwiersze zepsute, w pierwszym piętnaście zgłosek zamiast jedenastu.

54 Por. tur. (← ar.) *muşabaḳ* ~ *müşebbek* ‘openwork embroidery’ (NR 801), czyli ‘z wycinanymi, ażurowymi zdobieniami’.

55 Rkps *hāmī*, por. 25b:1.

56 Rkps *qurmışdı*, poprawiono ze względu na miarę wiersza.

57 Nie całkiem jasne; po pierwsze czasownik *kork-* (tur.) i *qorx-* (az.) ‘bać się’ wymaga ablatywu, nie celownika, po drugie *ʿĀlīye*, jeśli chodzi o imię Alego, powinno być zapisane *ʿAlīye*, a całość prawidłowo to *ʿAlīden qorḫdı* ‘przeląkł się Alego’, jednak taka błędna pisownia imienia występuje też w innych miejscach, np. rządek 13, niżej.

58 Wyraz z niepełną wokalizacją, zob. az. *nacaq* podany jako synonim *nasaz* w 1. znaczeniu ‘chory; rozbity; przygnębiony’ (ADİL III 445), podany jako per.

59 Ten cały rządek też jest niejasny, dosł. poszedł chory głowa-3POSS-DAT słowo-3POSS ziarno; chodzi zapewne o to, że Melik stropił się, opuścił go cały animusz; jeśli chodzi o *tāne*, po wykreślonym *tamām*, wskazuje to na tur. *tāne*, gdyż postać per. to *dāne* (NR 1094); w az. słowo to występuje w postaci *danə* tylko w podstawowym znaczeniu ‘ziarno’ i ‘jądro’ (Ə 120).

60 Sttur. *kendözü* ‘sam’ (Derleme IV 2412–2418), por. inną pisownię w PA 19a:12.

61 Osmtur. (← ar.) *ḫaṣṣ ü ʿām* ‘wszyscy; każdy’ (D 336).

62 Wyraz zamazany, słabo widoczny spod kleksa, widocznie celowo zamazany, gdyż nie pasuje do miary wiersza.

63 Rkp *ʿĀliye*.

Döndi ėyder sāqıya var mey getür.
(14) Vardı Mālik ʿAlīye[64] vėrdi ayaġı,
ʿAlī ėyder içmezem dutmaz ayaġı.
Mālik ėyder (**19b** 1) al ayaġı mālumdan,
Mālumı vėrim qamu mālından.
ʿAlī ėyder men [ʿahdiliyem][65] içmezem,
(2) Ḥaq Celālun buyruġından keçmezem.
Mālik ėyder sen ne kişisen yaʿnī,
(3) Sevle sözin tā ki bilim men seni.
Saña nisbet munda kimse gelmedi,
(4) Degme çāsıs[66] bu qalʿaya girmedi.
Geldi⟦ñ⟧ indi munda ḥālım göresen,
(5) Görüben bizden ḫeberler veresen.
Sevle sözin iḫtiyārın var iken,
Cümle- (6) sini bir birine [der][67] iken.
ʿAlī hem kendü özine[68] fehim eyledi,
ʿAql içinde bir ʿaceb (7) söz sevledi.
ʿAlī ėyder men bezirgān[69] var idim,
Mālı genci ḫezneler dop- (8) dolu idim.
Āh verdiler[70] bir⟦i⟧ diler mālımı,
Dünyāda qoymadı emvālımı.
Buları bu (9) sözde iken *mā cerā*[71],
Bir kesilmiş baş araya geldi negāh.
Araya baş (10) getürüb cümle durdılar,
Duruban kūs[72] i naqāre urdılar.
ʿAlī ėyder ey (11) Mālik muʿteber,
Bu ḫeberden bize vergil bir ḫeber.
Mālik ėyder bir düşmānım var idi,

64 Rkp *ʿAliye*.
65 Rkps *ʿahdiliem*.
66 Az. *casus* ‘szpieg’ (Ə 402), tak jak w tur. (← ar.) *cāsūs* ‘spy’ (NR 218), czyli ‘szpieg’, lecz w tur. dialektach wyraz ten znany jest w różnych formach z nagłosem ç-, zob. *çaşıt* ~ *çaşut* (Derleme III 1085); niestety, wyraz ten nie widnieje w az. słowniku dialektalnym.
67 Rkps *var*, co jednak nie pasuje tu; *der iken* byłoby ‘(wszystko) mówiąc’.
68 Por. PA 19a:12.
69 W *cenknāme* Ali często się przebiera lub podaje się za kupca (Çetin 1997: 444).
70 Wykrzyknik *ah* nie łączy się zwykle z czasownikiem *ver-* ‘dawać’.
71 Tur. (← ar.) *mā cerā* ‘1. event, occurrence. 2. adventure. 3. romance’ (NR 716), czyli ‘1. wydarzenie. 2. przygoda. 3. romans’.
72 Tur. (← per.). *kūs*, also *kös* ‘big drum used in Mehter music’ (NR 689, 679), czyli ‘wielki bęben używany w orkiestrze wojskowej’; o tym instrumencie jako używanym przez wojsko często wspominanym razem z *naḳḳāre* zob. Çetin (1997: 430–431).

(12) Anıla işimüz [düşvār][73] idi.
Dirler idi anı qatı pehlivān,
Oña{r} (13) qanım (olmuş) ibnü fulān.
Ol eşitgeç[74] titrer idi cism ü cān,
Heybetinden ötmez (14) idi bir zamān.
Adı idi Şāh-ı Murtażā[75] ʿAlī,
Bu qalʿaya gelürem diyer idi anı.
(**20a** 1) Bir kez anı[[ñ]] yüzüni görsem dėdim,
Kim getürse qızımı verem[76] dėdim.
Pehlivānlar (2) yıġılub ceng{i} etdiler,
Düşüben Kaʿbe yolına getdiler.
İgit ise (3) ol emīr-i pehlevān,
Anı öldürdi maña geldi revān[77].
Varuban baş (4) getürdiler maña,
Gerek indi men qızım verem oña.
ʿAlī ėyder mencileyin bu ẖeber,
(5) Cāhil nece ınanursan bey-ẖeber.
Men beẕirgān[78] Mekkeye varmış idüm,
(6) Şāh ʿAlīni Mekkede görmiş idim.
ʿAlī bir şāh igitdür gülüm[79] faqīr,
Hansı[80] (7) burca baẖar anı ḫaqīr.
Anun atı Düldül qılcı Ẕū'l-fiqār,
Her [kime][81] qaṣdı (8) eylese anı yıẖar.
Anun ile beyledür ṣıdq ı ṣafā,
Yoldaşıdur ümmeti (9) ile Muṣṭafā.
Ḥasan ile Ḥüseyin babasıdur,
Munda gelüpdur yāẖūd (10) gelesidür.
Sarışımdur[82] ʿĀlīnüñ gökdür gözi,

---

73 Rkps *dvuşẖʾar*, błąd zamiast *düşvār*, por. tur. (← per.) 'difficult, hard' (NR 320), czyli 'trudny, ciężki'.
74 O tym sttur. współczasowniku zob. Mansuroğlu (1959: 177).
75 Tur. (← ar.) *Murtażā* (D 685, NR 799) lub *Mürtażā* '1. with whom one is pleased; agreeable; chosen, approved. 2. a title of the Caliph Ali' (NR 827), czyli '1. ktoś z kogo jest się zadowolonym; miły; wybrany; przyjęty. 2. tytuł kalifa Alego'; przydomek ten oddaję po polsku jako Ulubieniec.
76 Rkps varrʾam.
77 *revān* 'idący' nie bardzo pasuje do *gel-* 'przychodzić', lepszy byłby czasownik *get-* 'iść'.
78 Az. (← per.) *bazirgan* ~ *bəzirgan* '*przest.* kupiec' (ARL I 253 i 293).
79 *gülüm dosł.* 'moja róża', zob. Az. *gül* '1. kwiat. 2. róża' (Ə 229), niezupełnie jasne.
80 Az. *hansı* 'który' (Ə 375).
81 Rkps ʾyanh, niejasne, rekonstrukcja niepewna.
82 Az. *sarışın* '1. jasnorudy, jasnowłosy. 2. blondyn(ka)' (ARL IV 52); formy *sarışım* nie udało się potwierdzić w słownikach.

ʿAlī görmeyenler gör- (11) sün bizi[83].
Döndi baḫdı ʿĀlīye başın bular[84],
Ol laʿīn ki sulṭānıñ (12) qızın diler.
Şimdi men seni dutam qılım pāre,
Sulṭān görse{m} meni donı vere[85].
(13) ʿAlī ėyder men senünle başımda baş,
Mālik ėyder qonaq ḥāžır [savaş][86].
(14) Mālik ėyder ne heybetlü beẕirgān,
Ẕerrece qorḫmaz daḫı bey-gümān.
(**20b** 1) Pehlevānlar şimdi bunı qılar pāre,
Her birisi atılır bir bir yere.
ʿAlī ėyder öldürse (2) qanım ḥalāl,
At ı donum qılıcın mālı ḥalāl.
Sen daḫı ḥalāl eyle qanım (3) maña,
Baḫuşur nāʾib nökeri her biriñe[87].
Beyle deyib meydana[88] girişdiler,
(4) Mālik vezīr[89] leşkeri duruşdılar.
O(l) laʿīn ki bey-nihāyet Gürcī var,
(5) Yetmiş batmān[90] qurğuşında[91] gürzi[92] var.
Çūn laʿīn aldı gürzini (6) eline,
ʿAlī daḫı taḫdı qalḫan qolına.
Gürzi ile çaldı qalḫan qıldı (7) pāre,
ʿAlī daḫı qalḫan⟦ı⟧[93] saldı yere.

---

83 Zamiast *bizi* ‘nas’, lepiej by pasowało *yüzi* ‘(jego) twarz’.

84 Por. az. *başını bula-* ‘kręcić głową (na znak zaprzeczenia lub odmowy)’ (Ə 55).

85 Rkps *Sulṭān görsem meni döni/donı vere*, niejasne; dwa ostatnie wyrazy można czytać jako *döni vere* ‘obróci się’ lub *donı vere* ‘osłupieje’, ale żaden z tych odczytów nie daje dobrego połączenia z częścią początkową *Sulṭān görsem meni dosł.* ‘sułtan widzieć-COND-1OS ja-ACC’; lepiej byłoby *Sulṭān görse meni donı vere* ‘jak sułtan zobaczy mnie, to osłupieje’.

86 Rkps şabʾaş, por. pisownię w 22a:1; az. *savaş* ‘1. wojna, walka. 2. kłótnia, zwada’ (ADİL IV 48); być może wyraz ten pomylono z tur. (← per.) *şābāş* ‘Well done!’ (NR 1044), czyli ‘wybornie!’, inne znaczenie w per. to ‘pieniądze rozdawane tancerzom i muzykom podczas wesela i uroczystości’, które brzmi w az. *şabaş* (ADİL IV 180).

87 Rkps br yankʾa? odczyt niepewny, co należy poprawić na *her biriñe*, choć taka forma nie jest ani az., ani tur., wliczając w to dawną dobę rozwoju języka, a typową dla chorezmijskoturk. w XIV w.

88 Poprawnie *meydān* (D 638), az. (← ar.) *meydan* ‘1. plac. 2. arena, pole bitwy’ (Ə 240).

89 Rkps vʾazir, tak też dalej, zob. tur. (← ar.) *vezīr* ‘wezyr’ itd. (D 1150), az. *vəzir* ‘ts’ (Ə 79).

90 Tur. (etymologia sporna) *baṭmān* itd. ‘batman (weigh varying from 2 to 8 okes (5–30 lbs.), used in Turkey until 1931’ (NR 141), czyli miara wagi od 2,25 do 13,5 kg, az. *batman* ‘dawna miara wagi od 3 do 8 kg’ (ARL I 251).

91 Az. *qurğuşun* ‘ołów; ołowiany’ (Ə 114), kum. *qorγašïn* ‘ts’ (B 200).

92 Tur. (← per.) *gürz* ‘iron club; mace used in battle’ (NR 426), ‘żelazna pałka; maczuga używana w walce’.

93 Dodano ze względu na miarę wiersza.

Şāh çıẖardı Zilfiqārı çignine[94],
(8) Dedi ey melʿūn imdi [gel dīne][95].
Gelmez ise[[ñ]] men seni qılım helāk,
Ey ẖāça (9) tābiʿ olan melʿūn napāk[96].
Ẕilfiqār çaldı melʿūnun başına,
[Yetdi] (10) *taḫta' l-ʿarżi* öküz lāşına[97].
Çūn yıẖıldı ortadan ol pehlevān,
(11) Her birisi bir yere düşdi revān.
Munı gördi ol leşkerün qamusı,
(12) Qamusun yere düşdi nāmūsı.
Vezīr[98] ėyder ey Mālik, nedür anı,
(13) Mālik ėyder qoymaz[99] yere men anı.
Yer yerinde şāhı qıldılar ṭalab[100],
ʿAlī (14) daẖı sırrını açdı niqāb.
Çaġırdı ol ʿAlī oġlı menem,
Ol merdān (**21a** 1) Taġrınuñ qulı menem.
Meni gönderdi Muḥammed Muṣṭafā,
İẖlāṣ ile çaġır ey ṣıdq [[ı]] (2) ṣafā.
Her kişi iẖlāṣ ile gelse dīne,
Bey-gümān varasıdur[101] cennetine.
(3) Gelmişem seni müsülmān eyleyim,
Taġrınuñ ḥökmine fermān eyleyim.
Yolçıyam (4) sözüm saña ʿarż{ı} eyleyim,
Ölmegi öldürmegi farż{ı} eyleyim.

94 Az. *çiyin* ‘bark, ramię’ (Ə 394).

95 Rkps *dīne gel*, zmieniono szyk dla zachowania rymu.

96 Prawidłowo tur. (← per.) *nāpāk* ‘unclean, faul, filthy’ (NR 867), czyli ‘nieczysty, skalany’, az. *napak* ‘*rel.* 1. bez obrzędowego obmycia. 2. bez czystości charakteru’ (ARL III 511).

97 Zdanie trochę niejasne; pierwszy wyraz *yeddi* ‘siedem’ należy chyba poprawić na *yetdi* ‘osiągnął’; ostatni zaś to dzisiejszy az. (← per.) *leş* ‘1. padlina, ścierwo. 2. *przen.* zdechlak (o bardzo zmęczonym i gnuśnym człowieku)’ (ARL III 263), tak samo jak w tur., ale pisany wyraźnie przez *ā* jako *lāşına*, zgodnie z per. *lāš* ‘a dead body, carcase’ itd. (S 1111), czyli ‘zwłoki, padlina’; o osmtur. (← ar.) *taḫte-l-ʿarż* ‘pod ziemią, podziemny’, zob. D (1013), choć bardziej pasowałoby *ʿalā-l-ʿarz* ‘na ziemię’; formę *leş* zob. w 10b:9.

98 Rkps *vāzir*.

99 Poprawnie *qoymazam* ‘nie położę’, pozostawiono jednak postać bez wykładnika osoby, jak w rkpsie, z powodu miary wiersza, gdyż podmiot jest dalej wyrażony zaimkiem osobowym *men* ‘ja’.

100 Tur. *ṭalab* (← ar.) ‘1. an asking, request. 2. a desiring, wishing, longing for; desire. 3. a seeking, a striving for, a looking for’ itd. (NR 1091), az. *tələb* ‘1. żądanie. 2. prośba. 3. skarga, pretensja’ (Ə 332); stąd *tələb elə- (et-)* ‘żądać’.

101 Rkps *varısıdur*.

Mālik ėyder (5) ʿAlīye kimdür cadū[102],
Gör nereden sen bize oldı⟦ñ⟧ ʿadū.
Aq vāy ile (6) geldi girdi qalʿaya,
Bizi saldı beyle dürlü belāya.
Qılıc ilen (7) çaldılar ol pehlevān,
[İncilinin teki][103] yetmiş nev-civān.
Pehlevānlar (8) ṣaf ṣaf olub durdılar,
Duruban şāh⟦ın üstüne⟧[104] vardılar.
Kimi ėyder (9) men munı dutaram,
Kimi ėyder dutubanı udaram[105].
Bularun (10) var idi yüz min çerisi,
Qamusunuñ er idi her birisi.
ʿAlī ėyder (11) Ḫālıqa ey pādışāh,
Men senüñ birligiñe qıldum penāh.
Sen ⟦ü⟧ sen[106] (12) maña gel yüz min kişi,
Görer indi bir kişi n'eyler işi.
Beyle [–][107] meydāna (13) sürdi atı,
Ol kāfirler gördi munun heybeti.
Sanasan[108] ʿummāna[109] (14) batdı baluġı,
Göreler nece qurtar Ḫālıqı.
Çaldılar Ẓilfiqār saġ ı sola,
(**21b** 1) Su yerine aḫdı qan baġlandı göle.
Her çalanda qırḫı erin ziyān,
Saġ ı (2) sola düşdi ol bir civān.
Düşdi Ḫayber qalʿasına zilzile,

---

102 Poprawnie tur. (← per.) *cādū* '1. witch; wizard. 2. witchcraft, sorcery. 3. *poet.* beautiful eye' (NR 212), czyli '1. wiedźma; czarownica. 2. czary. 3. *poet.* piękne oczy', az. *cadu* 'magia, czary' (Ə 400).

103 Rkps wokalizacja niejednoznaczna, ʾincilinine n.kyi; prawidłowy zapis samej nazwy to *İncīl* 'the Gospel, the New Testament' (NR 537), czyli 'Nowy Testament', natomiast drugi wyraz jest być może az. *təki* 'niczym; jak' (Ə 1091).

104 Luka w rkpsie; *şāh ⟦üstüne⟧* 'na szacha', choć może to być coś innego, np. *şāh⟦a qarşu⟧* 'przeciw szachowi'.

105 Prawdopodobnie az. *ud-* 'łykać, połykać; *przen.* unicestwić, zniszczyć' (ADİL IV 397), co odpowiada tur. *yut-*.

106 Rkps san san; stawienie spójnika *ü* poprawia, choć nie do końca, miarę wiersza z dziewięciu na dziesięć zgłosek; interpretacja tych dwóch wyrazów tur. poetycka *sen ü sen* 'ty i ty', az. *sən ü sən* 'ts', nie jest jednak całkowicie przekonująca.

107 Brak dwuzgłoskowego wyrazu, np. *edüb* lub *gedüb*, co dałoby 'tak uczyniwszy' lub 'tak pojechał'.

108 Az. *sanasan* 'jednym słowem, jak' (ARL IV 81).

109 Tur. (← ar.) *ʿUmmān* '1. ocean. 2. Umman or the Indian Ocean' (NR 1198), czyli '1. ocean. 2. Ocean Indyjski'.

(3) ʿArşa[110] çıḫdı [soluḫan][111] ġulġule[112].
Qırḫmağıla ʿAlī yoruldı [–][113],
Çalmağıla (4) qolları oldı cümān.[114]
Ol kāfirler içre düşdi āh ı vāy,
Ol azdan (5) eksük olmasun āh ı vāy.
Dört yan qan bulaġ[115] oldı [–][116],
ʿAlī dönüb (6) Mekke yolına baḫar[117].
Çaġurdı yā Muḥammed Muṣṭafā,
Yete görgil derdime qılgil[118] devā.
(7) Hancaruya[119] baḫaram saġ ı sola,
Senden özge yoḫdurur meded mağa.
(8) Ḥaq Çalab Cebrāʾil[[i]] göndermişdi,
Bu ḫeberi resūle vermiş idi.
Üç yüz (9) altmış aşḥāba[120] mindi atı,
Qırḫ günlük yollar bir sāʿatı.
Ol qalʿanı[121] (10) bağlamış toz ı duman[122],
Çoḫlar oldı geldigine peşīmān[123].
Şeşper[124] ile (11) gürzini ʿarşa çıḫar,

110 Az. (← ar.) *ərş* ‘*dawn. poet.* niebo, niebiosa’ (ARL II 116).
111 Rkps wyraźnie *solduḫān*; korekta niepewna, zob. tur. *soluġan* ‘1. short of breath; asthmatic. 2. shortness of breath; asthma. 3. roaring (horse)’ itd. (NR 1027), czyli ‘1. z zadyszką, astmatyczny. 2. zadyszka; astma. 3. z dychawicą (koń)’ i az. *solux-* ‘więdnąć, blaknąć’ (Ə 315).
112 Osmtur. (← per.) *gulgule* or *gulgul* ‘clamor, vociferous cry; chirping of birds; noise made by liquor poured from a bottle; echoes of a vault’ (NR 416), czyli ‘zgiełk, wrzask; ptasi świergot; gul-gul; echo odbite od sklepienia’.
113 Ubytek dwóch zgłosek, jest tylko dziewięć; na końcu powinien być wyraz rymujący się *cümān*, coś takiego jak *amān* – wykrzyknik o wielu znaczeniach.
114 Osmtur. (← ar.) *cümān* ‘1. pearls. 2. woman’s belt ornamented with beads’ (NR 233), czyli ‘1. perły. 2. kobiecy pas zdobiony paciorkami’.
115 Az. *bulaq* [bulaɣ] ‘zdrój, krynica, źródło’ (Ə 74) wobec tur. dial. *bulak* ‘ts’ (NR 199).
116 Ubytek, jest tylko siedem zgłosek, powinno być coś, co rymuje się z *baḫar* ‘*dosł.* patrzy’.
117 Ten dwuwiersz też jest ułomny, brak rymu, a w pierwszej połówce jest tylko siedem zgłosek.
118 Typowo az. forma wobec oczekiwanej harmonicznej *qılġıl*, zob. *baxgil* ‘spójrz’ (Nəsimi 2004a: 18).
119 Tur. *kancaru* ~ *kancarı* ~ *kançaru* ‘dokąd’ (T IV 2204–2207); jest to wyraz archaiczny, w T wykazany w zabytkach XIII–XVI, z jednym wyjątkiem z XVIII w.; najprawdopodobniej istniał też w az., skoro pojawia się u Kadı Burhaneddina, ale nie udało się znaleźć poświadczenia w tym języku; zwraca uwagę pisownia nagłosu hʾa, podczas gdy we wszystkich licznych tur. wystąpieniach jest *qa-*.
120 Pisane z długim *ā* na końcu; z. (← ar.) *əshabə* ‘towarzysze Proroka’ (ADİL II 136), ar. lm. najbliższa tej postaci to *aṣḥāb* lub *ṣaḥāba* (W 504).
121 Rkps odczyt *qalqanı* ‘tarczę’ mniej prawdopodobny.
122 Az. *toz-duman* ‘pył i mgła’ (ARL IV 591), tu raczej ‘kurz i pył’.
123 Osmtur. (← per.) *peşīmān* to dawna postać powszechnego dziś *pişmān* ‘regretful, sorry; penitent, repentent’ (NR 930, 936), czyli ‘z żalem; rozżalony; mający żal’.
124 Osmtur. (← per.) *şeşper* ‘buzdygan (sześciopierzasty)’ (D 993); znaczenie nazwy per. *şeş* ‘sześć’ *per* ‘skrzydło, lotka’ zawiera w sobie informację, że buzdygan ten miał głowicę z sześcioma piórami.

Ger deġerse qayalar dağlar yıḫar.
Āh deyüben elin urdı (12) dizine,
Şāh görünmez Muṣṭafānuñ gözine.
Çūn Muḥammed olara oldı (13) ẓuhūr,
Getti ol dem ẓulmeti açıldı nūr.
[Ġāzileri][125] Murtażānı gördiler,
Muṣṭafāya (14) muştuluqı dėdiler.
Şāh-ı Merdān baş keser qanlar saçar,
Döndi bir bir qalʿaya (**22a** 1) qaçar.
Ṣübḥiden[126] gün ortaya qıldı savaş[127],
Su yerine aḫdı qan kesüldi (2) baş.
Negāhından esdi qıblenün yeli,
Kāfir sındı[128] Muḥammed dīn serveri.
ʿAlī (3) daḫı geldi ol dem qapuya,
Mālik daḫı düşdi ol dem tapuya.
(4) Geldi şehādet getürdi dīn īmān,
ʿAlī ėyder maqsūdum budur hemān.
(5) Mö'minler çıḫar munāreye āẕān verdi,
Qāżīlar gelüben ʿibāda meşġūl oldı.
(6) Qalʿanun içinde mescid tiktiler,
Düşüben Kaʿbe yolına getdiler.
Munı (7) eden Murtażā ʿAlī idi,
Dünyāda mö'minlerün yārı idi.
Raḥmet olsun (8) yazana oḫuyana,
Qorḫu oluban derdin{i} din-şāyāna.
Tamām oldı ʿAlīnün (9) ceng-i cėvāb,
Söz budur *Va'llāhu aʿlam*[129] *bi'ṣ-ṣavāb*.

125 Rkps *kāzileri*.
126 Az. (← ar.) *sübh* 'ranek, rano' (ARL IV 259); *ṣubḥi* jednak nie daje zgody stóp we wierszu, por. tur. *ṣubḥ* 'ts' i *ṣubḥī* 'pertaining to daybreak' (NR 1032), czyli 'poranny; będący o świcie'.
127 Rkps ṣv'ş, brak wokalizacji, por. 20b:1.
128 Az., kum. *sın-* 'łamać się, złamać się' (ADİL IV 107, B 294).
129 Rkps częściowo wokalizowany, błędnie jako *Allāhi iʿlam*.

Tłumaczenie *Pieśni o Alim Lwie Boskim* na język polski

17b

(1) *W imię Boga miłosiernego, miłościwego. Tylko Jego prosimy o pomoc*. [*Jest wiele tajemnic*]. (2) Zaczynamy opowieść w imię Boga, niech trwa Jego sława w dzień i noc, opowiedzmy opowieść nabożną, (3) opowieść o lwie Boga Najwyższego, Jego prawdziwym namiestniku. (4) Nagle drzwi mistrza otworzyły się.

Do środka wszedł (5) pewien Arab,
Oczy zapłakane, podupadły na duchu.
Okazał szacunek, (6) pozdrowił ⟦domowników⟧,
„Skoro Ty jesteś, czy możemy być uciskani?"
Padł na ziemię, bijąc (7) czołem,
Podszedł i pocałował Mustafę w kolana.
Potem ucałował szacha Alego (8) w rękę,
⟦Jednak⟧ nikt nic nie wie o przypadkach Araba.
Arab mówi, „O Muhammadzie, Wybrańcze,
Niech moja cierpiąca dusza (9) będzie ofiarą na twej drodze.
Pozwól mi, bym mówił,
A przedstawię ci (10) moje przypadki".
Posłaniec rzecze, „Mów, co masz powiedzieć,
Wyjaw mi, (11) jakie są twoje przypadki,
Jaką masz sprawę, skoro przyszedłeś do nas".
Jest wysłannikiem, (12) więc prawdę[1] powie.
Mówi Arab, „Żyjemy w wielkim ucisku,
a droga daleka, (13) bez przystępu do Ciebie.
W tamtym kraju mieszka pewien przeklęty,
Jest wyznawcą krzyża, mówi, oto (14) Bóg.

[1] Lub 'prawidłowo', lub 'wprost'.

Siedem mocnych [?] Chajbaru,
Nie zna ni Boga, ni prawdziwego Proroka.

18a

(1) Twierdza Chajbar ma trzydzieści łokci długości,
Oby została ona zrównana z ziemią.
(2) Raz na rok wychodzą, by grabić nasze dobra,
Chwytają w jasyr naszych ludzi i kobiety.
Nie ma już religii, nie ma wiary (3) ani krzty,
A lud namazu stał się wiarołomny.
Przeto udałem się w drogę (4) i dotarłem do Ciebie,
Przybądź Ty sam lub wyślij do nas szacha Alego".
Posłaniec wysłuchał tych słów (5) i zapłakał,
Ali powstał, przypiął miecz Zulfikar.
Ali mówi, „Ja tam pójdę,
Pozwól (6) mi, o Posłańcu Boży".
Ali rzecze, „Niech Hasan z Husajnem,
będą w Twej pieczy, (7) o Najspolegliwszy.
Błogosław mi, wrócę lub nie wrócę,
Zawalczę o wiarę lub padnę w ofierze".
(8) Posłaniec rzecze, „Niech Bóg sprzyja twej sprawie,
ruszaj, w imię Boga".
(9) Mekkę ogarnęły rozpacz i płacz,
wyruszyli w dźwiękach fujarki i lutni.
Rozpaczało i płakało (10) całe miasto,
gdy odchodził wierny druh Mustafy.
Ruszył w drogę z imieniem Boga,
(11) gdy wzeszła gwiazda, podszedł do Duldula.
I rzekł Ali, „Ruszaj, rumaku, dowieź mnie
(12) do tej twierdzy, gdziekolwiek ona jest".
Jechali dzień i noc, świtem i wieczorem,
(13) w trzy dni pokonali drogę czterdziestodniową[2].
Jadąc, ujrzeli wreszcie zamek jak na dłoni,
a strażnicy (14) zaraz się skrzyknęli.
Twierdza, że ptak nie dotrze do jej szczytów,
a każdy jej kamień (**18b** 1) lśni jak czerwony rubin.

[2] Odległość między Mekką a Chajbarem po linii prostej wynosi ok. 600 km, ale podróżowanie w tamtych warunkach z różnych powodów nie było łatwe, a ukształtowanie terenu Półwyspu Arabskiego często wyklucza podróż prostą drogą.

Jeden zamek, a w nim dwanaście tysięcy Gruzinów.
Szach obejrzał twierdzę (2) ze wszystkich czterech stron,
zsiadł na łęgu, przywiązał Duldula.
Nabrawszy (3) wody, dokonał ablucji,
Padł czołem na ziemię i odprawił modły do Boga.
⟦A tamci⟧ wrócili, odeszli, (4) kręcąc głowami, zobaczywszy to,
poszli do Malika i powiadomili ⟦go o tym, mówiąc:⟧.
„Przybył tu pewien pan (5) konno,
Ma przy sobie straszliwy miecz.
Niepodobny do współczesnych,
(6) przybył do nas, usiadł, nic nie mówiąc.
Obejrzał naszą twierdzę ze wszystkich czterech stron,
zsiadł (7) na łęgu, uwiązał konia".
Malik rzecze, „Co to ma znaczyć?
Zawołajcie (8) go, niech przyjdzie, bym go zobaczył.
Ptak w locie upuści tu pióro,
a kimże jest ten, (9) co przybywa tu sam jeden?"
To pytanie przekazali strażnicy Gruzinom,
wrócili, zwymyślali, (10) poszli do swej wieży.
Zawołali, „Hejże, chwacie, Pan cię wzywa,
Jeśli nie przyjdzie⟦sz⟧, wiedz, (11) że wkrótce cię dosięgnie".
Ali rzecze, „Pójdę,
zobaczę, co mi od Boga pisane".
(12) Znów rzekł, o Boże, dosiadł Duldula.
On zna dobrą drogę wraz z Zulfikarem.
⟦Gdy zsiadł⟧ ruszył przed Duldula (13) do bramy,
przeszedł przez bramę, stanął w ościeżach.
A w ościeżach stoi tysiąc (14) drabów,
każdy z nich to junak gotów do ciosu.
Słońce zaćmiewają ich groźne (**19a** 1) twarze,
gołe miecze w czterech stronach wrót.
(2) Działa i strzelby gotowe do strzału,
Dudnią bębny, grzmią surmy do boju.
Minął to, (3) napotkał wielu sług,
Do każdego z nich pałał zemstą.
Minął to, (4) napotkał na lwy,
Jeśliby się uwolniły, [biada memu światu].
Stoją po prawej i lewej łańcuchami (5) skute.
Dobrodziejstwo przeklętego jest bardzo tłuste.
Minął to, {minął tamto,} (6) doszedł do muru,

[Był on ⟦wielkości⟧ człowieka].
(7) Te mury budowano w ciągu siedmiuset lat.
Na tym murze jest namalowany raj.
(8) Ciemnozłote okna, wycięte z kamienia,
zaznaj rozkoszy raju, spójrz i chodź do mnie.
Minął to, (9) przybył do Malika,
Na rozmowę z tym przeklętym niewiernym.
A te (10) draby wciąż stały,
Podczas spotkania z wymierzoną bronią.
(11) Gdy zobaczył Alego, przeląkł się,
[Opuścił go cały animusz][3].
(12) Ali pozdrowił go,
A *alejkum*[4] było dla wszystkich.
(13) Malik rzekł do Alego, „Chodź, siądź”,
zwrócił się do podczaszego, „podaj wino”.
(14) Podszedł Malik, podał Alemu puchar,
Ali odrzekł, „Nie piję”, nie dotknął pucharu.
Malik rzecze, (**19b** 1) „Bierz puchar z moich dóbr,
daję moje dobra z dóbr wszystkich”.
Ali rzecze, „Jestem pod przysięgą, nie piję,
(2) nie piję z rozkazu Wielkiego Boga”.
Malik rzecze, „Cóż za człowiek z ciebie,
(3) mów, co masz powiedzieć, niech się dowiem.
Poza tobą nikt tu nie przyszedł,
(4) Żaden szpieg do tego zamku nie wszedł.
Skoro przeszedł⟦eś⟧ tu, zobaczysz, co u nas,
(5) A zobaczywszy, opowiesz o nas.
Mów, twój wybór, [mówiąc]
Wszystko, (6) jedno po drugim”.
Ali wyjaśnił jemu samemu,
co miał w głowie, zdumiewającymi (7) słowami.
Więc rzecze Ali, „Byłem kupcem,
miałem (8) pełno dóbr, skarbów, cenności.
Wzdychali, ktoś pragnął mojego majątku,
Za nic nie odpuścił moich dóbr”.
Gdy (9) była mowa o tych przygodach,
nagle pojawiła się ścięta głowa.

[3] Niejasne, zob. transkrypcję.
[4] Ta część pozdrowienia znaczy ‘wam’.

Przynieśli głowę (10) i wszyscy stanęli,
a stojąc uderzyli w bębny.
Ali rzecze, „O (11) czcigodny Maliku,
przekaż nam wieść spośród tych wieści".
Malik rzecze, „Miałem pewnego wroga,
(12) z nim była trudna sprawa.
Mówili o nim, że jest tęgim junakiem,
(13) Krew mi się burzyła na tego syna.
Gdy słyszeli o nim, trzęśli się na ciele i duchu,
Nigdy (14) nie dało się uniknąć jego grozy.
Miał na imię szach Ulubieniec Ali,
Powiadał, »Przyjdę do tego zamku«, jak mówiono.
(**20a** 1) Niech no go zobaczę, mówiłem,
kto go przyprowadzi, dam mu swą córkę, mówiłem.
Junacy (2) zebrali się, stoczyli bój,
Udali się w drogę do Ka'by.
A chwat ten, (3) najlepszy spośród junaków,
Zabił go i przybył do mnie.
(4) Przynieśli mi tę oto ściętą głowę,
Więc ja moją córkę dać mu muszę".
Ali rzecze, „To opowieść jak o mnie,
(5) Czemu wierzysz kłamcy, głupcze?
Ja, kupiec, gdy udałem się do Mekki,
(6) widziałem tam szacha Alego.
Ali jest szachem, junakiem [mój drogi][5], skromnym,
[Na jakie (7) gwiazdy patrzy, jest uniżonym][6].
Jego rumak to Duldul, a miecz Zulfikar,
Kogo namierzy, (8) powala na ziemię.
Jego wiernym i czystym towarzyszem,
jest (9) Wybraniec ze swym ludem.
Jest ojcem Hasana i Husajna,
Albo przybył, albo (10) przyjdzie.
Jest jasnowłosym, oczy ma niebieskie,
Kto nie widział Alego, niech (11) nas zobaczy".
Spojrzał na Alego, kręci głową,
ten przeklęty, który chciał (12) córkę sułtana.

[5] Wyraz wydaje się jasny, *gülüm*, jednak ani odczyt rzeczownikowy z przyrostkiem dzierżawczym, ani czasownikowy w trybie życzącym nie pasuje do reszty.

[6] Jak się wydaje, należy tu czytać *burca baḫar* 'patrzeć na gwiazdy', to znaczy wypatrywać wykładni konstelacji zodiaku, jednak *anı* 'on/ten-ACC' nie pasuje tu bez czasownika.

„Zaraz cię rozsiekam mieczem na kawałki,
Gdy tylko sułtan [zobaczy mnie, osłupieje]".
(13) Ali rzecze, „Tu oto jestem, naprzeciw ciebie",
Malik rzecze, „Gościu, do bitwy wszystko gotowe".
(14) Malik rzecze, „Co za dumny kupiec,
Nic się nie boi, to przecież pewne".
(**20b** 1) Zaraz go junacy rozsiekają na kawałki,
i już rzucają się jeden przez drugiego.
Ali rzecze, „Jeśli mnie zabiją, (2) moja krew jest czysta,
Mój koń, odzież i miecz też jest czysty.
A ty, moja krwio, wybacz (3) mi".
Członkowie świty patrzą jeden na drugiego.
Tak oto stają na placu boju,
(4) Stanęło wojsko Malika z wezyrem.
Gruzinów bez liku, a ten przeklęty,
(5) Ma maczugę z ołowiu na siedemdziesiąt batmanów[7].
Gdy ten przeklęty chwycił maczugę,
(6) Ali założył tarczę na ramię.
Gdy tamten walnął maczugą, rozwalił tarczę,
(7) a Ali rzucił ją na ziemię.
Dobył miecza, oparł o bark,
(8) i rzekł, „Hej, przeklęty, nawróć się!
Jeśli nie nawrócisz się, zgładzę cię,
o wyznawco (9) krzyża, przeklęty, nieczysty!"
Zulfikar trzasnął w głowę przeklętego,
zwalił się (10) na ziemię jak wół na padlinę[8].
Gdy ten junak padł na pobojowisku,
(11) Wszyscy rzucili się w jedno miejsce.
Widziało to całe wojsko,
(12) i padł animusz całego wojska[9].
Wezyr mówi, „Maliku, co to?"
(13) Malik rzecze, „Nie powalę go na ziemię".
Pragnęli szacha ⟦mieć⟧ na ziemi,
Aż tu Ali (14) odkrył swoją tajemnicę, zrywając maskę.
Zawołał, „Ja jestem Alim[10].
Tym mężem (**21a** 1), sługą Boga, ja jestem.

7 Czyli od 210 do 560 kg (!).
8 Tłumaczenie przybliżone, także z powodu niejasności tekstu.
9 Dosł. 'godność; honor'.
10 Dosł. 'syn Alego'.

Mnie wysłał Wybraniec Muhammad,
zawołaj szczerze, wiernie i (2) czysto.
Gdyż każdy, kto szczerze przyjmie wiarę,
Bez wątpienia pójdzie do raju.
(3) Przybyłem, uczynię cię muzułmaninem,
Nakażę stosować się do wyroków boskich.
Jestem podróżnikiem, (4) przedstawię ci, com winien powiedzieć,
o umieraniu i zabijaniu".
Malik rzecze do Alego, (5) „Co to za czary,
skąd jesteś, jak stałeś się naszym wrogiem?'
Przyszedł, wzdychając, (6) wszedł do zamku,
Napytał nam takiej biedy.
Junacy natarli nań (7) zbrojnie,
[Jak w Ewangelii] siedemdziesięciu młodzieńców[11].
Wojownicy stanęli (8) w rzędach,
Stanęli i ruszyli ⟦na⟧ szacha.
Ktoś mówi, „Ja (9) go schwytam".
Inny mówi, „Gdy pochwycę, zniszczę ⟦go⟧".
Wojska (10) było sto tysięcy,
a każdy wojownik był mężny.
Ali rzecze (11) do Stwórcy, „O padyszachu,
Znajduję schronienie w Twojej jedyności.
Ty i ty, (12) stawajcie naprzeciw mnie w sto tysięcy,
a każdy niech zobaczy, jak się z nim sprawię".
I tak skierował (13) konia na plac boju,
a niewierni zobaczyli jego dostojeństwo.
(14) Jak rybę nurkującą w oceanie,
Zobaczą, jak Stwórca ma go w opatrzności.
Siekł Zulfikarem na prawo i lewo,
(**21b** 1) krew płynęła jak woda, tworząc jezioro.
Za każdym ciosem powalał czterdziestu mężów,
(2) a młodzi padali na prawo i lewo.
Trzęsienie ziemi nawiedziło Chajbar,
(3) [zgiełk/rżenie koni] wzbiło się w niebiosa.
Ali znużył się walką,
Od ciosów (4) ręce mu [osłabły jak perły][12].

11 Czyżby było to nawiązanie do Ewangelii wg św. Łukasza (10:1) o wysłaniu siedemdziesięciu uczniów Jezusa w celu nauczania do miast i wiosek? Niestety, niejasność dwóch pierwszych wyrazów utrudnia jednoznaczną odpowiedź na to pytanie.

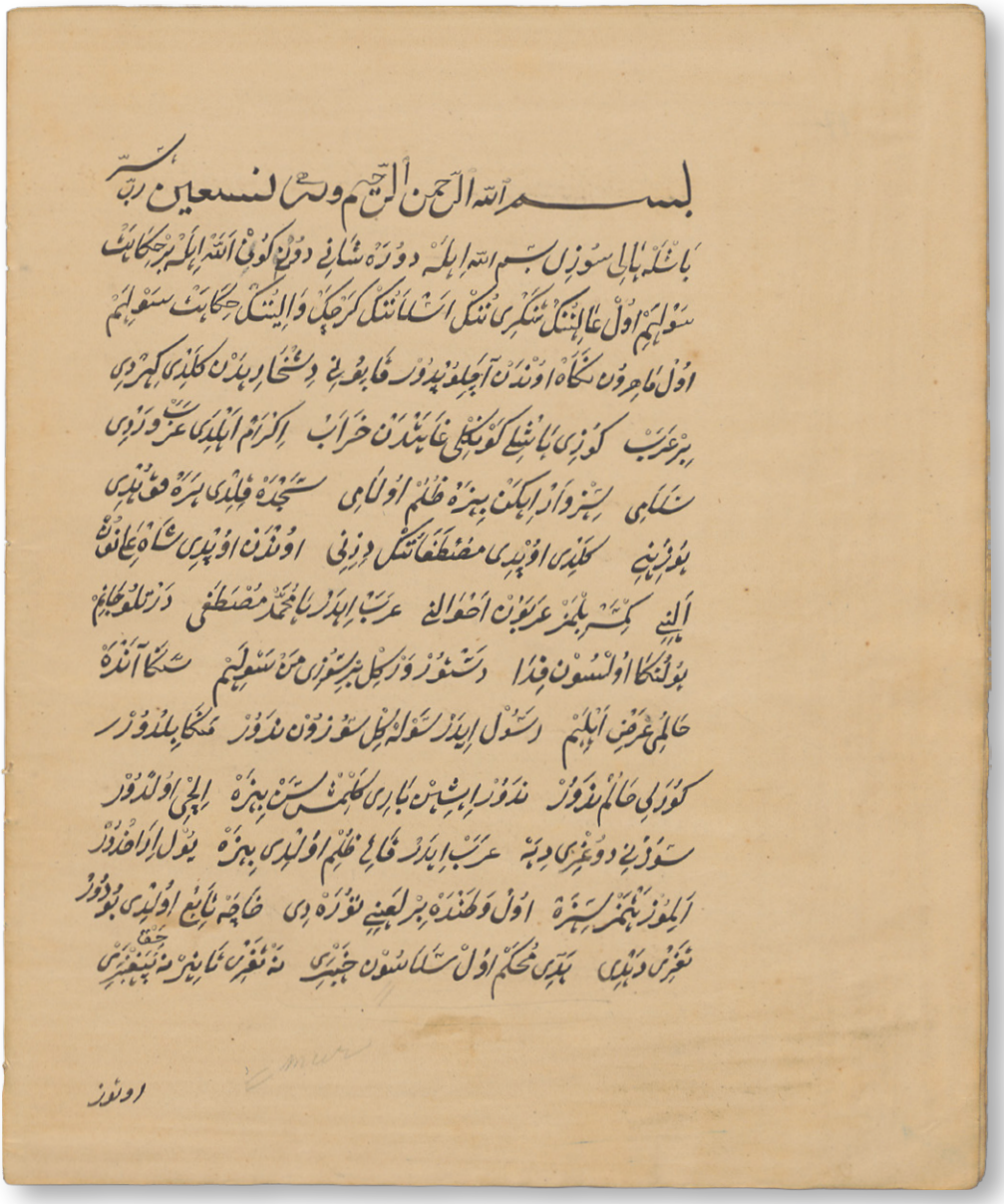
12 Niejasne, zob. przypis do tekstu oryginalnego.

Wpadł między niewiernych, ach, och!
żeby się (5) zadowolić, więcej, niż niewielu.
Ze wszystkich stron krew tryskała jak ze źródła,
Ali odwrócił się, spojrzał (6) w stronę Mekki.
Zawołał, „O Muhammadzie Wybrańcu,
przebądź, wybaw mnie z kłopotów!
(7) Gdzie nie spojrzę, na prawo, czy lewo,
poza tobą nie ma dla mnie pomocy".
(8) Bóg wysłał anioła Gabriela,
by przekazał tę wieść Posłańcowi.
Trzystu (9) sześćdziesięciu towarzyszy dosiadło koni,
⟦pokonali⟧ czterdziestodniową drogę w godzinę[13].
Aż zamek (10) pokrył pył i kurz,
A wielu żałowało, że tu przybyli.
Ich buławy i (11) maczugi sięgają nieba,
Jak dopadną, powalają skały i góry.
Ach, zakrzyknął, uderzając dłonią (12) w kolano,
Ale Wybraniec nie widzi szacha.
Gdy Muhammad (13) pojawił się przed nimi,
wnet znikł mrok i pojaśniało.
Bojownicy dostrzegli Ulubieńca,
przekazali tę radosną (14) nowinę Wybrańcowi.
Mężny szach ścina głowy, puszcza krew,
Jeden po drugim odwraca się i ucieka do twierdzy.
(**22a** 1) Od rana do południa wrzała bitwa,
Krew lała się jak woda, padały ścięte (2) głowy.
Nagle powiał wiatr z południa,
Szeregi niewiernych załamały się ⟦przed⟧ Muhammadem, wodzem wiernych.
Ali (3) w mig podążył ku bramie,
a Malik padł i oddał hołd.
(4) Wyznał wiarę, został muzułmaninem,
Zaś Ali rzekł, że to było jego celem.
(5) Wierni weszli na minaret i ogłosili modlitwę,
Przybyli sędziowie i przystąpili od modłów.
(6) Wznieśli meczet w twierdzy,
po czym udali się w pielgrzymkę do Mekki.
Uczynił to (7) Ulubieniec Ali,
Bliski druh wiernych na świecie.

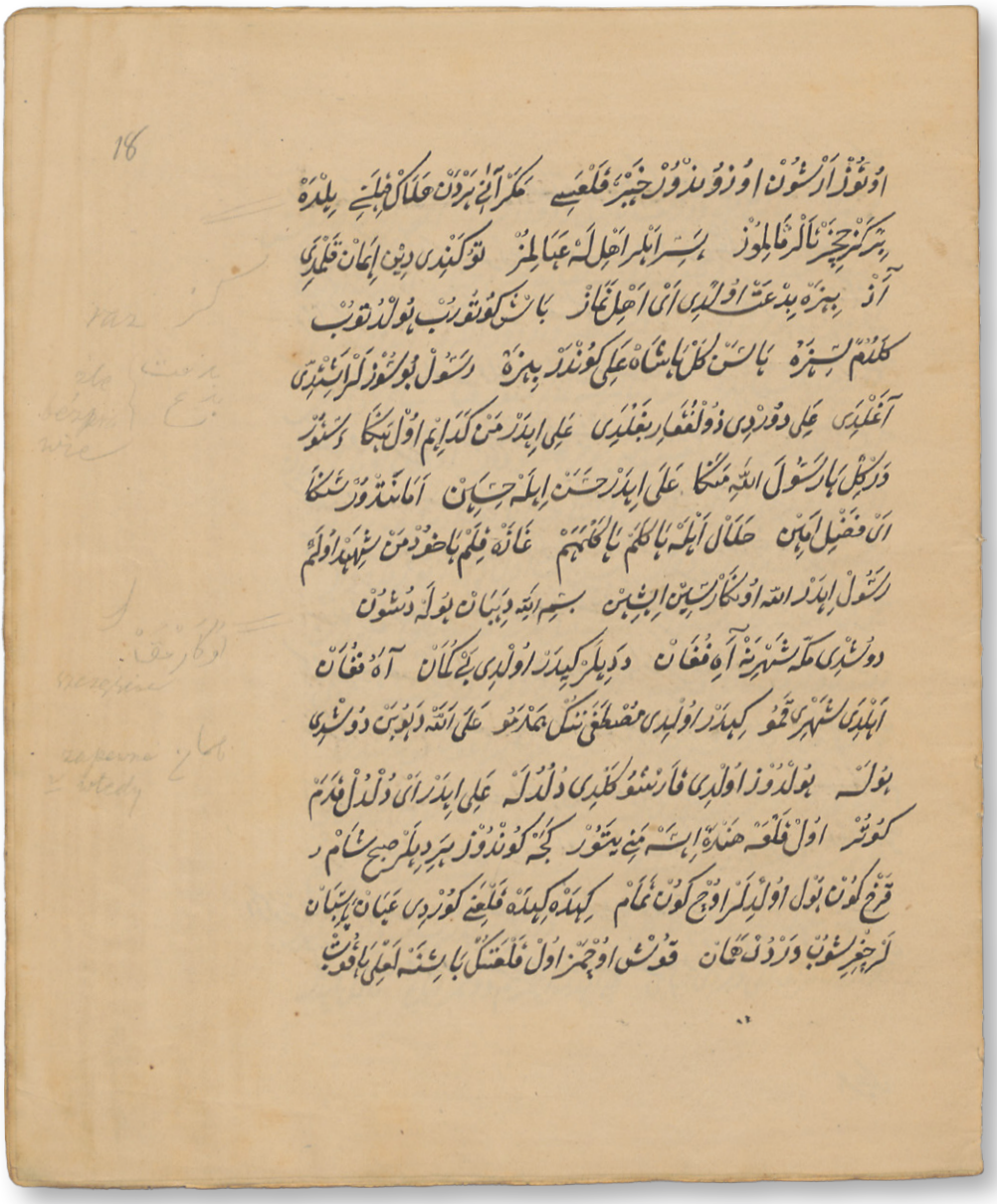
[13] Kolejna przesada z odległością, por. przypis do 18a:13.

Chwała (8) pisarzowi i czytelnikowi,
Tym, co w bojaźni troszczą się, by być godnymi wiary.
Zakończył się Alego (9) zbrojny odwet,
tymi słowami, *lecz Bóg wie lepiej, co jest prawdziwe*.

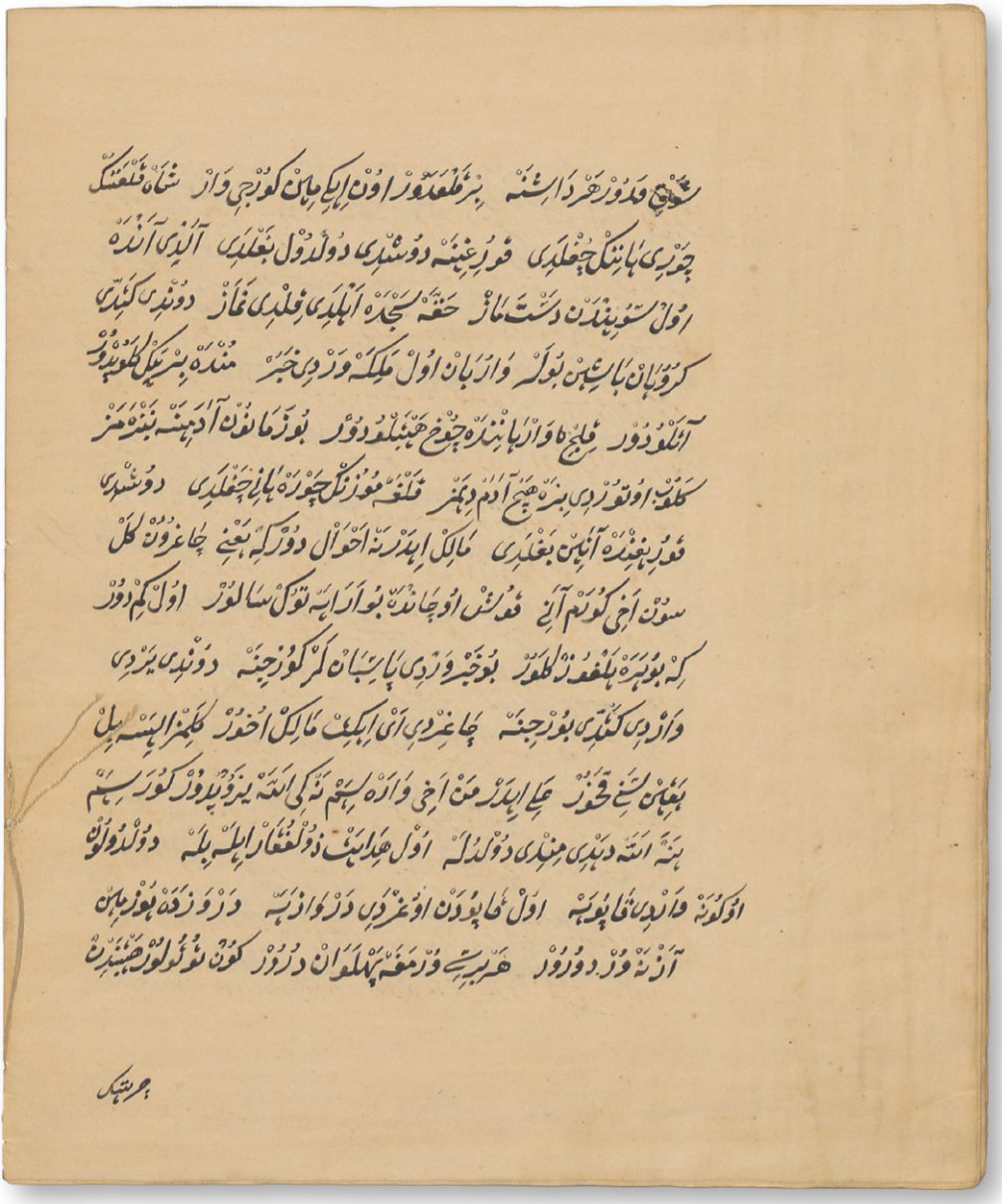
Pieśń o Alim Lwie Boskim – fotokopie

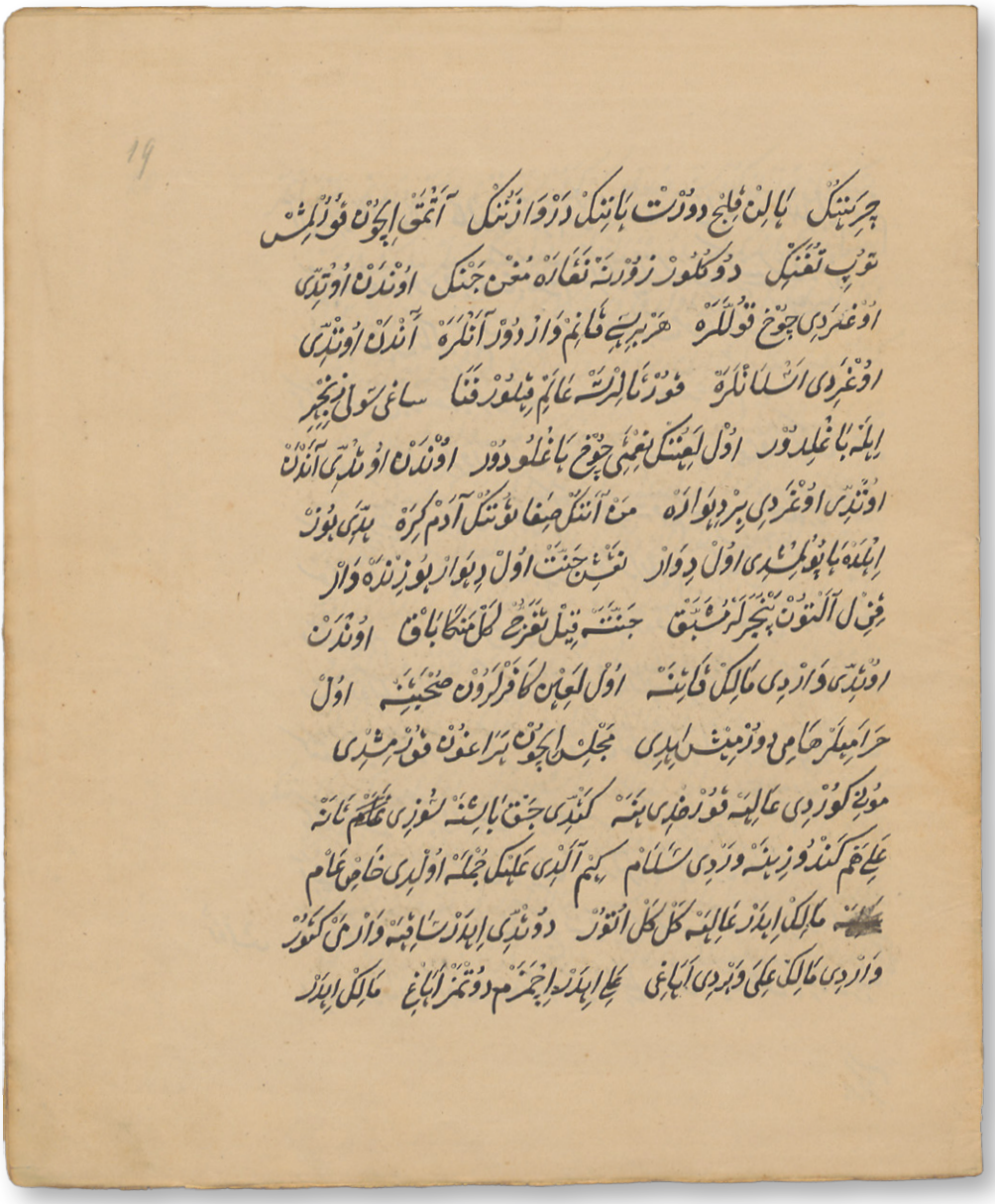
k. 17b

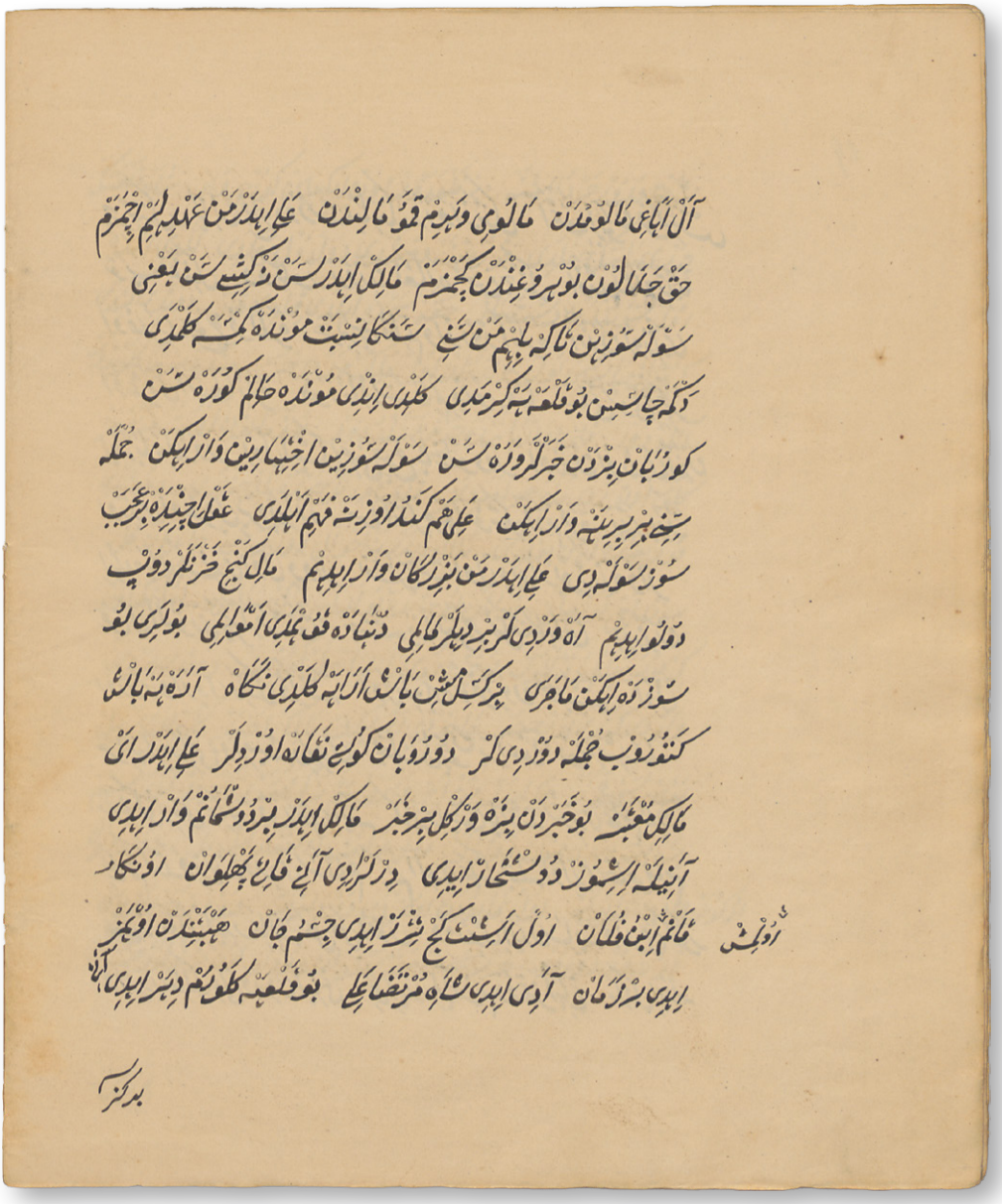
k. 18a

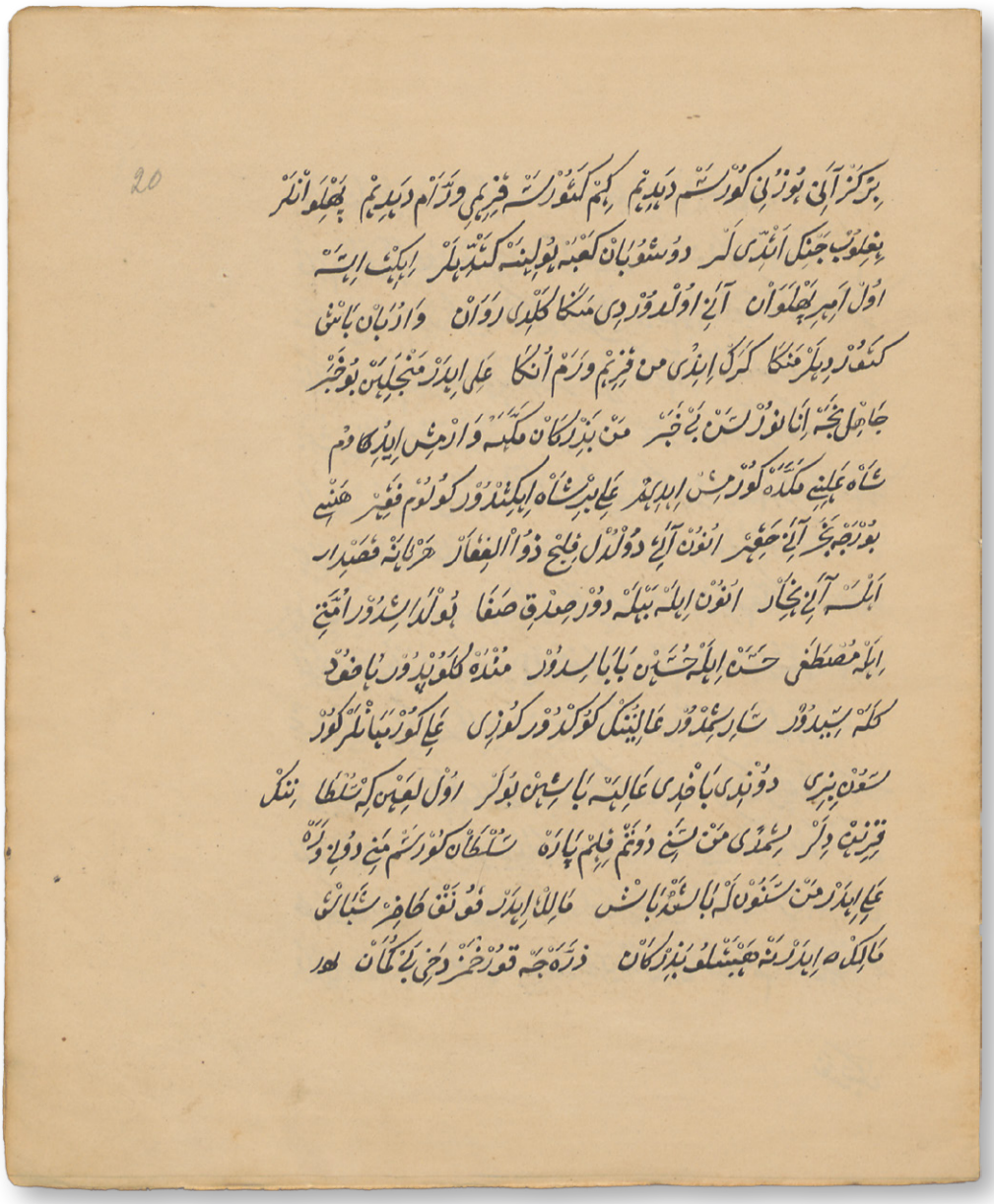
k. 18b

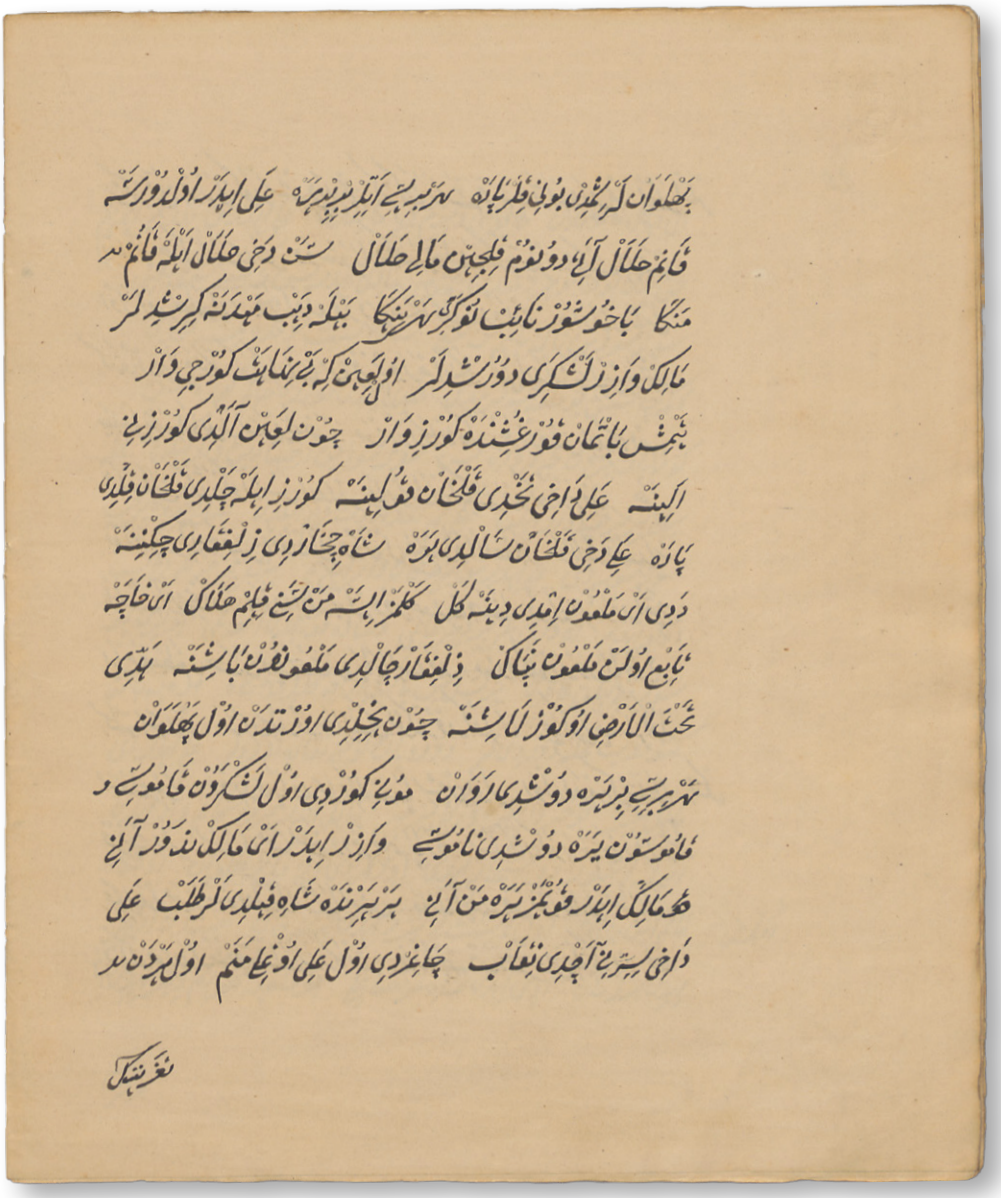
k. 19a

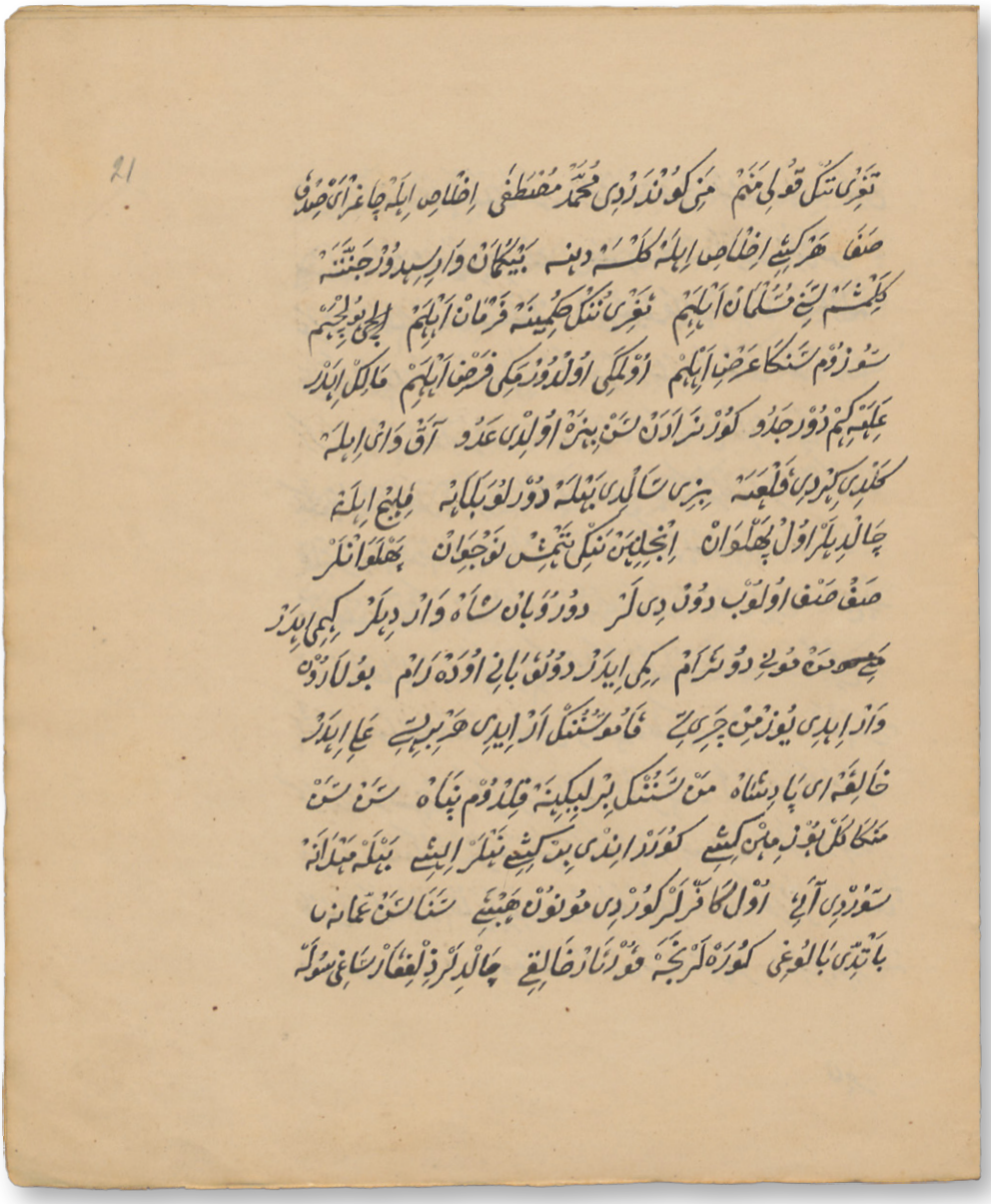
k. 19b

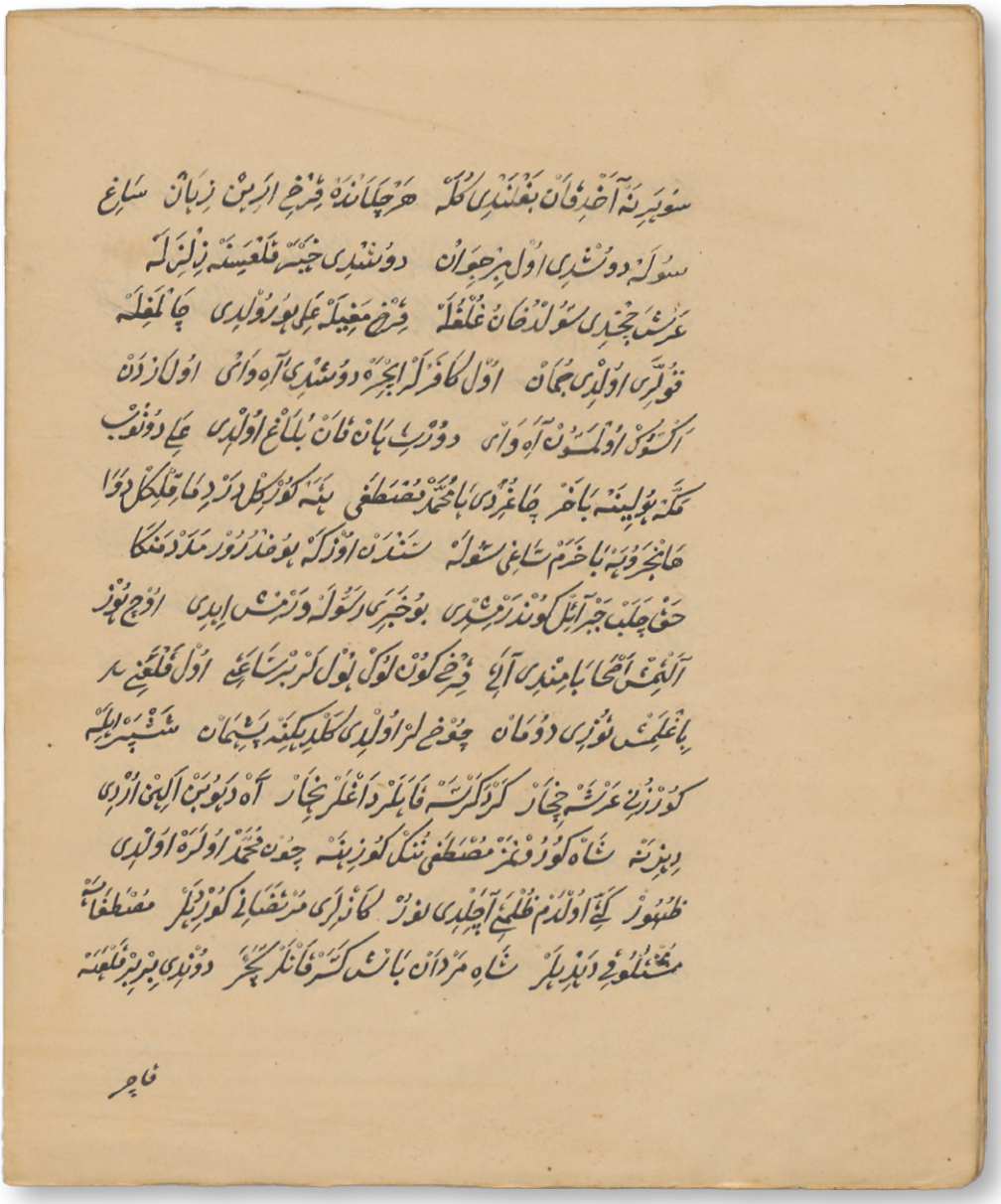
k. 20a

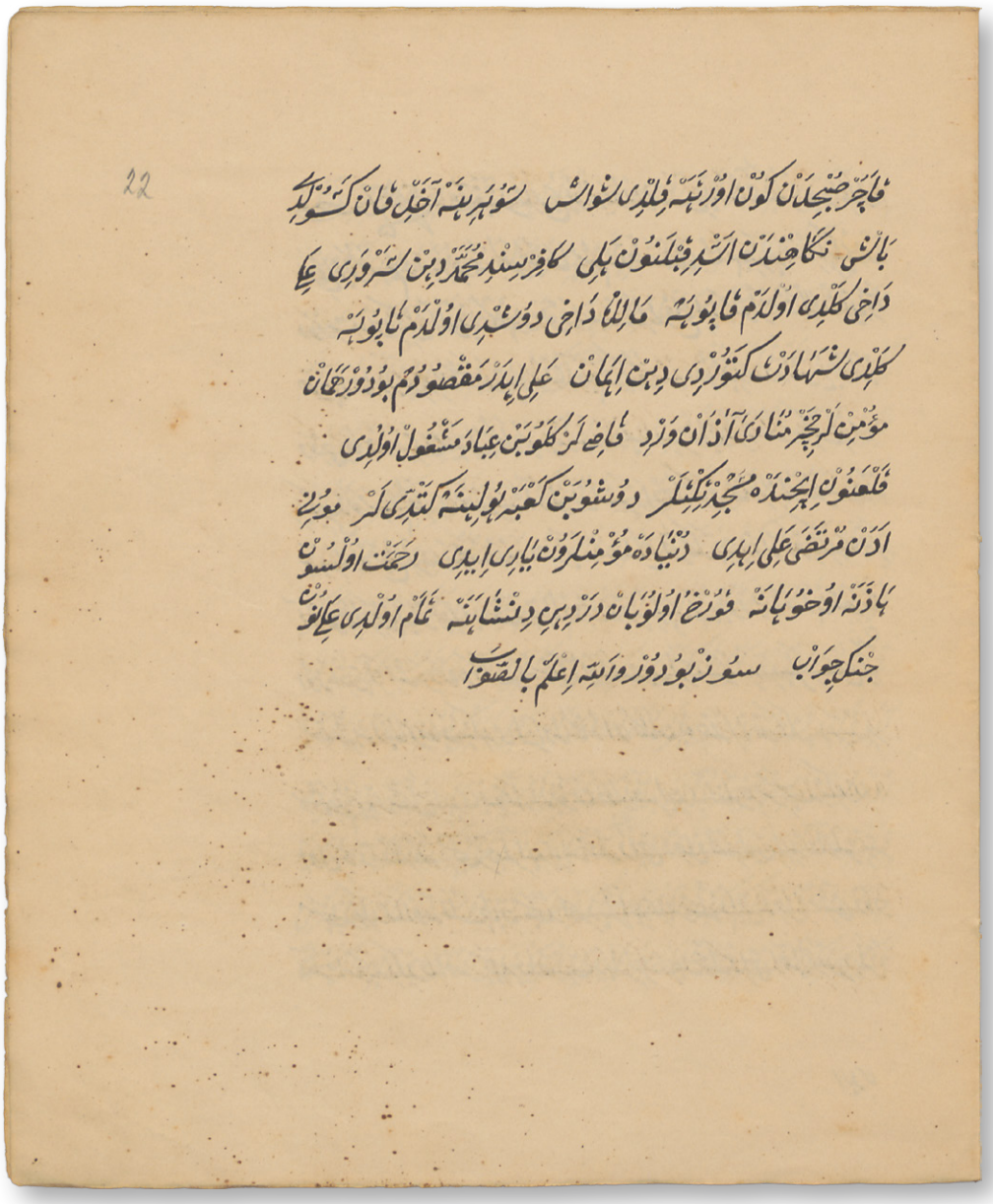
k. 20b

k. 21a

k. 21b

k. 22a

Genealogia sułtanów kazykumuckich – wprowadzenie

Ta krótka genealogia (GSK) ma swoje odpowiedniki w genealogiach zachowanych w Dagestanie. Genealogię całkowicie zgodną z GSK opublikował badacz awarski Ajtberow (Ajtberov 1984: 5–12) w tłumaczeniu rosyjskim, na co zwrócił mi uwagę Przemysław Adamczewski, na podstawie sześciu odpisów z różnych okresów, z czego najstarszy pochodzi z 1581 r. [!], a najnowszy z XX wieku. W swym wydaniu Ajtberow oparł się na rękopisie A z 1854 r., choć w przypisach podał najważniejsze oboczności pozostałych rękopisów. Choć Ajtberow nie podaje ani tekstu arabskiego przepisanego lub w transkrypcji, ani kopii genealogii, na podstawie porównania tekstu GSK i bardzo dokładnego tłumaczenia rosyjskiego Ajtberowa widać niezbicie, że nie tylko treść, ale całe wprowadzenie jest jednakowe, co udowadniam dalej, w analizie porównawczej. Co do historycznej wiarygodności genealogii, Ajtberow jest zdania, że pierwsze cztery osoby po Surchaju, od którego genealogia zaczyna się zstępnie, są zgodne ze stanem rzeczywistym, gdyż są potwierdzone przez fakty historyczne, a wliczając w to samego Surchaja, jest ich pięć (*Sūrḫāy* ← *Garay* ← *ʿAlī Bak* ← *Tučalav* ← *ʿAlī Bak*) (Ajtberov 1984: 7–8 i 10). Natomiast co do pozostałych osób, w genealogii są różne błędy, w związku z czym według tego badacza została ona spisana z przekazu ustnego (Ajtberov 1984: 11). Co więcej, ostatnie ogniwo genealogii, Szajch Ibrahim, którego dziadek miałby pochodzić od Hamzy, stryja proroka Muhammada, jest zapewne zabiegiem twórców tekstu, mającym na celu wyprowadzić ród Surchaja od samego proroka Muhammada.

Ponieważ wiadomo, że Surchaj-chan (Sūrḫāy Ḫān), od którego genealogia zaczyna się zstępnie, zmarł w 1747 r., a liczba wszystkich osób tu spisanych wynosi 14, to licząc 25 lat na pokolenie, genealogia doprowadza ród jego ostatniego podanego przodka na 350 lat wstecz, czyli około 1400 r. (dokładnie 1397). Jedyną datą jest rok 1133 od hidżry, rok zdobycia Szemachy, w przeliczeniu na kalendarz gregoriański 1720/1721, choć w istocie to wydarzenie miało miejsce w 1722

(Ajtberov 1984: 7). Poprawione przez Ajtberowa drzewo genealogiczne wygląda następująco: Surchaj (wzmian. 1681, zm. 1747) ← Garaj ← Ali-bag ← Tuczalaw (wzmian. 1614–1635) ← Ali-bag (zm. 1030/1620–1621) ← Bugdaj-szamchał (zabity w 974/1566–1567) ← Ummal Muhammad (1. poł. XVI w.) ← Ucumi (XV–XVI w.) (Ajtberov 1984: 9). Jak widać, podaje ono osiem pokoleń (ok. 200 lat), przy czym brak dat życia lub panowania Garaja, ojca Surchaja, i Ali-baga, jego dziadka, zaś przy ostatnich dwóch przodkach, Ummalu Muhammadzie i Ucumim, podano tylko wieki.

Jeszcze wcześniej inny badacz awarski, Szychsaidow, jak się dowiedziałem od Przemysława Adamczewskiego, na podstawie rękopisu ze zbiorów prywatnych zbadanego i odczytanego w 1964 r. podał genealogię szamchałów bardzo podobną do GSK (Šihsaidov 1969: 110).

O sprawach szczegółowych odnoszących się do historycznej zgodności genealogii z rzeczywistością pisze we wprowadzeniu Przemysław Adamczewski, ja zajmę się jedynie porównaniem treści i utożsamieniem osób występujących w obu genealogiach.

Transkrypcję z języka arabskiego, inaczej niż modlitwy namazowe, które są napisane w standardowym języku arabskim, podaję w kontekście dagestańskim, to jest oddając miejscową wymowę imion i tytułów, poza lackim *bag*, które jest wyraźnie pisane przez *p*-.

Genealogia sułtanów kazykumuckich – tekst polski z rękopisu

W15a[1]

(1) Ta genealogia Gazy-Kumykskich Sółtanow zapisana na kosztow⟦-⟧
(2) nym, pisanym w persyi w roku hidż. 1140[2] Koranie.
(3) Kur-an ten po śmierci Czolaka Surchaja[3]
(4) dostał się jego Synowi {jego} Mehemmed
(5) chanowi a po jego śmierci, gdy jego ~~dzie-~~
(6) Synowie dzielili spadki, dostał się Szueib
(7) bekowi /pochowany/ we wsi Kachka[4]. Poka-
(8) zywał mi Syn jego Hemze bej.

W14b

(1) Kur-an ten oceniony tysiąc baranów.
(2) Wyznać należy że to za mierna[5]
(3) cena, tak pięknie i starannie pi-
(4) sany. Bardziej może się nazwać
(5) malowidłem niż rękopismem.

---

1 Numeracja kart jest niezgodna z kolejnością tekstu na tych dwóch stronicach, dlatego podaję tekst polski autora wpisów w rękopisie (W15a–14b) w sposób o prawidłowej kolejności (tak samo u Majdy 1967: 116), ale w odwrotnej kolejności numerowanych kart. Litera „W" przed numerem karty oznacza wszywkę.

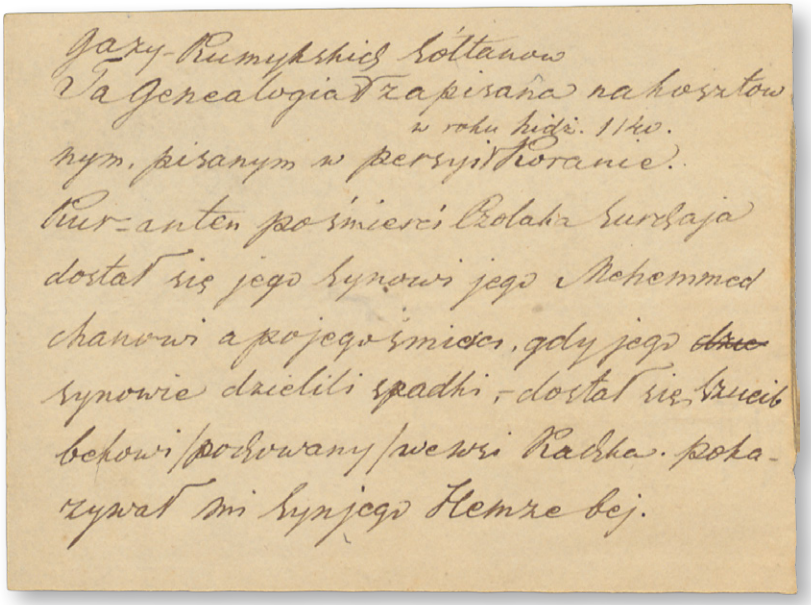
2 Tzn. 1727/1728 po Chr.

3 Majda (1967: 116) *Czolaha Surzbaja*.

4 Majda (1967: 116) *Kadzka*; pisownia *Kachka* usiłuje oddać lezgińskie ukrtaniowione *k*, czyli *kˇ*, por. lezgińską nazwę tej wsi *КьакIар* (ustalenie Przemysława Adamczewskiego).

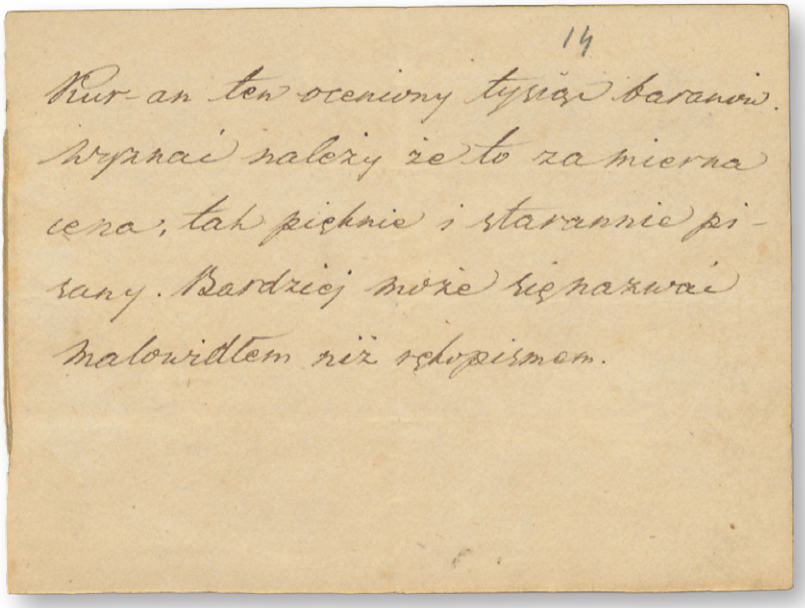
5 Majda (1967: 116) *mierna*.

Tekst polski genealogii z rękopisu – fotokopie

Gazy-Rumyńskich Kołtanow
Ta genealogia zapisana na koszt ow
w roku hidż. 1140.
nym, pisanym w perzyi Koranie.
Kur-anten po śmierci Bolaba Surdaja
dostał się jego synowi jego Mehemmed
chanowi a po jego śmierci, gdy jego
synowie dzielili spadki, dostał się Dzuci
bekowi pozwany we wsi Radka. poka-
zywał mi syn jego Hemze bej.

k. W15b

14
Kur-an ten oceniony tysiąc baranow.
Wyznać należy że to za mierna
cena, tak pięknie i starannie pi-
sany. Bardziej może się nazwać
malowidłem niż rękopismem.

k. W14b

Genealogia sułtanów kazykumuckich – tekst arabski w transkrypcji

W15b

(1) Bayān nasab salāṭīn Ġāzī[1] Ġumuq
(2) va sulṭān az-zamān va hūva Sūrẖāy Ḫān
(3) Fātiḥ Šamāẖī[2] sana[3] 1133[4] Ibn Garay[5] ben ʿAlī Pek[6]
(4) ben Tučalav[7] ben ʿAlī[8] Pek ben Sūrẖāy
(5) ibn ʿAmal Muḥammad[9] ben Usmi ben Usmi[10]

---

1 Radziecki poradnik normatywny podaje następującą pisownię tego imienia: lackie i awarskie – *Ġazi*, lezgińskie – *Qazi* (Superanskaâ 1979: 318).

2 Te formę można traktować jako rzeczownik *Šamāẖī* 'Szamacha' lub przymiotnik 'szamachijski'; miasto to znane jest m.in. z *Księgi o Czyngizie* z XVII w., zob. ⟨šmˈqy⟩, oddane jako *Šïmaqï* 'Shemahi, a town of the Golden Horde in the Caucasus' (Ivanics 2024: 42, 106), czyli 'Szemahi, miasto złotoordyńskie na Kaukazie', wzmiankowane też w XVII w. *Genealogii Turkmenów*, zob. też Ivanics, tamże; miasto to wspomniane też w *Dziejach Maza* (DIS 117, 126), dziś miasto i obwód *Şamaxı* w Azerbejdżanie.

3 Według konwencji tureckiej transkrypcja tej części byłaby następująca: *Beyān-ı neseb-i selāṭīn-i Ġāzī Ġumuq ve sulṭān ez-zamān ve huve… sene*; od konwencji ar. odchodzę, oddając *bnu* jako *ben*, gdyż taka wymowa ar. z pewnością na tym obszarze nie obowiązywała.

4 Tzn. 1720/1721 po Chr.

5 Co do transkrypcji *Garay*, zob. *Surhaj syn Garaja* (DIS 178); Sūrẖāy Ḫān objął władzę w państwie kazykumuckim pod koniec XVII w.; istotnie był synem Garaja (DIS 185); podana data z pewną niedokładnością wskazuje na rok zdobycia przez Sūrẖāya Ḫāna Szamachu, zaś przydomek *Fātiḥ* 'Zwycięzca'; jeśli chodzi o imię zapisane jako ‹kry›, oddaję zgodnie z lackim *Garay*, choć imię to znane z krymskiej dynastii Gerejów zwykle oddaje się jako Gerey, zaś w tradycji tur. jako *Girey* lub nawet *Giray*; o kaukaskiej gałęzi Girejów, doprowadzonej w jednym odpisie od XV w. do 1743 r. w *Historii Girej-chana*, zob. DIS 170–174.

6 *ʿAlī Pek* to ar. + turk. *ʿAlī Bek* lub *ʿAlī Beg*, gdzie *bek* ~ *beg* jest dawnym tytułem turkijskim, choć najprawdopodobniej obcego pochodzenia; jest to bardzo pospolite imię, w *Genealogii Muḥammada Ḫāna Alibek* podany jest jako ojciec *Muḥammad Ḫāna* (DIS 187); tu mamy jeszcze dwóch innych *ʿAlī Pek*ów, w tym *Alibek-chana*, potomka *Muḥammada Ḫāna* (zm. 1681 r.) w tejże genealogii (DIS 181).

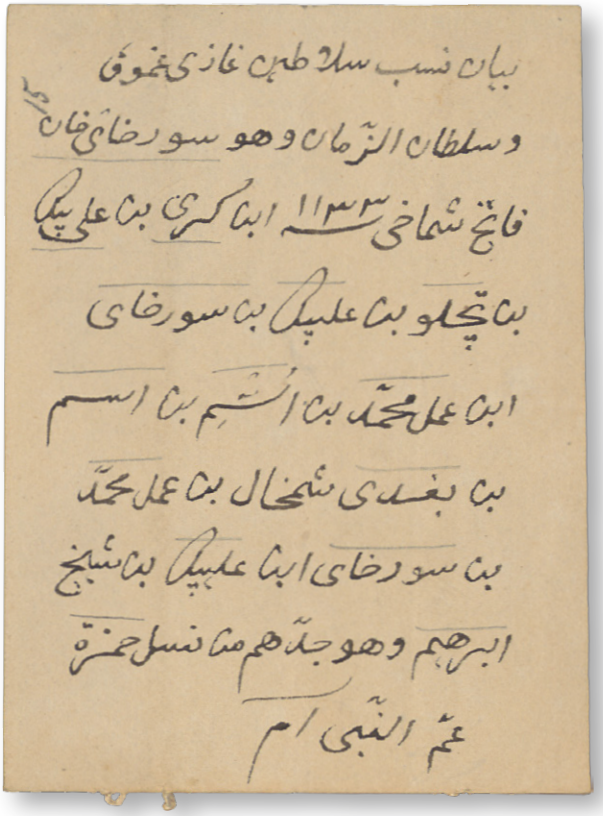
7 Rkps tčlv.

8 Radziecki poradnik normatywny podaje następującą pisownię tego imienia: lackie – *Äli*, awarskie – *ʿAli*, lezgińskie – *Ali* (Superanskaâ 1979: 318).

9 Bez wokalizacji, więc dokładnej wymowy nie sposób ustalić; radziecki poradnik normatywny podaje następującą pisownię tego imienia: lackie – *Maḥanmad*, awarskie – *Muḥammad* i lezgińskie – *Meḥemmed* (Superanskaâ 1979: 319).

10 O ile w pierwszym wystąpieniu imię to jest wokalizowane i odczyt *Usmi* jest pewny, w drugim wystąpieniu jest tylko *ʾsm* bez wokalizacji; wg DIS (58), jest to tytuł *ucmij* kajtackiego władcy, kojarzony z ar. imieniem *Usāma* 'lew'; Kazem-Beg podaje, że *Usmi* do XIX w., gdy Rosja zawładnęła dolnym Kajtakiem i zniosła ten urząd, był tytułem książąt władających obydwiema częściami Kajtaku (K 35); według Orazajewa i Alibekowej (Orazaev, Alibekova 2017: 48), ten tytuł władcy Kajtaku pochodzi od ar. *ismi* (to jest *ismī*) 'znamienity'; jak pisze Ajtberow, Ucumi w jego poprawionej genealogii żył/panował na przełomie XV i XVI w., był ojcem Ummala Muhammada, ostatnim przodkiem Surchaja-chana (Ajtberov 1984: 9).

(6) ben Buġday Šamḫāl[11] ben ʿAmal Muḥammad
(7) ben Sūrḫāy ibn ʿAlī Pek ben Šayḫ
(8) Ibrāhīm[12] va hūva ğadduhum min nasl Ḥamza[13]
(9) ʿamm an-Nabī a.s.[14]

k. W15a

11 Rkps bġdy; zapewne *Buġday şamḫāl*, w DIS (187–188) Bugdaj-šamhal, był przodkiem *Muḥammad Ḫān*a, zmarł w 974/1566–1567, ale w *Genealogii Muḥammad Ḫān*a podany jest jako ojciec *Sūrḫāy şamḫāl*a, a więc przeciwnika, i syn *Şāhbal*a; w poprawionej genealogii postać ta jest podana jako ojciec *Ali baga*, *Bugdaj szamchał* (zabity w 974/1566–1567), syn Ummala Muhammada (Ajtberov 1984: 9); zob. az. imię męskie *Buğday*, objaśnione w AŞA (80) jako ‘başçı, rəhbər, məhsul, buğda’, czyli ‘naczelnik, wódz, plon, pszenica’.

12 Rkps *İbrahīm*.

13 Dzieje Muhammad-chana wydane w tłumaczeniu rosyjskim w DIS (183, 186) także mówią o pochodzeniu *Sūrḫāy Ḫān*a od Hamzy, stryja proroka Muhammada.

14 Jest to niewątpliwie skrót od *ʿalaykum as-salām* ‘pokój nad nim’, ale nietypowy, gdyż składający się z dwóch liter, *elif* i *mīm*, podczas gdy zwyczajnie używa się tu liter *ʿayin* i *mīm*; ta część natomiast w konwencji tur. to *ʿAmel Muḥammed… ve huve ceddühüm min nesl-i Ḥemze… Nebī a.s.*

Tłumaczenie genealogii sułtanów kazykumuckich

(1) Wykład linii rodowej sułtanów kazykumuckich. (2) Surchaj-chan, sułtan swoich czasów, (3) Zwycięzca z Szamachy, roku 1133 (1720/1721), syn Garaja, syna Ali Beka, (4) syna Tuczalawa, syna Ali Beka, syna Surchaja, (5) syna Amala Muhammada, syna Usmiego, syna Usmiego, (6) syna Bugdaja Szamchała, syna Amala Muhammada, (7) syna Surchaja, syna Ali Beka, syna Szajcha (8) Ibrahima, którego dziadek jest z rodu Hamzy, (9) stryja Proroka, pokój nad nim.

Komentarz

Dla porównania przytoczę w całości w tłumaczeniu polskim genealogię podaną przez Ajtberowa i Szychsaidowa, najpierw tę pierwszą, która zaczyna się krótkim wstępem.

1. Ajtberow:

Разъяснение родословия (насаб) султанов Гāзӣ-Ġумуḳа и [в том числе] султана [этого] времени, завоевателя Шамāхӣ в 1133 [г.]. Он – Сӯрхāй.

Choć Ajtberov nie podaje ani tekstu arabskiego przepisanego lub w transkrypcji, ani kopii genealogii, na podstawie porównania tekstu GSK i bardzo dokładnego tłumaczenia rosyjskiego Ajtberowa widać niezbicie, że nie tylko treść, ale całe wprowadzenie jest jednakowe, gdyż *Разъяснение* = *bayān*; *родословия* = *nasab*; *султанов* = *salāṭīn*; *Гāзӣ-Ġумуḳа* = *Ġāzī Ġumuq*; *и* = *va*; *султана* = *sulṭān*; *времени* = *az-zamān*; *завоевателя Шамāхӣ* = *Fātiḥ Šamāḫī*; 1133 = *sana* 1133; *Он – Сӯрхāй* = *va hūva Sūrḫāy Ḫān*. Różnice są jedynie zupełnie nieznaczne, a więc w GSK jest *sana* ‘rok[u]’, podczas gdy u Ajtberowa jest skrót od roku w nawiasie (lecz w rkpsach V i E *rok* jest) oraz to, że Ajtberow podaje *Сӯрхāй*, a w GSK jest *Sūrḫāy Ḫān* (lecz w rkpsie V jest tak, jak w GSK). Ponadto imię to Ajtberow przeniósł już do części głównej.

Dalsza część u Ajtberowa jest również prawie jednakowa z GSK, różnice występują jedynie w formach:

[Он – Сӯрхāй] б. Кирай б. ʿАли-байк б. Тучалав б. ʿАли-байк б. Сӯрхāй б. ʿУммал-Муҳаммад б. Усуми б. Усуми б. Буҕдай-шамхāл б. ʿУммал-Муҳаммад б. Сӯрхāй б. ʿАли-байк б. Шайх-Ибрāхӣм.

[*Сӯрхāй*] = *Sūrḫāy Ḫān* ← *б. Кирай* = *Ibn Garay* ← *б. ʿАли-байк* = *ben ʿAlī Pek* ← *б. Тучалав* = *ben Tučalav* ← *б. ʿАли-байк* = *ben ʿAlī Pek* ← *б. Сӯрхай* = *ben Sūrḫāy* ← б. *ʿУммал-Муҳаммад* = *Ibn ʿAmal Muḥammad* ← *б. Усуми* = *ben Usmi* ← б. *Усуми* = *ben Usmi* ← *б. Буҕдай-шамхāл* = *ben Buġday Šamḫāl* ← *б. ʿУммал-Муҳаммад* = *ben ʿAmal Muḥammad* ← *б. Сӯрхāй* = *ben Sūrḫāy* ← *б. ʿАли-байк* = *Ibn ʿAlī Pek* ← *б. Шайх-Ибрāхӣм* = *ben Šayḫ Ibrāhīm*.

A zatem obie genealogie, ta z rękopisów zbadanych przez Ajtberowa i ta z GSK, są jednakowe, obejmują 14 osób podanych zstępnie, gdzie każdy przedstawiciel pokolenia jest synem podanego po nim ojca:

1. *Сӯрхāй* = *Sūrḫāy Ḫān*
2. *Кирай* = *Garay*
3. *ʿАли-байк* = *ʿAlī Pek*

4. *Тучалав = Tučalav*
5. *ʿАли-байк = ʿAlī Pek*
6. *Сӯрх̱ӑй = Sūrḫāy*
7. *ʿУммал-Муҳаммад = ʿAmal Muḥammad*
8. *Усуми = Usmi*
9. *Усуми = Usmi*
10. *Буғдай-шамх̱ӑл = Buġday Šamḫāl*
11. *ʿУммал-Муҳаммад = ʿAmal Muḥammad*
12. *Сӯрх̱ӑй = Sūrḫāy*
13. *ʿАли-байк = ʿAlī Pek*
14. *Шайх̱-Ибрӑхӣм = Šayḫ İbrāhīm*.

Różnice występują tylko w formach imion i tytułów. Jednak w innych rękopisach, z których korzystał Ajtberow, a które podaje w przypisach na stronie 11, występują odmianki, które są albo zgodne, albo bliższe postaciom z GSK: a) tytuł *байк* (bajk), w GSK *pek* lub *pak*, w rękopisie B jest *bak*, według Ajtberowa odpowiada to lackiemu *bag*; b) *Уммал-Муҳаммад* rękopisie B ma postać *ʿАмал Муҳаммад*, a więc jak w GSK.

Na zakończenie porównania części imiennej GSK z genealogią Ajtberowa warto zaznaczyć, że *Тучалав* w rękopisie E ma postać *Тучалак*, tzn. *Tučalaq*. W GSK bez wokalizacji, ale wygłos powinien być *-v*, skoro jest litera *vāv*.

Ostatnia część genealogii zawiera ogniwo – domniemane lub prawdziwe – łączące ostatniego przodka zstępnego, Szajcha Ibrahima, z rodem proroka Muhammada. Tekst tłumaczenia Ajtberowa jest następujący:

> *а это – их предок, [происходящий] из рода (насл) Ҳамзы, дяди пророка – да благославит его Аллах и приветствует – по линии отца* ‘a on jest ich przodkiem w linii ojca [pochodzącym] z rodu Hamzy, wuja proroka, niech Allah go błogosławi i ma w opiece’.

Stosując tę samą metodę porównawczą, przyjrzyjmy się obu tekstom:

> *а это = va hūva*; *их предок = ğadduhum*; *из рода (насл) = min nasl*; *Ḥamza = Ҳамзы*; *дяди пророка = ʿamm an-Nabī*; *[да благославит его] А[ллах и] п[риветствует] = ʿa.s.*

Tożsamość genealogii Ajtberowa i GSK jest oczywista, jedyną różnicę stanowi nietypowy skrót na końcu, objaśniony w przypisach. I tu w przypadku jednego słowa Ajtberow dodaje odpowiednik arabski – *nasl* ‘ród’.

2. Szychsaidow:

… Сурхай, завоеватель Шемахи в 1133 г. х., б. Гирей б. Алибек Тучалак б. Алибек Шамхал б. Сурхай б. Ибн Уммал б. Усуми б. Бугдай б. Уммал Мухаммед б. Сурхай б. Алибек б. Шейх Ибрахим, а их предок из рода Хамзы, дяди пророка – да благославит его Аллах великий и да приветствует '… Surchaj, zdobywca Szemachy w 1133 r. hidżry, syn Gireja, syna Alibeka Tuczalaka, syna Alibeka Szamchała, syna Surchaja, syna Ibn (syna) Ummala, syna Usumiego, syna Bugdaja, syna Ummala Muhammada, syna Surchaja, syna Alibeka, syna Szejcha Ibrahima, a ich przodek z rodu Hamzy, stryja proroka, niech Wielki Allah błogosławi go i pozdrawia.'

W tej genealogii jest 12 osób. Jak wynika z treści, obie zostały napisane w tym samym stylu. Różnice między nią a GSK (a także tą wydaną przez Ajtberowa) są następujące:

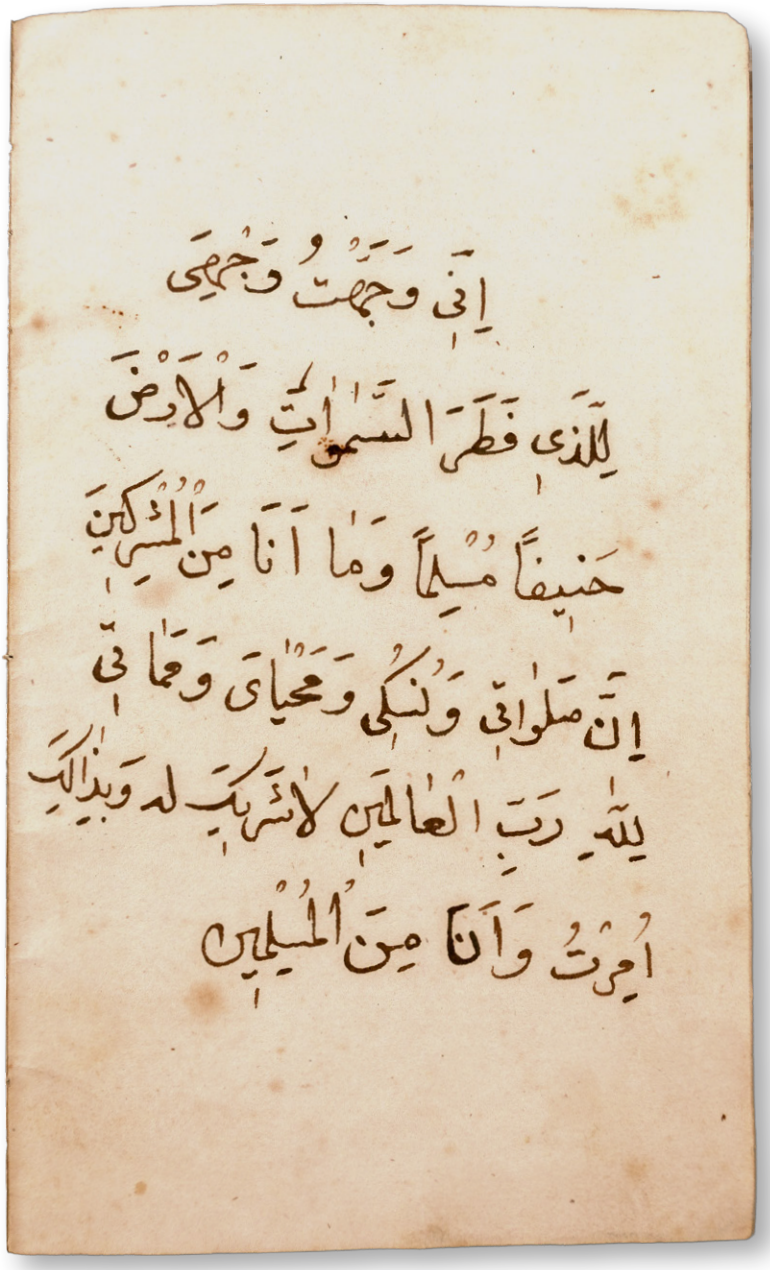
1. Zamiast dwóch osób *ʿAlī Pek* i *Tučalav* w GSK jest jedna – *Алибек Тучалак*.
2. GSK *Alī Pek* jest podany jako *Алибек Шамхал*.
3. GSK *Amal Muḥammad* jawi się jako *Ибн Уммал*.
4. Zamiast dwóch osób o imieniu *Usmi* w GSK jest tylko jeden *Усуми*.
5. GSK *Buġday Šamḫāl* podany jest jako *Бугдай*.

Trzy z tych różnic (2, 3 i 5) są nieznaczne, dotyczą one jedynie form imion, natomiast dwie (1 i 4) są istotne. Otóż z dwóch przodków w GSK *Alī Pek*a i *Tučalav*a u Szychsaidowa mamy jedną – Alibeka Tuczalaka – oraz z dwóch *Usmi*ch w GSK u Ajtberowa pojawia się tylko jeden. W ten sposób ta genealogia jest bliższa poprawionej genealogii Ajtberowa.

Na zakończenie warto poświęcić kilka słów materiałowi onomastycznemu. Jak w przypadku wielu ludów muzułmańskich pewne imiona są arabskie, bezpośrednio związane z islamem, czyli: *ʿAlī, Muḥammad* i ów domniemany pradziad *Šayḫ Ibrāhīm*. Arabskie jest też imię *ʿAmal*, choć rzadko używane, występujące w niektórych rękopisach w formie *ʿUmmal*, która niewątpliwie jest błędna i powinna być poprawiona do *ʿUmmāl*, co jest liczbą mnogą od ar. *ʿamal* 'doing, acting, action' itd. (W 644), czyli 'czyn, czynienie, akt', i która jako imię jest jeszcze rzadsza. Być może arabskiego pochodzenia jest też imię *Usmi* < *Usmī*, aczkolwiek tu etymologia nie jest prosta. Dwa wyrazy, a mianowicie tytuł *šamḫāl* i imię *Sūrḫāy* mają prawdopodobnie dagestański rodowód, a przynajmniej zostały przez Dagestańczyków udomowione, być może też *Tučalav* ~ *Tučalaq*. Dwa tytuły, *pek* ~ *bak* oraz *ḫān* o bardzo starym rodowodzie i szerokim kręgu rozprzestrzenienia kojarzone są z przekazem turkijskim. Są też dwa turkijskie imiona, *Garay* < *Kerey* > *Gerey* > *Girey* > *Giray*, o etymologii zob. Jankowski (2006: 602–603) oraz *Buġday* (Baski 1986: 32).

Modlitwy namazowe[1]

[1] Jak podałem w powyższym opisie, modlitwy namazowe są spisane w osobnym rękopisie bez sygnatury, który na użytek niniejszego wydania oznaczymy numerem 1348b.

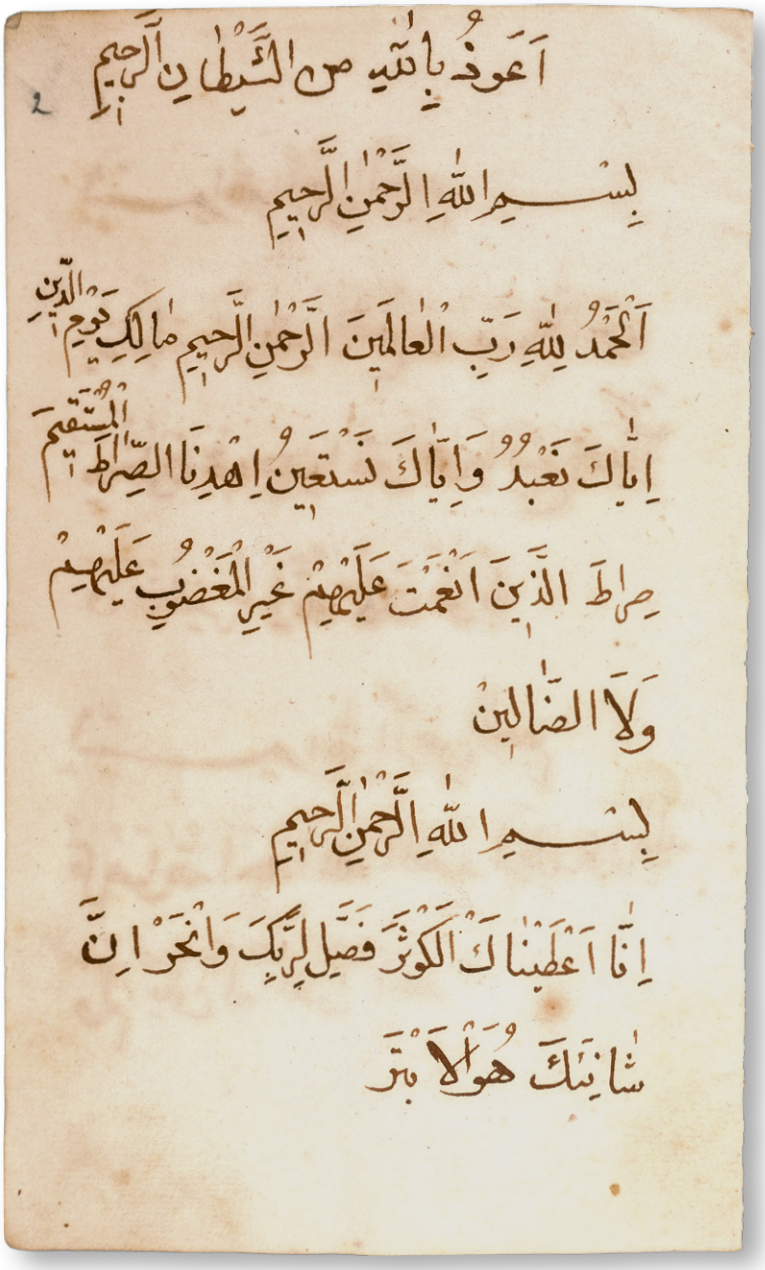

إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ
لِلَّذِي فَطَرَ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ
حَنِيفًا مُسْلِمًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ
إِنَّ صَلٰوتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي
لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذٰلِكَ
أُمِرْتُ وَأَنَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ

k. 1b

1b

(1) *Inni waǧǧahtu waǧhiya*
(2) *li-llāḏī faṭara ’s-samāwāti wa’l-ʿarḍa*
(3) *ḥanīfan musliman wa mā anā min al-mušrikīna*[1].
(4) *Inna ṣalātī wa nusukī wa maḥyāya wa mamātī*
(5) *li-llāhi rabbi ’l-ʿālamīna. Lā šarīka lahu wa bi-ḏālika*
(6) *umirtu wa anā mina ’l-muslimīna*[2].

1 K 6:79; w K nie ma *musliman* ‘jako poddany; jako muzułmanin’.
2 K 6:162–163; w K w. 162 zaczyna się *Qul* ‘Powiedz’, którego nie ma w rkpsie, a w wersecie 163 jest *wa anā awwalu ’l-muslimīna* ‘jestem pierwszy z tych, którzy się poddali’; te wersety recytuje się często przed przystąpieniem do modlitwy obowiązkowej.

2
أعوذ بالله من الشيطان الرجيم
بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين الرحمن الرحيم مالك يوم الدين
إياك نعبد وإياك نستعين اهدنا الصراط المستقيم
صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم
ولا الضالين
بسم الله الرحمن الرحيم
إنا أعطيناك الكوثر فصل لربك وانحر إن
شانئك هو الأبتر

k. 2a

2a

(1) *Aʿūḏu bi-llāhi min aš-šayṭāni ’r-raǧīmi*[3].
(2) *Bismi ’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīmi.*
(3) *Al-ḥamdu li ’llāhi rabbi ’l-ʿālamīna. Ar-raḥmāni’ r-raḥīmi. Māliki yawmi ’d-dīni.*
(4) *Iyyāka naʿbudu wa iyyāka nastaʿīnu. Ihdinā ’ṣ-ṣirāṭa ’l-mustaqīma.*
(5) *Ṣirāṭa allaḏīna anʿamta ʿalayhim ġayri ’l-maġḍūbi ʿalayhim*
(6) *wa lā’ẓ-ẓālīn*[4].
(7) *Bismi ’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīmi.*
(8) *Innā aʿṭaynāka ’l-kawṯara. Fa-ṣalli li-rabbika wa ’nḥar. Inna*
(9) *šāniʾka huwa’ l-abtaru*[5].

[3] Jest to arabska formuła ochronna, często wypowiadana przez muzułmanów przed modlitwami i przed przystąpieniem do jakiejkolwiek czynności; drugi znak wokalizacyjny to *fatḥa* zamiast znaku *ḍamma*, co jest chyba zwykłą pomyłką kopisty, gdyż w dalszej części (3a:6) wokalizacja jest prawidłowa.

[4] Rządki 2a:2–6 zawierają pierwszy rozdział Koranu, *al-Fātiḥa*; między wersetami brak znaków rozdzielających, natomiast bywa między nimi, ale nie zawsze, zwiększona odległość. Choć rozdział 1 oraz pięć następnych, czyli 108, 110, 112, 113 i 114, a zwłaszcza rozdziały 1 i 112 są recytowane w różnych okolicznościach, wszystkie są tzw. surami modlitewnymi lub namazowymi i są recytowane zwłaszcza podczas namazu (modlitwy obowiązkowej), przy czym rozdział 1 na początku, a pozostałe w postawie stojącej, która jest pierwszą fazą modlitwy po tzw. otwarciu (Özüdoğru, Bağcı 1991: 217, 295 i n.).

[5] Rządki 2a:7–9 zawierają rozdział 108 Koranu *al-Kawṯar*, wraz z inwokacją; ar. *al-abtaru* w rkpsie *al-abtar*.

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللهِ وَالْفَتْحُ وَرَأَيْتَ النَّاسَ

يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللهِ أَفْوَاجًا فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ

وَاسْتَغْفِرْهُ إِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ هُوَ اللهُ أَحَدٌ اللهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ

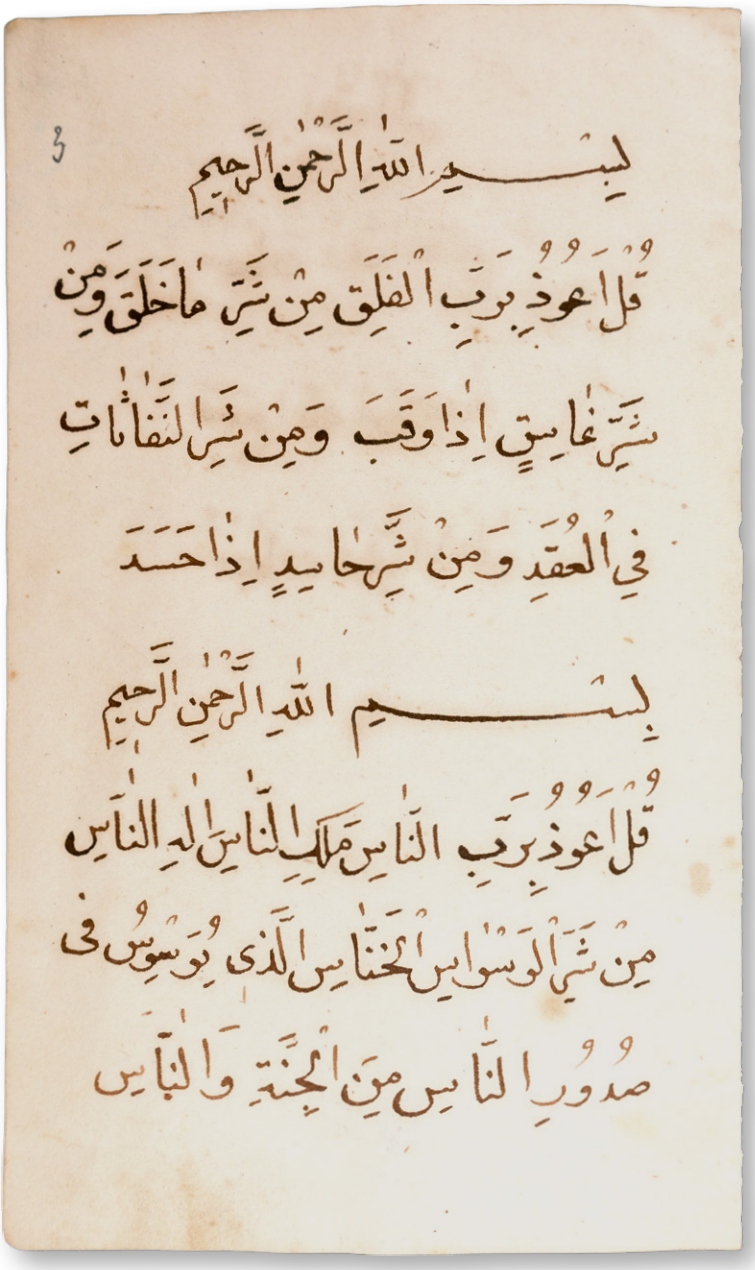
وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ

k. 2b

2b

(1) *Bismi ’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīmi.*
(2) *Iḏā ğāʾa naṣru’llāhi wa’l-fatḥu. Wa raʾāyta ’n-nāsa*
(3) *yadḫulūna fī dīni ’llāhi afwāğan. Fa-sabbiḥ bi-ḥamdi rabbika*
(4) *wa ’staġfirhu innahu kāna tawwāban*[6].
(5) *Bismi ’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīmi.*
(6) *Qul huwa’llāhu aḥadun. Allāhu ’ṣ-ṣamadu. Lam yalid wa lam yūlad.*
(7) *Wa lam yakun lahu kufūʾan aḥadun*[7].

[6] Rządki 2b:1–4 zawierają rozdział 110 Koranu *an-Naṣr*, wraz z inwokacją.
[7] Rządki 2b:5–7 zawierają rozdział 112 Koranu *al-Iḫlāṣ*, wraz z inwokacją; ostatni wyraz wymawiany jest *aḥad*.

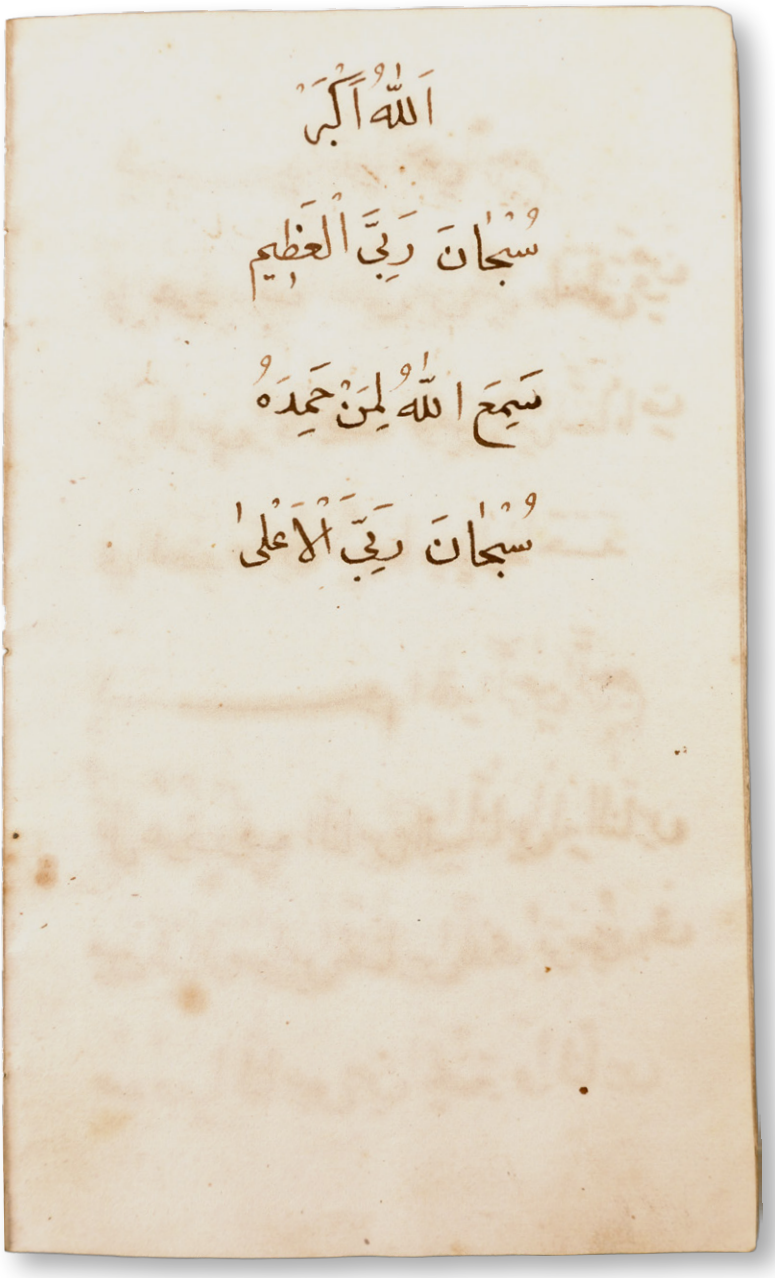

3
بسم الله الرحمن الرحيم
قل اعوذ برب الفلق من شر ما خلق ومن
شر غاسق اذا وقب ومن شر النفاثات
في العقد ومن شر حاسد اذا حسد
بسم الله الرحمن الرحيم
قل اعوذ برب الناس ملك الناس اله الناس
من شر الوسواس الخناس الذي يوسوس في
صدور الناس من الجنة والناس

k. 3a

3a

(1) *Bismi ’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīmi.*
(2) *Qul aʿūḏu bi rabbi ’l-falaqi min šarri mā ḫalaqa wa min*
(3) *šarri ġāsiqin iḏā waqaba wa min šarri ’n-nafāṯāti*
(4) *fī ’l-ʿuqadi wa min šarri ḥāsidin iḏā ḥasada*[8].
(5) *Bismi ’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīmi.*
(6) *Qul aʿūḏu bi rabbi ’n-nāsi. Maliki ’n-nāsi. Ilāhi ’n-nāsi*
(7) *min šarri ’l-waswāsi ’l-ǧannāsi allāḏī yuwaswisu fī*
(8) *ṣudūri ’n-nāsi mina ’l-ǧinnati wa ’n-nāsi*[9].

[8] Rządki 3a:1–4 zawierają rozdział 113 Koranu *al-Falaq*, wraz z inwokacją.
[9] Rządki 3a:5–8 zawierają ostatni, 114 rozdział Koranu *an-Nās*, wraz z inwokacją.

اَللّٰهُ اَكْبَرُ

سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ

سَمِعَ اللّٰهُ لِمَنْ حَمِدَهُ

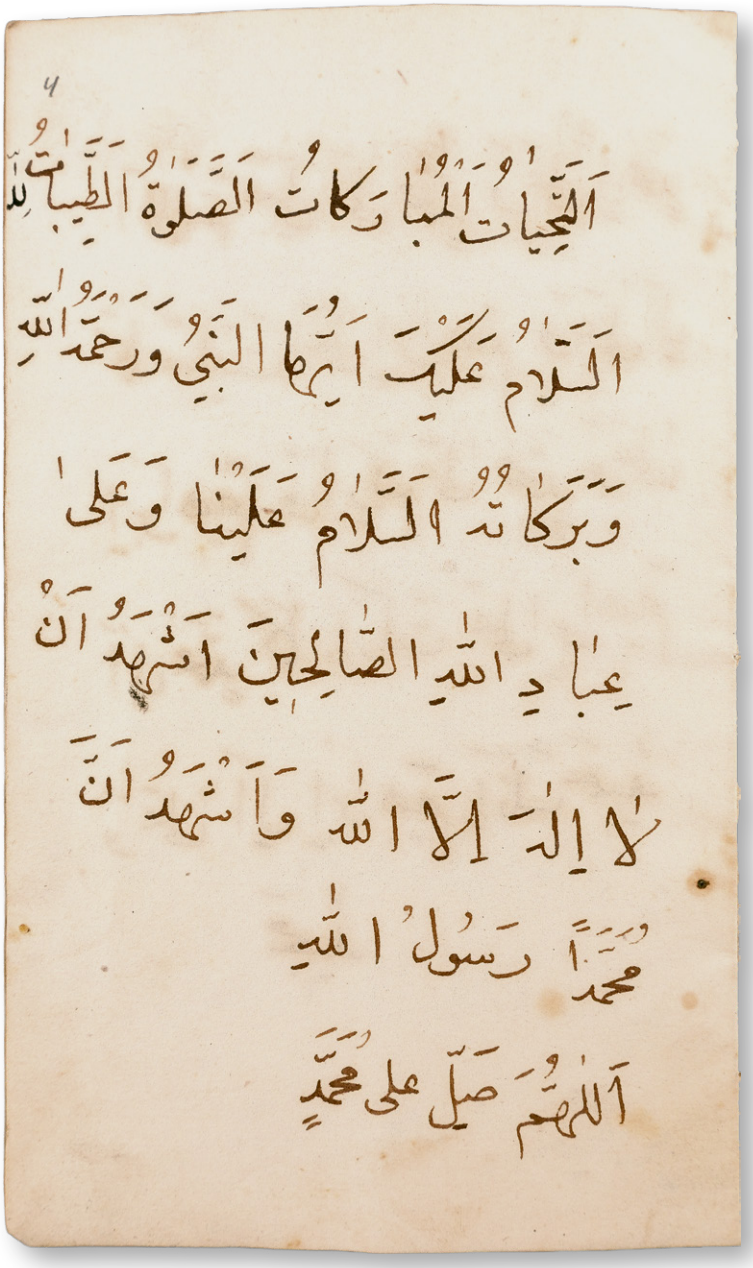
سُبْحَانَ رَبِّيَ الْاَعْلٰى

k. 3b

3b

(1) *Allāhu akbar.*
(2) *Subḥāna rabbī ’l-ʿaẓīm.*
(3) *Samiʿa ’llāhu li-man ḥamidahu.*
(4) *Subḥāna rabbī ’l-aʿlà*[10].

[10] Rządek 3b:3 zawiera formułkę recytowaną przynajmniej trzykrotnie podczas czołobicia (Özüdoğru, Bağcı 1991: 219).

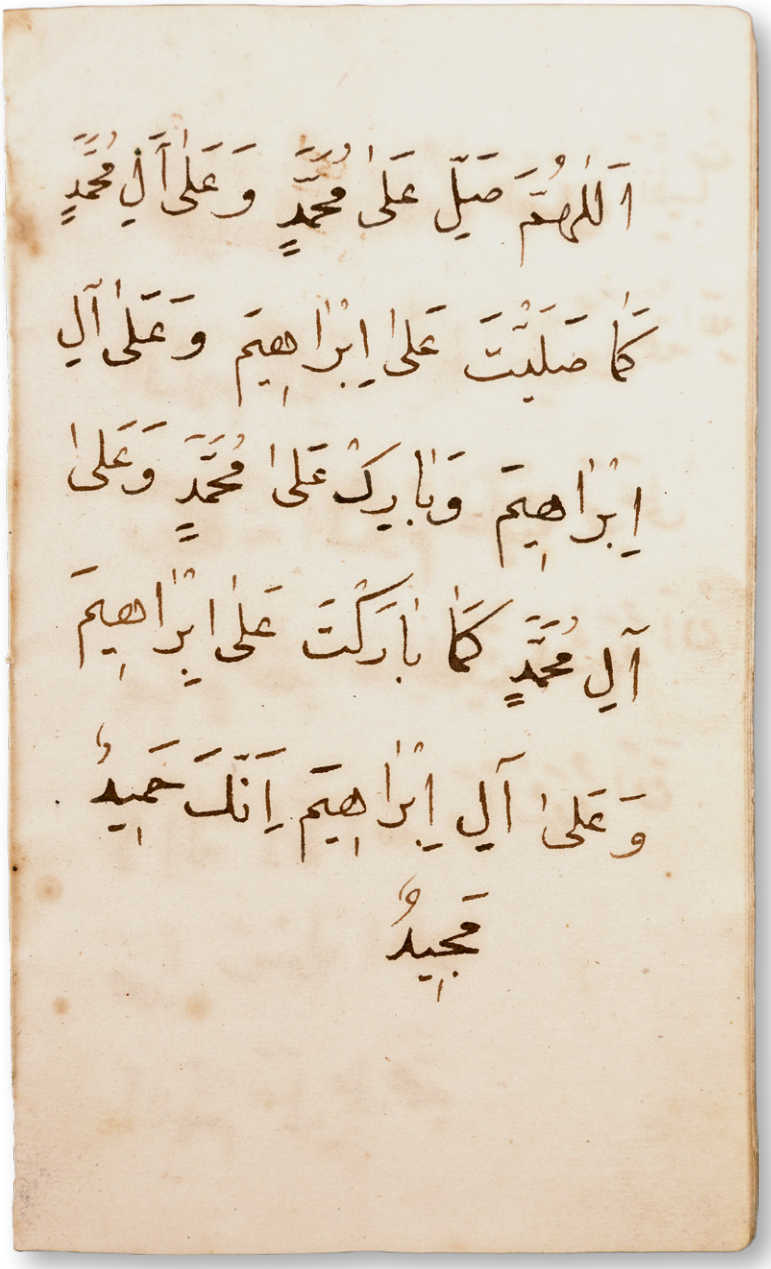

4
اَلتَّحِيَّاتُ الْمُبَارَكَاتُ الصَّلَوٰتُ الطَّيِّبَاتُ لِلّٰهِ
اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ
وَبَرَكَاتُهُ اَلسَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلٰى
عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِيْنَ اَشْهَدُ اَنْ
لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ
مُحَمَّدًا رَسُوْلُ اللّٰهِ
اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ

k. 4a

4a

(1) *At-taḥiyyātu al-mubārakātu aṣ-ṣalawātu aṭ-ṭayyibātu li-llāhi*
(2) *as-salāmu ʿalayka ayyuhā an-nabiyyu wa raḥmatu ’llāhi*
(3) *wa barakātuhu. As-salāmu ʿalaynā wa ʿalà*
(4) *ʿibādi ’llāhi ’ṣ-ṣāliḥīna. Ašhadu an*
(5) *lā ilāha illā ’llāhu wa ’šhadu anna*
(6) *Muḥammadan rasūlu ’llāhi.*
(7) *Allāhumma ṣalli ʿalà Muḥammadin.*[11]

[11] Rządki 4a:1–6 zawierają znaną formułkę muzułmańską, włącznie z wyznaniem wiary (od słowa *Ašhadu*, wersy 4–6), recytowaną po czołobiciu podczas siedzenia, znaną w kilku wersjach, których ostatecznym źródłem jest hadis nr 290 w zbiorze Tirmiḏīego *Al-Ǧāmiʿ aṣ-ṣaḥīḥ*, zob. https://sunnah.com/tirmidhi/2/142 – 7.07.2026. Różnica między hadisem a tekstem z rkpsu jest tylko taka, że w rkpsie zamiast *salāmun* dwukrotnie występuje postać określona *as-salāmu*, zob. też Özüdoğru, Bağcı (1991: 219). Ostatni, siódmy rządek jest znaną formułką prośby do Boga o opiekę nad Muhammadem, recytowaną po poprzedniej podczas siedzenia.

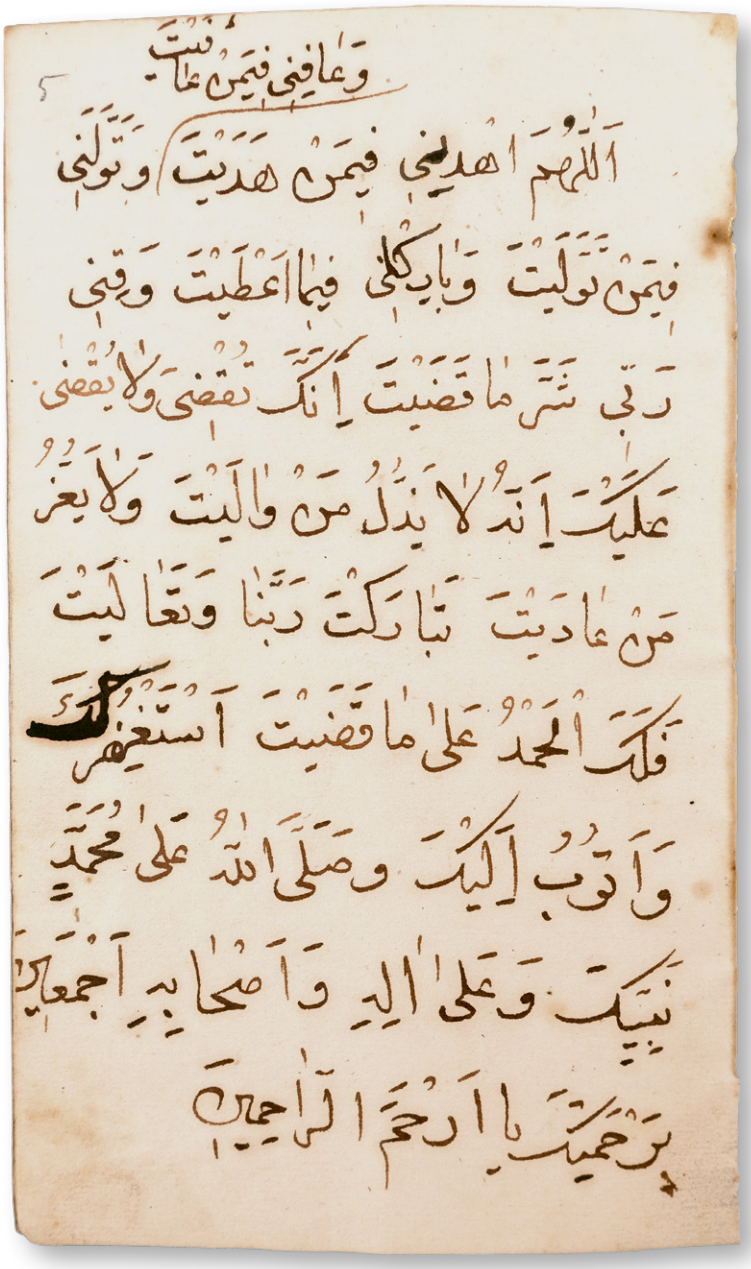

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى آلِ مُحَمَّدٍ
كَمَا صَلَّيْتَ عَلٰى اِبْرَاهِيمَ وَعَلٰى آلِ
اِبْرَاهِيمَ وَبَارِكْ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَعَلٰى
آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلٰى اِبْرَاهِيمَ
وَعَلٰى آلِ اِبْرَاهِيمَ اِنَّكَ حَمِيدٌ
مَجِيدٌ

k. 4b

4b

(1) *Allāhumma ṣalli ʿalà Muḥammadin wa ʿalà āli Muḥammadin*
(2) *kamā ṣallayta ʿalà Ibrāhīma wa ʿalà āli*
(3) *Ibrāhīma wa bārik ʿalà Muḥammadin wa ʿalà*
(4) *āli Muḥammadin kamā bārakta ʿalà Ibrāhīma*
(5) *wa ʿalà āli Ibrāhīma. Innaka ḥamīdun*
(6) *maǧīdun*[12].

[12] Rządki 4b:1–6 zawierają formułkę wypowiadaną podczas ostatniej fazy modlitwy obowiązkowej, która jest prośbą do Boga o błogosławieństwo dla Muhammada. Trudno o dobre, dosłowne tłumaczenie, gdyż ar. *ṣalli* to ‘módl się’, a trudno przyjąć, by Bóg modlił się za swego Proroka. Ostatni wyraz czytany jest *maǧīd*.

وعافني فيمن عافيت

اللهم اهدني فيمن هديت وتولني

فيمن تولّيت وبارك لي فيما أعطيت وقني

ربي شر ما قضيت إنك تقضي ولا يقضى

عليك إنه لا يذل من واليت ولا يعز

من عاديت تباركت ربنا وتعاليت

فلك الحمد على ما قضيت أستغفرك

وأتوب إليك وصلى الله على محمد

نبيك وعلى آله وأصحابه أجمعين

برحمتك يا أرحم الراحمين

k. 5a

5a

(1) *Allāhumma ’hdinī fī-man hadayta, wa ʿāfinī fī-man ʿāfayta, wa tawallanī*
(2) *fī-man tawallayta, wa bārik lī fī-mā aʿṭayta, wa qinī*
(3) *rabbī šarra mā qaḍayta; innaka taqḍī wa lā yuqḍà*
(4) *ʿalayka; innahu lā yaḏillu man wālayta, wa lā yaʿizzu*
(5) *man ʿādayta; tabārakta rabbanā wa taʿālayta*;
(6) *fa-la-ka ’l-ḥamdu ʿalà mā qaḍayta; astaġfiruka*
(7) *wa ’tūbu ilayka wa ṣalla ’llāhu ʿalà Muḥammadin*
(8) *nabiyyika wa ʿalà ālihi wa ’ṣḥābihi aǧmaʿīna;*
(9) *bi-raḥmatika yā arḥama ’r-raḥīmīna*[13].

[13] Rządki 5a:1–9 zawierają modlitwę zwaną *qunūt*, recytowaną podczas nocnej modlitwy *witr*, która ma swoje korzenie w tradycji znanej z *al-Ǧāmiʿ aṣ-ṣaḥīḥ* at-Tirmiḏīego, zob. https://sunnah.com/tirmidhi:464 – 7.07.2026 lub al-Qaḥṭānīego (2006: 79–80). Są drobne różnice między KD a tekstem al-Qaḥṭānīego, m.in. wstawienie słowa *rabbī* w rządku 3. Rządki 6–9 to również znane formuły, recytowane podczas modlitw i innych okoliczności.

Tłumaczenie modlitw namazowych

1b

(1) Oto skierowałem me oblicze (2) ku temu, który stworzył niebiosa i ziemię, (3) jako prawdziwie wierzący poddany; nie jestem z tych, co przydają Mu współtowarzyszy. (4) Zaprawdę, moja modlitwa, moja nabożność, moje życie i moja śmierć (5) należą do Boga, Pana światów. On nie ma współtowarzysza. To zostało (6) mi przykazane i ja jestem z tych, którzy się poddali.

2a

(1) Uciekam się do Boga przed Szatanem przeklętym. (2) W imię Boga miłosiernego, miłościwego. (3) Chwała Bogu, Panu światów. Miłosiernemu, miłościwemu. Królowi dnia sądu. (4) Ciebie czcimy i Ciebie prosimy o pomoc. Prowadź nas drogą prostą, (5) drogą tych, których obdarzyłeś łaską, a nie tych, na których gniewasz się, (6) i nie tych, którzy błądzą. (7) W imię Boga miłosiernego, miłościwego. (8) Zaprawdę my daliśmy ci źródło obfitości. Módl się przeto do twego Pana i składaj ofiary. Zaprawdę, (9) ten, kto nienawidzi cię – pozostanie bez potomstwa.

2b

(1) W imię Boga miłosiernego, miłościwego. (2) Gdy przychodzi pomoc Boga i zwycięstwo, gdy widzisz ludzi (3) przystępujących tłumnie do religii Boga, głoś chwałę twego Pana (4) i proś go o przebaczenie. Zaprawdę, on jest przebaczający. (5) W imię Boga miłosiernego, miłościwego. (6) Mów: „Bóg jest jeden. Bóg wiekuisty. Nie zrodził i nie został zrodzony, (7) i nikt nie jest Mu równy".

3a

(1) W imię Boga miłosiernego, miłościwego. (2) Mów: „Uciekam się do Pana jutrzenki przed złem tego, co stworzył, przed (3) złem ciemności, gdy zapada, przed złem dmuchających (4) w węzły i przed złem zawistnika, gdy żywi zawiść". (5) W imię Boga miłosiernego, miłościwego.

(6) Mów: „Uciekam się do Pana ludzi, Króla ludzi, Boga ludzi, (7) przed złem skrytego kusiciela, który podszeptuje pokusę (8) w serca ludzi, spośród dżinnów i ludzi".

3b

(1) Bóg jest wielki. (2) Chwała mojemu Panu potężnemu. (3) Bóg wysłucha tych, co wychwalają Go. (4) Sława mojemu Panu najwyższemu.

4a

(1) Pozdrowienia, błogosławieństwa, modlitwy, dobre słowa i czyny są dla Boga, (2) pokój nad Tobą, o Proroku, oraz zmiłowanie Boga (3) i jego błogosławieństwa; pokój nad nami i nad (4) prawymi sługami Boga. Zaświadczam, że (5) nie ma boga prócz Boga i zaświadczam, że (6) Muhammad jest jego Posłańcem. (7) Boże mój, módl się za Muhammada.

4b

(1) Boże mój, módl się za Muhammada i za ród Muhammada, (2) tak jak modliłeś się za Abrahama i za ród (3) Abrahama i błogosław Muhammadowi i (4) rodowi Muhammada, tak jak błogosławiłeś Abrahamowi (5) i rodowi Abrahama. Zaprawdę, Ty jesteś godnym chwały, (6) wspaniałym.

5a

(1) Boże mój, prowadź mnie między tymi, których prowadziłeś, ozdrów mnie jak tych, których ozdrowiłeś, mniej nade mną opatrzność, (2) jak nad tymi, nad którymi miałeś opatrzność, błogosław mnie tym, co dawałeś, strzeż mnie, (3) mój Panie, przed złem, które osądziłeś; zaprawdę, Ty osądzasz, lecz nic nie osądza (4) Ciebie; zaprawdę, nie będzie wzgardzony ten, komu byłeś przyjacielem, i nie będzie potężny ten, (5) któremu się sprzeciwiłeś; niech będzie błogosławiony nasz Pan i wywyższony; (6) chwała Ci za to, co zarządziłeś; proszę Cię o przebaczenie (7) i kajam się przed Tobą; oby Bóg modlił się za Muhammada, (8) Twego Proroka, oraz za jego ród i wszystkich towarzyszy; (8) przez Twoje miłosierdzie, o Najmiłościwszy z miłościwych.

Bibliografia

Abdulmažidov, Hapizov, Šehmagomedov 2026 = Абдулмажидов, Рамазан Султанович, Хапизов, Шахбан Магомедович, Шехмагомедов, Магомед Гаджиевич. 2026. *Дагестанские исторические сочинения XV–XVIII вв.* Москва: «Садра».

Adamczewski, Przemysław. 2019. *Polski mit etnopolityczny i Kaukaz*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych PAN.

Adilov, Məmməd (red.). 2005. *Klasik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti*, t. 1–2. Bakı: Şərq-Qərb.

Ahundov, Ehliman. 1994. *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu [transliteracja z cyrylicy, wstęp oraz słownik: Semih Tezcan].

Ajtberov 1978 = Айтберов, Тимур Магомедович. 1978. Аноним Муслима из Урады (XV–XVI вв.). W: Грязневич, П. А. (red.). *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения по арабистике)*. Москва: Издательство Наука, 62–69.

Ajtberov 1984 = Айтберов, Тимур Магомедович. 1984. «Родословная Сурхая б. Гарая Казикумухского» как источник по истории Дагестана XV–XVIII вв. W: Айтберов, Т. М. (red.). *Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока*. Москва: Издательство Наука, 5–12.

Ajtberov 1993 = Айтберов, Тимур Магомедович. 1993. История потомков Мухаммадхана казикумухского. W: Шихсаидов, А. Р., Айтберов, Т. М., Оразаев, Г. М.-Р. (red.). *Дагестанские исторические сочинения*. Москва: Наука, Восточная литература, 178–189.

Akalın, Şükrü Halûk, Toparlı, Recep, Gözaydın, Nevzat i in. (red.). 2005. *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aksoy, Ömer Asım, Dilçin, Dehri (red.). 1963–1972. *Tarama Sözlüğü*, t. 1–6. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Aksoy, Ömer Asım, Dilçin, Dehri (red.). 1963–1979. *Derleme Sözlüğü*, t. 1–11. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Alihanov-Avarskij 2007 = Алиханов-Аварский, Максуд (red.). 2007. *Тарихи Дербенд-Наме*, Махачкала: Издательский дом Эпоха.

Alkım, Bahadır U. i in. (red.). 1991. *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük. New Redhouse Turkish-English dictionary*. İstanbul: Redhouse Yayınevi.

Arif Ali 1980. *Daniszmendname: Księga czynów Melika Daniszmenda*. Z tureckiego przełożyli Małgorzata Łabęcka-Koecherowa, Tadeusz Majda. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 5–34.

Ašurbejli 1983 = Ашурбейли, Сара Балабек кызы. 1983. *Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.)*. Баку: Издательство Элм.

Aysan, Adviye, Tuncay, Selma. 1993. *Türkiye'de Kadın-Erkek Adları Sözlüğü*. Ankara: Doruk.

Bakihanov 1926 = Бакиханов, Аббас-Кили-Ага Кудси. 1926. *Гюлистан–Ирам*. Баку: Издание Общества обследования и изучения Азербайджана.

Bakihanov 1991 = Бакиханов, Аббас-Кили-Ага. 1991. *Гюлистан-и Ирам*. Баку: Издательство Элм.

Bammatov 1969 = Бамматов, Зайнал Зияутдинович (red.). 1969. *Кумыкско-русский словарь. Къумукъча-русча сёзлюк*. Москва: Советская Энциклопелия.

Bammatov, Hadžiahmedov 2011 = Бамматов, Баммагомед Гаджиевич, Гаджиахмедов, Нурмагомед Эльдерханович. 2011. *Къумукъча-орусча сёзлюк. Кумыкско-русский словарь*. Магьачкъала: ИЯЛИ ДНЦ РАН.

Barthold, Wasilij, Bosworth, Clifford Edmund. 1997. Shīrwān Shāh, Sharwān Shāh. W: Bearman, P. i in. (red.). *Encyclopaedia of Islam*, t. 9. Leiden: Brill, 488–489.

Bartol'd 1973 = Бартольд, Василий Владимирович. 1973. К вопросу о происхождении Дербенд-наме. W: Тверитинова, А. С. (red.). *В. В. Бартольд. Сочинения*, t. 7. Москва: Издательство Наука, 469–480.

Baskakov 1963 = Баскаков, Николай Александрович (red.). 1968. *Ногайско-русский словарь*. Москва: Государственные издательство иностранных и национальных словарей.

Baskakov, Karryev, Hamzaev (red.). 1968 = Баскаков, Николай Александрович, Каррыев, Баймухамед Аталиевич, Хамзаев, Магомед Яхьяевич (red.). 1968. *Туркменско-русский словарь*. Москва: Издательство Советская Энциклопедия.

Baski, Imre. 1986. *A preliminary index to Rásonyi's Onomasticon Turcicum*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Bayer, Theophil Siegfried. 1728. De muro Caucaseo. *Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae*, t. 1, 425–463.

Bez autora. 1846. Еще нѣсколько словъ объ ученыхъ заслугахъ графа Румянцева. V. Исторія просвѣщенія и гражданскаго образаванія. *Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщеніа*, nr 49, 1–56.

Bobrovnikov 2019 = Бобровников, Владимир Олегович. 2019. Абу Муслим в культурной памяти мусульман Дагестана. *Ислам в современном мире*, t. 15, nr 3, 81–109. DOI: 10.22311/2074-1529-2019-15-3-81-110.

Bulatova 2000 = Булатова, Ангара Гамидовна. 2000. *Лакцы. Историко-этнографическое исследование. XIX–начали XX вв.*. Махачкала: Издательство Дагестанского научного центра РАН.

Buniatov 1991 = Буниатов, Зия Мусаевич. 1991. *От редактора*. W: Бакиханов, Аббас-Кули-Ага. *Гюлистан-и Ирам*. Баку: Издательство Элм, 3–8.

Clark, Larry. 1998. *Turkmen reference grammar*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Clauson, Sir Gerard. 1972. *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. London: Oxford UP.

Czubek, Jan. 1906. *Katalog rękopisów Akademii Umiejętności w Krakowie*. Kraków: Akademia Umiejętności.

Çetin, İsmet. 1997. *Türk Edebiyatında Hz. Alî Cenknâmeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Çulha, Tülay. 2021. *The Crimean Karaim Bible: Index*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Desimon 1958 = Десимон, Андрей Францович. 1958. Исторические сведения о самурском округе. 1839 г. W: Косвен, М. О., Хашаев, Х.-М. О. (red.). *История, география и этнография Дагестана. XVIII–XIX вв*. Москва: Издательство Восточной Литературы, 362–368.

Devellioğlu, Ferit. 2006. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat. Eski ve Yeni Harflerle*. Ankara: Aydın.

Doerfer, Gerhard. 1963–1975. *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. B. 1: *Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner.

Golden, Peter B. 1980. *Khazar studies*. Volume I. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Golden, Peter B. 1992. *An introduction to the history of the Turkic peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Golden, Peter B. 2023. *Khazars*. W: Johanson L. (red.) *Encyclopedia of Turkic languages and linguistics online*. Leiden: Brill [on-line:] https://referenceworks.brill.com/display/db/etlo – 26.05.2026.

Grønbech, Kaare. 1942. *Komanisches Wörterbuch*. København: Einar Munksgaard.

Eren, Hasan. 1999. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.

Əzizbəyov, Xudadat bəy Əsədulla. 1985. *Azərbaycanca-rusça lüğət*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Hapizov, Šehmagomedov 2023 = Хапизов, Шахбан Магомедович, Шехмагомедов, Магомед Гаджиевич. 2023. *Гельбахская долина и ее роль в истории Сарира*. Махачкала: Медиаграф.

Hašaev 1969 = Хашаев, Хаджи-Мурад Омарович (red.). 1969. *Феодальные отношения в Дагестане XIX – начало XX в. Архивные материалы*. Москва: Издательство Наука.

Xangišiyev 1989 = Хангишиев, Джангиши Магомедович. 1989. *Къумукъ диалектологиясы. Къысгъача курс*. Магьачкъала: В. И. Ленинни атындагъы Дагъыстан Пачалыкъ Университети.

Isaev 1984 = Исаев, Амирхан Амирханович. 1984. Новые списки «Дербенд-наме» (на даргинском языке). W: *Источниковедение и текстология средневекового Ближнего и Среднего Востока*. Москва: Издательство Наука, 93–102.

Ivanics, Mária. 2024. *The Book of Činggis legend: A critical edition of a seventeenth-century Volga-Turkī source*. Leiden: Brill.

Jankowski, Henryk. 2006. *A historical-etymological dictionary of pre-Russian habitation names of the Crimea*. Leiden: Brill.

Kaâev 2018 = Каяев, Ильяс Абдулмеджидович. 2018. К вопросу о термине «хъириб-шамхал/крым-шамхал». W: Трепавлов, В. В. (red.). *История народов России в исследованиях и документах*. Wydanie 8. Москва: Институт российской истории РАН, 193–219.

Kaçalin, Mustafa S. 2011. *Niyāzī. Nevâyî'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar. El-Luġātu'n-Nevā'iyye ve'l-İstişhādātu'l-Çaġātā'iyye. Giriş – Metin – Dizinler – Tıpkıbaskı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Kazem-Beg, Mirza A. 1851. *Derbend-nâmeh, or the History of Derbend; translated from a select Turkish version and published with the texts and with notes, illustrative of the history, geography, antiquities etc., etc. occurring throughout the work, by Mirza A. Kazem-Beg*. St. Petersburg: Printed for the Imperial Academy of Sciences.

Kemper, Michael. 2005. *Herrschaft, Recht und Islam in Daghestan: Von den Khanaten und Gemeindebünden zum Dschihad-Staat*. Wiesbaden: Reichert Verlag.

Kettenhofen, Erich. (bez daty). Darband. W: *Encycklopaedia Iranica* [on-line:] https://www.iranicaonline.org/articles/darband-i-ancient-city/ – 25.05.2025.

Klaproth, Julius. 1814. *Geographisch-historische Beschreibung des östlichen Kaukasus zwischen den Flüssen Terek, Aragwi, Kur und dem Kaspischen Meere*. Weimar: Verlag des Landes-Industrie-Comptoirs.

Klaproth, Julius. 1829. Extrait de Derbend-nâmeh, ou l'Histoire de Derbend. *Journal Asiatique*, nr 3, 439–467.

Komarov 1869 = Комаров, Александр Виссарионович. 1869. Казикумухские и кюринские ханы. W: *Сборник сведений о кавказских горцах*, t. 2, rozdz. 4. Тифлис: Главнокомандующий Кавказской армией, 1–45.

Krištopa 2024 = Криштопа, Александр Емельянович. 2024. *Избранные труды по истории Дагестана*, Манышев С. Б. (oprac.). Махачкала: ИЦ «Мастер» (ИП Дидковская Н.В.).

Kumykov, Kuŝeva 1957 = Кумыков, Туган Хабасович, Кушева, Екатерина Николаевна (red.). 1957. *Кабардино-русские отношения в XVI–XVIII вв.* Москва: Академия Наук СССР.

Kurbanov 2006 = Курбанов, Ахмед Джабраилович. 2006. *Государственные образования лаков в средневековье*. Махачкала: Издательско-полиграфический центр Дагестанского государственного университета.

Kurbanov 2012 = Курбанов, Ахмед Джабраилович. 2012. Этимология термина «халклавчи» и о дате выхода Гази-Кумуха из состава шамхальства. *Вестник Дагестанского государственного университета*, t. 4, 87–90.

Lavrov 1966 = Лавров, Леонид Иванович. 1966. *Эпиграфические памятники Северного Кавказа X–XVII вв. на арабском, персидском и турецких языках*, t. 1, *Надписи X–XVII вв*. Москва: Издательство Наука.

Lessing, Ferdinand D. (red.). 1960. *Mongolian-English dictionary*. Berkeley–Los Angeles: University of California Press.

Levitskaâ, Blagova, Dybo, Nasilov 2003 = Левитская, Лия Сергеевна, Благова, Галина Фёдоровна, Дыбо, Анна Владимировна, Насилов, Дмитрий Михайлович. 2003. *Этимологический словарь тюркских языков*, t. 7. Москва: Восточная Литература РАН.

Majda, Tadeusz. 1967. *Katalog rękopisów tureckich i perskich*. Warszawa: Polskie Wydawnictwo Naukowe [Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich, t. 5].

Majda, Tadeusz. 1980. Słowo wstępne. W: Arif Ali. *Daniszmendname: Księga czynów Melika Daniszmenda*. Z tureckiego przełożyli Małgorzata Łabęcka-Koecherowa, Tadeusz Majda. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 5–34.

Mansuroğlu, Mecdut. 1959. Das Altosmanische. W: Deny J. i in. (red.). *Philologiae Turcicae Fundamenta*, t. 1. Wiesbaden: Franz Steiner, 161–182.

Mattei, Jean-Louis. 2004. *Hz. Ali Cenknâmeleri*. İstanbul: Kitabevi.

Minorskij 1963 = Минорский, Владимир Фёдорович. 1963. *История Ширвана и Дербенда X–XI веков*. Москва: Издательство Восточной Литературы.

Nişanyan, Sevan. 2012. *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.

Orazaev 1986 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович. 1986. О протографе румянцевского списка «Дербенд-наме». W: Оразаев Г. М.-Р. (red.). *Источниковедение средневекового Дагестана*. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР, 29–37.

Orazaev 1993 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович. 1993. Дербенд-наме (Румянцевский список). W: Шихсаидов, А. Р., Айтберов Т. М., Оразаев Г. М.-Р. (red.). *Дагестанские исторические сочинения*. Москва: Наука, Восточная литература, 6–64.

Orazaev 2002 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович. 2002. *Памятники тюркоязычной деловой переписки в Дагестане XVIII в. (Опыт историко-филологического исследования фонда „Кизлярский комендант”)*. Махачкала: Российская Академия Наук, Дагестанский Научный Центр, Институт Истории, Археологии и Этнографии.

Orazaev 2003 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович. 2003. *Исторические сочинения Дагестана на тюркских языках (тексты, комментарии). Книга 1*. Махачкала: Издательский дом «Эпоха».

Orazaev 2017 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович. 2017. О русских переводах дагестанских исторических сочинений «Дербенд-наме» и «Дарбанд-нама-йи джәдид» (историографический ракурс). *История, археология и этнография Кавказа*, nr 13, 2, 5–13.

Orazaev 2018 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович (red.). 2018. *Мухаммад Аваби Акташи: „Дербенд-наме”: тексты на языках народов мира и комментарии*. Махачкала: Издательский дом «Дагестан».

Orazaev, Alibekova 2017 = Оразаев, Гасан Магомед-Расулович, Алибекова, Патимат Магомедовна. 2017. Комментарии. W: Алибекова, Патимат Магомедовна. *Дербенд-наме Мухаммада Аваби Акташи в переводе Алийара б. Казима с языка тюрки на персидский язык*. Москва: Вече, 32–54.

Orucov, Əliheydər, Abdullayev, Bəhruz, Rəhimzadə, Nərgiz. 2006. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə*, t. 1: *A–D*, t. 2: *E–K*, t. 3: *Q–R*, t. 4: *S–Z*. Bakı: Şərq-Qərb [wydanie II poprawione, drukowane łacinką, I wydanie cyrylicą z 1966–1987].

Osmanov 1966 = Османов, М. М. (red.). 1966. *Татарско-руссикий словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.

Öztürk, Aslıhan. 2018. Bilinmeyen bir Hz. Ali Cenknâmesi. W: Kurtoğlu, O., Çamkara Erginer, A. (red.). IV. *Uluslararası Alevilik Ve Bektaşilik Sempozyumu (18–20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, 309–331.

Özüdoğru, Şükrü, Bağcı, Hasan. 1991. *Dinî Bilgiler Rehberi*. Ankara: Akçağ.

Al-Qaḥṭānī, Saʿīd b. ʿAlī b. Wahf. 2006. *Ḥiṣn al-muslim min aḏkār al-kitāb wa as-sunna*. Ar-Riyāḍ [pierwsze wydanie w 1988, wydanie 34].

Radlov 1893 = Радловъ, Василий Васильевич / Radloff, Wasilij. 1893. *Опытъ словаря тюркскихъ нарѣчій / Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I*. С.-Петербургъ / St. Pétersbourg.

Rajski, Celestyn. 1889. Przesadzanie roślin z liśćmi. *Ogrodnik Polski*, t. 11, nr 12, 273–274.

Räsänen, Martti. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Redhouse, Sir James. 1890. *A Turkish and English lexicon. Shewing in English the significations of the Turkish terms*. Constantinople: A. H. Boyajian.

Rubinčik 1983 = Рубинчик, Юрий Аронович (red.). 1983. *Персидско-русский словарь*, t. I–II. Москва: Русский Язык.

Runovskij 1862 = Руновский, Апполон Иванович. 1862. Взгляд на сословные права и на взаимные отношения сословий в Дагестане. *Военный сборник*, t. 26, nr 8, 373–404.

Sadıqova, Sayalı. 2024. *Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti*. Bakı: Savad.

Saidov 1957 = Саидов, Магомед-Саид. 1957. О распространении Абумуслимом ислама в Дагестане. *Ученые записки Института истории, языка и литературы им. Г. Цадасы*, t. 2. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР, 42–51.

Saidov, Šihsaidov 1979 = Саидов, Магомед-Саид, Шихсаидов, Амри Рзаевич. 1979. «Дербенд--наме» (к вопросу об изучении). W: Садыки М.-Г., Саидов М.-С., Шихсаидов А. Р. (red.). *Восточные источники по истории Дагестана (сборник статей и материалов)*. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР ордена «Знак Почёта» Институт истории, языка и литературы им. Г. Цадасы, 5–64.

Saluk, Reyhan Gökben. 2018. Hz. Ali Cenknâmeleri ve bir Metin: "Esed ile Şah-ı Merdân Cengi". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, nr 85, 71–85.

Samojlovič 1917 = Самойлович, Александр Николаевич. 1917. Тійишь (тишь) и другіе термины крымско-татарскихъ ярлыковъ. *Извѣстія Россійской Академіи Наукъ*, seria 6, t. 6, nr 15, 1277–1278.

Schnaydrowa, Bogumiła. 1981. Ofiarodawcy Akademii Umiejętności 1873–1919. Z badań nad proweniencją zbiorów Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. *Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*, t. 26, 11–42.

Selivanov 1895 = Селиванов, Александр Фёдорович. 1895. Кизляр. W: Арсеньев, К. К., Петрушевский, Ф. Ф. (red.). *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, t. 15, С.-Петербург: Акционерное издательское общество Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 48–49.

Sprawozdanie Dyrekcyi Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych w Krakowie za czynności w roku 1878/9, t. 25. 1879. Kraków: Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.

Stachowski, Marek. 2019. *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.

Steingass, Francis J. 1892. *A comprehensive Persian-English dictionary*. London: Sampson Low, Marston & Company.

Sulimowcz, Józef. 1969. Mistar i halicko-karaimskie suralar. *Roczniki Biblioteczne*, t. 12, 1–4, 37–49.

Superanskaâ 1979 = Суперанская, Александра Васильевна (red.). 1979. *Справочник личных имён народов РСФСР*. Москва: Русский язык.

Syzdykova, Husain 2001 = Сыздыкова, Рабига Галиевна, Хусаин, Кусаин Шахметович (red.). 2001. *Казахско-русский словарь*. Алматы: Дайк-Пресс.

Şirəliyev, Məmmədağa İslamov Musa İ. (red). 1999, 2003. *Azərbaycan dialektoloji lüğəti*, t. 1: *A–L*, t. 2: *M–Z*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Šihaliev, Šumkin 2024a = Шихалиев, Шамиль Шихалиевич, Шумкин, Арсений Вячеславович. 2024. Противостояние шамхальства и Кабарды в XVI веке (к вопросу о международных отношениях на Северном Кавказе). *Minbar. Islamic Studies*, nr 17, 2, 263–314. DOI 10.31162/2618-9569-2024-17-2-263-314.

Šihaliev, Šumkin 2024b = Шихалиев, Шамиль Шихалиевич, Шумкин, Арсений Вячеславович. 2024. Титулатура шамхалов и карачи-беков как наследие политического устройства Золотой Орды на Восточном Кавказе. *Золотоордынское обозрение*, nr 12, 2, 445. DOI 10.22378/2313-6197.2024-12-2.435-452.

Šihaliev, Šumkin 2025 = Шихалиев, Шамиль Шихалиевич, Шумкин, Арсений Вячеславович. 2025. Ранняя история шамхальства. *Ориенталистика*, nr 8, 1, 9–32. DOI 10.31696/2618-7043-2025-8-1-09-32.

Šihsaidov 1967 = Шихсаидов, Амри Рзаевич. 1967. Социально-экономическое и политическое положение Дагестана V–X вв. W: Даниялов, Г. Д. (red.). *История Дагестана*, t. 1. Москва: Издательство Наука.

Šihsaidov 1969 = Шихсаидов, Амри Рзаевич. 1969. *Ислам в средневековом Дагестане (вв)*. Махачкала: Дагестанский филиал АН СССР.

Šihsaidov 1972 = Шихсаидов, Амри Рзаевич. 1972. Дагестанская историческая хроника «Тарих Дагестан» Мухаммада Рафи (к вопросу об изучении). *Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования*. Москва: Издательство Наука, 90–119.

Šihsaidov 1993a = Шихсаидов, Амри Рзаевич. 1993. Ахты-наме. W: Шихсаидов, А. Р., Айтберов Т. М., Оразаев, Г. М.-Р. (red.). *Дагестанские исторические сочинения*. Москва: Издательство Наука, Восточная литература, 65–73.

Šihsaidov 1993b = Шихсаидов, Амри Рзаевич. 1993. История Абу Муслима. W: Шихсаидов, А. Р., Айтберов, Т. М., Оразаев, Г. М.-Р. (red.). *Дагестанские исторические сочинения*. Москва: Издательство Наука, Восточная литература, 74–84.

Šihsaidov 2007 = Шихсаидов, Амри Рзаевич. 2007. «Дербенд-наме» – памятник дагестанской историографии. W: Алиханов-Аварский, М. (red.). *Тарихи Дербенд-Наме*. Махачкала: Издательский дом «Эпоха», 3–12.

Šihsaidov, Ajtberov, Orazaev 1993 = Шихсаидов, Амри Рзаевич, Айтберов, Тимур Магомедович, Оразаев, Гасан Магомед-Расулович (red.). 1993. *Дагестанские исторические сочинения*. Москва: Издательство Наука, Восточная литература.

Tağıyev, Məmməd Tağı i in. (red.). 2006. *Azərbaycanca-rusca lüğət*, t. 1: *A–D*, t. 2: *E–K*, t. 3: *Q–R*, t. 4: *S–Z*. Bakı: Şərq–Qərb [wydanie II poprawione, drukowane łacinką, I wydanie z 1986–2000].

Tenišev 1988 = Тенишев, Эдхям (Эдгем) Рахимович (red). 1988. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология*. Москва: Издательство Наука.

Tenišev, Süyünç ulu 1989 = Тенишев, Эдхям (Эдгем) Рахимович, Сюйюнч улу, Ханафий Исмагилович (red.). 1989. *Къарачай-малкъар орус сёзлюк*. [Тенишев, Эдхям (Эдгем) Рахимович, Суюнчев, Ханафий Исмагилович. *Карачайско-балкарско-русский словарь*]. Москва: Русский Язык.

Tezcan, Semih. 1994. Giriş. W: Ahundov, Ehliman. *Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1–6.

Təhmasib, Məmmədhüseyn. 1961. *Azərbaycan nağılları*, t. 1. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.

Umahanov 2009 = Умаханов, Магомед-Салам. 2009. К. Дагестано-русские отношения в средневековый период (XV–XVIII вв.). *Вестник Института ИАЭ*, nr 2, 20–34.

Vasmer 1986–1987 = Фасмер, Макс Юлиус Фридрих. 1986–1987. *Этимологический словарь русского языка*, t. 1: *А–Д*, 1986, t. 2: *Е–Муж*, 1986, t. 3: *Муза–Сят*, 1987, t. 4: *Т–Ящур, 1987*. Москва: Прогресс. [Rosyjskie tłumaczenie: Vasmer, Max. 1953–1958. *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Trubačev, O. N. (red., dodatki), Larin, B. A. (przedmowa)].

Veccia Vaglieri, Laura. 1997. Khaybar. W: van Donzel, E., Lewis, B., Pellat, Ch. (red.). *Encyclopedia of Islam*, t. 4. Leiden: Brill, 1137–1143.

Watt, W. Montgomery. 1997. Al-Iskandar. W: van Donzel, E., Lewis, B., Pellat, Ch. (red.). *Encyclopaedia of Islam*, t. 4. Leiden: Brill, 127.

Wehr, Hans. 1980. *A dictionary of Modern Written Arabic. Arabic-English*. Milton Cowan, J. (red.). Beirut–London: Librairie du Liban, MacDonald & Evans.

Xolmuradov, Akbar, Azizov, Ravshan. 2005. *English-Uzbek, Uzbek-English dictionary. Inglizcha-O‘zbekcha, O‘zbekcha-Inglizcha Lug‘at*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashrijot-matbaa ijodiy uyi.

Streszczenie

Książka jest pierwszym w Polsce wydaniem krytycznym i tłumaczeniem na język polski dwóch rękopisów kaukaskich z Dagestanu przechowywanych w zbiorach Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Obejmuje Kronikę derbendzką (*Derbendname*), Kronikę achtyńską (*Achtyname*), genealogię sułtanów kazykumuckich, Pieśń o Alim Lwie Boskim oraz modlitwy muzułmańskie. Kroniki oraz Pieśń o Alim spisano w języku azerbejdżańskim z wpływami kumyckimi, natomiast genealogię i modlitwy w języku arabskim. Teksty zostały podane w transkrypcji na podstawie rękopisów zapisanych pismem arabskim, przetłumaczone i opatrzone uwagami i komentarzami.

W części wprowadzającej omówiono okoliczności odkrycia rękopisów, ich proweniencję, budowę, stan zachowania i zawartość oraz przedstawiono dotychczasowy stan badań nad dagestańskim piśmiennictwem historycznym. Szczególną uwagę poświęcono rekonstrukcji dziejów krakowskich rękopisów oraz próbie ustalenia dróg, jakimi trafiły one do Polski. Zaprezentowano również ich miejsce w tradycji rękopiśmiennej Kaukazu oraz znaczenie dla badań nad historią i kulturą Dagestanu.

Najważniejszą część książki stanowi edycja tekstów. Kronika derbendzka przedstawia dzieje Derbentu i całego Dagestanu, łącząc tradycję historyczną z elementami legendarnymi i religijnymi. Kronika achtyńska zawiera opowieść o początkach i historii południowego Dagestanu oraz miejscowości Achty. Genealogia sułtanów kazykumuckich stanowi cenne źródło do badań nad elitami politycznymi regionu i ich legitymizacją dynastyczną. Zupełnie inny charakter ma Pieśń o Alim Lwie Boskim, będąca utworem poetyckim z kręgu muzułmańskiej literatury religijnej o korzeniach arabsko-turkijskich, ale zaadoptowanym do realiów kaukaskich. Natomiast teksty modlitewne są formułkami arabskimi, w większości wybranymi z Koranu, które muzułmanie recytują podczas obowiązkowych obrzędów modlitewnych.

Publikacja ma charakter interdyscyplinarny, łącząc historię, orientalistykę, turkologię, kaukazoznawstwo i źródłoznawstwo. Wprowadza do obiegu naukowego unikatowe rękopisy, z których część pozostawała dotychczas nieznana lub była uznawana za zaginioną. Stanowi tym samym ważny wkład w badania nad historiografią Kaukazu oraz nad dziedzictwem piśmienniczym Dagestanu, udostępniając czytelnikowi źródła o wyjątkowej wartości naukowej.

Słowa kluczowe: kroniki kaukaskie z Dagestanu i genealogia, pieśń o Alim, modlitwy muzułmańskie, rękopisy w zbiorach polskich, język azerbejdżański z wpływami kumyckimi, język arabski, wydanie krytyczne

Summary

Written in Dagestan, Preserved in Kraków, Deciphered in Poznań: The Derbent Chronicle (*Derbendname*), the Akhti Chronicle (*Akhtiname*), the Genealogy of the Qazi Qumuq Sultans, the Epic of Ali, the Lion of God, and Prayers from the Collections of the Scientific Library of the Polish Academy of Arts and Sciences (PAU) and the Polish Academy of Sciences (PAN) in Kraków

This volume is the first critical edition and Polish translation of two Dagestani manuscripts, currently held in the collections of the Scientific Library of the Polish Academy of Arts and Sciences (PAU) and the Polish Academy of Sciences (PAN) in Kraków. It comprises the Derbent Chronicle (*Derbendname*), the Akhti Chronicle (*Akhtiname*), the genealogy of the Qazi Qumuq sultans, the *Epic of Ali, the Lion of God*, and Islamic prayers. The chronicles and the *Epic of Ali* were written in Azerbaijani with Kumyk influences, whereas the genealogy and prayers were recorded in Arabic. The texts have been transcribed from the original manuscripts written in Arabic script, translated into Polish, and accompanied by annotations and commentaries.

The introductory section discusses the circumstances surrounding the discovery of the manuscripts, their provenance, structure, state of preservation, and content, while also outlining the current state of research on Dagestani historical writing. Particular attention is paid to reconstructing the history of the Kraków manuscripts and attempting to trace the routes by which they reached Poland. Furthermore, the text examines their place within the manuscript tradition of the Caucasus and their significance for the study of the history and culture of Dagestan.

The most important part of the book is the critical edition of the texts. The Derbent Chronicle presents the history of Derbent and the whole of Dagestan, blending historical tradition with legendary and religious elements. The Akhti Chronicle contains an account of the origins and history of southern Dagestan

and the settlement of Akhti. The genealogy of the Qazi Qumuq sultans constitutes a valuable source for research into the region's political elites and their dynastic legitimation. The *Epic of Ali, the Lion of God* has an entirely different character, functioning as a poetic work belonging to the Arab-Turkic tradition of Muslim religious literature and adapted to the realities of the Caucasus. By contrast, the prayer texts consist of Arabic formulas, mostly selected from the Qur'an, which Muslims recite during obligatory ritual prayers.

The publication is interdisciplinary in nature, integrating history, Oriental studies, Turkology, Caucasian studies, and source studies. It introduces unique manuscripts into scholarly circulation, some of which had previously remained unknown or were presumed lost. As such, it represents a significant contribution to research on the historiography of the Caucasus and the written heritage of Dagestan, providing the reader with access to sources of exceptional scholarly value.

Keywords: Dagestani chronicles, genealogy of Qazi Qumuq Sultans, *Epic of Ali*, Islamic prayers, manuscripts in Polish collections, Azerbaijani with Kumyk influences, Arabic language, critical edition

Słowniczek-skorowidz[1]

Skróty:

im	imię męskie
iż	imię żeńskie
n	nazwa
ne	nazwa etniczna
nm	nazwa miejsca
nrz	nazwa rzeki

[1] Słowniczek-skorowidz obejmuje słowa w kronikach (KD, KA1 i KA2) oraz w OA. Podano tylko podstawowe znaczenia słów, często tylko kontekstowe.

A, Ā

Ābād ‘*nm* Abad’ ‹per.›.
Ā. 3a:14
[=1]

ābād: ~ **e|d-** ‘odnawiać’ ‹per.:›.
ā. e|d-üb 22b:8
[=1]

ābādān: ~ **e|d-** ‘odnawiać’ ‹per.:›.
ā. e|d-üb 12a:11
[=1]

ābādluq ‘*tu* urodzaj’ ‹per. +turk.›.
ā. 7a:11
[=1]

ʿAbbās ‘*im* Abbas’ ‹ar.›.
ʿA. 13a:6, 23a:12, 23b:6
[=3]

ʿAbd el-Melik ‘*im* Abd al-Melik’ ‹ar.›.
ʿA. 7a:13, 9a:12, 9a:14, 12a:2, 22b:1
[=5]

ʿAbdu’l-ʿAzīz ‘*im* Abd al-Aziz’ ‹ar.›.
ʿA. 8a:8, 8b:12, 9a:2, 9a:4
ʿA.+ġe 8b:11, 9a:6
ʿA.+n 8a:13
ʿA.+ni 9a:13
[=8]

ʿAbdu’r-Raḥmān ‘*im* Abd al-Rahman’ ‹ar.›.
ʿA. 8b:1
[=1]

ʿAbdu’l-Muṭṭalıb ‘*im* Abd al-Muttalib’ ‹ar.›.
ʿA. 13a:6, 23a:12
[=2]

ʿAbdullāh ‘*im* Abdallah’ ‹ar.›, por. **ʿAbdullāhi**.
ʿA. 13a:7, 29b:5, 29b:6, 30b:15, 30b:17, 31a:2
ʿA.+ı 29b:15, 30b:15
[=8]

ʿAbdullāhi ‘*im* Abdullah’ ‹ar.›, por. **ʿAbdullāh**.
ʿA. 11b:3, 24b:13, 24b:14, 25a:13, 27a:6, 27a:7, 27a:8, 27a:11
ʿA.+ni 9a:13
[=9]

Abū Müslim ‘Abu Muslim’ ‹ar.›, por.**Müslim**.
A. 12a:3, 12a:7, 12b:14, 13a:1, 13a:6, 13a:11, 13a:14, 13b:9, 22b:2, 22b:6, 23a:8, 23a:8, 23a:11, 23b:1, 23b:3, 24b:6, 24b:8, 24b:14, 25a:2, 27a:2, 27a:5, 27a:6, 27a:9, 27a:11, 27a:13, 29b:1, 29b:2, 29b:7, 30b:11, 30b:14, 30b:14, 30b:17, 31a:2
[=33]

ac ‘głodny’.
a. 6a:12, 8b:6
[=2]

ʿacā’ib ‘zadziwiający’ ‹ar.›.
ʿa. 6b:9
[=1]

ʿaceb ‘*tu* dziwny’ ‹ar.›.
ʿa. 19b:6
[=1]

ʿAcem ‘*nm* Persja’ ‹ar.›.
ʿA. 1b:3
[=1]

acıġ ‘gniew’, por. **acuġ**.
a.+ılan 30b:8
a.+ından 30b:11
[=2]

ʿāciz ‘bezsilny, bezradny’ ‹ar.›.
ʿā. 6a:11
[=1]
• **ʿāciz ol-** ‘*tu* pozostać bez oparcia’
ʿā. o.-ub 7b:13
[=1]

aclıq ‘głód’.
a. 7a:5
a.+dan 7a:7
[=2]

acuġ ‘gniew’, por. **acıġ**.
a.+ılan 26b:13
a.+ından 27a:2
[=2]

aç- ‘otwierać’.
a.-dı 20b:14
a.-dılar 8b:10
a.-qan 8b:12
[=3]

açıl- ‘otwierać się’, por. **açul-**.
a.-dı 21b:13, 24a:14, 29a:15
a.-ubdur 17b:4
[=4]

açul- ‘otwierać się’, por. **açıl-**.

a.-ur 12b:13
[=1]
ad ‘imię’.
a. 12b:2, 21a:5
a.+ı 6b:2, 12b:6, 19b:14, 23a:1, 23a:2, 23a:3, 26a:11, 26b:8, 30a:16, 30b:4
a.+ım 24b:11, 29b:4
a.+ın 25a:9, 25a:14
a.+ını 4a:4
a.+un 5a:8, 29b:13, 29b:16
[=20]
ʿadālet ‘sprawiedliwość’ ‹ar.›.
ʿa.+de 2b:11
[=1]
ādam ‘człowiek’ ‹ar.›.
ā. 18b:6, 19a:6, 24a:7, 24a:11, 24a:12, 24a:14, 25a:4, 25b:6, 26b:9, 26b:10, 29a:13, 29b:9, 30a:1, 30b:5, 30b:6
ā.+ına 18b:5
ā.+ıyla 29a:15
ā.+lar 3b:1, 12a:5, 22b:4, 24a:14, 24b:2, 25b:13, 26b:7, 27a:7, 27a:8, 29a:13, 29a:14, 29a:16, 30a:6, 30b:3, 30b:4, 30b:16
ā.+ları 26b:11, 30b:7
ā.+ların 4a:1, 4a:8, 4a:9, 4a:11, 4a:14, 5a:11
ā.+larından 13a:11, 25a:4, 29b:8
[=42]
ʿadāvet: ol- ‘być we wrogich stosunkach’ ‹ar.:›.
ʿa. o.-dı 26a:13, 30a:18
[=2]
ʿādet ‘zwyczaj’ ‹ar.›.
ʿā.+den 14a:2
[=1]
ʿādıllıq ‘sprawiedliwość’ ‹ar.+turk.›.
ʿā. 14a:2
[=1]
ʿādil ‘sprawiedliwy’ ‹ar.›.
ʿā. 26a:2, 27b:2, 30a:4, 30a:9, 31a:6, 31a:7
[=6]
ʿĀdil Qāsım ‘*im* Adil Kasym’ ar.›, por. **ʿĀdil Qāsum**.
ʿĀ. Q. 26b:8
[=1]
ʿĀdil Qāsum ‘*im* Adil Kasym’ ar.›, por. **ʿĀdil Qāsım**.
ʿĀ. Q. 30b:4
[=1]
[=1]
Ādirbaycān ‘Azerbejdżan’ ‹per.›, por. **Ādirbiycān**, **Ādurbaycān**.
Ā.+da 26a:4
Ā.+ğa 2b:1, 2a:9, 9a:3, 9a:8
[=5]
Ādirbiycān ‘Azerbejdżan’ ‹per.›, por. **Ādirbaycān**, **Ādurbaycān**.
Ā.+da 30a:10
[=1]
adlu ‘imieniem; o imieniu, o nazwie’.
a. 3a:2, 3a:6, 3a:8, 3a:14, 3a:14, 3b:1, 3b:2, 3b:14, 7a:13, 7b:10, 7b:11, 8a:9, 9b:6, 12a:8, 12a:11, 12b:9, 13a:7, 13a:11, 13a:14, 22b:6, 22b:8, 23b:3, 23b:10, 23b:12, 26a:8, 29a:1, 29a:2, 30a:14
[=28]
Ādurbaycān ‘Azerbejdżan’ ‹per.›, por. **Ādirbaycān**, **Ādirbiycān**.
Ā.+ğa 4b:1, 4b:8
[=2]
ʿadū ‘wróg, nieprzyjaciel’ ‹ar.›, por. **ʿaduvv**.
ʿa.14a:5
ʿaduvv ‘wróg, nieprzyjaciel’ ‹ar.›, por. **ʿadū**.
ʿa.+ı 11a:1
[=1]
ağ|ız ~zı ‘*tu* ostrze miecza’.
a.+ından 10b:10
[=1]
ağac[1] ‘drzewo’.
a.+lar 11b:7
[=1]
ağac[2] ‘staja (*miara długości*)’.
a. 3b:3, 3b:5
[=2]
ağaclu|q ~ğı ‘o długości… stai’.
a. 3a:14
a.+ı 3b:3
[=2]

āgāh: ~ **ol-** ‘dowiedzieć się’ ‹per.:›.
a. o.-ġandan 9a:10
[=1]
aġla- ‘płakać’.
a.-dı 18a:5
[=1]
āh ‘ach!’.
ā. 19b:8, 21b:11
[=2]
- **āh ı vāy** ‘ach! och!’ ‹per.›, por. **āq vāy**.
ā. v. 21b:4, 21b:5
[=2]
- **āh u fuġān: eyle-** ‘*tu* rozpaczać i płakać’ ‹per.:›.
ā. f. e.-di 18a:9
[=1]

aẖ- ‘ciec, lać się’, por. **aq-**.
a.-an 3b:13
a.-ar 3b:13
a.-dı 21b:1, 22a:1
[=4]
ʿahd ‘przysięga’ ‹ar.›.
ʿa.+iliyem 19b:1
[=1]
aẖı ‘przecież’.
a. 18b:8, 18b:11
[=2]
āẖır ‘w końcu’ ‹ar.›.
ā. 13a:12, 23a:10, 23b:2, 24a:2, 25b:3, 26b:1, 26b:6, 29a:6, 29b:19, 30a:19, 30b:3
ā.+ı 13a:2
[=12]
āẖırı’l-emir ‘w końcu’ ‹ar.›.
ā. 1b:8
[=1]
āẖiret ‘tamten świat’ ‹ar.›.
ā. 8a:5
[=1]
Ahrān ‘*nm* Ahran’, por. **İhrān**.
A. 2b:2, 3b:11, 4a:8, 11a:1, 11a:5
A.+a 31a:3
A.+dur 3b:4
A.+ġa 3b:4, 3b:12, 13b:8, 13b:12
[=11]
aẖşām ‘wieczór’ ‹sogd.›.
a. 5b:8, 6b:11
a.+dan 11b:10
[=3]
aẖtar- ‘przeszukiwać’.
a.-dı 25b:3, 29b:19
[=2]
Aẖtı ‘*nm* Achty’.
A. 13b:7
[=1]
[**Aẖtı**] ‘*nrz* Achty’.
A. 26b:5
[=1]
Aẖtıllu ‘Achtyńczyk’ ‹?+turk.›, por. **Aẖtullu**.
A.+nun 31a:1
[=1]
Aẖtullu ‘Achtyńczyk’ ‹?+turk.›, por. **Aẖtıllu**.
A.+nın 30b:18
[=1]
aḥvāl ‘stan (często tłumaczony jako ‘przypadki’; ‘sprawy’, ‘tak się ma’)’ ‹ar.›.
e.+dur 18b:7
e.+ını 9a:9, 17b:8
[=3]
al- ‘brać, wziąć; dostawać’.
a. 26a:2, 30a:8
a.-am 24a:3
a.-dı 7b:11, 7b:12, 18b:2, 19a:12, 20b:5, 20b:6, 20b:9, 23b:10, 23b:13, 24b:4, 24b:8, 29a:1, 29a:3, 29a:17, 29b:2
a.-dılar 1b:11, 11b:10, 13a:4, 13a:10, 23b:1
a.-maġa 7b:7, 24a:2, 29a:6
a.-maġıla 21b:3
a.-maġun 24b:7, 29b:1
a.-mamaqdan 7b:14
a.-maq 7b:13, 11b:1, 14a:2
a.-masun 14a:1, 23b:9, 27b:2, 31a:6
a.-sa 14a:2, 27b:2
a.-sun 14a:1, 23b:9, 27a:13, 31a:3, 31a:6
a.-ub 5a:4, 12a:4, 13a:14, 13b:4, 13b:13, 22b:3, 23b:8, 24a:7, 24b:6, 25a:7, 25b:8, 26a:6, 27a:10, 27b:1, 29a:18, 29b:11, 30a:2, 30a:11, 30b:18, 31a:5
a.-uban 5a:13

a.-un 26a:2, 30a:8
a.-ur 13b:10
a.-uram 29a:7
a.-urbız 10b:2
a.-urman 8a:13
a.-ur⟦sa⟧ 8a:6
[=74]
ala qoy- ‘pozostawiać’.
a q.-dılar 13a:3, 13a:13
[=2]
ʿalā’llāh ‘na Boga’ ‹ar.›.
ʿa 18a:10
[=1]
aʿlam zob. ***Allāhu aʿlam bi’ṣ-ṣavāb*** i ***Va’llāhu aʿlam bi’ṣ-ṣavāb***.
Alan ‘Alanowie; Alania; alański’.
A.+dan 4a:11
[=1]
Alan qapu ‘*n bramy* Brama Alańska’.
A q. 3a:11
[=1]
alar ‘oni’, por. **olar**.
a.+ġa 4a:4, 4b:8, 8a:6, 9a:1, 12b:1, 12b:3, 12b:4, 12b:5, 12b:6, 12b:7
[=10]
alay ‘pułk; *tu* szyk’.
a. 5b:7
[=1]
ʿālem ‘świat’ ‹ar.›.
ʿā.+i 19a:4
[=1]
ālet ‘przyrząd, narzędzie; *tu* broń’ ‹ar.›.
ā.+i 5a:10
[=1]
ʿaleyhi’ ṣ-ṣalāt ve’ s-selām ‘modlitwa i pokój nad nim’ ‹ar.›.
ʿa. 4b:4
[=1]
ʿaleyhi’ s-selām ‘pokój nad nim’ ‹ar.›.
ʿa. 1b:14
[=1]
ʿaleyküm ‘wam, dla was’ ‹ar.›.
ʿa. 19a:12
[=1]
Alġūn ‘*nm* Algun; Alania’, por. **Sedd-i Alġūn**.
A. 3a:6, 3a:8
[=2]
ʿAlī ‘*im* Ali’ ‹ar.›.
ʿA. 18a:5, 18a:6, 18a:11, 18b:11, 19a:12, 19a:14, 19b:1, 19b:6, 19b:7, 19b:10, 19b:14, 20a:4, 20a:6, 20a:13, 20b:1, 20b:6, 20b:7, 20b:13, 20b:14, 21a:10, 21b:3, 21b:5, 22a:2, 22a:4, 22a:7
ʿA.+ni 20a:6
ʿA.+nün 17b:7, 22a:8
ʿA.+nüñ 17b:3, 20a:10
ʿA.+ye 19a:11, 19a:13, 19a:14, 20a:11, 21a:5
[=37]
Allāh ‘Bóg; Allah’ ‹ar.›.
A. 5a:1, 7a:10, 17b:2, 18a:8, 18b:11, 18b:12, 4b:14
[=7]
Allāh taʿālā ‘Bóg Najwyższy’ ‹ar.›.
A. t. 4b:14, 10a:14
A. t.+nuñ 5a:1
A. t.+ya 7a:10
[=4]
Allāhu aʿlam bi’ṣ-ṣavāb ‘Zaprawdę, Bóg wie najlepiej’ ‹ar.›.
A. 5a:2
[=1]
alqa- ‘? triumfować’.
a.-dılar 6a:14
[=1]
alt ‘to co jest pod; pod’.
a.+ına 8b:8
[=1]
altı ‘sześć’.
a. 26b:3, 30b:1
[=2]
altı min ‘sześć tysięcy’.
a. 8a:14, 8b:5, 24a:7, 24a:11, 29a:9, 29a:13
[=6]
altımış ‘sześćdziesiąt’, por. **altmış**.
a. 30a:1
[=1]
altmış ‘sześćdziesiąt’, por. **altımış**.
a. 21b:9, 25b:6
[=2]

altıncı ‘szósty’.
a. 6b:8
[=1]
altmış dört ‘sześćdziesiąt cztery’.
a. 7a:12
[=1]
altun zob. **qızıl altun.**
ʿām zob. **ḫaş ı ʿām**.
amān: ~ **vėr-** ‘oszczędzić, darować’ ‹ar.:›.
a. v-üb 8a:1
[=1]
amān: ~ **ver-** ‘oszczędzić, darować’ ‹ar.:›.
a. v.-diler 11a:11
[=1]
ammā ‘ale, lecz’ ‹ar.›.
a. 1b:10, 2b:4, 3a:6, 3a:8, 3a:10, 3b:14, 4a:2, 4a:11, 4b:14, 5a:1, 5a:7, 7b:2, 8a:10, 10a:14, 12a:9, 13b:5, 27a:13, 31a:4
[=18]
anbārḫāne ‘spichrz’ ‹per.›.
a. 12a:13, 22b:10
[=2]
ancaq ‘jednak’.
a. 14a:6
[=1]
[Anci] ‘*nm* Andżi’, por. **Enci**, **İnci**.
A.+ye 7a:3
[=1]
anda ‘w tym; tam’.
a. 12b:9, 17b:9, 18b:2, 23b:2
[=4]
andan ‘stamtąd; potem; po (przed **soñra**)’.
a. 1b:4, 3a:7, 3a:10, 3a:13, 3b:3, 3b:6, 4a:5, 4a:6, 4a:7, 5a:9, 5b:5, 6a:3, 7a:10, 7b:1, 7b:3, 7b:4, 9a:12, 9b:10, 10a:3, 10b:7, 11a:6, 11a:12, 19a:3, 19a:5
[=24]
anı ‘tego; jego’.
a. 8a:7, 14a:2, 18a:1, 18b:8, 19b:12, 19b:14, 20a:3, 20a:7, 20a:8, 20b:12, 20b:13, 25a:8, 27b:3, 31a:7
[=14]
anıçün ‘dlatego’, por. **anuñçun**.
a. 29b:12
[=1]
anıla ‘z nim’.
a. 19b:12
[=1].
anıñ ‘tego; jego’, por. **anuñ** i **anun**.
a. 10b:5, [20a:1]
[=2]
anlar ‘tamci; oni’.
a. 11a:11, 13a:9
a.+a 19a:3, 22b:11, 22b:12, 22b:14, 23a:1, 23a:2
a.+ı 7b:12
a.+ın 7b:11
[=11]
anuñ ‘tego; jego’, por. **anıñ** i **anun**.
a. 2b:5, 4a:1, 4a:8, 4a:10, 4a:11, 4b:4, 5a:6, 7a:14, 19a:6
[=9]
anun ‘tego; jego’, por. **anıñ** i **anuñ**.
a. 3b:12, 13b:3, 20a:7, 20a:8, 29b:14
[=5]
anuñçun ‘dlatego’, por. **anıçün**.
a. 5a:12, 4b:14
[=2]
Anūşrevān ‘*im* Anuszyrwan’ ‹per.›.
A. 12a:8
A.+a 25b:4
[=2]
apar- ‘zanosić, zabierać; uprowadzać’.
a.-dı 5b:4, 25a:5, 25a:7, 25b:11, 27a:1, 29b:10, 29b:10, 29b:11, 30a:4, 30b:10
[=10]
aq- ‘ciec, lać się’, por. **aḫ-**.
a.-dı 6b:6
[=1]
ʿāq: ~ **ol-** ‘*tu* sprzeciwiać się’ ‹ar.:›.
ʿā. o.-ub 14a:5
[=2]
āq vāy ‘ach! och!’ ‹per.›, por. **āh**.
ā. v. 21a:5
[=1]
ʿāqıl ‘mądry’ ‹ar.›.
ʿā. 8a:4
[=1]
ʿaqıl ‘*tu* zmysł’ ‹ar.›.

ʿ**a.+ları** 8b:7
[=1]
ʿ**aql** ‘*tu* (na) myśl(i)’ ‹ar.›.
ʿ**a.** 19b:6
[=1]
ara ‘to, co pomiędzy, odstęp’.
a. 21b:3, 21b:11
a.+daki 26b:1
a.+larında 2b:9, 7a:9
a.+sına 5b:12
a.+sında 1b:12, 10b:11
a.+sındaki 11b:12
a.+ya 18b:8, 19b:9
[=12]
ʿ**Arab** ‘Arab’ ‹ar.›.
ʿ**A.** 17b:5, 17b:8, 17b:12
ʿ**A.+dan** 5a:8, 5a:10
ʿ**A.+un** 17b:8
[=7]
ʿ**araba** ‘wóz’ ‹ar.›.
ʿ**a.** 11b:9
ʿ**a.+lar** 11b:7, 11b:9
ʿ**a.+larun** 11b:6, 11b:7
[=5]
ard ‘to co jest z tyłu; za, po’.
a.+ınca 10b:5
a.+ında 11b:7
a.+ından 8a:12, 8b:1, 10a:2, 11a:7, 14a:5
[=7]
arḫa ‘plecy’.
a. 6a:11
a.+sın 6a:5, 6a:10
[=3]
arpa ‘jęczmień’.
a.+nı 12a:14
[=1]
ʿ**arş** ‘boski tron, *tu też* niebo’ ‹ar.›.
ʿ**a.+a** 21b:3, 21b:11
[=2]
arşun ‘łokieć (miara)’.
a. 12a:12, 18a:1, 22b:8
[=3]
artuq ‘więcej, w nadmiarze’.
a. 14a:1, 14a:2, 27b:2, 31a:6
[=4]
arvād ‘kobieta’ ‹ar.›.
a. 25a:5, 29b:10
[=2]
ʿ**arż-** ~ **eyle-** ‘przedstawiać; przedkładać, oferować’ ‹ar.:›, por. ʿ**arżı eyle-**.
ʿ**a. e.-di** 30a:6
ʿ**a.{ı} e.-yim** 17b:10, 21a:4
[=3]
ʿ**arżı-** ~ **e|d-** ‘przedstawiać; przedkładać, oferować’ ‹ar.:›.
ʿ**a. ė|d-üb** 11b:12
[=1]
ʿ**arżı-** ~ **eyle-** ‘przedstawiać; przedkładać, oferować’ ‹ar.:›, por. ʿ**arż eyle-**.
ʿ**a. e.-di** 25b:14
[=1]
ʿ**arż-ı ḫāl-** ~ **e|t-** ‘skarżyć się’.
ʿ**a. h. e.-diler** 9a:10
[=1]
ʿ**arżi** zob. **taḫte-l-**ʿ**arżi**.
as- ‘zawieszać, wstawiać (wrota)’
a.-dılar 2a:3
a.-ub 22b:5
[=2]
ʿ**asākir** ‘*tu* wojsko’ ‹ar.›.
ʿ**a.+ler** 7b:8
[=1]
Aş-Şayfi, zob. **Bāb aş-Şayfi**.
a. 12b:11
[=1]
asdır- ‘kazać zawieszać, *tu* wstawiać, budować (wrota)’, por. **asdur-**.
a.-ub 12a:7
[=1]
asdur- ‘kazać zawieszać, *tu* wstawiać, budować (wrota)’, por. **asdır-**.
a.-di 3a:11
[=1]
ʿ**asker** ‘żołnierz, wojsko’ ‹ar.›.
ʿ**a.** 5a:8, 5b:11, 9a:10, 10a:8, 10a:11, 10b:4, 11b:8, 23a:9, 24a:12, 27b:4, 27b:5
ʿ**a.+den** 23a:11, 24a:11, 26b:9, 29a:12, 30b:5
ʿ**a.+e** 31a:9
ʿ**a.+i** 23b:12, 25a:11, 26b:13, 29a:3, 29b:14, 30b:9, 31a:8

ʿ**a.+ini** 10a:4
ʿ**a.+iyle** 29a:13
[=26]
aṣl ‘pochodzenie, ród’ ‹ar.›.
a.+ı 24b:10, 26a:9, 29b:4, 30a:14
a.+ım 24b:12, 29b:4
a.+ın 1b:3
[=7]
aslan ‘lew’.
a.+lar 5b:11, 6a:12, 8b:6
a.+lara 19a:4
a.+uñ 17b:3
[=5]
aṣḥāba ‘towarzysz(e Proroka)’ ‹ar.›.
a. 21b:9
[=1]
āşnā ‘przyjaciel’ ‹per.›
ā.+sı 24a:9
ā.+sına 29a:11
[=2]
ʿ**āşuq:** ~ **ol-** ‘być zakochanym, *tu* pragnąć’ ‹ar.:›.
ʿ**ā. o.-ub** 6b:8
[=1]
at ‘koń’.
a. 20b:2,
a.+dan 10a:12
a.+ı 20a:7, 20b:2, 21a:13, 21b:9
a.+ın 18b:7
a.+ları 6a:9
[=7]
at- ‘strzelać, ostrzeliwać’.
[a.-dı] 7b:13
a.-maq 19a:1
[a.-tı] 29a:14
[=3]
ata ‘ojciec’.
a.+sı 1b:4, 3a:12, 3a:13
[=3]
atıl- ‘rzucać się’.
a.-ır 20b:1
[=1]
atlu ‘konny’.
a.+dur 18b:5
[=1]
Avār ‘Awar; awarski’.
A. 13b:10, 27a:12
A.+a 31a:2
[=3]
āvāz ‘głos’ ‹per.›.
ā. 11b:3
ā.+ın 8b:9
[=2]
avā’il ‘pierwsza dekada miesiąca’ ‹ar.›.
a. 11b:11
[=1]
avqāt ‘*lm. vaqt*; tu **baʿż-ı ~da** ‘niekiedy” ‹ar.›.
a.+da 3a:11
[=1]
ay ‘1. księżyc. 2. miesiąc’.
a. 24a:2, 24a:3, 26a:5, 26a:14, 26b:2, 26b:3, 26b:7, 29a:5, 29a:6, 30a:11, 30a:19, 30a:20, 30b:1, 30b:4
a.+dan 26a:5, 30a:11
[=16]
aya|q ~ġı ‘noga’.
a.+a 8a:9
a.+ı 19a:14, 19b:1
a.+ında 23b:11, 29a:2
[=6]
ʿ**ayān** ‘jasno, wyraźnie, *tu* jak na dłoni’ ‹ar.›.
ʿ**a.** 18a:13
[=1]
az ‘mało’.
a. 18a:3
a.+dan 21b:4
[=2]
āzād zob. **ġayr-ı āzād**.
aʿẓam ‘najwyższy’ ‹ar.›.
a.+ı 13b:3
[=1]
āẓān ‘wezwanie do modlitwy (z minaretu)’ ‹ar.›.
ā. 22a:5
[=1]
ʿ**aẓīm** ‘wielki’ ‹ar.›.
ʿ**a.** 10b:8, 12a:9
[=2]
āznavur ‘drab’ ‹gruziński›.
ā. 18b:14
[=1]

azuq ‘żywność’.
a.+ları 11b:1
[=1]

B

bāb ‘brama, wrota’ ‹ar.›:
- **Bābü’l-Cihād** ‘Brama Walki za Wiarę’ ‹ar.›.
  B.-C. 12b:10, 23a:5
  [=2]
- **Bābü’l-Keçel** ‘Brama [Mała]’ ‹ar.›, por. **Bābü’l-Küce**.
  B.-K. 12b:12
  [=1]
- **Bābü’l-Küce** ‘Brama [Mała]; Bramka’ ‹ar.›, por. **Bābü’l-Keçel**.
  B.-K. 23a:6
  [=1]
- **Bābü’l-Mektūm** ‘Brama Ukryta’ ‹ar.›.
  B.-M. 12b:11, 23a:4
  [=2]
- **Bābü’l-Muhācir** ‘Brama Wychodźców’ ‹ar.›.
  B.-M. 12b:10, 23a:5
  [=2]
- **Bābü’l-Qalʿa** ‘Brama Zamkowa’ ‹ar.›.
  B.-Q. 23a:5
  [=1]
- **Bābü’ṣ-Ṣağīr** ‘Brama Mała’ ‹ar.›.
  B.-Ṣ. 23a:6
  [=1]
- **Bābü’ṣ-Ṣayfi** ‘Brama Letnia’ ‹ar.›.
  B.-Ṣ. 12b:11
  [=1]
- **Bābü’l-ʿUlfi** ‘Brama [Zaopatrzenia]’ ‹ar.›.
  B.-ʿU. 12b:12
  [=1]

baba ‘ojciec’.
b.+sıdur 20a:9
[=1]

bacı ‘siostra’.
b.+m 24b:14, 29b:6
[=2]

Bağdād ‘*nm* Bagdad’ ‹per.›.
B. 3a:13
[=1]

bağla- ‘1. przywiązywać, uwiązywać. 2. przypinać (miecz)’.
b.-dı 18a:5, 18b:2, 18b:7
b.-mış 21b:10
b.-yıb 8b:1
[=5]

bağlan- ‘*tu* łączyć się (z jeziorem)’.
b.-dı 21b:1
[=1]

bağlı ‘związany, *tu* skuty’.
b.+dur 19a:5
[=1]

baḫ- ‘patrzeć’, por. **bak-**.
b.-ar 20a:7, 21b:6
b.-aram 21b:7
b.-dı 20a:11
b.-sa 6a:8, 6b:14
b.-sun 25a:10
b.-tı 25b:4, 29b:19
b.-ub 7a:6, 26a:3, 30a:9
[=11]

baḫuş- ‘patrzeć na siebie; patrzeć gromadnie’.
b.-ur 20b:3
[=1]

Balḫ ‘*nm* Balch (*dawne miasto na Kaukazie*)’.
B. 3b:14, 11b:12
B.+uñ 3b:14
[=3]

balu|q ~ğı ‘ryba’.
b.+ı 21a:14
[=1]

baq- ‘patrzeć’, por. **baḫ-**.
b. 19a:8
[=1]

bar- ‘iść, chodzić’.
b.-dı 4b:6
b.-ğandan 2b:11
b.-ub 8a:12
[=3]

bārū ‘mur’ ‹per.›.
b. 2a:4, 2a:5, 2a:12, 2a:13, 17b:11
b.+lar 2a:9
b.+ları 2b:10
b.+nı 2a:1, 2a:2, 2a:5
b.+sın 22b:8

b.+sını 2a:4
b.+sı⟦n⟧ 12a:11
[=13]

- **bārū çek-** ‘budować mur’.
  b. ç.-üb 11a:13
  [=1]
- **bārū ėt-** ‘budować mur’.
  b. ė.-mek 1b:13
  [=1]

baş ‘1. głowa. 2. wierzch, szczyt’.
b. 19b:9, 19b:9, 20a:3, 20a:13, 21b:14, 22a:2, 29b:3
b.+ı 24b:1, 24b:10, 27b:1, 29a:15
b.+ımda 20a:13
b.+ımızġa 8a:9
b.+ın 5b:3, 5b:5, 8a:2, 10b:13, 18b:4, 20a:11
b.+ına 18a:14, 19a:11, 20b:9
b.+lar 6b:5
[=23]

- **baş çıẖar-** ‘rozumieć, pojmować’.
  b.-an 31a:6
  [=1]
- **baş götür-** ‘wybierać się w drogę’.
  b. g.-üb 18a:3
  [=1]
- **başa varġınca** ‘*tu* jakby tego pragnął’.
  b. v. 10b:2
  [=1]

baş[2] ‘główny, naczelny; wódz (~ **kişi**)’.
b. 4a:7, 7a:2
[=2]

Bāşik ‘*im* Baszynk’, por. **Bāşink ẖān**, **Bāşinkī, Bāşunk**, **Bāşunk ẖān**.
b.+ke 9b:4
[=1]

Bāşink ẖān ‘*im* chan Baszynk’, por. **Bāşik**, **Bāşinkī, Bāşunk**, **Bāşunk ẖān**.
B. ẖ. 9b:10, 10b:10, 10b:12, 11a:4, 11a:8
[=5]

Bāşinkī ‘*im* Baszynk’, por. **Bāşik**, **Bāşink ẖān, Bāşunk**, **Bāşunk ẖān**.
B. 9b:3
[=1]

başla- ‘zaczynać’.
b.-dılar 5b:7
b.-yalı 17b:2
b.-yıb 3a:7
b.-yub 2a:3
[=5]

başqa ‘inny’.
b. 12a:13, 12b:8, 22b:10
[=3]

Bāşunk ‘*im* Baszynk’, por. **Bāşik**, **Bāşink ẖān**, **Bāşinkī, Bāşunk ẖān**.
B. 9b:4
B.+ġa 10a:7
[=2]

Bāşunk ẖān ‘*im* Baszynk’, por. **Bāşik**, **Bāşink ẖān**, **Bāşinkī, Bāşunk**.
B. ẖ. 9b:7, 10a:8
[=2]

bat- ‘1. *tu* nurkować. 2. zachodzić (słońce)’.
b.-dı 21a:14
b.-qandan 5b:8
[=2]

batmān ‘miara wagi, az. 3 do 8 kg’.
b. 20b:5
[=1]

baʿż-ı ‘pewne, kilka’ ‹ar.+per.›, por. **avqāt**.
b.-ı 3a:11
[=1]

beden ‘ciało’ ‹per.›.
b.+i 5b:2
[=1]

beg ‘bej, pan’, por. **pek**.
b.+ler 30b:3
b.+lerden 9b:6
b.+lere 26a:12, 30a:17
b.+leri 13a:2, 23a:9, 26a:10, 26b:6, 26b:10, 26b:14, 30a:15, 30b:6, 30b:10
b.+lerün 26b:14, 30b:9
[=15]

Behrām Gur ‘*im* Behram Gur’ ‹per.›.
B. G. 3a:2
[=1]

beglü|k ~gi ‘*tu* panowanie’.
b.+i 9a:12
[=1]

belā ‘nieszczęście, bieda’ ‹ar.›.
b.+ya 21a:6

[=1]
bele ‘tak; w ten sposób’, por. **bėle**, **beyle**.
b. 23b:14, 24a:8, 24b:4, 24b:7, 24b:13, 25a:3, 25a:3, 25a:10, 25a:13, 26a:2, 26a:5, 26a:6, 26b:11, 27a:1, 27a:4, 29a:10
[=14]
bėle ‘tak; w ten sposób’, por. **bele**, **beyle**.
b. 24a:12, 25a:11, 29a:17, 29b:2, 29b:5, 29b:8, 29b:13, 29b:14, 29b:15, 30a:9, 30a:11, 30b:7, 30b:10, 30b:12
[=17]
belki ‘może, chyba’ ‹per.›.
b. 5a:14
[=1]
bellü ‘znany; sławny’.
b. 6b:3, 7b:14
[=2]
bendi: qıl- ‘*tu* zgodzić się, przystać na’ ‹per.:›.
b. q.-ub 11b:8
[=1]
benze- ‘być podobnym’.
b.-mez 18b:5
[=1]
ber ‘?tu; w tę stronę’.
b. 8a:1
[=1]
ber- ‘dawać’, por. **ver-**, **vėr-**, **vir-**.
b.-di 9a:6
b.-diler 7a:10
b.-ürmen 10a:10
[=3]
berk ‘mocny, krzepki; mocno krzepko’.
b. 2a:13, 6b:14
[=2]
[berkit-] ‘wzmacniać’.
b.-miş 9a:7
b.-mişdi 8a:1
[=2]
beş ‘pięć’.
b. 25a:4, 26a:5, 29b:9, 30a:12
[=4]
beş yüz ‘pięćset’.
b. y. 5b:14
[=1]
beşinci ‘piąty’.
b. 6b:3
[=1]
bey-gümān ‘bez wątpienia, niewątpliwie’ ‹per.›.
b. 20a:14, 21a:2
[=2]
bey-ḫeber ‘bez wiedzy, bezwiednie’ ‹per.+ar.›.
b. 20a:5, 26a:12, 30a:17
[=3]
bey-nihāyet ‘bez końca’ ‹per.+ar.›.
b. 20b:4
[=1]
bey-pāyān ‘stale’ ‹per.›.
b. 1b:6
[=1]
beyān ‘*tu* wykład (wyłożenie)’ ‹ar.›.
b.+un 1b:2
[=1]
beyle ‘tak; w ten sposób’, por. **bėle**, **bele**.
b. 20b:3, 21a:6, 21a:12
b.+dür 20a:8
[=4]
bezirgān ‘kupiec’ ‹per.›, por. **beẕirgān**.
b. 19b:7
[=1]
beẕirgān ‘kupiec’ ‹per.›, por. **bezirgān**.
b. 20a:5, 20a:14
[=2]
bidʿat: ~ ol- ‘*tu* stać się wiarołomnym’ ‹ar.:›.
b. o.-dı 18a:3
[=1]
bihī nestaʿīn ‘tylko Jego prosimy o pomoc’‹ar.›.
b. n. 1b:1, 17b:1
[=2]
bil- ‘wiedzieć’.
b.-di 2a:6, 2a:10, 6a:8, 10a:8
b.-im 19b:3
b.-medi 8b:3
b.-mez 1b:8, 17b:8
b.-mezdi 10b:9
b.-üb 10a:7, 18b:10

[=11]
bildür- ‘wyjawiać; oznajmiać; powiadamiać’.
b. 17b:10
b.-di 25b:1, 29b:17
b.-ür 1b:3, 1b:4, 1b:5
[=6]
bile ‘z’, por. **bilen**, **bulan**, **ile**, **ilen**, **nen**.
b. 18b:12
[=1]
bilen ‘z’, por. **bile**, **bulan**, **ile**, **ilen**.
b.-di 11b:3
[=1]
binā ‘budynek, budowla’ ‹ar.›.
b. 25a:8, [29b:12]
b.+nı 2a:1
[=3]
- **binā’ et-** ‘budować’, por. **binā’ it-**.
  b. e.-di 2b:13, 12a:13, 23a:1, 23a:2
  [=4]
- **binā’ ėtdür-** ‘budować’.
  b. ė.-di 2b:12
  [=1]
- **binā’ it-** ‘budować’, por. **binā’ et-**.
  b. i-ken 3a:7
  b. i.-mişdi 3a:10
  [=2]
- **binā qıl-** ‘budować’, por. **binā’ qıl-**.
  b. q.-dı 3a:7, 3a:7, 3a:13, 3a:14, 3b:1, 3b:1, 3b:2, 3b:3, 3b:4, 3b:8, 3b:14, 12b:1
  b. q.-dılar 3a:6
  b. q.-mış 4a:13
  b. q.-mışdı 4a:3
  [=15]
- **binā’ qıl-** ‘budować’, por. **binā qıl-**.
  b. q-dı 12b:3, 12b:4, 12b:5, 12b:7, 12b:8, 12b:9, 13a:5, 13a:6, 23a:11, 23a:11
  b. q.-mış 4a:2
  [=11]

bir ‘1. jeden. 2. pewien’.
b. 1b:14, 2a:2, 2b:9, 2b:13, 3a:14, 3b:3, 3b:4, 3b:4, 4a:8, 4a:9, 4a:10, 5a:8, 5a:9, 5a:13, 5a:14, 5b:2, 6a:13, 6b:10, 6b:14, 7a:4, 7b:1, 8a:1, 8b:2, 8b:11, 9b:6, 9b:7, 11a:1, 11a:12, 11a:13, 11b:6, 11b:11, 11b:13, 12a:6, 12a:9, 12a:13, 12b:1, 12b:1, 12b:2, 12b:3, 12b:4, 12b:4, 12b:5, 12b:5, 12b:6, 12b:6, 12b:7, 12b:8, 12b:9, 12b:13, 13a:5, 13a:7, 13a:11, 13a:14, 13a:14, 13b:1, 13b:2, 17b:2, 17b:5, 17b:9, 17b:13, 18a:2, 18b:1, 18b:4, 19a:6, 19b:6, 19b:9, 19b:11, 19b:11, 19b:14, 20a:1, 20a:6, 20b:1, 20b:1, 20b:11, 21a:12, 21b:2, 21b:9, 21b:14, 21b:14, 22b:7, 22b:10, 22b:11, 22b:11, 22b:12, 22b:12, 22b:13, 22b:14, 22b:14, 23a:1, 23a:1, 23a:2, 23a:2, 23a:2, 23a:3, 23a:7, 23a:7, 23a:11, 23b:3, 23b:11, 23b:12, 24a:3, 24b:13, 25a:5, 25a:5, 25b:2, 25b:7, 25b:14, 26a:5, 26a:5, 26a:9, 26a:10, 26a:14, 26a:14, 26b:3, 26b:8, 26b:14, 27a:5, 29a:1, 29a:2, 29a:6, 29b:5, 29b:10, 29b:10, 29b:18, 30a:2, 30a:7, 30a:11, 30a:11, 30a:14, 30a:15, 30a:18, 30a:19, 30a:20, 30b:1, 30b:4, 30b:9, 30b:13, 4b:12
b.+de 29a:18, 29a:18, 29a:18
b.+dür 24b:11, 29b:4, 30b:19, 30b:19, 30b:19, 30b:19
b.+i 7a:5
b.+ine 6b:5, 12b:10, 12b:10, 12b:11, 12b:11, 12b:12, 12b:12
b.+ini 5a:14
b.+isi 18b:14
[=154]
bir neçe ‘kilka’, por. **neçe**.
b. n. 9a:7, 11b:11, 13a:5, 23a:11
[=4]

bir biri ‘jeden i drugi; nawzajem’.
b. b. ile 1b:7, 10b:8
b. b.+n 6b:11
b. b.+ne 6a:11, 6b:5, 19b:6
b.+sine 6a:11
[=7]

biri ‘ktoś, jakiś; jeden’.
b. 1b:7, 5a:1, 5a:1, 5a:13, 19b:8, 24b:5, 24b:5, 24b:5
b.+si 20b:11

b.+sine 23a:4, 23a:5, 23a:5, 23a:5, 23a:6, 23a:6
[=15]
birli|k ~gi ‘jedyność’.
b.+iñe 21a:11
[=1]
bismi’llāh ‘w imię Boga’ ‹ar.›.
b. 17b:2
[=1]
bismi’llāhi ‘w imię Boga’ ‹ar.›.
b. 18a:8
[=1]
bism’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīm ‘W imię Boga miłosiernego, miłościwego’ ‹ar.›.
b. 1b:1, 17b:1
[=2]
bi’ṣ-ṣavāb zob. ***Allāhu aʿlam bi’ṣ-ṣavāb, va’llāhu aʿlam bi’ṣ-ṣavāb.***
biz ‘my’.
b. 26b:2, 26b:6, 30a:20, 30b:3
b.+den 19b:5, 25b:14, 26b:9, 30a:7, 30b:6
b.+e 8a:11, 17b:6, 17b:11, 17b:12, 18a:3, 18a:4, 18b:6, 19b:11, 21a:5, 26b:3, 26b:12, 30b:1, 30b:8
b.+ġe 10a:14
b.+i 20a:11, 21a:6, 26a:14, 30a:18
b.+im 25b:14, 26a:1, 26a:1, 30a:7, 30a:8, 30a:17
b.+in 1b:12
b.+ler 8a:10
b.+üm 10b:14
[=36]
bol- ‘być, stawać się’, por. **ol-**.
b.-a 8a:12, 4b:10
b.-dı 7a:11, 7a:13, 9a:12, 9b:11, 4b:12
b.-ġan 8a:6, 8b:9, 14a:7
b.-ġandan 2a:6, 2a:10, 7a:4, 7a:12, 7b:8, 8b:5, 9a:14, 11a:8
b.-ġınca 6b:11
b.-madı 7b:13, 11b:1
b.-mamış 6a:9
b.-masını 2a:9
b.-masun 1b:12
b.-maz 10b:3
b.-mazdı 2a:7
b.-sa 6a:7, 10a:1, 11a:7, 22b:4, 4b:1
b.-sun 6b:2
b.-ub 5b:2, 10b:12, 13a:2, 13b:11, 4b:6
b.-unca 5b:8
b.-unuz 9b:13
b.-ur 5b:1, 9a:3, 9b:9
b.-uram 5b:1
[=43]
boldur- ‘1. powodować powstanie czegoś. 2. powodować pojawienie się czegoś. 3. doprowadzać do czegoś; *tu* rozkazać, wskazać’.
b.-madı 7b:2
[=1]
bolun- ‘być (*czasownik bezosobowy*)’, por. **olun-**.
b.-dı 4b:10
[=1]
böl- ‘dzielić’.
b.-di 10a:4
[=1]
bölük ‘oddział’.
b. 5a:8, 5b:12, 5b:12
[=1]
- **bölük bölük ol-** ‘dzielić się na oddziały’.
  b. b. o.-ub 5b:12
  [=1]

böyük ‘wielki’.
b. 30b:16, 30b:16, 30b:16
[=3]
[?böyüklü|k] ~ġi ‘wielkość’.
b.+i 25a:9, 29b:12
[=2]
bu ‘ten’.
b. 1b:2, 1b:14, 2a:5, 2a:7, 2b:7, 3a:4, 3a:5, 3b:1, 3b:7, 3b:10, 4a:2, 4a:13, 4a:14, 5a:5, 5a:7, 5a:12, 5b:4, 6b:9, 7a:2, 7a:3, 7a:4, 7a:6, 7a:7, 7a:14, 7b:7, 7b:10, 8a:2, 8a:7, 8a:8, 8a:10, 8a:11, 8a:11, 8a:13, 8a:14, 8b:1, 8b:13, 8b:14, 9a:2, 9b:3, 9b:5, 9b:8, 9b:9, 9b:10, 9b:12, 10a:3, 10a:4, 10a:7, 10a:9, 10b:2, 10b:3, 10b:6, 10b:6, 11a:8, 11b:3, 11b:5, 11b:8, 12a:6, 12a:7, 12b:8, 12b:14, 12b:14, 13b:2, 13b:9, 13b:13, 18a:4, 18b:5, 18b:8,

18b:9, 18b:9, 19b:4, 19b:8, 19b:11, 19b:14, 20a:4, 21b:8, 22b:3, 22b:5, 23a:3, 23a:7, 23a:7, 24a:10, 24a:12, 24b:9, 24b:10, 25a:1, 25a:9, 25a:14, 25b:2, 25b:4, 25b:5, 25b:8, 25b:11, 25b:12, 26a:1, 26a:2, 26a:3, 26b:13, 27a:4, 27a:9, 27a:14, 29a:12, 29a:13, 29b:3, 29b:3, 29b:6, 29b:12, 29b:16, 29b:18, 29b:20, 29b:20, 30a:2, 30a:3, 30a:5, 30a:5, 30a:7, 30a:7, 30a:8, 30a:9, 30b:8, 30b:13, 30b:13, 30b:17, 31a:5, 4b:2, 4b:2, 4b:3, 4b:12
b.+dur 17b:13, 22a:4, 22a:9, 24b:10, 29b:3
b.+nı 3a:8, 3a:10, 20b:1
b.+nlardan 13b:6
m.+nı 19a:11, 20b:11, 21a:9, 22a:6
m.+nun 21a:13
[=142]

buġda ‘pszenica’.
b.+nı 12a:14, 22b:10
[=2]

buḫav ‘pęta’.
b.+a 6b:7
[=1]

bul- ‘znajdować’, zob. **firṣat**.

bula- ‘kręcić (głową)’.
b.-r 18b:4, 20a:11
[=2]

bulağ ‘źródło’.
b. 21b:5
[=1]

bulan ‘z’, por. **bile**, **bilen**, **ile**, **ilen**.
b. 3a:5, 4a:14, 6a:9, 8b:4, 9a:10, 10a:2, 10a:3, 10a:7, 10a:8, 10a:10, 11b:4, 11b:11
[=12]

bular ‘ci’, por. **bunlar**.
b. 5a:9, 5a:10, 22b:3, 25a:2, 29b:7
b.+a 27a:8, 30b:17
b.+dan 24b:8, 29b:2
b.+ġa 5a:4, 5a:10
b.+ı 19b:8, 25b:8, 30a:2
b.+un 5a:3, 21a:9, 26a:3, 27a:13, 30a:9, 31a:3
[=20]

bunlar ‘ci’, por. **bular**.
b.+ġa 5a:11
b.+ı 8b:2
[=2]

burc[1] ‘wieża’ ‹ar.›, por. **burcu**.
b.+ına 18b:10
[=1]

burc[2] ?‘konstelacja gwiazd, gwiazdozbiór, znak zodiaku’ ‹ar.›.
b.+a 20a:7
[=1]

burcu ‘wieża’ ‹ar.›, por. **burc**[1].
b.+larġa 12a:10
b.+ları 22b:7
b.+ların 12a:8
[=3]

burda ‘tu’.
b. 25b:10
[=1]

burun ‘?wcześniej’.
b. 11a:10
[=1]

buyru|q ~ġı ‘rozkaz’.
b.+ındadur 23b:7
b.+ından 19b:2
[=2]

buyur- ‘kazać, rozkazywać’.
b.-an 7a:8
b.-dı 7b:1, 13b:6, 13b:14, 14a:1, 14a:8, 30b:18, 31a:1
b.-madı 4b:14
b.-ubsan 7b:4, 7b:5
[=11]

C

cadū ‘czary’ ‹per.›.
c. 21a:5
[=1]

cāhil ‘niemądry, nieoświecony’ ‹ar.›.
c. 20a:5
[=1]

cān ‘dusza’ ‹per.›.
c. 19b:13
c.+ım 17b:8
c.+ımızġa 8a:9

c.+ımuznı 11a:1
c.+ın 11b:4
c.+ları 5b:14
[=6]
cānib ‘strona’ ‹ar.›.
c.+de 2b:14
c.+ine 6b:13, 10a:4, 10a:5, 10a:9, 10b:3
[=6]
cārçı ‘goniec’.
c. [6b:3], 9b:9 (**cār⟦çı⟧**)
[=2]
cāsūdlu|q ~ğı ‘szpiegowstwo’ ‹ar.+turk.›.
c.+a 9b:7
[=1]
cāsūs ‘szpieg’ ‹ar.›, por. **çāsıs**.
c. 10a:7
c.+ ınuñ 8b:1
[=2]
Cavle ‘*nm* Dżawlu’.
C. 7b:10
[=1]
Cebbār zob. **Celīl Cebbār Ḥeżret**.
Cebrā’il ‘Gabriel’ ‹ar.›.
C.+⟦i⟧ 1b:14, 21b:8
[=2]
cedel ‘przeciwieństwo’ ‹ar.›.
c. 1b:8
[=1]
cefā ‘*tu* kara’ ‹ar.›.
c.+lar 10a:6
[=1]
- **cefā qıl-** ‘gnębić’.
  c. q.-ur 9a:1
  [=1]

cehennem ‘piekło’ ‹ar.›.
c.+ġe 10b:11
c.+qe 6a:13, 6b:12
[=3]
Celāl ‘Wielki’ ‹ar.›.
C.+un 19b:2
[=1]
Celīl Cebbār Ḥeżreti ‘Dostojny i Wszechmocny Pan’ ‹ar.›.
C. C. Ḥ. 7a:10
[=1]
cem‘: ~ ėd- ‘zbierać’ ‹ar.:›.
c. ė.-üb 9b:12
[=1]
cem‘: ~ ol- ‘zbierać się’ ‹ar.:›.
c. o.-ub 9a:8
[=1]
ceng ‘1. walka. 2. wojna’ ‹per.›, por. **muġnī ceng**.
c. 10b:9
c.+i 1b:8, 23a:14
[=3]
- **ceng et-** ‘walczyć, prowadzić wojnę’.
  c. e.-di 11b:11
  c. e.-diler 13a:9, [20a:2,] 23b:2
  [=4]
- **ceng ėt-** ‘walczyć, prowadzić wojnę’.
  c. ė.-se 11b:4
  c. ė.-diler 13a:12
  [=2]
- **ceng-i cėvāb** ‘*tu* odwet zbrojny’ ‹per.+ar.›.
  c. c. 22a:9
  [=1]

cennet ‘raj’ ‹ar.›, zob. **naqş-ı cennet**.
c.+e 8a:7, 11b:5, 19a:8
c.+ġe 6b:1
c.+ine 21a:2
c.+ke 10b:1
[=6]
cerā zob. **mā cerā**.
cėvāb: ~ ver- ‘odpowiadać’ ‹ar.:›
c. v.-medi 8a:5
[=1]
Cezīre ‘*n* Mezopotamia; międzyrzecze Eufratu i Tygrysu’ ‹ar.›, zob. też **ehl-i Şām ve ‘Irāq ve Cezīre**.
C.+den 12a:3, 22b:2
[=2]
cezmi: ~ olun- ‘*tu* zostać przedstawionym wyimkowo’ ‹ar.:›.
c. o.-mışdur 1b:5
[=1]
Cınıq ‘*nm* Dżynik, dżynicki’.
C. 30b:19
C.+daki 27a:8, 30b:16
C.+dan 26b:6, 26b:11, 30b:3, 30b:7
[=7]

cihād zob. **qatl-ı cihād ėt-** i **Bābü'l-Cihād**.
cihet ‘strona; *tu* (w tym) celu’ ‹ar.›.
c.+den 13b:9
[=1]
cism ‘ciało’ ‹ar.›.
c. 19b:13
[=1]
civān ‘młody, młodzieniec’ ‹per.›.
c. 21b:2
[=1]
cumʿa ‘piątek; piątkowy’ ‹ar.›.
c. 12b:9, 14a:7, 23a:4, 24a:7, 24a:12, 27b:6, 29a:10, 29a:13, 31a:9
[=10]
cülūs: ~ **ol-** ‘zasiadać’ ‹ar.›.
c. o.-anda 2b:10
[=1]
cümān ‘perły’‹ar.›.
c. 21b:4
[=1]
cümle ‘wszyscy’ ‹ar.›.
c. 1b:2, 1b:5, 4a:13, 8b:11, 11b:8, 13a:8, 13b:2, 13b:11, 19a:12, 19b:10, 23a:13, 23b:4, 4b:13, 4b:14
c.+müz 5a:9
c.+si 7a:5, 8b:9, 11b:6
c.+sine 11a:4, 11a:6
c.+sini 19b:5
c.+vüz 7a:7
[=22]

Ç

çab- ‘nacierać, uderzać’, por. **çap-**.
ç.-dılar 6b:10, 6b:10
[=2]
çādır ‘namiot’ ‹per.›, por. **çādur** i **çādūr**.
ç.+ın 5b:8
[=1]
çādur ‘namiot’ ‹per.›, por. **çādır** i **çādūr**.
ç.+lar 11a:14
ç.+larına 6b:2
[=2]
çādūr ‘namiot’ ‹per.›, por. **çādır** i **çādur**.
ç.+lar 5a:5
[=1]
çağır- ‘wołać, zawołać’, por. **çağur-**.
ç. 21a:1
ç.-dı 18b:10, 20b:14
[=3]
çağla- ‘szacować, oceniać’.
ç.-dı 18b:2, 18b:6
[=2]
çağur- ‘wołać, zawołać’, por. **çağır-**.
ç.-dı 7b:6, 8a:4, 9b:9, 21b:6, 24b:13, 29b:6
ç.-dılar 11b:3
ç.-ub 6b:3, 27a:8, 30b:16
ç.+un 18b:7
[=11]
çal- ‘ciąć; siec, razić’.
ç.-anda 21b:1
ç.-dılar 21a:7, 21a:14
ç.-mağıla 21b:3
[=4]
çaldur- ‘kazać bębnić (grać na bębnie)’.
ç.-dı 7b:9, 9b:12
[=2]
çap- ‘nacierać, uderzać’, por. **çab-**.
ç.-ġun 9b:5, 9b:8
ç.-ub 10b:4, 26b:14, 30b:9
[=5]
çapġun i|t- ‘napadać, nacierać’, por. **çapqun i|d-**.
ç. i|d-er 9b:8
ç. i|d-ermen 9b:5
[=2]
çapqun i|t- ‘napadać, nacierać’, por. **çapġun i|t-**.
ç. i|d-ermen 9b:12
[=1]
çapsar ‘granica’ ‹mong.›.
ç. 31a:1
[=1]
çaqlu ‘tyle co’.
ç. 14a:1
[=1]
çāsıs ‘szpieg’ ‹ar.›, por. **cāsūs**.
ç. 19b:4
[=1]
çay ‘rzeka’.

ç. 26b:2, 30a:20
ç.+da 1b:7
ç.+dan 26b:1, 30a:19
ç.+un 26a:10, 30a:15
[=7]
çaydaş ‘otoczak, kamień (rzeczny)’.
ç.+ı 6b:5
[=1]
çek- ‘ciągnąć’.
ç.-di 26b:1, 30a:19
ç.-üb 11a:14
[=3]
çeri ‘wojsko’, por. **çerü**.
ç.+si 21a:10
[=1]
çerü ‘wojsko’, por. **çeri**.
ç. 8b:9
[=1]
çevir- ‘okrążać’.
ç.-üb 7b:12
[=1]
çevre ‘otoczenie; to co jest wokół’.
ç. 18b:2, 18b:6
[=2]
çığrış- ‘nawoływać się; *tu* skrzyknąć się’.
ç.-ub 18a:14
[=1]
çıẖ- ‘1. wychodzić. 2. wchodzić (na górę, minaret, siadać na tron)’, por. **çıq-**.
ç.-ar 5a:8, 18a:2, 21b:11, 22a:5
ç.-dı 21b:3, 24b:2, 27a:3, 29a:16, 30b:12, 4b:7
ç.-mavuz 11a:7
ç.-ub 9b:4, 10a:11
[=13]
çıẖar- ‘1. wyprowadzać; wyciągać. 2. pobierać (opłatę, podatek)’, por. **çıqar-**.
ç.-a 26a:12, 27b:3, 30a:17, 31a:7
ç.-alar 14a:3
ç.-an 25b:9, 27b:2, 30a:3, 31a:6
ç.-dı 20b:7
ç.-san 26a:1, 30a:7
[=12]
çıq- ‘1. wychodzić. 2. wchodzić (na górę, minaret, siadać na tron)’, por. **çıẖ-**.
ç.-dılar 4b:7
ç.-ınca 10a:6
ç.-mavuz 13b:4
ç.-sa 5b:14
ç.-ub 10a:10
[=5]
çıqar- ‘1. wyprowadzać; wyciągać. 2. pobierać (opłatę, podatek). 3. przedłużyć (mur)’, por. **çıẖar-**.
ç.-dı 2a:1, 7b:9
ç.-dılar 8b:11
ç.-ġan 8a:11
[=4]
çıraġ ‘kaganek, latarnia, pochodnia’ ‹per.›.
ç.+lar 9b:14, 10a:2, 10a:2
ç.+un 9b:14
[=4]
çıray ‘twarz, lico’ ‹mong.›
ç.+nuñ 19a:1
[=1]
çig|in ‘bark, ramię’.
çig+nine 20b:7
[=1]
çoẖ ‘1. dużo. 2. bardzo’, por. **çoq**.
ç. 3a:5, 6b:1, 6b:11, 7a:2, 9a:9, 9a:10, 9b:1, 18b:5, 19a:3, 19a:5, 24a:1, 25b:10, 26a:13, 26b:7, 27a:9, 29a:5, 30a:4, 30a:17, 30b:4, 30b:17
ç.+ın 23a:10
ç.+lar 21b:10
[=22]
çoq ‘1. dużo. 2. bardzo’, por. **çoẖ**.
ç. 1b:7, 3a:6, 3a:8, 3b:1, 6b:1, 6b:3, 7a:9, 7a:11, 7a:12, 8b:13, 10a:6, 10a:11, 10a:14, 10b:1, 10b:8, 10b:11, 10b:13, 4b:11, 4b:11
[=19]
Çubın: ~ qapusı ‘Brama Czubińska’.
Ç. q.+na 10a:3
[=1]
Çufūt ‘Żyd; Żydzi’ ‹per.›.
Ç. 10b:14
[=1]
Çūmlu ‘*nm* Czumlu’.
Ç.+ġa 11a:4
[=1]
çūn ‘gdy’ ‹per.›.

ç. 2b:9, 2b:13, 20b:5, 20b:10, 21b:12
[=5]

D

da ‘też, także’.
d. 24b:10, 25a:5, 27a:3, 27a:3, 29b:9, 30b:12, 30b:12
[=7]
dağ ‘góra’.
d. 8b:1, 25a:8
d.+da 11a:12
d.+dan 26b:2, 30a:20
d.+ından 4a:9
d.+lar 21b:11
[=7]
dağıl- ‘*tu* być rozrzuconym’.
d.-dılar 10b:12
[=1]
Dağıstān ‘Dagestan’ ‹turk.+per.›, por. **Dağustān**.
D. 1b:2, 13b:2
[=2]
Dağustān ‘Dagestan’ ‹turk.+per.›, por. **Dağıstān**.
D. 23b:4, 25b:14, 27a:9, 30a:7, 30b:17
D.+a 13a:8, 23a:13
D.+daki 25a:14, 25b:12, 29b:16, 30a:5
D.+ı 12a:4, 22b:3, 25b:3, 29b:19
[=15]
daḫı ‘i; też, także; jeszcze’.
d. 1b:10, 1b:12, 2a:13, 2b:1, 2b:4, 2b:6, 3a:4, 3a:10, 3a:14, 3b:2, 3b:2, 3b:8, 4a:6, 4a:9, 4a:10, 5a:9, 5b:7, 5b:9, 5b:10, 6a:3, 6a:10, 6a:12, 6a:12, 6b:10, 7a:1, 7a:2, 7a:3, 7a:7, 7a:8, 7a:11, 7b:6, 7b:7, 7b:8, 7b:11, 7b:12, 8a:6, 8a:8, 8a:13, 8b:2, 8b:3, 8b:7, 8b:8, 8b:13, 9a:4, 9a:6, 9a:8, 9a:14, 9b:4, 9b:14, 10a:2, 10a:4, 10a:5, 10a:9, 10a:12, 10b:5, 10b:5, 10b:6, 10b:10, 10b:11, 11a:2, 11a:4, 11a:13, 11b:1, 11b:2, 11b:11, 12a:2, 12a:6, 12a:10, 12b:3, 12b:4, 12b:4, 12b:5, 12b:5, 12b:6, 12b:7, 12b:9, 13a:1, 13a:3, 13a:4, 13a:5, 13a:9, 13a:14, 13b:1, 13b:4, 13b:9, 13b:10, 14a:1, 20a:14, 20b:2, 20b:6, 20b:7, 20b:14, 22a:3, 22a:3, 22b:5, 22b:12, 22b:13, 22b:14, 23a:1, 23a:2, 23a:4, 23a:10, 23a:11, 23a:13, 23b:4, 4b:11, 4b:12
[=107]
dāḫıl: ~ **bol-** ‘być w środku; w czymś’ ‹ar.›, por. **dāḫıl ol-**.
d. b.-ġan 8b:9
[=1]
dāḫıl: ~ **ol-** ‘być w środku; w czymś’ ‹ar.›, por. **dāḫıl bol-**.
d. o.-dı 10b:10
[=1]
daruġa ‘naczelnik, zarządca’ ‹mong.›.
d.+sı 3b:14
[=1]
Darvāq ‘*nm* Darwak’.
D.+a 10a:8
[=1]
daş ‘kamień’.
d.+ına 18b:1
d.+larun 12a:10
[=2]
dā’imu’l-evqāt ‘stale’ ‹ar.›.
d. e. 2a:7
[=1]
daʿvā: ~ **eyle-** ‘*tu* walczyć, wojować’ ‹ar.›.
d. e.-di 24a:1, 29a:5, 30b:4
[=3]
de- ‘1. powiedzieć, rzec. 2. spytać. 3. odpowiedzieć’, por. **dė-**, **di-**.
d.-di [1b:12], 10a:8, 10a:10, 10a:12, 10b:2, 10b:12, 11a:1, 11a:3, 11a:5, 11a:6, 11b:3, 11b:5, 13b:1, 13b:2, 13b:3, 13b:4, 13b:5, 13b:5, 14a:4, 20b:8, 24b:8, 24b:9, 24b:14, 25a:2, 26a:13, 27a:6, 27a:9, 27a:9, 27a:10, 27a:11, 27a:13, 27a:14, 27b:1, 27b:2, 27b:6, 29b:2, 29b:3, 29b:13, 29b:17, 30b:17, 31a:4, 31a:5, 31a:5, 31a:6
d.-diler 11b:6, 11b:8, 18a:9
d.-yib 4b:2, 8a:12, 20b:3, 24a:8, 24b:8, 25a:1, 25a:3, 27a:4
d.-yiben 18a:8

d.-yiller 8b:3, 11a:11, 22b:12, 22b:13, 22b:14, 23a:1, 23a:2, 23a:3, 23a:4, 23a:5, 23a:6, 25a:8, 29b:12
d.-yirler 3a:11, 3b:12, 12b:2, 12b:3, 12b:5, 12b:6, 12b:7, 12b:8, 12b:10, 12b:11, 12b:12, 12b:13
d.-yirlerdi 4a:7
d.-yüb 2a:12, 2b:5, 4b:14, 7b:2, 7b:13, 8a:9, 9b:13, 10b:3, 10b:14, 11a:6, 13b:6, 13b:11, 13b:14, 14a:1, 14a:8, 25a:10, 29b:2
d.-yüben 18a:10, 21b:11
[=103]

dė- '1. powiedzieć, rzec. 2. spytać. 3. odpowiedzieć', por. **de-**, **di-**.
d.-di 5a:9, 5a:12, 5a:13, 5a:14, 5b:1, 5b:4, 5b:5, 6b:4, 7a:7, 7a:8, 7b:6, 7b:8, 8a:1, 8a:2, 8a:3, 8a:10, 8a:13, 8b:14, 9a:1, 9a:2, 9b:5, 9b:10, 9b:13, 10a:6, 11a:2, 14a:1, 17b:14, 18b:12, 23b:4, 23b:5, 23b:9, 23b:13, 23b:14, 24a:3, 24a:4, 24a:6, 24a:8, 25b:1, 25b:6, 25b:8, 25b:14, 26a:2, 26a:13, 27b:6
d.-diler 5a:7, 8a:9, 10a:12, 21b:14
d.-dim 20a:1
d.-mese 10a:6
d.-mez 18b:6
d.-se 14a:6
d.-yen 24b:13, 25a:2
d.-yende 23b:14
d.-yenden 24b:13
[=61]

defni: ~ **et-** 'pogrzebać; odprawić pogrzeb' ‹ar.:›, por. **defni ėt-**.
d. e.-meseñ 7a:6
[=1]

defni: ~ **ėt-** 'pogrzebać; odprawić pogrzeb' ‹ar.:›, por. **defni et-**.
d. ė.-diler 7a:8
[=1]

deġ- 'sięgać, dotykać'.
d.-erse 21b:11
[=1]

degme '*tu* żaden'.
d. 19b:4
[=1]

degül 'nie (*zwykle po orzeczeniu imiennym*)'.
d. 6b:9
d.+di 25b:11, 30a:5
d.+dür 9a:2
[=4]

dėk 'jak'.
d. 7a:5
[=1]

dem zob. **ol** ~.

demir 'żelazo; żelazny', por. **demür**.
d. 12a:7, 22b:5
[=2]

Demir Qapu '*nm* Żelazne Wrota, Derbend', por. **Demür Qapu**.
D. Q. 1b:6, 7b:9, 12a:7, 22b:5
[=3]

demür 'żelazo; żelazny', por. **demir**.
d. 2a:3, 9b:1
[=2]

Demür Qapu '*nm* Żelazne Wrota, Derbend', por. **Demir Qapu**.
D. Q. 9b:1
[=1]

der-ḫāl 'teraz, obecnie' ‹per.+ar.›.
d. 3b:6
[=1]

Derbend '*nm* Derbend' ‹per.›.
D. 1b:1, 1b:3, 4a:7, 7a:8, 7b:12, 8b:13, 9a:11, 10a:10, 12a:5, 13b:6, 13b:10, 13b:13, 13b:14, 14a:2, 14a:6, 14a:7, 23b:9, 27a:10, 27a:11, 27a:14, 27b:2, 27b:3, 27b:5, 27b:6, 30b:18, 31a:2, 31a:4, 31a:6, 31a:7, 31a:9, 31a:9
D.+e 1b:6, 5a:3, 7a:3, 8b:2
D.+ġe 7b:9, 9b:1, 25a:13, 27a:5
D.+i 7a:4, 27b:5
D.+ini 3b:7
D.+ün 3b:2, 3b:5, 7a:14, 12a:8, 12a:14
[=46]

Derbende 'Derbend' ‹per.›.
D. 8b:2
D.+ġa 29b:1, 29b:15, 30b:14
D.+ġe 12a:3, 24b:6, 30a:13
D.+ni 7b:7
[=8]

Derbendi ‘Derbend’ ‹per.›.
D. 1b:2, 1b:14, 8a:13, 13b:4, 14a:1, 14a:6, 22b:10, 23b:8, 27a:10, 31a:9, 4b:1, 4b:12
D.+ġe 3a:7, 4a:12, 22b:2, 26a:8
D.+ni 7b:13, 7b:14, 8a:2, 8a:6, 12a:6, 13a:1, 22b:4, 22b:5, 22b:6, 23a:8
[=26]
Derbendilü|k ~ġe ‘derbendzki, z Derbendu’ ‹per.+turk.›.
D.+e 8b:13
[=1]
derd ‘zmartwienie, kłopot’ ‹per.›.
d.+ime 21b:6
d.+ini 22a:8
[=2]
dertlü ‘cierpiący’ ‹per.+turk.›.
d. 17b:8
Dervaşāyı ‘*im* Derwiszaj’, por. **Dervīşāyı**.
D. 29a:2, 29a:4, 29a:6, 29a:7, 29a:12, 29a:13, 29a:16, 29a:18, 29b:2, 29b:14, 29b:16, 29b:16, 30b:18
D.+dur 29b:4
D.+ya (Dervaşāya) 29a:9, 29a:13, 30b:15
[=16]
dervāze ‘wrota, brama’ ‹per.›, por. **dervaze**.
d. 2a:14
d.+lerin 2a:7
d.+nüñ 19a:1
d.+ye 18b:13
[=4]
dervaze ‘wrota, brama’ ‹per.›, por. **dervāze**.
d.+de 18b:13
[=1]
dervīş ‘derwisz’ ‹per.›, por. **devriş**.
d.+lere 27b:1
d.+lerġe 13b:14
[=2]
Dervīşāyı ‘*im* Derwiszaj’, por. **Dervaşāyı**.
D. 23b:12, 24a:2, 24a:4, 24a:10, 24a:12, 24b:2, 24b:5, 24b:8, 25a:10, 25a:14, 27a:7, 27a:10
[D.+]dur 24b:12
D.+ya (Dervīşāya) 24a:6, 24a:12, 27a:6
[=16]
deryā ‘morze’ ‹per.›.
d. 6b:14, 12a:11, 12b:13, 22b:8
d.+dan 3a:2
d.+ya 3a:10, 11a:13
[=7]
destemāz ‘obrzędowe obmycie się przed modlitwą’ ‹per.›.
d. 18b:3
[=1]
destūr: ~ ver- ‘dać pozwolenie, zgodzić się’ ‹per.:›
d. v.-gil 17b:9, 18a:5
[=2]
destūr-ı sābıq ‘dawny zwyczaj’ ‹per.+ar.›.
d. s.+dan 11a:7
[=1]
Deşt-i Qıpçaq ‘Stepy Kipczackie’ ‹per.+turk.›.
D. Q. 2b:2
[=1]
devā: ~ qıl- ‘*tu* wybawić z kłopotów’ ‹per.:›.
d. q.-gil 21b:6
[=1]
devlet ‘państwo’ ‹ar.›.
d. 4a:1, 5a:7
d.+i 4b:6
[=3]
devletlü ‘szczęśliwy’ ‹ar.+turk.›.
d.+dür 10b:13
[=1]
devr ‘okres, epoka; czasy’ ‹ar.›.
d.+inde 25b:2, 29b:18
[=2]
Devrāq ‘*nm* Darwak’.
D.+a 5a:6
[=1]
devriş ‘derwisz’ ‹per.›, por. **dervīş**.
d.+ilere 31a:5
[=1]
dışẖarda ‘na zewnątrz’.
d.+ki 8b:7
[=1]
dışẖarı ‘na zewnątrz’.
d.+dan 17b:4
[=1]

di- 1. powiedzieć, rzec. 2. spytać. 3. odpowiedzieć', por. **de-**, **dė-**.
d.-di 29a:3, 29a:4, 29a:6, 29a:9, 29a:10, 29b:6, 29b:8, 30a:1, 30a:2, 30b:14, 31a:9, 31a:10
d.-diler 30a:6, 30a:8
d.-rler 19b:12
d.-ye 17b:12
d.-yeller 4a:9, 4a:10, 4a:11, 23b:5
d.-yen 5b:4, 25b:2, 29b:5, 29b:5, 29b:7, 29b:18
d.-yenden 26a:3, 30a:9
d.-yer 19b:14, 30b:17
d.-yib 30b:13, 30b:18, 31a:1
d.-yüb 29a:10, 29b:7, 29b:8, 29b:13
[=36]
dil 'język; język (wiadomość)'.
d. 24a:9, 24a:13, 29a:11, 29a:14
[=4]
dilāver 'mężny' ‹per.›.
d. 5a:2, 8a:1, 8a:14
[=3]
dile- 'pragnąć, życzyć'.
d.-di 3a:12
d.-r 19b:8, 20a:12
d.-yüb 10b:8
[=4]
dīn 'wiara; religia' ‹ar.›.
d. 4b:12, 18a:2, 22a:2, 22a:4
d.+e 20b:8, 21a:2
[=6]
din-şāyān 'godny wiary' ‹ar.+per.›.
d.+a 22a:8
[=1]
Dīvān ẖāne '*tu* sala monarsza' ‹per.›, por. **Divān ẖāne**.
d. ẖ.+ye 24b:2
[=1]
Divān ẖāne '*tu* sala monarsza' ‹per.›, por. **Dīvān ẖāne**.
d. ẖ.+ye 29a:16
[=1]
divār 'mur' ‹per.›, por. **dīvār**.
d. 19a:7
[=1]
dīvār 'mur' ‹per.›, por. **divār**.
d.+a 19a:6
[=2]
diz 'kolano'.
d.+ine 21b:12
d.+ini 17b:7
[=2]
doġ- 'rodzić się'.
d.-a 2a:11
d.-dı 4b:4
[=2]
doġrı '*tu* wprost'.
d. 17b:12
[=1]
dol- 'zapełniać się; *tu* być usłanym'.
d.-mış idi 6a:8
[=1]
don 'ubranie, odzież'.
d.+um 20b:2
[=1]
donı ver- '*tu* osłupieć'.
d. v.-e 20a:12
[=1]
donluġ 'na przyodziewek; *tu* odzienie'.
d. 22b:4
[=1]
donluq 'na przyodziewek; *tu* odzienie'.
d. 12a:6
[=1]
dopdolu 'pełno'.
d. 19b:7
[=1]
doqquz 'dziewięć', por. **doquz**.
d. 27a:1, 30b:10, 30b:18
[=3]
doqsan iki 'dziewięćdziesiąt dwa'.
d. i. 3b:3
[=1]
doqsan min 'dziewięćdziesiąt tysięcy'.
d. m. 6b:12
[=1]
doquz 'dziewięć', por. **doquz**.
d. 9a:12
[=1]
doy- 'nasycić się; *tu* pić do woli'.
d.-ınca 8a:8
[=1]

dög- ‘bić (w bęben)’.
d.-diler 5b:11, 10b:7, 10a:12
d.-üb 6a:5
[=4]
dögül- ‘być uderzanym (bęben); dudnić’.
d.-r 19a:2
[=1]
dögüş ‘bicie w bęben; dudnienie; dęcie’.
d. 10a:11
[=1]
dögüş: ~ **et-** ‘bić się, walczyć’.
d. e.-diler 8b:5
[=1]
dögüş: ~ **i|d-** ‘bić się, walczyć’.
d. i|d-eller 6a:3
[=1]
dögüş- ‘bić się, walczyć’.
d.-diler 5b:11, 6a:11, 6b:6, 6b:11, 23a:9
d.-enler 6a:4
d.-üller 6a:2
d.-ür 6a:4
[=8]
dön- ‘wracać’.
d.-di 7a:3, 10b:10, 18b:3, 18b:9, 19a:13, 20a:11, 21b:14
d.-üb 21b:5
[=8]
dönder- ‘1. obracać, odwracać. 2. nawracać (na wiarę)’.
d.-di 24a:9, 29a:11
d.-meyüb 6a:2
[=3]
dördünci ‘czwarty’.
d. 6a:11
[=1]
dört ‘cztery’.
d. 19a:1, 21b:5
[=2]
dört min ‘cztery tysiące’.
d. m. 5a:2, 6a:1
[=2]
duman ‘mgła’.
d. 21b:10
[=1]
[Dūmān] ‘*im* Duman’.
D. 4a:5
[=1]
Dumuşqı zob. **ehl-i Dumuşqı**, **Mescid-i Dumuşqı** ‹ar.›.
D. 12b:4, 12b:4
[=2]
dur- ‘stać, stawać; pozostawać’.
d.-a 17b:2
d.-ar 2a:8, 4a:1, 5b:1
d.-ardı 2b:4
d.-ayım 5a:14
d.-dı 18a:5, 24b:7, 29b:1
d.-dılar 6b:10, 8a:9, 19b:10, 21a:8
d.-ğan 5b:3
d.-maz 6a:8
d.-mış 19a:10
d.-ub 4b:13, 10b:7, 11b:7
d.-uban 19b:10, 21a:8
d.-un 11a:2
d.-ur 18b:14, 18b:14
[=24]
duruş- ‘stać gromadnie’.
d.-dılar 20b:4
[=1]
dut- ‘trzymać, chwytać’, por. **tut-**.
d.-am 20a:12
d.-aram 21a:9
d.-dı 11a:9
d.-maz 19a:14
d.-ub 18a:3
d.-ubanı 21a:9
[=6]
du‘ā ‘modlitwa’ ‹ar.›.
d. 27a:9, 30b:17
[=2]
Düldül ‘Duldul (*imię muła Alego; w PA koń, rumak*)’ ‹ar.›.
D. 18a:11, 18b:2, 20a:7
D.+e 18a:11, 18b:12
D.+ün 18b:12
[=6]
dün: ~**i güni** ‘w dzień i w noc’.
d. g. 17b:2
[=1]
dünyā ‘świat’ ‹ar.›.
d. 8a:4
d.+da 19b:8, 22a:7

d.+nun 10b:2
[=4]
Dür: ~ **dağı** ‘Góra Dur’.
D. d.+ndan 4a:9
[=1]
dürlü ‘różny’.
d. 21a:6
[=1]
düş- ‘schodzić, zsiadać; udawać się (w podróż, drogę); popadać; wpadać’.
d.-di 7a:5, 18a:9, 18a:10, 18b:2, 18b:6, 20b:11, 20b:12, 21b:2, 21b:4, 22a:3, 25a:11, 29b:14
d.-diler 5b:12, 8b:6, 11b:10
d.-ib 10a:12
d.-ken 8a:10, 9a:3
d.-mez 7a:7, 18b:6
d.-üben 20a:2, 22a:6
d.-ün 18a:8
[=23]
düşmān ‘wróg’ ‹per.›, por. **düşmen**.
d. 2a:6, 27b:3, 31a:7
d.+dur 10b:13
d.+im 19b:11
[=5]
düşmen ‘wróg’ ‹per.›, por. **düşmān**
d. 14a:3
[=1]
[düşvār] ‘trudny’ ‹per.›.
d. 19b:12
[=1]
düz- ‘układać, szykować’.
d.-üb 11b:7
[=1]
düzet- ‘naprawiać, porządkować’.
d.-di 2a:2
[=1]

E, Ė

ed- zob. **et-.**
ʿEdil ‘Wołga’.
ʿE. 1b:6, 11a:8
[=2]
• **ʿEdil Çay** ‘rzeka Wołga’.
ʿE. Ç.+da 1b:6
[=1]
eger ‘jeśli’ ‹per.›, por. **ger**.
e. 2a:6, 7a:6, 8a:1, 10a:9, 12b:13, 13b:1, 14a:3, 14a:5, 23a:6, 26a:2, 27b:2, 27b:3, 30a:9, 31a:6, 31a:7
[=15]
ehl ‘ludzie’ ‹ar.›, zob. też **ehl-i**.
[e.+i] 2b:9
e.+idür 24b:11, 26a:10
e.+ile 18a:2
e.+inüñ 7a:5
e.+inden 3b:8, 3b:11, 4a:12
[=8]
• **ehl-i Dumuşqı** ‘Damasceńczycy’ ‹ar.›.
e. D. 12b:4
e. D.dur 22b:13
[=2]
• **ehl-i Falasṭīn** ‘Palestyńczycy’ ‹ar.›, por. **ehl-i Filisṭīn**.
e. F. 22b:12
[=1]
ehl-i [Filisṭīn] ‘Palestyńczycy’ ‹ar.›, por. **ehl-i Falasṭīn**.
e. F. 12b:3
[=2]
• **ehl-i Ḫamṣi** ‘Homsyńczycy’ ‹ar.›.
e. Ḫ. 22b:14
[=1]
• **ehl-i Ḥimṣīn** ‘Homsyńczycy’ ‹ar.›.
e. Ḫ. 12b:5, 12b:6
[=2]
• **ehl-i namāz** ‘lud namazu (modlący się; muzułmanie)’ ‹ar.›.
e. n. 18a:3
[=1]
• **ehl-i Şām** ‘Syryjczycy’ ‹ar.›.
e. Ş.+dur 30a:14
[=1]
• **ehl-i Şām ve ʿIrāq ve Cezīre** ‘*tu* żołnierze z Syrii, Iraku i Międzyrzecza’ ‹ar.›.
e. Ş. ʿI. C. 10a:12
e. Ş.+dur 30a:14
[=2]
eksük ‘brak; *tu* niewielu’.
e. 21b:5
[=1]

el ‘ręka’.
e.+i 3b:5
e.+imüz 17b:13
e.+in 21b:11
e.+inden 7b:7
e.+ine 9a:3, 13b:9, 20b:6
e.+ini 17b:8
e.+lerinden 4b:7
[=9]
el-ān ‘czas’ ‹ar.›.
e.+da 12a:1
[=1]
emānet ‘piecza’ ‹ar.›.
e.+dür 18a:6
[=1]
emīn: ~ bol- ‘upewnić się’ ‹ar.:›, zob. też **fażl-ı emīn**.
e. b.-dı 9b:11
e. b.-ġandan 2a:10
[=2]
emīr ‘dowódca; emir’ ‹ar.›.
e. 3b:4, 20a:3
[=2]
• **emīr-i pehlivān** ‘wódz junaków’.
e. p. 20a:3
[=1]
Emir Kāġı ‘*im* Emir Kagi’.
E. K. 24a:6, 24a:6, 24a:8, 24a:14, 24b:5, 24b:11, 25a:9, 26a:9
E. K.+a (Emir Kāġa) 24a:5
E. K.+dan 26a:9
E. K.+da 27a:3
E. K.+dur 24b:9
E. K.+ya 25a:8, 25a:10
[=14]
Emīr Kāġı ‘*im* Emir Kagi’, por. **Emir Kāġı**.
E. K. 29a:9, 29a:10, 29a:15, 29a:18, 29b:4, 29b:12, 29b:13, 29b:13, 30a:14, 30b:12
E. K.+dan 30a:14
E. K.+dur 29b:3
E. K.+na 30b:19, [31a:1]
E. K.+nun 29a:8
[=16]
emvāl ‘dobra, posiadłości; majątek’ ‹ar.›.
e.+ımı 19b:8
[=1]
Enci ‘*nm* Andżi’, por. **Anci**, **İnci**.
E. 11a:12, 11a:13, 11b:12, 11b:12
[=4]
Enderāy ‘*nm* Endirej’, por. **Endirāy**.
E. 2b:2
E.+a 31a:3
[=2]
Endirāy ‘*nm* Endirej’, por. **Enderāy**.
E. 27a:12
[=1]
er ‘mąż; mężny’.
e. 21a:10
e.+in 21b:1
[=2]
Er Tanış ‘*im* Er Tanysz’.
E. T. 9b:6, 9b:8, 10a:7
[=3]
Erence ‘*nm* Erendże’.
E. 27a:12
[=1]
erkān ‘*tu* dostojnicy’ ‹ar.›.
e.-ları 5a:7
[=1]
es- ‘wiać’.
e.-di 22a:2
[=1]
Esedi: Zāfer oğlı Esedi ‘Esed syn Zafera’ ‹ar.+turk.+ar.›.
Z. o. E.+ini 7b:6
[=1]
eṣḥāb ‘towarzysze (Proroka)’ ‹ar.›.
e.+lar 4b:12, 4b:14
e.+lardan 5a:1
[=3]
esīr ‘jeniec’ ‹ar.›, por. **yesīr**.
e. 9a:9, 10b:4, 10b:6
e.+in 11b:13
[=4]
Eskender ‘Aleksander (Dwurogi)’, por. **Eskender Ẕī’l-qarnaynı, Eskender Ẕū’l-Qarnayn**.
E. 3a:1
[=1]
Eskender Ẕī’l-qarnaynı ‘Aleksander Dwurogi’, por. **Eskender**, **Eskender Ẕū’l-Qarnayn**.

E. Ẕ.+ğa 1b:14
[=1]
Eskender Ẕū'l-Qarnayn 'Aleksander Dwurogi', por. **Eskender**, **Eskender Ẕī'l-qarnaynı**.
E. Ẕ. 2b:13
[=1]
eşi|t- ~düb 'słyszeć', por. **èşit-**.
e.|d.-üb 8b:9, 11b:5
e.|t-di 18a:4, 25b:2, 29b:18
e.|t-geç 19b:13
e.|t-miş 4b:12, 4b:14
e.|t-mişdi 5a:6
e.|t-mişlerdi 7a:14
[=10]
èşi|t- ~düb 'słyszeć', por. **eşit-**.
è.|d-üb 5a:3, 9b:11
è.|t-mişdi 1b:13, 2a:1
[=4]
eşkāre: ~ bol- '*tu* stać się powszechnym' ‹per.:›.
e. b.-dı 4b:12
[=1]
eşrefi '*tu* talar' ‹ar.›.
e. 24b:14, 29b:6
[=2]
evqāt zob. ***dā'imu'l-evqāt***.
ʿeyāl 'kobieta' ‹ar.›.
ʿe.+ımuz 18a:2
[=1]
e|t- ~den 'czynić, robić; *czasownik posiłkowy*', por. **èt-**.
e|d-en 22a:7
e|d-eni 13a:13
e|d-ib 2b:11, 6b:1, 8b:1, 8b:8
e|d-üb 12a:4, 12a:11, 13a:4, 4b:9
e|t-di 2a:5, 2a:5, 2a:8, 2b:13, 7b:3, 8a:3, 8a:13, 9a:13, 10a:11, 10b:11, 11a:4, 11a:7, 11b:11, 12a:6, 12a:13, 13a:8, 23a:1, 23a:2, 24a:5, 4b:5
e|t-diler 2a:13, 6b:1, 7b:14, 8b:4, 8b:5, 8b:6, 9a:10, 10b:8, 11b:1, 11b:2, 11b:6, 11b:9, 11b:14, 12a:10, 13a:2, 13a:9, 13a:12, 20a:2, 4b:8, 4b:11
e|t-düm 7b:5
e|t-ken 3a:1, 11a:10, 22b:6
e|t-kenin 13a:3
e|t-mek 2a:9
e|t-mese 7a:7
e|t-mesün 13b:5
e|t-sem 10a:10
e|t-sün 7b:7, 13b:14, 13b:14, 27b:1, 31a:5
[=66]
è|t- ~der 'czynić, robić; *czasownik posiłkowy*', por. **et-**.
è|d-ermen 9b:6
è|d-ersiz 8a:5
è|d-üb 2b:13, 3a:3, 6a:10, 7a:11, 7b:10, 8a:12, 8b:14, 9a:4, 9a:5, 9a:7, 9a:9, 9a:11, 9b:12, 11a:2, 11a:3, 11a:10, 11a:12, 11b:12, 11b:14, 12a:10, 14a:4, 22b:3, 22b:8
è|d-üben 9a:9
è|t 10a:13
è|t-di 5b:3, 4b:5, 5b:9, 7b:4, 7b:5, 7b:8, 19a:2, 19a:3, 19a:5, 19a:6, 19a:9
è|t-diler 1b:10, 3b:10, 6a:12, 7a:8, 13a:13, 4b:10, 4b:14
è|t-dim 7b:4
è|t-ken 8b:8
è|t-meginüñ 7a:14
è|t-mek 1b:13
è|t-mese 14a:2
è|t-meyenlerini 11b:13
è|t-mez 5a:10, 5b:4, 19b:13
è|t-miş 11a:14
è|t-mişdi 3b:11
è|t-se 11b:4
[=57]
etdir- 'kazać robić', por. **ètdir-**, **ètdür-**, **ettür-**.
e.-di 9b:13
[=1]
ètdir- 'kazać robić', por. **etdir-**, **ètdür-**, **ettür-**.
è.-di 6b:4, 12b:10
[=2]
ètdür- 'kazać robić', por. **etdir-**, **ettür-**.
è.-di 2b:12
[=1]
eṭrāf 'strony, okolice' ‹ar.›.

e.+larınuñ 7b:12
[=1]
ettür- ‘kazać robić’, por. **ėtdür-**, **etdir**.
e.-di 4b:9
[=1]
ev ‘dom’.
e. 12a:9, 22b:7, 25a:7, 30a:1
e.+i 13a:10, 29b:11
e.+inden 12a:13, 22b:9
e.+ine 24b:1, 25a:11, 29a:15, 29b:14
[=12]
evlād ‘dziecko, dzieci; syn, synowie’ ‹ar.›.
e. 2a:11
e.+dandur 23b:6, 29a:4
e.+ından 26a:8, 30a:13
e.+ındandur 23b:14
[=6]
evvel ‘najpierw, wpierw’ ‹ar.›.
e. 1b:3, 3a:1, 3a:8, 3a:10
e.+de 3a:8
[=5]
evvelen ‘najpierw, wpierw’ ‹ar.›.
e. 3a:6
[=1]
ey ‘Ej!, Hej! (*zwykle tłumaczone formą wołacza*)’.
e. 10a:12, 11b:3, 18a:3, 18a:7, 18a:11, 18b:10, 19b:10, 20b:8, 20b:8, 20b:12, 21a:1, 21a:11, 24b:14, 25b:14, 29b:6, 29b:17, 30a:7
[=17]
eyāmında Kevnerīn ‘w czasach kewnerskich’, ‹ar.›, por. **eyyām**.
e. k. 3a:12
[=1]
eye ‘właściciel; *tu* urzędnicy (państwowi)’.
e.+leri 4a:1
[=1]
eyle- ‘czynić, robić; *czasownik posiłkowy*’.
e. 7b:2, 18a:7, 20b:2
e.-di 7b:11, 17b:5, 18a:10, 18b:3, 23b:10, 23b:13, 24a:1, 24a:2, 24a:5, 24a:6, 24a:10, 24a:13, 24b:3, 24b:4, 24b:6, 25a:11, 25b:5, 25b:14, 26a:7, 26a:9, 26a:14, 26b:7, 27a:1, 27a:4, 27a:7, 29a:1, 29a:3, 29a:5, 29a:5, 29a:9, 29a:11, 29a:14, 29a:16, 29a:17, 29b:14, 29b:15, 29b:20, 30a:6, 30a:6, 30a:12, 30a:14, 30a:18, 30b:4, 30b:10, 30b:13, 30b:15
e.-dim 27a:3
e.-düm 30b:12
e.-megün 25a:1, 29b:6
e.-r 18a:2
e.-se 20a:8
e.-yib 30b:9
e.-yim 17b:10, 21a:3, 21a:3, 21a:4, 21a:4
[=61]
eyt- ‘rzec, powiedzieć’, por. **ėyt-**.
e.-di 6b:9, 8a:6
e.-diler 7a:6
e.-ü⟦r⟧ler 2b:5
[=4]
ėy|t- ~der ‘rzec, powiedzieć’, por. **eyt-**.
ėyd-er 17b:8, 17b:10, 17b:12, 18a:5, 18a:6, 18a:8, 18a:11, 18b:7, 18b:11, 19a:13, 19a:13, 19a:14, 19a:14, 19b:1, 19b:2, 19b:7, 19b:10, 19b:11, 20a:4, 20a:13, 20a:13, 20a:14, 20b:1, 20b:12, 20b:13, 21a:4, 21a:8, 21a:9, 21a:10, 22a:4
ėyd-eler 3a:4
[=31]
eyyām ‘dni (*lm.*)’ ‹ar.›, por. **eyām**.
e.+dan 9a:7
[=1]
ezel ‘najpierw, wpierw; początkowo’ ‹ar.›.
e. [25b:1], 25b:11, 30a:4
[=3]

F

Falasṭīn ‘Palestyna; Palestyńczycy, palestyński’ ‹ar.›, zob. **ehl-i Falasṭīn**, **Falasṭīn Mescid**.
Falasṭīn Mescid ‘Meczet Palestyński’ ‹ar.›.
F. M. 22b:13
[=1]
faqīr ‘*tu* skromny’ ‹ar.›.
f. 20a:6

[=1]
faraġat: ~ **ol-** ‘mieć spokój’ ‹ar.:›.
f. o.-dı 26b:12, 30b:8
[=2]
Fārs ‘Persja’ ‹per.›.
F. 4a:14, 29b:20
[=2]
Fārsi ‘Persja; perski’ ‹per.›.
F. 2b:9, 3a:5, 4b:5, 4b:8, 25b:5
[=5]
farż{ı}: ~ **eyle-** ‘mieć powinność’ ‹ar.:›.
f. e.-yim 21a:4
[=1]
faşl ‘rozdział’ ‹ar.›.
f. 22b:1
[=1]
fayıda ‘pożytek’ ‹ar.›.
f.+sı 10b:2
[=1]
fāżıl ‘najwyższy’ ‹ar.›.
f.+dur 23b:7
[=1]
fażl-ı emīn ‘*tu* Najlepszy ze Spolegliwych’ ‹ar.›.
f. e. 18a:7
[=1]
fehim: ~ **eyle-** ‘*tu* wyjaśniać’ ‹ar.›.
f. e.-di 19b:6
[=1]
fenā ‘1. świat doczesny. 2. zło; źle’ ‹ar.›.
f. 19a:4
f.+dan 4b:5
[=2]
fermān ‘rozkaz’ ‹per.›.
f. 21a:3
f.+ı 5a:1, 11b:4
f.+ından ⟦11a:7⟧, 13b:3
[=5]
fesād: ~ **id-** ‘*tu* siać niezgodę’ ‹ar.:›.
f. i.-eller 9a:4
[=1]
fevtü: ~ **olan** ‘zmarły’ ‹ar.:›.
f. o. 5b:9
[=1]
fırṣat: ~ **bul-** ‘znaleźć sposobność’ ‹ar.›.
f. b.-ub 5b:3
[=1]
fidā ‘ofiara’ ‹ar.›.
f. 17b:9
[=1]
[Filisṭīn] ‘Palestyna; Palestyńczycy, palestyński’ ‹ar.›, zob. **ehl-i Falasṭīn**, **Falasṭīn Mescid**.
fuġān zob. **āh u fuġān.**
fulān ‘ten, taki, ów’ ‹ar.›, zob. **ibnü fulān**.
f. 10a:8
[=1]

G, Ġ

ġadaġan ‘rozkaz, zakaz’ ‹mong.›.
ġ.+ ı 6b:4, 9b:13, 10a:5, 11a:7, 11a:8
[=5]
gāh zob. **her gāh**.
ġanimet ‘łup’ ‹ar.›.
ġ. 10b:1, 10b:6, 11a:9
[=3]
ġāyet ‘bardzo, nader’ ‹ar.›.
ġ.+den 17b:5
[=1]
ġayr:
ġayr-ı āzād ‘nie wolny’ ‹ar.+per.›.
ġ. 13a:5
[=1]
ġayrı[1] ‘drugi; inny’ ‹ar.›.
ġ. 2b:14
ġ.+lara 4b:6
[=2]
ġayrı[2] ‘poza; oprócz’ ‹ar.›.
ġ. 23a:3
[=1]
ġazā zob. **keşte ġazā**.
ġazāvet ‘walka w imię wiary; walka za wiarę’ ‹ar.›.
ġ. 7a:14
[=1]
ġāze: ~ **qıl-** ‘walczyć w imię wiary’ ‹ar.:›.
ġ. q.-am 18a:7
[=1]
ġāzi ‘wojownik (w imię wiary)’ ‹ar.›, por. **ġāzī**.
ġ.+ler 2b:9, 7b:13, 8b:10, 14a:2, 27b:3

ġ.+lerġe 13b:13
[ġ.+leri] 21b:13
[=7]
ġāzī ‘wojownik (w imię wiary)’ ‹ar.›, por. **ġāzi**.
ġ.+ler 7b:10, 31a:7
ġ.+lerden 11b:5
ġ.+lere 27b:1, 31a:5
[=5]
gėce ‘noc’, por. **gece**.
g. 6b:2
g.+nün 8b:4
[=2]
gece ‘noc’, por. **gėce**.
g. 8a:1, 9b:8, 9b:12, 11b:11, 18a:12, 24a:7, 26b:14, 29a:10, 30b:9
g.+nün 9b:11
g.+si 24a:12, 29a:13
[=12]
gel- ‘przychodzić, przyjeżdżać’.
g. 13a:7, 18a:4, 19a:13, 20b:8, 21a:12, 24a:8, 29a:10
g.-di 3b:2, 5a:1, 7a:1, 7a:1, 10a:8, 11a:10, 12a:4, 17b:4, 17b:7, 18a:11, 19b:4, 19b:9, 20a:3, 21a:6, 22a:3, 22a:4, 22b:3, 22b:6, 23b:13, 24a:2, 24b:2, 24b:2, 24b:6, 25a:6, 25b:10, 25a:13, 25b:3, 25b:8, 26a:6, 26b:3, 27a:2, 27a:7, 29a:3, 29a:6, 29a:16, 29a:16, 29b:1, 29b:1, 29b:10, 29b:16, 29b:19, 30a:2, 30a:3, 30a:9, 30a:11, 30b:1, 30b:11, 30b:15, 4b:9
g.-digin 5a:3
g.-digine 21b:10
g.-diler 1b:10, 5a:3, 5a:4, 5b:9, 8b:8, 10b:4, 10b:5, 10b:5, 10b:6, 11a:12, 26b:11, 11b:6, 11b:9
g.-düm 18a:4
g.-em 18a:7
g.-en 12a:14, 22b:10, 24b:7, 25b:6, 29b:20, 30b:7
g.-ende 6b:2, 9b:3
g.-enden 25a:6, 27a:4, 29b:11, 30b:12
g.-endür 23b:6
g.-esidür 20a:10
g.-ib 24a:14, 25a:4, 25b:13, 26a:8, 26a:13, 26a:14, 26b:4, 29a:15, 29b:9, 30a:6, 30a:6, 30a:13, 30a:18, 30a:18, 30b:2
g.-ibsen 27a:3, 30b:12
g.-medi 5b:10, 6b:3, 6b:8, 9a:5, 19b:3, 26b:9, 26b:10, 30b:5, 30b:6
g.-mege 4b:14
g.-meyem 18a:7
g.-meyeni 2a:6
g.-meyüb 6a:1
g.-mez 18b:10, 20b:8
g.-mişdi 8a:1
g.-mişem 21a:3
g.-mişsen 17b:11
g.-se 14a:3, 21a:2, 27b:4, 31a:8
g.-sün 18b:7
g.-üb 6a:4, 8a:1, 8a:5, 8b:10, 9a:9, 9a:11, 11a:5, 12a:3, 13a:2, 18b:6, 22b:2, 22b:5, 23a:9
g.-üben 22a:5
g.-üpdür 18b:4
g.-üpdur 20a:9
g.-ür 18b:9
g.-ürem 19b:14
[=146]
genc ‘skarb’ ‹per.›.
g.+i 19b:7
[=1]
gene ‘znów’.
g. 10a:6, 26b:3, 26b:4, 26b:4, 27a:6, 30b:1, 30b:1, 30b:1, 30b:15
[=9]
geñeş:
geñeş et- ‘naradzać się’.
g. e.-di 8b:14
[=1]
geñeş et- ‘naradzać się’.
g. e.-di 24a:5
[=1]
geñeş it- ‘naradzać się’.
g. i.-di 29a:8
[=1]
ger ‘jeśli’ ‹per.›, por. **eger**.
g. 21b:11
[=1]

gerçek ‘prawdziwy’.
17b:3
[=1]
gerek ‘trzeba; potrzeba’.
g. 11b:8, 20a:4
g.+dür 5a:9, 11a:5
[=4]
geri ‘do tyłu; od-’, por. **gerü**.
g. 10b:10
[=1]
gerü ‘do tyłu; od-’, por. **geri**.
g. 2a:11, 2a:12, 11b:2
[=3]
gėt- ‘iść, pójść, odejść; chodzić’, por. **get-**, **git-**.
g. 24a:7
g.-üb 7a:12
[=2]
ge|t- ~den ‘iść, pójść, odejść; chodzić’, por. **gėt-**, **git-**.
g.|d-en 10b:4, 22b:10
g.|d-eyim 18a:5
g.|d-ib 26a:1, 26b:14, 30b:9
g.|d-üb 10a:14
g.|t 25b:6, 29a:9, 30a:1
g.|t-di 2b:1, 2b:2, 2b:5, 4b:5, 5a:13, 5b:13, 6a:14, 6b:12, 8b:7, 9a:7, 9a:11, 10b:14, 11b:11, 18b:3, 18b:10, 19a:11, 23a:9, 23b:10, 24a:1, 24a:4, 24a:9, 24a:10, 24a:13, 24b:1, 25a:10, 25b:4, 27a:11, 27a:13, 29a:7, 29a:12, 29b:19, 30a:11, 30a:19, 30b:1, 30b:6, 31a:2, 31a:3
g.|t-diler 9a:5, 11b:14, 20a:2, 22a:6, 23a:13, 23b:2
g.|t-mek 9a:1, 9a:2
g.|t-miş 12a:7
g.|t-mişdi 22b:5
g.|t-se 27b:4, 31a:8
g.|t-ti 21b:13, 25a:2, 26a:5, 26b:4, 26b:10
g.|t-tigini 10a:9
[=65]
getür- ‘przynosić, przywozić’.
g. 19a:13
g.-di 22a:4, 23b:11, 24a:5, 24b:13, 26a:8, 26a:10, 26b:1, 26b:6, 26b:7, 27a:8, 29a:8, 30a:13, 30b:16
g.-dik 30b:3
g.-diler 5b:7, 20a:4
g.-duẖ 30b:3
g.-düm 5b:5
g.-meġe 26b:2
g.-miş 4a:14
g.-mişler 4a:2, 4a:10
g.-mişlerdür 4a:8, 4a:11
g.-⟦rür⟧ler 9a:9
g.-se 20a:1
g.-üb 9a:10, 19b:10, 26a:9, 30a:14
[=31]
gevde ‘*tu* ciało’.
g.+sinden 6a:8
[=1]
gez- ‘*tu* chodzić; poruszać się’.
[g.-edür] 8a:7
g.-üb 10b:9
[=2]
gezdür- ‘oprowadzać’.
g.-diler 7a:9
[=1]
ġılmān ‘słudzy rajscy’ ‹ar.›.
ġ.+ġa 8a:7
[=1]
ġıyāb: ~ bol- ‘być (stratą)’ ‹ar.:›.
ġ. b.-ur 9a:3
[=1]
Gilān ‘*nm* Gilan’.
G.+dan 4a:9
[=1]
gir- ‘wchodzić’.
g.-di 6b:14, 17b:4, 21a:6, 24b:1, 26a:8, 26b:9, 29a:15, 30a:13, 30b:5
g.-diler 8b:10
g.-e [8a:7], 19a:6
g.-erbiz 10b:1
g.-medi 19b:4
g.-üb 2a:7, 11b:5, 11b:10
[=16]
girgiz- ‘wprowadzać’.
g.-di 8b:3
[=1]

giriş- ‘wchodzić (*razem, wspólnie*)’.
g.-diler 20b:3
[=1]
gi|t- ~er ‘iść, pójść, odejść; chodzić’, por. **get-**, **gėt-**.
g.|d-e 18a:13, 18a:13
g.|d-e{r} bilmez 10a:13
g.|d-er 18a:9, 18a:10
g.|d-erler 10a:3
g.|d-erüz 7b:13
g.|d-ib 30a:8
g.|d-üb 6b:13
g.|t-di 29a:1, 29a:5, 29a:11, 29a:14, 29b:7, 29b:14,
g.|t-ken 2b:6
[=15]
gizlince ‘potajemnie’.
g. 24a:5, 26b:13, 29a:8, 30b:9
[=4]
gök ‘niebo, niebiosa’.
g.+den 7a:7
g.+dür 20a:10
g.+lerden 7a:5
[=3]
göl ‘jezioro’.
g.+e 21b:1
[=1]
göñ|ül ~li ‘dusza; duch’.
g.+li 17b:5
[=1]
gönder- ‘słać, wysyłać, posyłać’.
g. 18a:4
g.-di 2a:11, 9b:2, 9b:7, 10a:4, 10a:7, 21a:1, 24a:8, 25a:1, 25a:13, 25b:3, 26a:5, 27a:5, 27a:6, 29a:10, 29b:7, 29b:19, 30a:10, 30b:14, 30b:15
g.-düm 26b:10, 26b:11, 30b:6, 30b:7
g.-mişdi 21b:8
g.-sün 14a:6
g.-üb 29b:16
[=28]
gör- ‘widzieć; patrzeć; zobaczyć’.
g. 21a:5
g.-di 2a:8, 18a:13, 19a:11, 20b:11, 21a:13, 25b:4, 29b:19
g.-diler 7a:1, 21b:13
g.-e 13b:7
g.-eler 21a:14
g.-eli 17b:11
g.-em 18b:8
g.-er 6b:14, 21a:12
g.-esen 19b:4
g.-esiyem 18b:11
g.-meyenler 20a:10
g.-miş 5a:11, 20a:6
g.-mişdi 1b:13
g.-se 20a:12
g.-sem 20a:1
g.-sün 20a:10
g.-üben 18b:4, 19b:5
[=27]
• **göre bilme-** ‘móc widzieć’.
g.-di 6b:11
[=1]
görüş- ‘zobaczyć się’.
g.-diler 1b:11
[=1]
görgez- ‘pokazywać’.
g.-ürem 8a:3
[=1]
görün- ‘być widocznym’.
g.-mez 21b:12
[=1]
götür- ‘zanosić, zaprowadzać, zabierać’.
g. 18a:12, 26a:2, 30a:8
g.-di 26a:6, 29b:6, 30a:11, 30a:16, 30a:19
g.-diler 9b:14
g.-meġe 30a:20
g.-üb 3a:5, 9a:6, 9a:8, 10a:11, 12a:5, 13a:1, 18a:3, 22b:4
[=18]
göz ‘oko’.
g.+i 17b:5, 20a:10
g.+ine 21b:12
[=3]
ġulġule ‘gulgot; *tu* zgiełk’ ‹per.›.
ġ. 21b:3
[=1]
Gur zob. **Behrām Gur**.
ġusl ‘obrzędowe umycie się’ ‹ar.›.
ġ.+ı 5b:2

[=1]
güc ‘siła; posiłki’, por. **güç**.
g. 4a:14, 31a:8, 14a:6,
g.+i 2a:13
[=4]
güc: ~ **ėd-** ‘gnębić’.
g. ė.-er 9a:1
[=1]
güç ‘siła; posiłki’, por. **güc**.
g. 3a:5, 27b:5
[=2]
?gül ‘?1. kwiat. 2. róża’ ‹per.›.
g.+üm 20a:6
[=1]
gümüş ‘srebro’.
g. 2b:7
[=1]
gün[1] ‘dzień’.
g. 5b:10, 6a:5, 6a:11, 6a:13, 6b:3, 6b:6, 6b:7, 6b:8, 6b:12, 6b:13, 7b:1, 9b:9, 18a:13, 18b:14, 19a:1, 23b:11, 25a:12, 29a:2, 29b:15
g.+de 6b:1, 6b:12
g.+den 25a:12, 29b:15
g.+i 12a:2, 13a:12
g.+lerden 7b:1
g.+ün 10b:11
[=27]
gün orta ‘południe’.
g. o.+ya 22a:1
[=1]
gün[2] ‘słońce’.
g. 4a:6, 18b:14, 10a:6
[=3]
günāh ‘grzech’ ‹per.›.
g.+lardan 4b:13
[=1]
gündüz ‘w dzień, dniem’.
g. 18a:12
[=1]
güneş ‘słońce’.
g. 5b:8
[=1]
günlük ‘dzienny, -dniowy’.
g. 21b:9
[=1]
Gürcī ‘Gruzin’.
G. 18b:1, 20b:4
G.+ye 18b:9
[=3]
Gürcistān ‘*nm* Gruzja’ ‹per.›, por. **Gürcüstān**.
G. 13b:3
G.+a 31a:3
G.+dan 3b:13
G.+ġa 13b:8, 13b:11
[=5]
Gürcüstān ‘*nm* Gruzja’ ‹per.›, por. **Gürcistān**.
G. 23b:7, 27a:12
[=2]
gürz ‘maczuga’ ‹per.›.
g.+i 20b:5, 20b:6
g.+ini 20b:5, 21b:11
[=4]
[güzeşte] ‘to, co zaszło’ ‹per.›.
g.+lerden 12a:6
[=1]

H, Ḥ, H̲

ḥāç ‘krzyż’ ‹ormiański›.
ḥ. 17b:13, 20b:8
[=2]
ḥafīż: ~ **ėd-** ‘pamiętać’ ‹ar.:›.
ḥ. ė.-üb 11a:3
[=1]
ḥākim ‘zarządca’ ‹ar.›.
ḥ. 3b:9, 3b:11, 4a:1, 4a:4, 4a:7, 4a:12, 7b:12, 9a:14, 11a:7, 13a:8, 13a:11, 13a:14, 23a:12, 23a:13, 23b:3, 31a:5
ḥ.+i 4a:6, 11a:1, 11a:5, 11a:7, 11a:13, 11b:10, 13a:9, 13a:12, 13b:4, 13b:10, 13b:14, 14a:2, 14a:4, 14a:5, 14a:6, 14a:7, 23a:14, 23b:2, 23b:5, 23b:8, 23b:9, 27a:10, 27b:2, 27b:4, 27b:5, 27b:5, 27b:6, 31a:6, 31a:8, 31a:8, 31a:9, 31a:9
ḥ.+ine 2b:8, 4a:8, 4a:10, 4a:11, 13b:6, 13b:13, 27a:10, 27a:14, 30b:18, 31a:4
ḥ.+isen 26a:1, 30a:7
ḥ.+lerün 13b:3

[=62]
ḥākimli|k ~gi ‘zarząd; stanowisko zarządcy’ ‹ar.+turk.›.
ḥ.+ın 9a:6
[=1]
ḥākimluq ‘zarząd; stanowisko zarządcy’ ‹ar.+turk.›.
ḥ.+dan 14a:3
[=1]
ḥāl ‘stan, położenie; przypadek (**o ḥālda**)’ ‹ar.›.
ḥ. 9a:10, 27a:6, 30b:14
ḥ.+da 27a:3, 30b:12
ḥ.+ı 10a:7
ḥ.+ım 19b:4
ḥ.+ımı 17b:10
ḥ.+ın 17b:11
ḥ.+ına 26a:3, 30a:9
ḥ.+ları 6a:14
[=12]
ḥalāl ‘dozwolony; czysty’ ‹ar.›.
ḥ. 20b:2, 20b:2
ḥ.+ı 29b:15
[=5]
- **ḥalāl:** ~ **eyle-** ‘wybaczać; żegnać się w pokoju; życzyć powodzenia’ ‹ar.:›.
  ḥ. e. 18a:7, 20b:2
  [=2]
- **ḥalāl:** ~ **ol-** ‘odbywać się w czystości; zgodnie z wiarą’ ‹ar.:›.
  ḥ. o.-dı 25a:12
  [=1]

ḥalālluq ‘przebaczenie; pożegnanie w pokoju’ ‹ar.›.
ḥ. 10b:8
[=1]
Ḫālıq ‘Stwórca’ ‹ar.›.
Ḫ.+a 21a:11
Ḫ.+ 21a:14
[=2]
ḫalife ‘kalif’ ‹ar.›.
ḫ. 7a:13, 9b:1
[=2]
ḫāliṣ ‘szczery, prawdziwy’ ‹ar.›.
ḫ. 10b:1
[=1]
ḫalq ‘lud’ ‹ar.›.
ḫ.+a 5a:8
ḫ.+ı 5a:9, 8b:9, 9a:7, 9a:8, 9a:9, 11b:8
ḫ.+ıdur 4a:3
ḫ.+uñ 2b:5
ḫ.+unuñ 11b:1
[=10]
ḫām zob. **ḫıyāl ḫām**.
[hamı] ‘wszystko’ ‹per.›.
h. 25b:1, 9a:10
h.+dan 29b:17
[=3]
ḥammām ‘łaźnia’ ‹ar.›.
ḥ. 25b:2, 25b:7, 25b:7, 25b:8, 25b:9, 25b:10, 25b:13, 26a:1, 26a:2, 26b:4, 26b:5, 29b:18, 30a:1, 30a:1, 30a:2, 30a:3, 30a:4, 30a:6, 30a:7, 30a:8, 30b:2, 30b:2
ḥ.+ı 25b:11, 30a:5
[=24]
Ḥamre ‘*nrz*, *nm* Hamri’ por. **Ḥamrī**.
Ḥ.+ye 4a:4
[=1]
Ḥamrī ‘*nrz, nm* Hamri; hamryjski, Hamryjczyk’, por. **Ḥamre**.
Ḥ. 6b:13
[=1]
Ḫamş zob. **Mescid-i Ḫamş**.
Ḫamşi zob. **ehl-i Ḫamşi**.
Ḥamza ‘*im* Hamza’ ‹ar.›.
Ḥ. 13a:11
Ḥ.+ġa 13b:4, 13b:8
Ḥ.+ya 13b:7
[=4]
ḫān ‘chan’.
ḫ. 9b:3, 23b:6
ḫ.+ı 23b:5
[=3]
hancaruya ‘dokąd’.
h. 21b:7
[=1]
handa ‘gdzie’.
h. 18a:12
[=1]
hansı ‘który’.
h. 20a:6

[=1]
Ḥaq ‘Bóg; Sprawiedliwy’ ‹ar.›.
Ḥ. 11b:4, 19b:2
Ḥ.+qa 18b:3
[=3]
- **Ḥaq Çalab** ‘Pan Bóg’.
  Ḥ. Ç. 21b:8
  [=1]

ḥaq ‘prawdziwy’ ‹ar.›.
ḥ. 17b:14
[=1]
Ḫāqān ‘Chakan’ ‹ar.›.
Ḫ. 1b:6, 2a:10, 2a:11, 2a:12, 2b:1, 2b:8, 4b:8, 5a:3, 5a:5, 5a:9, 5b:5, 5b:8, 5b:9, 6b:3, 6b:3, 6b:6, 6b:13, 7a:1, 7a:2, 9b:2, 26a:7, 30a:13
Ḫ.+a 1b:10
Ḫ.+dan 1b:6
Ḫ.+ġa 5b:4, 7a:1
Ḫ.+ı 1b:5, 2b:4
Ḫ.+un 26a:8, 30a:13
Ḫ.+uñ 1b:11, 2a:10, 2b:2, 2b:3, 2b:7, 3b:5
[=36]
Ḫāqān şāh ‘Chakan (Szah)’ ‹ar.+per.›
Ḫ. Ş. 5b:8, 6b:9, 9b:3
[=3]
ḥaqīr ‘uniżony’ ‹ar.›.
ḥ. 20a:7
[=1]
ḫarāb ‘zniszczenie, zburzenie; ruina; *tu* podupadły’ ‹ar.›.
ḫ. 17b:5
[=1]
- **ḫarāb eyle-** ‘burzyć, niszczyć, rujnować’ .
  ḫ. e.-di 7b:11, 27a:1, 30b:10
  [=3]
- **ḫarāb ol-** ‘być zburzonym, zniszczonym, zrujnowanym’ ‹ar.+turk.›.
  ḫ. o.-an 22b:9
  ḫ. o.-mışdı 4a:3
  [=2]
- **ḫarāb vīrān ėd-** ‘burzyć i niszczyć’, por. **vīrān**.
  ḫ. v. ė.-üb 9a:5
  [=1]
- **ḫarāb vīrān ol-** ‘być zburzonym i zniszczonym’, por. **vīrān**.
  ḫ. o.-ġan 12a:12
  [=1]

ḫarāc ‘opłata, danina, podatek’ ‹ar.›, por. **ḫarac**, **ḫarc**.
ḫ. 13a:10, 13b:12, 14a:2, 23a:14, 23b:9, 26b:5, 27a:10, 30b:2, 30b:18
ḫ.+ın 13b:4, 13b:6, 13b:6, 13b:8, 13b:10, 13b:13, 27a:14, 31a:5
[=17]
ḫarac ‘opłata, danina, podatek’ ‹ar.›, por. **ḫarāc**, **ḫarc**.
ḫ. 25b:10
[=1]
ḫarāc kesil- ‘być pobieranym (opłata, danina, podatek)’.
ḫ. k.-di 26b:5, 30b:2
[=2]
haralu ‘skąd’.
h.+san 23b:13, 29a:3
[=2]
ḥarāmī ‘złoczyńca; *tu* drab’ ‹ar.›.
ḥ.+ler 19a:10
[=1]
ḥarb zob. **qılıc-ı ḥarb**.
ḫarc ‘opłata, danina, podatek’ ‹ar.›.
ḫ. 4a:3, 13b:12, 14a:2, 25b:7, 27a:10, 30a:1
ḫ.+dan 26a:2, 26a:6, 30a:8, 30a:11
ḫ.+ı 23b:8, 26a:1, 27a:13, 30a:4, 30a:7, 31a:3
[=16]
- **ḫarc kesil-** ‘być pobieranym (opłata, danina, podatek)’.
  ḫ. k.-di 30b:2
  [=1]
- **ḫarc sal-** ‘nakładać podatek’.
  ḫ. s.-ub 23a:14
  [=1]

ḥarem nīşīmin ‘*tu* siedziba władcy’ ‹ar.+per.›.
ḥ. n.+i 12a:10
[=1]
ḫaş ı ʿām ‘wszyscy’ ‹ar.+per.+ar.›.
ḫ. ı ʿā. 19a:12
[=1]

Ḥasan ‘*im* Hasan’ ‹ar.›, zob. też **şāh Ḥasan**.
Ḥ. 18a:6, 20a:9, 24b:13
[=3]
ḥāṣıl: ~ **ol-** ‘powstawać’ ‹ar.:›.
ḥ o.-dı 3a:1
[=1]
Ḥaşīn ‘*im* Hasyn’ ‹ar.›.
Ḥ. 6b:13, 6b:14, 9b:4
[=3]
Hāşim ‘*im* Haszim’ ‹ar.›.
H. 12a:3, 22b:2
[=2]
ḫatm: ~**-ı rusul** ‘pieczęć Posłańców’ ‹ar.›.
ḫ. r. 4b:9
[=1]
Ḫayber ‘*nm* Chajbar’ ‹ar.›.
Ḫ. 18a:1, 21b:2
Ḫ.+i
[=3]
Ḫaydaq ‘*nm* Kajtak’, por. **Ḫaydāq**, **Qayṭāq**.
Ḫ. 27a:13
[=1]
Ḫaydāq ‘*nm* Kajtak’, por. **Ḫaydaq**, **Qayṭāq**.
Ḫ. 23a:13, 27b:4, 31a:4, 31a:8
Ḫ.+dan 23b:8
[=5]
ḫayli ‘wiele, dużo’ ‹ar.›.
ḫ. 13a:12, 23b:2
ḫ.+sin 13a:3
[=3]
ḥayrān: ~ **ol-** ‘być zaskoczonym’ ‹ar.:›.
ḥ. o.-ub 8b:7
[=1]
Ḫażar ‘*ne* Chazar, Chazarowie’.
Ḫ.+nı 1b:4
[=1]
Ḫażarī ‘*ne* Chazar, Chazarowie’, por. **küffār-ı Ḫażarī**.
Ḫ. 12b:2
[=1]
ḥāżır ‘gotowy’ ‹ar.›.
ḥ. 20a:13
[=8]
- **ḥāżır bol-** ‘być gotowym’ ‹ar.+turk.›.
  ḥ. b.-unuz 9b:13
  [=1]
- **ḥāżır e|t-/ė|t-** ‘przygotowywać’ ‹ar.+turk.›.
  ḥ. e|d-ib 8a:14
  ḥ. e|t-di 7b:3
  ḥ. ė|t-di⟦m⟧ 7b:4,
  ḥ. e|t-düm 7b:5
  [=4]
- **ḥāżır eyle-** ‘przygotowywać’ ‹ar.+turk.›.
  ḥ. e. 7b:2
  ḥ. e.-yib 30b:9
  ḥ. e.-yüb 26b:13
  [=3]

ḫazīne ‘skarb’ ‹ar.›, por. **ḫezne**.
ḫ. 12a:9, 22b:7
[=2]
Ḫażrī ‘*ne* Chazar, Chazarowie’, por. **Ḫażarī**, zob. **küffār-ı Ḫażrī**, **küffār-u Ḫażrī**.
ḥażret zob. **ḥażret ʿĪsā rūḥu’llāhi**, **ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā**.
ḥażret ʿĪsā rūḥu’llāhi ‘Jezus, Duch Boży’ ‹ar.›.
ḥ. ʿĪ. r. 2b:14
[=1]
ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā ‘zacny Muhammad Mustafa’ ‹ar.›.
ḥ. M. M. 4b:4
[=1]
ḫeber ‘wieść, wiadomość’ ‹ar.›.
ḫ. 7a:1, 19b:11, 20a:4, 21b:8, 24b:7, 25a:2, 25b:2, 29a:8, 29b:2, 29b:18
ḫ.+den 19b:11
ḫ.+⟦i⟧ 24a:10, 25b:4, 29a:12, 29b:20
ḫ.+ler 19b:5
ḫ.+leri 10b:3
[=17]
- **ḫeber al-** ‘pytać’.
  ḫ. a.-dı 23b:13, 24b:8, 29a:3, 29b:2
  [=4]
- **ḫeber et-** ‘powiadamiać’.
  ḫ. e.-di 7b:4, 7b:5
  [=2]
- **ḫeber eyle-** ‘powiadamiać’.
  ḫ. e.-di 24a:5, 24a:13, 29a:14
  [=3]
- **ḫeber ver-** ‘1. powiadamiać, przekazać wiadomość. 2. odpowiadać’.

ḫ. v.-di 11a:1, 18b:4, 18b:9, 24b:9, 29b:8, 29b:17
ḫ.+i v.-di 25a:2, 21b:8
ḫ. v.-diler 9b:4
[=9]
• **ḫeber vir-** ‘1. powiadamiać, przekazać wiadomość. 2. odpowiadać’.
ḫ. v.-di 29b:2
[=1]
ḫeberdār: ~ **bol-** ‘dowiadywać się’ ‹ar.+per.:›.
ḫ.-ur 9b:9
[=1]
heç ‘nic; żaden’ ‹per.›, por. **hiç**.
h. 2a:12, 5a:12, 6a:1, 6a:6, 6a:6, 7a:2, 8b:3, 8a:5, 18b:6
[=9]
• **heç biri birinden** ‘żaden drugiego’
h. b. b. 1b:7
[=1]
ḥeddsüz ‘bezgraniczny’ ‹ar.+turk.›.
ḥ. 10b:6
[=1]
helāk: ~ **ol-** ‘zginąć’ ‹ar.:›.
h. o.-ursız 7a:7
[=1]
helāk: ~ **qıl-** ‘zgładzić’ ‹ar.:›.
h. q.-ası 18a:1
h. q.-ım 20b:8
[=2]
hem ‘też, także’ ‹per.›.
h. 19a:12, 19b:6
[=2]
hemān ‘zaraz’ ‹per.›.
h. 18a:14, 22a:4
[=2]
hemdem ‘wierny druh’ ‹per.›.
h. 18a:10
[=1]
hemīşe ‘zawsze’ ‹per.›.
h. 2a:8
[=1]
her ‘każdy’ ‹per.›.
h. 1b:9, 2a:3, 2a:13, 2b:9, 2b:13, 3a:4, 4b:10, 9a:8, 10a:6, 10a:12, 11a:7, 11b:1, 11b:4, 12a:5, 14a:4, 18b:1, 18b:14, 20a:7, 20b:3, 20b:11, 21a:2, 21b:1, 22b:4
[=23]
• **her biri** ‘każdy jeden’.
h. b.+si 18b:14, 19a:3, 20b:1, 21a:10
h. b+ñe 20b:3
[=5]
• **her gāh** ‘*tu* ilekroć’.
h. g. 14a:4
[=1]
• **her kim** ‘każdy’.
h. k. 6b:4
[=1]
heybet ‘dostojność; groza; wspaniałość’ ‹ar.›.
h.+i 21a:13
h.+inden 19a:1, 19b:13
[=4]
heybetlü ‘dumny; wzbudzający strach’ ‹ar.+turk.›.
h. 20a:14
h.+dür 18b:5
[=2]
ḫezne ‘skarb’ ‹ar.›, por. **ḫazīne**.
ḫ.+ler 19b:7
ḫ.+si 27a:1, [30b:10]
[=3]
ḥežret ‘jego wysokość; pan’, zob. **Celīl Cebbār Ḥežreti**.
ḥėžret zob. **ḥėžret Ḫaq Taʿālā**.
ḥėžret Ḫaq Taʿālā ‘Bóg Najwyższy’ ‹ar.›.
ḥ. Ḥ. T. 11b:4
[=1]
Ḫırmānlı ‘?hamryjski; Hamryjczyk’.
Ḫ.+lar 6b:1
[=1]
ḫıyāl:
ḫıyāl ḫām qıl- ‘uroić sobie’ ‹ar.:›.
ḫ. ḫ. q.-dı 10a:9,
[=1]
ḫıyāl: ~ **ėt-** ‘wyobrażać sobie’ ‹ar.:›.
ḫ. 10a:13
[=1]
hiç ‘nic; żaden’ ‹per.›, por. **heç**.
h. 10b:2

[=1]
Hidāt ‘*nm* Hidat’, por. **Hidat**.
H. 27a:12
[=1]
Hidat ‘*nm* Hidat’, por. **Hidāt**.
H.+a 31a:2
[=1]
hidāyet ‘*tu* dobra droga’ ‹ar.›.
h. 18b:12
[=1]
ḥikāyet ‘opowieść’ ‹ar.›.
ḥ. 17b:2, 17b:3
[=2]
Ḫimşīn zob. **ehl-i Ḫimşīn**.
ḥisāb ‘rachunek’ ‹ar.›.
ḥ. 30b:18, 30b:18
ḥ.+a 5b:10, 6b:8
[=5]
ḥisāb ėt- ‘liczyć’.
ḥ. ė.-di 5b:9
[=1]
ḥisābsız ‘niezliczony’ ‹ar.+turk.›.
ḥ. 6a:12
[=1]
ḥisābsuz ‘niezliczony’ ‹ar.+turk.›.
ḥ. 10b:4
[=1]
ḫoş ‘miły, przyjemny, dobry’ ‹per.›.
ḫ. 9a:5, 27a:6, 27a:7, 30a:9, 30b:14, 30b:15
[=6]
- **ḫoş ḥāl olsun** ‘*tu* dobrze, niech tak będzie’.
  ḫ. ḥ. o. 27a:6, 30b:14
  [=2]

ḥök|üm ~mi ‘1. zarząd, władza. 2. władanie, kompetencja’ ‹ar.›.
ḥ.+i 8a:11
ḥ.+ine 21a:3
[=2]
ḥörmetlü ‘zacny, szlachetny; *tu* pełen zalet’ ‹ar.+turk.›
ḥ. 4b:13
[=1]
ḫumus ‘piąta część; jedna piątta’ ‹ar.›
ḫ.+ı 8a:11
ḫ.+ın 8b:11
[=2]
Ḫurāsān ‘Chorasan’ ‹per.›.
Ḫ.+dan 4a:1
[=1]
ḥūrī ‘panna rajska, hurysa’ ‹ar.›.
ḥ. 8a:7
[=1]
ḫurrām zob. **şād ḫurrām ol-, şād ı ḫurrām**.
ḥūru’l-ʿayn ‘ciemnookie panny; panny rajskie, hurysy’ ‹ar.›.
ḥ. 10b:1
[=1]
hücūm: ~ ėt- ‘najeżdżać, atakować, szturmować’ ‹ar.:›.
h. ė.-diler 4b:8
[=1]
hüner ‘umiejętność, sztuka’ ‹per.›.
h.+in 5a:5
[=1]
Ḫüseyin ‘Husajn’ ‹ar.›.
Ḫ. 18a:6, 20a:9
[=2]
ḥüsün ‘*tu* piękny’ ‹ar.›.
ḥ. 8a:7
[=1]

I

ı ‘i’ ‹per.›, por. **i**, **u**, **ü**.
ı. 10b:5, 18a:9, 19a:2, 19a:12, 20a:8, 20b:2, ⟦21a:1⟧, 21a:14, 21b:1, 21b:5, 21b:7, 21b:10
[=12]
ıraḫ ‘daleki’.
ı.+dur 17b:12
[=1]
ʿIrāq ‘*nm* Irak’ ‹ar.›, zob. też **ehl-i Şām ve ʿIrāq ve Cezīre**.
ʿI. 2a:9, 2b:1, 9a:3, 9a:9, 4b:2, 4b:8
[=6]
ʿıryān ‘nagi, goły’ ‹ar.›.
ʿı. 5b:2
[=1]

ışı|q ~ġı ‘światło’.
ı.+ġı 10a:2
[=1]

İ

i ‘i’ ‹per.›, por. **ı**, **u**, **ü**.
i. 6b:14, 19b:10
[=1]
i- ‘być (*czasownik ułomny*)’.
i.-di 1b:7, 1b:8, 1b:13, 2b:2, 2b:3, 2b:7, 2b:8, 2b:9, 3a:2, 3a:3, 3a:8, 3a:9, 3a:10, 3a:11, 3b:3, 3b:12, 3b:13, 3b:13, 4a:1, 4a:2, 4a:2, 4a:9, 4a:10, 4a:11, 4a:13, 4b:1, 4b:3,, 4b:10, 4b:11, 4b:14, 5a:2, 5a:7, 6a:1, 6a:2, 6a:3, 6a:3, 6a:4, 6a:8, 6a:8, 6a:9, 7b:11, 8a:14, 8b:2, 9a:7, 9a:9, 9a:13, 9b:2, 9b:3, 9b:6, 10a:1, 10a:2, 10a:3, 11a:7, 11a:12, 11a:14, 12a:1, 12a:2, 12a:7, 12b:1, 12b:2, 12b:3, 12b:3, 12b:4, 12b:5, 12b:6, 12b:7, 12b:8, 12b:9, 12b:10, 12b:11, 12b:12, 12b:13, 12b:14, 19a:10, 19b:11, 19b:12, 19b:13, 19b:14, 21a:10, 21b:8, 22a:7, 22b:12, 22b:12, 22b:13, 22b:12, 23a:1, 23a:2, 23a:3, 23a:6, 23a:7, 25b:11, 26a:4, 26b:8, 30a:4, 30a:10, 30b:5
i.-diler 4a:14, 4b:12
i.-dim 19b:7, 19b:8, 20a:6
i.-düm 20a:5
i.-ken 5b:1, 5b:2, 11a:3, 17b:6, 19b:5, 19b:6, 19b:9
i.-miş 5a:10
i.-se 5a:9, 5b:1, 18a:12, 18b:10, 20a:2, 20b:8, 21a:14, 26a:2, 30a:9
[=139]
ʿibād ‘modły, służba Bogu’ ‹ar.›.
ʿi.+a 22a:5
[=1]
ibnü fulān ‘*tu* tego syna’.
i. f. 19b:13
[=1]
İbrāhīm ‘*im* Ibrahim’ ‹ar.›.
İ. 11b:3
İ.+ġa 11b:6
[=2]
iç ‘wnętrze, środek; to co w środku’.
i.+inde 6b:5, 9b:9, 9b:13, 10a:5, 10b:9, 12a:14, 19b:6, 22a:6
i.+indeki 10b:12
i.+ine 6b:14, 8b:6, 8b:10, 12a:11, 22b:8
[=14]
iç- ‘pić’.
i.-mezem 19a:14, 19b:1 [=2]
içerde ‘w, wewnątrz, w środku’.
i.+ki 8b:8
[=1]
içerü ‘do wewnątrz, do środka’.
i. 2a:7, 8b:3
[=2]
için ‘dla; z powodu; żeby’.
i. 25a:8, 30a:8, 30b:14
[=3]
içir- ‘poić; *tu* raczyć kogoś piciem’.
i.-üller 8a:8
[=1]
içre ‘wewnątrz; *tu* między’.
i. 21b:4
[=1]
içün ‘dla; z powodu; żeby’.
i. 2a:11, 2a:12, 2b:1, 2b:5, 2b:6, 3b:12, 4a:4, 4b:1, 5a:6, 5b:2, 7a:4, 7a:10, 9a:1, 9b:2, 12a:5, 12a:14, 12b:9, 12b:13, 13b:1, 13b:9, 19a:1, 19a:10, 22b:4, 23a:4, 23a:7, 25b:11, 26a:1, 26a:11, 27a:5
[=29]
igid ‘junak, młodzieniec’, por. **igit**.
i. 24a:11, 26b:6, 29a:13, 30b:3
[=4]
igirmi ‘dwadzieścia’.
i. 3b:5
[= 1]
igirmi dört min ‘dwadzieścia cztery tysiące’.
i. d. m. 12a:4, 22b:2
[=2]
igirmi min ‘dwadzieścia tysięcy’.
i. m. 5b:10
[=1]

igit ‘junak, młodzieniec’, por. **igid**.
i. 7b:2, 7b:3, 7b:4, 18b:10, 20a:2
i.+dür 20a:6
i.+ler 5a:3
i.+lerden 7b:2, 24a:7, 29a:10
[=10]

igitli|k ~gi ‘śmiałość’.
i.+ün 5a:6
[=1]

iẖlāş ‘szczerość’ ‹ar.›.
i. 21a:1, 21a:2
[=2]

İhrān ‘*nm* Ihran’, por. **Ahrān**.
İ. 2b:8, 27a:12
İ.+da 2b:4, 2b:6
İ.+dan 3b:13, 3b:13
İ.+ġa 3b:9
[=7]

iẖtilāt ‘stosunki, relacje’ ‹ar.›.
i.+[[ı]] 27a:4, 30b:13
[=2]
- **iẖtilāt eyle-** ‘nawiązywać stosunki, utrzymywać relacje’.
  i. e.-di 24a:5, 27a:4, 27a:7, 29a:8, 30b:13, 30b:15
  [=6]

iẖtiyār ‘wolność wyboru; wybór’ ‹ar.›.
i.+ın 19b:5
[=1]
- **iẖtiyār ver-** ‘dawać wolną rękę, dawać wybór’.
  i. v.-midi 27a:13, 31a:4
  [=2]

iki ‘dwa’.
i. 1b:9, 1b:10, 2a:5, 2b:8, 5a:1, 5b:10, 5b:11, 6a:12, 6b:4, 8a:9, 10a:4, 10a:9, 10a:12, 11b:1, 13b:1, 13b:2, 23b:4, 24b:5, 24b:7, 25a:5, 29a:18, 29b:1, 29b:10
i.+si 1b:7, 3a:4, 11b:3
i.+sinün 3b:9
i.+sinüñ 1b:9
[=28]

iki min ‘dwa tysiące’.
i. m. 10a:1, 11b:9
[=2]

ikinci ‘drugi’.
i. 4a:3, 5b:10, 9a:2, 9a:11, 9b:1, 12a:7, 22b:6
[=7]

ikrām: ~ eyle- ‘oddawać cześć, okazywać szacunek’ ‹ar.›.
i. e.-di 17b:5, 23b:13, 29a:3
[=3]

il ‘rok’, por. **yıl**.
i. 2a:2, 5a:2, 9a:12, 9a:14
i.+de 9a:8, 19a:7
i.+den 3a:1, 7a:13, 12a:1, 30b:1
[=10]

ʿilāc ‘środek (zaradczy)’ ‹ar.›, por. **ʿillāc**.
ʿi. 7b:7, 24a:2
[=2]

ilçi ‘poseł, wysłannik’.
i. 1b:11, 17b:11
[=2]

ile ‘z’, por. **bile**, **bilen**, **bulan**, **ilen**, **nen**.
i. 1b:9, 2a:2, 2a:5, 2a:7, 2b:9, 5a:1, 5a:8, 5b:6, 5b:12, 7a:3, 7a:6, 8a:9, 8a:11, 8b:5, 9b:4, 10a:1, 10a:11, 10b:4, 10b:6, 10b:8, 10b:9, 11a:5, 11a:11, 11b:4, 11b:7, 11b:9, 11b:12, 12a:3, 12a:4, 12a:5, 12a:6, 13a:7, 13a:10, 13b:2, 14a:5, 17b:2, 18a:6, 18b:12, 19a:5, 20a:8, 20a:9, 20b:6, 21a:1, 21a:2, 21a:5, 21b:10, 22b:3, 23a:9, 23b:8, 23b:13, 24a:12, 24a:14, 24b:11, 29a:3, 29b:10, 30a:17, 31a:8
[=62]

ilen ‘z’, por. **bile**, **bilen**, **bulan**, **ile**.
i. 5b:3, 11b:3, 11b:11, 14a:6, 21a:6, 25a:5, 25a:10, 25a:11, 25b:3, 26a:5, 26a:13, 27b:4, 29b:4, 29b:14, 29b:14, 29b:18, 30a:11, 30b:19
[=19]

ʿillāc ‘środek (zaradczy)’ ‹ar.›, por. **ʿilāc**.
ʿi. 29a:6
[=1]

ʿillācsız ‘*tu* bezradny’ ‹ar.›.
ʿi. 13a:2
[=1]

imām ‘imam; prowadzący modlitwę’ ‹ar.›.
i. 14a:8, 27b:6, 31a:10
[=3]
īmān ‘wiara’ ‹ar.›.
ī. 18a:2, 22a:4
[=2]
ʿimāret ‘budowla’ ‹ar.›.
ʿi. 12a:9
ʿi.+i 12a:11, 22b:6
ʿi.+ini 22b:8
ʿi.+ler 12b:14, 23a:7
ʿi.+ni 12a:8
[=7]
imdi ‘teraz’, por. **indi**.
i. 8b:3, 10a:14, 20a:12, 20b:1, 20b:8
[=5]
in şāʾa Allāh taʿālā ‘jeśli Bóg Najwyższy zechce’ ‹ar.›, por. **inşā’llāhu**.
i. ş. A. t. 8a:12
[=1]
inan- ‘wierzyć’.
i.-dı 9b:11
i.-ursan 20a:5
[=2]
İnci ‘Andżi’, por. **Anci**, **Enci**.
İ. 3b:6, 10b:10, 10b:14
[=3]
[İncil] ‘Ewangelia’ ‹ar.›.
İ.+inin 21a:7
[=1]
indi ‘teraz’, por. **imdi**.
i. 19b:4, 20a:4, 21a:12, 23b:5
[=4]
inşā’llāhu ‘jeśli Bóg zechce’ ‹ar.›, por. **in şāʾa Allāh taʿālā**.
i. 29a:7
[=1]
iqlīm ‘okręg; *star* klimat’ ‹ar.›.
i. 3b:10, 4a:8, 4a:9, 4a:10
i.+lerde 3b:10
[=5]
irāde ‘wola; *tu* zamiar’ ‹ar.›.
i.+si 11b:2
[=1]
irelü ‘*tu* przed’.
i. 3a:2, 3b:10, 12a:6
[=3]
ʿĪsā ‘Jezus’ ‹ar.›.
ʿĪ. 2b:14
[=1]
İşfahān ‘*nm* Isfahan’ ‹per.›.
İ.+dan 4a:8
[=1]
İsfindiyār ‘*im* Esfendijar’ ‹per.›.
İ. 3a:9, 3b:10, 4a:2
İ.+uñ 3b:12
[=4]
islām ‘islam’ ‹ar.›.
İ. [11a:9], 11b:13, 13a:3, 13a:13, 4b:11
İ.+ġa 4b:5, 4b:10
İ.+unı 11b:12
[=8]
iste- ‘chcieć’.
i.-diler 1b:9, 5b:6
i.-mediler 11a:11
i.-meyüb 5a:6
i.-r 5a:7
[=5]
iṣṭilāḥ ‘? wyrażenie’ ‹ar.›.
i.+ında 11a:11
[=1]
İsvād ‘*im* Iswad’.
İ.+ġa 11b:6
[=1]
İsvidād ‘*im* Iswidad’ ‹ar.›.
İ. 11b:2
[=1]
iş ‘1. dzieło; praca; czyn; 2. sprawa’.
i.+den 7a:2
i.+i 8a:10, 21a:12
i.+imüz 19b:12
i.+in 17b:11, 18a:8
i.+ler 27a:4, 30b:12
i.+lerden 8b:13, 29b:17
i.+lerinden 9b:8
i.+lerün 25b:1
[=12]
işle- ‘robić’.
i.-di 2a:2
i.-rbiz 8a:10
i.-yüb 9a:11
[=3]

i|t- ~der ‘czynić, robić; *czasownik posiłkowy*’, por. **et-**, **ėt-**.
i|d-e (ide) 13b:7, 13b:9, 27b:3, 31a:7
i|d-ek 1b:12
i|d-eller 2b:9, 6a:3, 9a:4
i|d-er 1b:2, 9b:1, 9b:8
i|d-eriz 11a:5
i|d-ermen 9b:10, 9b:13, 10a:6
i|d-esen 13b:2
i|d-üb 11a:3
i|d-ürdi 10a:5
i|t-di 3b:7, [22b:11], 29a:8
i|t-ken 2ba:13, 3a:5, 3a:9, 11a:9, 13a:1
i|t-kende 6a:9
i|t-kince 10b:3
i|t-megine 4a:14
i|t-mişdi 3a:10
[=29]
itmam: ~ it- ‘ukończyć’ ‹ar.:›.
i. i.-ken 3a:4
[=1]
iʿlām: ~ et- ‘przekazywać wiadomość; oznajmiać’ ‹ar.:›.
i. e.-di 11a:4
[=1]

K

kāfir ‘niewierny’ ‹ar.›.
k. 5a:4, 5b:1, 5b:3, 5b:6, 6a:7, 6a:9, 6a:13, 6b:12, 8b:4, 8b:5, 9b:5, 9b:6, 11b:4, 22a:2, 27b:4, 31a:8, 4b:10
k.+ġe 5b:14
k.+i 30b:13
k.+ler 5b:12, 5b:13, 6a:6, 6a:13, 6a:14, 6b:2, 6b:6, 6b:10, 6b:11, 8b:6, 8b:7, 9a:1, 21a:13, 21b:4
k.+lerden 6a:7, 8b:3
k.+lere 4b:11
k.+lerġe 6a:5, 10b:7, 4b:13
k.+leri 5b:11, 6b:7, 6b:11, 8b:10, 10b:11
k.+lerine 11b:12
k.+lerün 19a:9
k.+üñ 6a:8
[=47]
kaġaz ‘papier’ ‹per.›, por. **kaġıẕ**.
k.+da 30b:13
[=1]
Kāğı zob. **Emir Kāğı**.
kaġıẕ ‘papier’ ‹per.›, por. **kaġaz**.
k.+da 27a:5
[=1]
kāmil ė|d- ‘wykończyć, dokończyć’ ‹ar.:›.
k. ė|d-üb 23a:8
[=1]
kāmil ol- ‘być wykończonym; powstawać’ ‹ar.:›.
k. o.-dı 3a:4, 12b:14
[=2]
kār ‘1. czyn, dzieło; praca. 2. wpływ, skutek’ ‹per.›.
k.?11a:10
[=1]
- **kār qıl-** ‘*tu* (nie) imać się’.
  k. q.-maz 5a:10
  [=1]

Kaʿbe ‘Ka’ba’ ‹ar.›.
K. 20a:2, 22a:6
[=2]
kebin ‘posag wnoszony przez męża’ ‹per.›, por. **kebīn**.
k. 25a:1
[=1]
kebīn ‘posag wnoszony przez męża’ ‹per.›, por. **kebin**.
k. 29b:6
[=1]
keç- ‘przechodzić; mijać’.
k.-di 25b:10, 30a:4
k.-enden 1b:8, 1b:11, 9b:11
k.-er 4b:13
k.-ken 12a:2
k.-kince 2a:3
k.-mezem 19b:2
k.-mişdi 5a:2
k.-üb 10a:3
[=11]
keçir- zob. **qılıcdan keçir-**.
keçür- zob. **qılıcdan keçür-**.
keçe ‘*tu* dawniej’.
k. 14a:1
[=1]

Keçel zob. **Bābü'l-Keçel**.
Kelbāḫ '*nm* Kelbach'.
K. 2b:3, 11a:5
K.+dur 3b:5
K.+ġa 11a:1
K.+ınuñ 3b:9
K.+nuñ 3b:4
K.+un 11a:7, 11a:7
[=8]
Kele Küre '*nm* Kele Küre'.
K. K. 23b:10, 29a:1, 29b:13, 30b:19
K. K.+de 25a:9
[=5]
kemān '*tu* lutnia' ‹per.›.
k. 18a:9
[=1]
kenār 'skraj; krawędź' ‹per.›.
k.+ına 11a:9
k.+ında 11a:14
[=2]
kend 'wieś, wioska' ‹per.›, por. **kent**.
k. 30a:2, 30a:3
k.+de 26b:14, 30b:9
k.+i 27a:1, 30b:10
k.+ine 26b:10, 26b:9, 30b:5, 30b:6
k.+ini 26b:14, 30b:9
k.+lerine 26b:11, 30b:7
[=16]
kendözi 'sam'.
k.+ne 19a:12
[=1]
kendü: ~ **kendü özine** 'samemu sobie'.
k. ö. 19b:6,
kent 'wieś, wioska' ‹per.›, **kend**.
k.+i 25b:7, 25b:10
[=2]
keren 'raz' ‹ar.›, por. **kerre**.
k. 30a:18, 30a:18, 30b:1
[=3]
Kerker '*nm* Kerker'.
K. 3a:14
K.+de 2b:6
K.+den 3a:14
[=3]
kerre 'raz' ‹ar.›, por. **keren**.
k. 26a:13, 26a:14, 26b:3
[=3]
kes- 'ciąć, ścinać'.
k.-en 24b:10
k.-er 21b:14
k.-üb 5b:4
[=3]
kesil- 'być ciętym, ściętym, obciętym', por. **kesül-**.
k.-b 6b:9
k.-di 22a:2, 24b:1, 26b:1, 26b:5, 26b:5, 29a:15, 30a:19, 30b:2, 30b:2
k.-en 29b:3
k.-miş 19b:9
[=12]
Kesir '*nm* Kesir'.
K. 3b:1
[=1]
Kestāsib '*nm* Gosztasb' ‹per.›.
K. 3a:9, 3a:9
[=2]
kesül- 'być ciętym, ściętym, obciętym', por. **kesil-**.
k.-di 22a:1
[=1]
keşīş '*tu* duchowny' ‹per.›.
k. 7a:8, 26b:2, 30a:20
k.+ler 7a:6
[=4]
Kevnerīn zob. **Eyāmında Kevnerīn**.
Kevser 'Kevser (*nazwa rajskiego źródła*)' ‹ar.›.
K. 8a:7
[=1]
Keyvān '*nm* Kejwan'.
k. 11b:11
[=1]
kez 'raz'.
k. 18a:2, 20a:1
[=2]
ki 'że' ‹per.›.
k. 1b:12, 1b:13, 2a:8, 2a:11, 2a:13, 2b:9, 3a:4, 3b:7, 4b:12, 5a:2, 5a:7, 5a:9, 5a:10, 5a:13, 5a:14, 5b:4, 5b:13, 6b:4, 6b:6, 6b:9, 7a:1, 7a:6, 7a:14, 7b:1, 7b:4, 7b:5, 7b:6, 7b:14, 8a:1, 8a:2, 8a:4, 9a:2, 9a:13, 9b:5,

9b:8, 9b:9, 10a:1, 10a:5, 10a:8, 10a:9, 10a:12, 10a:13, 11a:1, 11a:5, 11a:7, 11b:3, 12a:13, 13b:1, 18b:7, 18b:9, 18b:11, 19b:3, 20a:11, 20b:4, 25b:6, 29b:17
[=61]

Kiçi zob. **Kiçi Māçur**, **Māçar Kiçi**.

Kiçi Māçur ‘*nm* Mały Madżar’, por. **Māçar Kiçi**.
K. M.+ġa 11a:4
[=1]

kim ‘kto’.
k. 6b:4, 10a:6, 10a:13, 11a:7, 11b:4, 19a:12, 20a:1
k.+dür 18b:8, 21a:5
k.+lerdensen 23b:13, 29a:3
k.+lerdensiz 24b:8, 29b:2
[=13]

kimesne ‘ktoś, nikt’, por. **kimse**.
k. 8b:3
[=1]

kimi[1] ‘ktoś’.
k. 21a:8, 21a:9
[=2]

kimi[2] ‘jak’.
k. 5b:11, 6a:12, 6b:5, 6b:6, 6b:10, 8b:6
[=6]

kimse ‘ktoś; nikt’, por. **kimesne**.
k. 8a:6, 10b:2, 17b:8, 19b:3
[=4]

kişi ‘człowiek; osoba’.
k. 1b:10, 2a:7, 5a:1, 5b:6, 5b:10, 5b:14, 6a:1, 6a:7, 6b:2, 6b:4, 7a:2, 7a:3, 7b:5, 7b:8, 7b:14, 8a:1, 8b:2, 8b:5, 8b:14, 9b:7, 10a:1, 10b:13, 11b:6, 12a:4, 13a:14, 14a:7, 21a:2, 21a:12, 22b:3, 23a:7, 23b:3, 23b:12, 24b:13, 25b:2, 26a:9, 29a:2, 29b:18, 30a:14
k.+dür 5b:4
k.+ler 24a:14, 24b:3, 29a:14, 29a:16
k.+lerden 25b:6, 29b:20
k.+leri 8a:14
k.+lerin 8a:4
k. s+lerine 8b:12
k.+ni 5b:9, 13a:11, 29b:5
k.+nün 8a:3, 8a:12
k.+sen 19b:2
k.+si 8a:14, 11a:7
k.+ye 25a:1, 29b:6
[=57]

kitāb ‘książka’ ‹ar.›.
k. 1b:2
[=1]

Kiz ‘*nm* Kyzlar’.
k. 11a:3
[=1]

köç: ~ **et-/ė|d-** ‘przeprowadzać się; przechodzić’.
k. e.-di 4b:5
k. ė|d-üb 11a:10
[=2]

köçür- ‘przeprowadzać; *tu* rozbić (na kawałki)’.
k.-miş 5a:11
[=1]

köhne ‘stary’ ‹per.›.
k. 2b:10
[=1]

kömek ‘pomoc’.
k.+dür 26a:11, 30a:16
[=2]

köp ‘wiele, dużo’.
k. 9a:11
k.+üsi 2b:5
[=2]

Kübeci ‘*nm* Kübeczi’, por. **Kübeçi**.
K. 31a:4
[=1]

Kübeçi ‘*nm* Kübeczi’, por. **Kübeci**.
K. 13b:13, 23b:9, 27a:14
K.+dür 4a:6
K.+nün 13b:5
[=5]

Küce zob. **Bābü’l-Küce**.

küffār ‘niewierni’ ‹ar.›.
k. 6a:1, 6a:10, 6a:11, 6b:8, 7a:8, 9a:2, 9a:7, 9a:8, 10b:12, 14a:4
k.+dan 8a:10, 11a:9
k.+larġa 10b:12
k.+ları 5b:8
k.+larınuñ 5a:12
k.+un 10b:9

[=16]
- **küffār-ı Ḫażarī** ‘niewierni Chazarowie’.
  k. Ḫ. 4b:7
  [=1]
- **küffār-ı Ḫażrī** ‘niewierni Chazarowie’.
  k. Ḫ. 2a:8, 7b:7
  k. Ḫ.+den 4b:1
  [=3]
- **küffār-u Ḫażrī** ‘niewierni Chazarowie’.
  k.+Ḫ.den 3b:7, 7b:14
  [=2]

Küre, zob. **Kele Küre.**

[küşt-i] ġazā: ~ ed/t- ‘walczyć za wiarę’ ‹per.+ar.:›.
k. ġ ed-üb 13a:4
k. ġ. et-diler 8b:6
[=2]

kūs: ~ i naqāre ‘bębny’ ‹per.+ar.›.
k. n. 19b:10
[=1]

L

lāçın ‘sokół’ ‹?mong.›.
l. 6b:10
[=1]

Lāhicān ‘*nm* Lahidżan’.
L. 7b:11
[=1]

laʿīn ‘przeklęty’ ‹ar.›.
l. 19a:5, 19a:9, 20a:11, 20b:4, 20b:5
l.+i 17b:13
[=6]
laʿl: ~-ı yāqūt ‘czerwony rubin’ ‹ar.›.
l. y. 18a:14
[=1]

lāş ‘trup, ścierwo, padlina’ ‹per.›, por. **leş**.
l.+ına 20b:10
[=1]

leş ‘trup, ścierwo, padlina’ ‹per.›, por. **lāş**.
l.+leri 10b:9
[=1]

leşker ‘wojsko’ ‹per.›.
l. 2b:7, 5a:12, 5b:10, 6a:3, 8a:4, 9a:6, 9a:8, 9b:1, 10b:5, 11b:1, 13a:1
l.+de 8a:14
l.+den 6b:5, 7a:2
l.+ġe 10b:6, 14a:7
l.+i 2a:2, 2a:5, 4a:7, 6a:1, 6a:10, 6a:11, 9b:4, 9b:9, 9b:12, 9b:13, 10a:2, 10a:5, 10a:9, 10b:12, 14a:5, 20b:4
l.+inden 5b:1, 5b:9, 13a:6
l.+ine 11a:10
l.+leri 5b:6
l.+ün 20b:11
[=37]

leşker-i kuffār ‘wojsko niewiernych’ ‹per.+ar.›.
l.+larınuñ 5a:12
[=1]

Lezgī ‘*ne* Lezgin; lezgiński’.
L. 9b:6, 10a:7
L.+dür 4a:8
[=3]

libās ‘ubiór, ubranie’ ‹ar.›.
l.+ından 5b:2
[=1]

M

mā cerā ‘przygoda’ ‹ar.›.
m. c. 19b:9
[=1]

maʿāş ‘zapłata’ ‹ar.›.
m. 4a:4
m.+ı 13b:14
[=2]

maʿden ‘kopalnia; złoża’ ‹ar.›.
m. 2b:8
m.+i 2b:6, 2b:7
[=3]

maʿnā ‘znaczenie’ ‹ar.›.
m.+sı 23b:6
[=1]

mābeyn ‘między’ ‹ar.›.
m.+inde 1b:8, 3b:10
[=2]

Māçar Kiçi ‘*nm* Mały Madżar’, por. **Kiçi Māçur**.
M. K. 2b:3
[=1]

Māçur, zob. **Kiçi Māçur.**

maġa ‘mnie’, por. **maña**, **mene**.
m. 8a:1, 26a:2, 30a:8
[=3]
maḥāl ‘miejsce; teren’ ‹ar.›, por. **muḥal**.
m.+den 29a:2
m.+dendür 29a:4, 29b:5
[=4]
maḥāl-ı Cınıq ‘Dżynik; teren dżynicki’
m. C. 30b:19
[=1]
maḥalle ‘dzielnica’ ‹ar.›.
m. 12b:1, 12b:1, 12b:2, 12b:4, 12b:5, 12b:6, 12b:7, 22b:11, 22b:11, 22b:12, 22b:13, 22b:14, 23a:1, 23a:2
m.+de 13a:5, 23a:11
m.+sinde 23b:6
[=17]
māhir ‘mistrz’ ‹ar.›.
m.+ün 17b:4
[=1]
māl ‘majątek, majętność, dobra’ ‹ar.›.
m. 8a:2, 8b:13, 10b:1, 10b:4, 10b:6
m.+ı 8a:4, 8b:12, 11a:9, 13a:3, 13a:13, 19b:7, 20b:2, 23a:10, 23a:14, 23b:1, 23b:2, 24b:3, 24b:4, 27a:1, 29a:17, 29b:10, 30b:10
m.+ımı 19b:8
m.+ımuz 18a:2
m.+ın 11b:13, 13a:4, 13a:10, 13a:13
m.+ından 19b:1
m.+ların 8b:11
m.+umdan 19b:1
m.+umı 19b:1
m.+uñ 8a:10
[=35]
Mālik ‘*im* Malik’ ‹ar.›, por. **Melik**.
M. 18b:7, 18b:10, 19a:9, 19a:13, 19a:14, 19a:14, 19b:2, 19b:11, 19b:11, 20a:13, 20a:14, 20b:4, 20b:12, 20b:13, 21a:4, 22a:3
[=16]
maña ‘mnie’, por. **maġa**, **mene**.
m. 17b:10, 18a:6, 19a:8, 20a:3, 20a:4, 21a:12, 20b:3, 21b:7
[=8]
maqsūd ‘cel’ ‹ar.›.
m.+um 22a:4
[=1]
maṣārif: ~ **et-** ‘przeznaczać’ ‹ar.:›.
m. e.-diler 12a:10
[=1]
maṣlaḥat ‘narada; obrady’ ‹ar.›.
m. 9a:2, 12b:13, 13b:2, 23a:7
m.+nı 11b:8
[=10]
- **maṣlaḥat et-/ėt-** ‘naradzać się; obradować’.
  m. etdiler 7b:14, 11b:6
  m. ėtdiler 1b:10
  [=3]
- **maṣlaḥat qıl-** ‘naradzać się; obradować’.
  m. q-dılar 8b:14
  m. q-ub 11a:11
  [=2]

Maʿṣūm ‘*im* Masum’ ‹ar.›, por. **Muḥammed Maʿṣūm**.
M.+ġa 13b:4
[=1]
maşaqqat ‘męka, cierpienie; kłopot’ ‹ar.›.
m. 25b:14, 30a:7
[=2]
maşaqqatlı|q ~ġı ‘trudność; kłopot’ ‹ar.+turk.›, por. **maşaqqatlıq**.
m. 26b:1
[=1]
maşaqqatlu|q ~ġı ‘trudność; kłopot’ ‹ar.+turk.›, por. **maşaqqatlıq**.
m.+ı 30a:19
[=1]
māt mutaḥayyir: ~ **ol-** ‘być zaszachowanym’ ‹ar.:›.
m. m. o.-ub 8b:7
[=1]
[mażbūṭ] ‘chroniony; solidny’ ‹ar.›.
m. 4b:2
[=1]
māżī zob. **şerʿ-i māżī ol-**.
maʿzūl: ~ **et-** ‘zwolnić (z pracy, stanowiska)’ ‹ar.:›.
m. e.-di 9a:13
[=1]

maʿzūl: ~ **i|d-** ‘zwolnić (z pracy, stanowiska)’ ‹ar.:›.
m. i|d-e 27b:3, 31a:7
[=2]
meclis ‘*tu* spotkanie’ ‹ar.›.
m. 19a:10
[=1]
medār ‘*tu* utrzymanie’ ‹ar.›.
m. 4a:4
[=1]
meded ‘pomoc’ ‹ar.›.
m. 21b:7
[=1]
Medīne ‘Medyna’‹ar.›.
M. 7a:13
[=1]
meger ‘czyżby; chyba że; *tu* 1. jeśli. 2. oby’‹per.›.
m. 18a:1
[=1]
Mekke ‘Mekka’ ‹ar.›.
M. 18a:9, 21b:6, 24b:11
M.+de 20a:6
M.+ye 20a:5
[=5]
Mekkelü ‘Mekkańczyk’ ‹ar.+turk.›.
M.+dür 29b:4
[=1]
mekr ‘podstęp’ ‹ar.›.
m. 6a:10
m.+inden 9b:9
[=2]
[**mekrçe**] ‘podstępnie’.
m. 6b:10
[=1]
Mektūm zob. **Bābü’l-Mektūm**.
Melik ‘*im* Malik’ ‹ar.›, por. **Mālik**.
M.+e 18b:4
[=1]
melʿūn ‘przeklęty’ ‹ar.›.
m. 5a:5, 6b:13, 9b:2, 9b:7, 20b:8, 20b:9, 26a:8, 30a:13
m.+un 20b:9
[=9]
memālik ‘*tu* państwo’ ‹ar.›.
m.+leri 4b:6
[=1]
men ‘ja’, por. **mėn**.
m. 5a:13, 5a:14, 5b:1, 5b:4, 8a:2, 9b:5, 17b:9, 18a:5, 18a:7, 18b:11, 19a:6, 19b:1, 19b:3, 19b:7, 20a:4, 20a:5, 20a:12, 20a:13, 20b:8, 20b:13, 21a:9, 21a:11, 24a:3, 26a:12, 29a:7, 30a:17
m.+de 27a:2, 30b:11
m.+e 29a:6
m.+em 20b:14, 21a:1
m.+i 18a:12, 20a:12, 21a:1, 26a:11, 30a:17
m.+im 24b:11, 24b:14, 29b:4, 29b:6
[=40]
mėn ‘ja’, por. **men**.
m.+im 26b:7, 30b:4
[=2]
menāzil ‘*tu* obozy; stanice’ ‹ar.›.
m.+lerden 7b:10
m.+lerden 7b:10
[=1]
mencileyin ‘jak ja’.
m. 20a:4
[=1]
mene ‘mnie’, por. **maġa**, **mene**.
m. 24a:3
[=1]
menzil ‘*tu* obóz’ ‹ar.›.
m.+inde 9b:10
[=1]
merc ‘łąka, błonie’ ‹ar.›.
m.+ler 23b:11
m.+lerinde 29a:1
[=2]
merdān ‘mężny’ ‹per.›.
m. 20b:14, 21b:14
[=2]
merḥabā ‘*tu* uznanie’ ‹ar.›, por. **merḥaba**.
m. 6b:2
[=1]
merḥaba ‘pozdrowienie’ ‹ar.›, por. **merḥabā**.
m. 8a:9
[=1]
mescid ‘meczet’ ‹ar.›.

m. 12b:1, 12b:3, 12b:4, 12b:5, 12b:6, 12b:7, 12b:8, 12b:9, 13a:5, 22a:6, 22b:11, 22b:12, 22b:13, 22b:14, 23a:1, 23a:2, 23a:3, 23a:11
m.+de 14a:8, 27b:6, 31a:10
m.+e 22b:12
m.+ġe 12b:2
m.+i 12b:2, 12b:3, 12b:5
m.+ler 23a:11
m.+lerden 12b:8, 23a:3
[=36]

Mescid-i Dumuşqı ‘Meczet Damasceński’.
M. D. 22b:14
[=1]

Mescid-i Ḫamṣ ‘Meczet Homski’.
M. Ḫ. 23a:1
[=1]

Mescid Mūṣıl ‘Meczet Mosulski’, por. **Mescid Mūṣal**.
M. M. 12b:8
[=1]

Mescid Mūṣal ‘Meczet Mosulski’, por. **Mescid Mūṣıl**.
M. M. 23a:3
[=1]

Mescid Qayṣerīn ‘Meczet Kajseryjski’.
M. Q. 12b:6
[=1]

Mescid-i Qayṣer ‘Meczet Kajseryjski’.
M. Q. 23a:2
[=1]

mesdūd ‘otoczony murem’ ‹ar.›.
m. 4b:1
[=1]

meşe ‘las’ ‹per.›.
m.+ye 6a:5, 6a:10
[=2]

meşġul: ~ **ol-** ‘zajmować się; *tu* przystąpić do’ ‹ar.›.
m. o.-dı 22a:5
[=1]

mevācib ‘należności; *tu* dochody’ ‹ar.›.
m. 2b:8, 13b:5
[=2]

mey ‘wino’ ‹per.›.
m. 19a:13
[=1]

meydān ‘pobojowisko; plac boju’ ‹ar.›.
m. 6b:5, 10b:9
m.+a 20b:3, 21a:12
m.+da 6a:7, 6a:9
[=6]

mey’ūs: ~ **ol-** ‘popadać w zgryzoty’ ‹ar.:›.
m. o.-dılar 4b:7
[=1]

mı ‘czy’, por. **mi**.
m. 17b:6
[=1]

mi ‘czy’, por. **mı**.
m. 6b:9
[=1]

min ‘tysiąc’.
m. 2a:7, 5b:14, 6a:7, 7a:3, 7b:14, 8b:4, 18b:13, 26a:12, 30a:17, 30b:5
[=10]

min beş yüz ‘tysiąc pięćset’.
m. b. y. 25b:9, 26b:9, 30a:3, 30b:5
[=3]

min- ‘wsiadać’.
m.-di 18b:12, 21b:9
[=2]

minnet ‘obowiązek’ ‹ar.›.
m.+dür 8a:10
[=1]

miqdār ‘ilość’ ‹ar.›.
m. 10a:1
[=1]

Miskāvi ‘*ne* Moskal’.
M.+ni 1b:4
[=1]

möḫkem ‘mocny’ ‹ar.›.
m. 6b:14
[=13]

- **möḫkem et-** ‘wzmocnić, umocnić’.
  m. e.-tdi 2a:8
  [=1]
- **möḫkem ė|t- ~düb** ‘wzmocnić, umocnić’.
  m. ė|d-üb 23a:8, 23a:8
  m. ė|t-miş 11a:14
  [=3]
- **möḫkem eyle-** ‘wzmocnić, umocnić’.
  m.-di 24a:10, 29a:11

m.-di⟦m⟧ 27a:3
m.-düm 30b:12
[=4]
- **möḫkem it-** ‘wzmocnić, umocnić’.
m. i.-ken 13a:1
[=1]
- **möḫkem ol-** ‘wzmocnić się, umocnić się’.
?m. o. 17b:14
m. o.-dı 27a:2, 30b:11
[=3]
- **möḫkem qıl-** ‘wzmocnić, umocnić’.
m. q.-mışdı 2a:14
m. q.-ub 9a:3
[=2]

mö’min ‘wierny; muzułmanin’ ‹ar.›.
m. 6a:13, 8a:6
m.+ler 6a:14, 22a:5
m.+lerden 5b:14
m.+leri 6b:1
m.+lerün 22a:7
[=7]

munda ‘tu’.
m. 5a:11, 18b:4, 19b:3, 19b:4, 20a:9
[= 5]

mundan ‘stąd; z tego, od tego’.
m.+ndan 10a:13, 10b:13, 26a:11, 30a:17
[=4]

munı zob. **bu**.

munun zob. **bu**.

[muġnī] ceng ‘instrument bojowy’ ‹ar.+per.›.
m. c. 19a:2
[=1]

muḥabbet: ~ **eyle-** ‘*tu* miło rozmawiać’ ‹ar.:›.
m. e.-di 24a:1, 29a:5
[=2]

Muhācir zob. **Bābü’l-Muhācir**.

muḥal ‘miejsce’ ‹ar.:›, por. **maḥal**.
m.+de 23b:12
m.+indendir 23b:14, 24b:12
[=3]

Muḥammed ‘*im* Muhammad (*Prorok*)’ ‹ar.›.
M. 21b:12, 22a:2, 23b:4
[=3]

Muḥammed Maʿṣūm ‘*im* Muhammad Masum’ ‹ar.›, por. **Maʿṣūm**.
M. M. 13a:14, 23b:3
M. M.+a 23b:8
[=3]

Muḥammed Muṣṭafā ‘*im* Muhammad Mustafa’, por. **ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā**, **Muṣṭafā**.
M. M. 4b:4, 17b:8, 21a:1, 21b:6
[=3]

Muʾmināt ‘*iż* Muminat’ ‹ar.›, por. **Ummi’ l-Muʾmināt**, **Ummü’ l-Muʾmināt**.
M. 29b:11
M.+a 29b:7
M.+dan 25a:7
M.+un 24b:6, 25a:2, 25a:6, 27a:6, 29a:18, 29b:7, 29b:10, 30b:15
[=11]

munāre ‘minaret’ ‹ar.›.
m.+ye 22a:5
[=1]

muqāyat ‘*tu* (mienie się) na baczności, podporządkowanie się’ ‹ar.›.
m.+ı 10a:6
[=1]

murād ‘zamiar, życzenie; chęć; cel’ ‹ar.›.
m. 3b:7
[=1]

Murtażā ‘*im* Murtaza; Ulubieniec (*przydomek Alego*)’ ‹ar.›.
M.+nı 21b:13
[=1]

Murtażā ʿAlī ‘*im* Murtaza Ali’ ‹ar.›.
M. ʿA. 22a:7
[=1]

Mūṣal zob. **Mescid Mūṣal**.

Mūṣıl ‘Mosul; mosulski’ ‹ar.›, zob. **Mescid Mūṣıl**.
M. 12b:7
[=1]

Musqıṭ ‘*nm* Muskyt’.
M.+dur 4a:10
[=1]

Muṣṭafā ‘*im* Mustafa; Wybraniec (*przydomek Proroka*)’, por. **ḥażret-i Muḥammed Muṣṭafā**, **Muḥammed Muṣṭafā**.
M. 20a:9

M.+nuñ 17b:7, 18a:10, 21b:12
M.+ya 21b:13
[=6]
Musurmān ‘muzułmanin’ ‹ar.+per.›, por. **Muslimān**, **Musulmān**.
M. 24a:14, 29a:14, 29a:16, 29a:17
[=4]
muşabbaq ‘rzeźbiony; *tu* wycięty z kamienia’ ‹ar.›.
m. 19a:8
[=1]
muştuluq ‘radosna nowina’ ‹per.+turk.›.
m.+ı 21b:14
[=1]
muṭābıq ‘*tu* mogący sprostać’ ‹ar.›.
m. 6a:1, 6b:10
[=2]
mutaḥayyir zob. **māt mutaḥayyir**.
muttaṣıl: ~ **ol-** ‘sięgać’ ‹ar.:›.
m. o.-mışdı 11a:13
[=1]
muʿteber ‘czcigodny’ ‹ar.›.
m. 19b:11
[=1]
mübārek ‘błogosławiony; zacny’ ‹ar.›.
m. 4b:4, 4b:13
[=2]
mübārik ‘błogosławiony’ ‹ar.›.
m. 1b:14
[=1]
müddet ‘okres (*czasu*)’ ‹ar.›.
m. 1b:8
[=1]
müddet-medīd⟦e⟧ ‘dłuższy okres (*czasu*)’ ‹ar.›.
m. m. 4b:3
[=1]
mülk ‘posiadłość, majątek’ ‹ar.›.
m. 4a:4, 31a:1
m.+e 2a:11
m.+i 13a:10, 13a:13, 23a:10, 23a:14, 23b:1, 23b:2, 24b:3, 29a:17
m.+idür 4a:5
m.+in 13a:3, 13a:4
m.+leri 4b:6
m.+lerine 4b:8
[=16]
mümkin: ~ **bol-** ‘*tu* móc’ ‹ar.:›.
m. b.-madı 7b:13
[=1]
Müskūr ‘*nm* Muskur’.
M. 3b:1
M.+ġa 7b:12
[=2]
Müslim ‘Muslim’ ‹ar.›, por. **Abū Müslim**.
M. 7b:3, 8a:3, 8a:3, 8a:5, 8a:13, 8b:14, 9a:6, 9a:6, 9a:10, 12a:6, 13a:6, 24b:6
M.+den 7b:8
M.+e 22b:5
M.+ġe 7b:1, 7b:6, 9a:4, 9a:9, 29b:1
[=19]
Müslimān ‘muzułmanin’ ‹ar.+per.›, por. **Müsülmān**, **Musurmān**.
M. 8b:4
M.+lar 8b:6, 8b:8
M.+larun 8b:9
[=4]
Müsülmān ‘muzułmanin’ ‹ar.+per.›, por. **Müslimān**, **Musurmān**.
M. 5b:1, 11b:12, 12a:4, 13a:4, 13a:9, 13a:10, 13a:13, 21a:3, 22b:3, 23a:10, 23a:14, 23a:14, 23b:2, 24b:2, 24b:3
M.+ġa 6a:7, 6a:10
M.+⟦ı⟧ 7a:6
M.+lar 5b:7, 5b:11, 6a:1, 6a:5, 6a:9, 6a:9, 6a:10, 6a:12, 6b:8, 6b:10, 7a:1, 7a:8, 9a:11, 10a:11, 10b:8, 11a:5, 11a:14, 12b:13, 23a:6
M.+larġa 5b:6, 9a:3
M.+larun 5a:5, 6a:2
M.+laruñ 6a:8, 6b:9
[=43]
müstaḥfıẓ ‘obrońca’ ‹ar.›.
m. 8a:1
m.+leri 7a:8
[=2]
müşāvire: ~ **eyle-** ‘naradzać się’ ‹ar.:›.
m. e.-di 25b:13
[=1]
müşerref ‘święty’ ‹ar.›.
m.+ün 7a:13
[=1]

N

nacaq ‘chory; przybity’ ‹?per.+turk.›.
n. 4a:11
[=1]

nām ‘o imieniu’ ‹per.›.
n. 3a:9, 8b:1
[=2]

namāz ‘modlitwa (obowiązkowa)’ ‹per.›.
n. 6a:2, 6a:2, 6a:3, 6a:4, 6a:4, 12b:9, 18a:3, 18b:3, 23a:4
n.+ı 27b:6, 31a:9
n.+ın 12b:9, 14a:8
[=13]
- **namaz qıl-** ‘odprawiać modlitwę (obowiązkową)’.
  n. q.-an 6a:4
  n. q.-dı 18b:3
  n. q.-maq 23a:4
  n. q.-ur 6a:4
  [=4]

nāmdār ‘znamienity’ ‹per.›.
n. 6b:3, 9b:12
[=2]

nāmūs ‘godność, honor; *tu* animusz’ ‹per.›.
n.+ı 20b:12
[=1]

napāk ‘nieczysty’ ‹per.›.
n. 20b:9
[=1]

naqāre ‘wojenny kocioł perkusyjny’ ‹ar.›, por. **naqqār**, **naqqāre**.
n. 19a:2
n. 19b:10
[=2]

naqqār ‘wojenny kocioł perkusyjny’ ‹ar.›, por. **naqāre**, **naqqāre**.
n.+lar 5b:10, 6b:5
[=2]

naqqāre ‘wojenny kocioł perkusyjny’ ‹ar.›, por. **naqāre**, **naqqār**.
n.+ler 6a:5, 9b:12
n.+leri 10a:11, 10b:7
n.+lerin 7b:9
[=5]

Naqrātı ‘*ne* Nakratyńczyk; Nakratyńczycy’.
N.+nı 1b:4
[=1]

naqş-ı cennet ‘namalowany raj’ ‹per.+ar.›, por. **cennet**.
n. c. 19a:7
[=1]

Narın Qalʿa ‘cytadela lub Naryn Kala’.
N. Q.+⟦ya⟧ 11b:10
[=1]

nāʾib ‘regent, pełnomocnik’ ‹ar.›.
n. 20b:3
[=1]

ne ‘co’.
n. 7b:2, 7b:4, 7b:5, 10a:13, 17b:14, 17b:14, 18b:7, 18b:11, 19b:2, 20a:14
n.+dür 17b:10, 17b:11, 20b:12
[=13]

nece ‘jak’.
n. 20a:5, 21a:14
[=2]

neçe ‘dużo, wiele’, por. **bir neçe**.
n.+lerden 1b:13
[=4]

neçük ‘jak’.
n. 5b:1
[=1]

neçün ‘dlaczego’.
n. 29b:13
[=1]

nefer ‘osoba; mąż, żołnierz (*w wojsku*)’ ‹ar.›.
n. 5b:14, 8a:14, 13b:1, 13b:2
[=4]

negāh ‘nagle, wtem’ ‹ar.›.
n. 17b:4, 19b:9
n.+ından 22a:2
[=3]

nen ‘z’, por. **bile**, **bilen**, **bulan**, **ile**, **ilen**.
n. 24a:5
[=1]

nereden ‘skąd’.
n. 21a:5
[=1]

nesl ‘ród, rodowód’ ‹ar.›.
n.+in 1b:3
[=1]

nestaʿīn zob. ***bihī nestaʿīn***

nev-civān ‘młodzieniec’ ‹per.›.

n. 21a:7
[=1]
ney ‘fujarka’ ‹per.›.
n. 18a:9
[=1]
neyle- ‘co robić’.
n.-r 21a:12
[=1]
nihāyet ‘w końcu’ ‹ar.›.
n. 4b:9
[=1]
nikāḥ: ~ **eyle-** ‘*tu* poślubić’ ‹ar.:›, por. **nikeḥ**.
n. e.-di 25a:12, 29b:15
[=2]
nikeḥ: ~ **eyle-** ‘*tu* poślubić’ ‹ar.:›, por. **nikāḥ**.
n. e.-megün 29b:6
[=1]
niqāb ‘maska’ ‹ar.›.
n. 20b:14
[=1]
nisbet ‘wzgląd’ ‹ar.›.
n. 19b:3
[=1]
nīşīmin zob. **ḫarem nīşīmin**.
ni‘met ‘*tu* dobrodziejstwo’ ‹ar.›.
n.+i 19a:5
[=1]
nöker ‘członek świty’ ‹mong.›.
n. 24b:7, 29a:18, 29b:1, 29b:18, 30a:11
n.+e 24b:5
n.+i 20b:3, 25b:3, 26a:5
n.+lerinden 1b:9, 24b:6, 29a:18
[=12]
nūr ‘światło; światłość’ ‹ar.›.
n. 21b:13
n.+ı 4b:4
[=2]
Nūşerevān ‘Anuszyrwan’ ‹per.›, por. **Nūşrevān**.
N. 1b:3, 2b:11, 3a:3, 3a:4, 3a:11, 25b:1
[=6]
Nūşerevān ʿĀdil ‘Anuszyrwan Sprawiedliwy’ ‹per.+ar.›, por. **Nuşrevān ʿĀdil**.
N. ʿĀ. 25b:11, 25b:12, 26a:4
N. ʿĀ.+den 26a:1
[=4]
Nūşrevān ‘Anuszyrwan’ ‹per.›, por. **Nūşerevān**.
N. 4a:3, 4a:12, 4a:13, 4b:5, 22b:6, 24b:12, 25b:5, 29b:4, 29b:17, 29b:20, 30a:4
N.+a 29b:20
N.+dan 3b:10
N.+un 12a:9
[=14]
Nuşrevān ʿĀdil ‘Anuszyrwan Sprawiedliwy’ ‹per.+ar.›, por. **Nūşerevān ʿĀdil**, **Nūşrevān ʿĀdil**.
N. ʿĀ. 29a:4
[=1]
Nūşrevān ʿĀdil ‘Anuszyrwan Sprawiedliwy’ ‹per.+ar.›, por. **Nuşrevān ʿĀdil**, **Nūşerevān ʿĀdil**.
N. ʿĀ. 4b:3, 23b:14, 30a:10
N. ʿĀ.+den 30a:8
[=3]
nuṭq: ~**a gel-** ‘zabrać głos, przemówić; *tu* odpowiadać ‹ar.:›.
n.+a g.-üb 8a:5
[=1]
nücūm ‘gwiazdy (*lm.*)’‹ar.›.
n.+ġa 7a:6
[=1]

O

o ‘1. on, ona, ono. 2. tamten’, por. **ol**.
o. 3a:13, 6b:1, 8a:12, 24a:3, 25b:7, 26a:3, 26a:7, 26a:9, 26a:10, 26b:14, 27a:2, 27a:3, 29a:6, 30a:1, 30a:10, 30a:13, 30a:14, 30a:15, 30b:9, 30b:11, 30b:12, 30b:13
o.+dan 29b:12, 29b:16
o.+na 22b:13, 22b:14, 27a:13, 29a:7, 31a:4
o+nda 13a:11, 13a:14, 23b:3, 24a:9, 24a:10, 24a:13, 29a:14, 4b:13
o.+ndan 10b:14, 11b:9, 13a:8, 13a:11, 17b:4, 17b:7, 19a:2, 19a:5, 19a:8, 23a:13, 23b:1, 25a:8, 25a:13, 25b:8, 25b:13, 26b:3, 26b:13, 27a:2, 27a:5, 27a:11, 29a:11, 29a:15, 30a:2, 30a:6,

30a:15, 30a:20, 30b:8, 30b:11, 30b:14, 31a:1, 31a:2
o.+nı 24a:5, 29a:8
o.+nun 23b:7, 25a:5, 25a:11, 26a:10, 29b:9, 30a:15
[=76]
oba ‘*tu* obozowisko, obóz’.
o.+sı 25a:10, 29b:13, 30b:19
o.+sına 24a:4, 25a:5, 29a:8, 29b:9, 29b:12
o.+sında 25a:7
[=9]
od ‘ogień’.
o. 6a:10
[=1]
oġ|ul ~|**lı** ‘syn’.
o.+ı 3a:2, 3a:9, 3a:9, 7a:13, 7b:6, 8a:9, 9a:12, 9b:3, 9b:4, 11b:3, 11b:3, 12a:3, 13a:6, 13a:7, 20b:14, 22b:2, 23a:12, 25a:5, 26a:4, 29b:10, 30a:10
o.+ıdur 24b:13, 29b:5
o.+ım 26b:8, 30b:4
o.+ını 25a:5, 29b:9
[=27]
oġa ‘jemu; *tu* nań, jego’, por. **oña**.
o. 12b:8
[=1]
oẖ ‘strzała’.
o. 5a:13, 5b:3
[=2]
oẖardan ‘nagle, szybko’.
o. 26b:4, 30b:1
[=2]
oẖu- ‘1. czytać. 2. wzywać’.
o.-r 18b:10
o.-yana 22a:8
[=2]
ol ‘tamten, ten; on’, por. **o.**
o. 1b:2, 2b:6, 2b:7, 3a:11, 3b:13, 5b:2, 5b:4, 5b:5, 5b:13, 5b:14, 6a:1, 6a:4, 6a:7, 6a:13, 6b:2, 6b:4, 6b:6, 6b:6, 6b:7, 6b:7, 6b:10, 6b:11, 6b:12, 6b:12, 6b:13, 6b:14, 6b:14, 7a:8, 7a:11, 7b:7, 7b:8, 8a:1, 8a:3, 8a:10, 8a:13, 8a:14, 8b:2, 8b:3, 8b:12, 8b:12, 9b:2, 9b:7, 9b:11, 10a:1, 10a:6, 10b:3, 11a:13, 11b:2, 11b:4, 11b:7, 12a:1, 12a:9, 12b:2, 13a:12, 13b:10, 17b:3, 17b:4, 17b:13,?17b:14, 18a:5, 18a:12, 18a:14, 18b:3, 18b:4, 18b:8, 18b:12, 18b:13, 19a:5, 19a:7, 19a:7, 19a:9, 19a:9, 19b:13, 20a:3, 20a:11, 20b:4, 20b:10, 20b:11, 20b:14, 20b:14, 21a:7, 21a:13, 21b:2, 21b:4, 21b:4, 21b:9, 22a:3, 22b:10, 22b:12, 4b:7
o.+dur 3b:7, 7b:14, 17b:11
[=93]
• **ol dem** ‘wtedy, wówczas; w mig’.
o. d. 21b:13, 22a:3
[=2]
ol- ‘być, stawać się’, por. **bol-**.
o.-a 17b:6
o.-am 18a:7
o.-an 2b:6, 2b:6, 2b:7, 20b:9, 22b:9, 24a:14, 24b:3, 26b:14, 29a:14, 29a:16, 30b:9
o.-anda 2b:10
o.-andan 3b:9, 8a:8, 24b:4, 25a:3, 25a:13, 25b:12, 26a:6, 26b:12, 27a:1, 29a:18, 29b:8, 29b:15, 30a:5, 30a:12, 30b:7, 30b:10
o.-anı 23a:10, 23a:14
o.-anlarun 13a:9
o.-anun 23b:2, 24b:3, 29a:17
o.-dı 1b:12, 2b:10, 3a:1, 3a:4, 5b:10, 6b:3, 7a:2, 9a:12, 10b:11, 12b:14, 13a:8, 17b:12, 17b:13, 18a:3, 18a:9, 18a:10, 18a:11, 19a:12, 21a:5, 21b:4, 21b:5, 21b:10, 21b:12, 22a:5, 22a:8, 23a:8, 24a:1, 24a:2, 24a:11, 25a:11, 25a:14, 25b:9, 25b:12, 26a:11, 26a:13, 26a:14, 26b:3, 26b:4, 26b:12, 26b:12, 26b:13, 27a:2, 27a:4, 29a:5, 29a:5, 29a:12, 29b:8, 29b:14, 29b:15, 29b:16, 30a:3, 30a:5, 30a:16, 30a:18, 30a:19, 30a:20, 30b:8, 30b:8, 30b:11, 30b:12
o.-dılar 5a:3, 6b:13, 11b:8, 18a:13, 4b:6, 4b:7
o.-ġan 12a:12
o.-ġandan 2a:4, 2a:14, 9a:10
o.-ınca 6a:2

o.-madı 24a:2, 29a:6, 30b:1
o.-mamışdur 5a:12
o.-masa 27b:3, 31a:7
o.-masun 21b:5
o.-mayanı 13a:10, 13a:13, 23b:1, 23b:3
o.-mayanun 13a:4, 24b:3, 29a:17
o.-mayub 6a:6
o.-mış 2a:9, 9b:3
o.-mışdı 2a:13, 4a:3, 11a:13
o.-muş 19b:13
o.-sa 13b:2, 27b:2, 31a:6
o.-sun 13b:6, 17b:9, 22a:7, 23b:5, 27a:6, 30b:14
o.-ub 5b:12, 6b:8, 7b:13, 8a:7, 8b:7, 8b:7, 9a:8, 14a:5, 21a:8, 31a:10
o.-uban 22a:8
o.-unca 8b:5
o.-urdı 1b:7, 4a:1
o.-urız 11b:5
o.-ur{s}ız 7a:7
[=153]

olar ‘oni’, por. **alar**.
o. 10a:10, 25a:4, 29b:9, 29b:11
o.+a 21b:12
o.+dan 25a:6
o.+uñ 1b:8, 5a:14
o.+ġa 3b:8, 3b:11
o.+nı 5a:13
o.+un 11a:2
[=12]

olun- ‘być (*czasownik bezosobowy*)’, por. **bolun-**.
o.-dı 10b:9, 4b:3
o.-mış 11a:7, 4b:2
o.-mışdur 1b:5
[=5]

on ‘dziesięć’.
o. 24a:14, 25b:3, 29a:15, 29b:18
[=4]

on beş ‘piętnaście’.
o. b. 26a:5, 26b:12, 30a:11, 30a:12, 30b:8
[=5]

on iki ‘dwanaście’.
o. i. 10b:4, 26a:7, 30a:12
[=3]

on iki min ‘dwanaście tysięcy’.
o. i. m. 11b:8, 18b:1
[=2]

on min ‘dziesięć tysięcy’.
o. m. 6a:7, 6a:7
[=2]

oña ‘jemu, jej’, por. **oġa**.
o. 12b:7, 19b:12, 20a:4
[=3]

oñar- ‘*tu* sprzyjać’.
o.-sın 18a:8
[=1]

ordan ‘stamtąd’.
o. 24b:7, 29b:1
[=2]

orta ‘to co jest pośrodku; pośrodku’.
o.+dan 20b:10
o.+sında 13a:5, 23a:11
o.+ya 22a:1
[=4]

ortaq ‘wspólny; *tu* spadkobierca’.
o. 2a:11
[=1]

Orus ‘Ruś; ruski’.
O. 1b:5
[=1]

otur- ‘1. siadać, siedzieć.
2. mieszkać; przebywać czasowo’.
o. 19a:13, 25b:8, 30a:2
o.-dı 1b:6, 2b:12, 18b:6, 23b:11, 25b:9, 25b:10, 26a:14, 26b:3, 26b:4, 29a:2, 30a:3, 30a:18, 30b:1, 30b:2
o.-dılar 5a:5, 7a:10, 11a:14
o.-ub 3a:12, 6b:7
[=22]

oturaq: ~ **i|d-** ‘siedzieć, pozostawać, stacjonować’.
o. i|d-ermen 9b:10
[=1]

otuz ‘trzydzieści’.
o. 18a:1, 25a:7, 25b:12, 29b:11, 30a:5
[=5]

otuz min ‘trzydzieści tysięcy’.
o. m. 6b:2, 11b:5
[=2]

oz- ‘*tu* pokonać’.
o.-ub 1b:7
[=1]

Ö

ög ‘to co jest przed; przed’.
ö.+ünde 10a:1
g.+üne 18b:13
[=2]
ögret- ‘uczyć’.
ö.-di 24a:9
ö.-ti 29a:11
[=2]
öküz ‘wół’.
ö. 20b:10
[=1]
öl- ‘umrzeć’.
ö.-di 26a:6, 26a:7, 29b:2, 30a:12, 30a:13
ö.-diler 7a:6
ö.-megi 21a:4
ö.-miş 9b:2
öldür- ‘zabić, zamordować’.
ö.-di 20a:3, 23a:14, 23b:2, 24b:1, 24b:4, 25a:5, 29a:15, 29a:17, 29b:9
ö.-diler 6a:13, 13a:4, 13a:9, 13a:10, 13a:12, 13a:13, 23b:1, 23b:3
ö.-duh̲ 30b:13
ö.-düm 5b:5
ö.-en 24b:10
ö.-ib 26b:14
ö.-megi 21a:4
ö.-se 20b:1
ö.-üb 30b:10
[=22]
öldürül- ‘być zabitym, zamordowanym’.
ö.-di 26b:8, 30b:4
[=2]
ölke ‘kraj, kraina’.
ö.+den 27a:9
ö.+ler 13b:11
ö.+nün 13b:13, 27a:14, 31a:5
ö.+sin 1b:2
ö.+sinden 30b:17
ö.+sine 4a:12
[=8]
öp- ‘(po/u)całować’.
ö.-di 17b:7, 17b:7
[=2]
öz[1] ‘sam, się, sobie itd.’.
ö. 2b:9, 7a:9, 9a:10, 10a:9
ö.+i 2a:5, 11a:4, 13b:5, 25b:10, 26a:2, 26b:1, 30a:4, 30a:9, 30a:19, 31a:6
ö.+ine 2a:6, 19b:6
ö.+ile 1b:12
ö.+ler 24b:4, 25b:7, 25b:9, 29a:17, 30a:2, 30a:3
ö.+lere 23b:9
ö.+lerin 13b:6
ö.+üni 10a:6
ö.+ünün 23b:12, 24a:9, 24a:11, 25a:10, 25b:3, 26a:4, 26b:13, 27b:1, 29a:3, 29a:12, 29b:14, 30a:10, 30b:9
[=39]
öz[2] ‘własny’.
ö. 2b:2, 3b:8, 3b:11, 4a:12, 5b:8, 5b:9, 8a:11, 8b:12, 9a:6, 9b:4, 9b:9, 9b:12, 9b:13, 10b:13, 11a:3, 11a:8, 13a:11, 24a:8, 26a:8, 26b:10, 26b:10, 26b:11, 29a:10, 29a:11, 29b:18, 30a:13, 30b:6, 30b:6, 30b:7
[=29]
özge ‘inny’.
ö. 11a:7, 21b:7
ö.+ye 7b:8
[=3]

P

pāçā ‘król; padyszach’ ‹per.›, por. **pādışāh**.
p. 30a:18
[=1]
pādışāh ‘król; padyszach’ ‹per.›, por. **pāçā**.
p. 2b:1, 2b:8, 2b:10, 2b:11, 3a:2, 3a:9, 3b:11, 4a:2, 4a:5, 21a:11, 26a:13, 4b:8
p.+ı 1b:3, 1b:5, 1b:6, 1b:9
p.+laruñ 4b:5
[=18]
paġır ‘miedź’.
p. 2b:6
[=1]
pāk: ~ **ė|d-** ‘oczyszczać’ ‹per.:›.

p. ė|d-üb 3a:3
[=1]
pāre: ~ **qıl-** ‘rozkawałkować; rozsiekać na kawałki’ ‹per.:›.
p. q.-ar 20b:1
p. q.-dı 20b:6
p. q.-ım 20a:12
[=2]
pārelü ‘o wartości *para* (części piastra)’ ‹per.+turk.›.
p. 30b:19
[=1]
pāsibān ‘strażnik’ ‹per.›.
p.+lar 18a:13, 18b:9
[=2]
pehlevān ‘*tu* junak’ ‹per.›, por. **pehlivān**.
p. 18b:14, 20a:3, 20b:10, 21a:7
p.+lar 20b:1, 21a:7
[=6]
pehlivān ‘*tu* junak’ ‹per.›, por. **pehlevān**.
p. 19b:12
p.+lar 20a:1
[=2]
pek ‘pan, wielmoża, bej’, por. **beg**.
p. 9b:6, 10a:7, 13a:7, [18b:4], 27a:7, 27a:8
p.+ler 27a:8
p.+leri 3b:5
[=7]
penāh ‘schronienie’ ‹per.›.
p. 21a:11
[=1]
pencere ‘okno’ ‹per.›.
p.+ler 19a:8
[=1]
peşīmān: ~ **ol-** ‘żałować’, por. **pėşmān**.
p. o.-dı 21b:10
[=1]
pėşmān: ~ **ol-** ‘żałować’, por. **peşīmān**.
p. o.-dı 6b:3, 7a:2
[=2]
pėşmānluq ‘żal’ ‹per.+turk.›.
p. 7a:3
[=1]
peyġanber ‘prorok’ ‹per.›.
p. 7a:12, 9a:12, 9a:14, 22b:1
p.+den 7a:14, 4b:12
p.+i 5a:2, 17b:14
p.+ün 11b:14
[=9]
Pinhān qapu ‘Brama Pinhan’.
P. q. 8b:2
P. q.+dan 8b:3
[=2]
poz- ‘niszczyć; burzyć’.
p.-ġan 2a:1
p.-maqdan 8b:13
p.-ub 5a:11, 9a:1, 9a:2, 9a:5, 12a:8, 22b:6, 4b:11
[=9]
pozul- ‘być niszczonym; być burzyć’.
p.-ġan 3a:3, 3a:8
p.-ġandan 2b:4
[=3]
pūl ‘pieniądze’ ‹per.›.
p.+ı 25b:9, 30a:3
[=2]

Q

qaba|q ~**ġı** ‘?przed; *tu* u (bram)’
q.+ında 26a:14
q.+unda 30a:18
[=2]
qabīle ‘plemię; ród’ ‹ar.›, por. **qabile**.
q.+dendür 29b:5
[=1]
qabile ‘plemię; ród’ ‹ar.›, por. **qabīle**.
q.+dendür 24b:12
[=1]
qabūl ‹ar.›:
- **qabūl e|t-** ‘przyjmować’.
  q. edeni 13a:13
  q. etdi 8a:3
  q. [etkenin] 13a:3
  [=3]
- **qabūl ėt-** ‘przyjmować’.
  q. ė-di 7b:8
  q. ė-meyenleri 11b:13,
  [=2]
- **qabūl ol-** ‘być przyjętym’.
  q. o.-madı 30b:1

[=1]
qaç- ‘uciekać; zbiec’.
q.-ar 6a:1, 6a:8, 22a:1
q.-dılar 13a:3, 23a:10
q.-mağ 6b:7
q.-maq 5a:7
q.-sa 6b:4
q.-san 5a:8
q.-ub 10a:13, 10b:10, 25a:4, 25a:5, 26b:8, 29b:9, 29b:10, 30b:5
[=17]
qaçur- ‘zmuszać do ucieczki’.
q.-dılar 6b:11
[=1]
qadam ‘krok; *tu* ~ **götür-** ruszać (*w drogę*)’ ‹ar.›.
q. 18a:11
[=1]
qadar ‘*tu* tyle’ ‹ar.›.
q. 5a:7, 5b:13, 6b:6, 6b:7, 27b:2, 31a:6
[=6]
qadur, see **qat-**.
qaẖ- ‘walnąć, uderzyć’.
q.-ur 18b:11
[=1]
qal- ‘zostawać’.
q.-dı 23b:12, 25a:12, 26a:5, 26a:7, 26b:5, 26b:12, 27a:2, 29a:2, 29b:15, 30a:11, 30a:12, 30b:2, 30b:8, 30b:11
q.-dılar 6a:11, 8b:7
q.-madı 5b:14, 6a:14, 18a:2
q.-mamağı 6b:9
q.-mamışdı 7a:2
[=21]
qalʿa ‘zamek, twierdza; miasto warowne’ ‹ar.›, zob. też **Bābü’l-Qalʿa**.
q. 7a:5, 8b:1, 8b:10, 9a:2, 11a:14, 11b:9, 11b:10, 11b:12, 18a:12, 25b:9, 30a:3
q.+da 8b:14
q.+dan 4a:1, 6b:14, 10a:11, 10b:14, 12a:12
q.+dur 6b:14, 18b:1
q.+ların 3b:7
q.+muzuñ 18b:6
q.+nı 8b:11, 9a:5, 9a:7, 9a:11, 11b:1, 11b:14, 14a:7, 18a:13, 21b:9
q.+nuñ 8a:11, 18a:14, 18b:1
q.+nun 8b:8, 11a:13, 22a:6, 22b:9
q.+sı 6b:14, 18a:1
q.+sın 3b:6, 8a:13, 11a:13
q.+sına 10b:10, 11a:12, 11b:11, 21b:2
q.+sında 3b:11
q.+sından 10a:10
q.+sını 8b:13, 9a:11
q.+sınuñ 6b:13, 8b:2, 9b:4
q.+ya 7a:4, 8b:9, 11b:10, 19b:4, 19b:14, 21a:6, 21b:14
[=60]
qalābend: ~ **eyle-** ‘*tu* oblegać’ ‹per.:›, por. **qalābend**i.
q. e.-di 30a:18
[=1]
qalābendi: ~ **eyle-** ‘*tu* oblegać’ ‹per.:›, por. **qalābend**.
q. e.-di 26a:14
[=1]
[Qalān] şāh ‘szach Kalan’.
Q. ş. 4a:10
[=1]
qalẖan ‘tarcza’.
q. 20b:6, 20b:6
q.+⟦ı⟧ 20b:7
[=3]
qamu ‘wszystko, wszystkie’ ‹ir.›.
q. 18a:10, 19b:1
q.+sı 20b:11
q.+sun 20b:12
q.+sunuñ 21a:10
[=5]
qan ‘krew’.
q. 21b:1, 21b:5, 22a:1
q.+ım 19a:3, 19b:13, 20b:2, 20b:2
q.+lar 6b:6, 21b:14
[=9]
qandur- ‘przekonywać’.
q.-dı 25a:3, 29b:8
[=2]
qapu ‘1. brama, wrota. 2. drzwi’, por. **Alan qapu**, **Çubın qapusı**, **Demir Qapu**, **Demür Qapu**, **Pinhān qapu**.
q. 1b:6, 3a:10, 8b:4, 9b:1, 12b:10, 24a:14, 29a:15

q.+da 2a:13
q.+dan 2a:7, 8a:3, 12b:14, 18b:13, 23a:7
q.+ġa 3a:11
q.+lar 2a:3, 12a:7, 22b:5, 23a:4
q.+ları 2a:13, 2a:14
q.+nı 8b:10, 8b:12
q.+sı 17b:4
q.+sına 10a:3, 11b:9, 24a:8, 24a:13, 29a:10, 29a:14
q.+ya 18b:13, 22a:3
[=32]

Qarāḫ ‘*nm* Karach’, por. **Qırāḫ**.
Q. 27a:12
[=1]

qarār ‘postanowienie, decyzja’ ‹ar.›:
- **qarār dut-** ‘zatrzymywać się’.
  q. d.-dı 11a:9
  [=1]
- **qarār et-** ‘*tu* ustanawiać’.
  q. e.-di 12a:6
  [=1]

qaravul ‘straż, strażnik’ ‹mong.›.
q.+lar 2a:8, 2a:13
[=2]

qardaş zob. **qavmi qardaşı**.

qarındaş ‘brat’.
q.+ı 7b:1, 7b:3, 7b:5
q.+lar 11b:4
q.+um 7b:6
[=5]

qarış- ‘(wy)mieszać się’, por. **qaruş-**.
q.-dılar 6b:5
[=1]

qarşu ‘przeciw, przeciwko; naprzeciw’.
q. 5a:4, 5b:6, 5b:14, 6a:7, 10b:7, 13a:2, 18a:11, 23a:9
[=8]

qaruş- ‘(wy)mieszać się’, por. **qarış-**.
q.-ub 5b:11
[=1]

qaṣd ‘1. cel. 2. zamiar’ ‹ar.›.
q.+ı 26a:11, 30a:16
q.+ına 5a:4
[=3]
- **qasdı:** ~ **et-** ‘mieć na celu; zamierzać; podejmować zamiar’.
  q. e.-ti 2a:4
  q. e-diler 1b:13
  [=2]
- **(qaṣdı):** ~ **ėt-** ‘mieć na celu; zamierzać; podejmować zamiar’.
  q. ė-diler 4b:14
  [=1]
- **qasdı:** ~ **eyle-** ‘*tu* namierzać’.
  q. e.-se 20a:7
  [=1]

Qāsım ‘*im* Kasym’ ‹ar.›.
Q. 13a:7
[=1]

qa|t- ~dur ‘przydawać, dodawać’.
q.-dur 18b:1
[=1]

qat ‘*tu* bok’
q.+ına 19a:9
[=1]

qatı ‘twardy; trudny, też przen. wielki’.
q. 10b:9, 17b:12, 19b:12
[=3]

qatl: ~-ı cihād ėt- ‘toczyć śmiertelną walkę’.
q. c. ė.-diler 4b:10
[=1]

qavm: ~i qardaşı ‘*tu* krewni i bliscy’ ‹ar.›.
q.+i q.+ı 24a:9, 29a:11
[=2]

qaya ‘skała’.
q.+lar 21b:11
[=1]

Qayd ‘Kajd (*nazwa budowli*)’, por. **Qaydı**.
Q.-{a} 12a:11
Q.+un 12a:11
[=2]

Qaydı ‘Kajd (*nazwa budowli*)’, por. **Qayd**.
Q. 22b:7
Q.+ını 22b:8
[=1]

qayġu ‘troska, zmartwienie’.
q. 26b:3
[=1]

qayı|t- ~d- ‘wracać’, por. **qayt-**.
q.-d 7a:1
q.-dub 5b:6, 7a:1

q.-tdı 26b:1
[q.-madan] 26b:5
q.-tmaq 11b:2
q.-ttı 25b:4
[=7]
qayır- ‘1. robić, wykonywać. 2. naprawiać’, por. **qayur-**.
q.-mağı 2b:14
[=1]
Qayşer ‘*nm, ne* Kajseryjski; Kajseryjczyk’ por. **Mescid-i Qayşer**.
Q. 23a:1
[=1]
Qayşerīn ‘*nm, ne* Kajseryjski; Kajseryjczyk’, por. **Mescid Qayşerīn**.
Q. 12b:6
[=1]
qayt- ‘wracać’, por. **qayıt-**.
q.-dı 29a:6, 29b:19, 30a:19
q.-madan 30b:2
q.-tı 24a:2
[=6]
Qayṭāq ‘*nm* Kajtak’, por. **Ḫaydāq**.
Q. 4a:5, 10a:4, 10b:3, 13a:8, 13a:9, 13b:4, 13b:12, 14a:4
Q.+nı 10b:4
Q.+uñ 4a:5
[=10]
qayur- ‘1. robić, wykonywać. 2. naprawiać’, por. **qayır-**.
q. 25b:7, 30a:1
q.-dı 25b:9, 26b:2, 30a:3, 30a:20
q.-ub 25b:11, 30a:5
[=8]
qazdur- ‘kazać wykopać’.
q.-dı 2a:1
[=1]
qāżī ‘sędzia (*sądu szariackiego*)’ ‹ar.›.
q. 13b:1, 13b:2, 23b:4
q.+lar 22a:5
[=4]
Qāżī Qumuq ‘*ne* Kazy Kumuk; kazykumucki’.
Q. Q. 13a:1, 23a:9, 23b:4
[=3]
qāʾim: ~ **ol-** ‘stać’.
q. o.-ġandan 2a:14
q. o.-mış 2a:9
[=1]
qıble ‘*tu* południe; strona południowa’ ‹ar.›.
q. 2a:4, 2b:14
q.+nün 22a:2
[=3]
qıl- ‘czynić, robić; *czasownik posiłkowy*’.
q. 19a:8
q.-alar 12b:9
q.-am 18a:7
q.-an 6a:4
q.-ar 20b:1
q.-arlar 6a:3
q.-ası 18a:1
q.-dı 3a:7, 3a:7, 3a:13, 3a:14, 3b:1, 3b:1, 3b:2, 3b:3, 3b:4, 3b:8, 3b:14, 7b:10, 9a:14, 10a:9, 12b:1, 12b:2, 12b:3, 12b:4, 12b:5, 12b:7, 12b:9, 13a:5, 13a:6, 17b:6, 18b:3, 20b:6, 22a:1, 23a:11, 23a:11
q.-dılar 3a:6, 6a:14, 8b:14, 10b:9, 13a:11, 20b:13
q.-dum 21a:11
q.-ğıl 21b:6
q.-ım 20a:12, 20b:8
q.-maq 12b:9, 23a:4
q.-maz 5a:10
q.-mış 4a:2, 4a:13
q.-mışdı 2a:14, 4a:3
q.-sun 14a:8, 27b:6, 31a:10
q.-ub 2b:12, 7a:10, 9a:3, 11a:11, 11b:8
q.-ur 6a:4, 9a:1, 19a:4
[=63]
qıl|ıc ~**cı** ‘miecz’, por. **qılıc**.
q.+ı 20a:7
[=1]
qılıc ‘miecz’, por. **qıl|ıc**.
q. 5b:13, 6a:5, 10b:10, 12a:4, 18b:5, 19a:1, 21a:6, 22b:3, 4b:11, 4b:13
q.+ın 20b:2
q.+lar 5b:12
[=12]
- **qılıc ur-** ‘uderzyć/razić mieczem’.

q. u.-allar 4b:11
q. u.-dılar 5b:13, 6a:5
q. u.-sa 4b:13
[=4]

- **qılıcdan keçir-** ‘wyciąć, ściąć (mieczem)’.
  q.+dan k.-diler 8b:10
  [=1]
- **qılıcdan keçür-** ‘wyciąć, ściąć (mieczem)’.
  q.+dan k.-üb 11b:13
  [=1]

qılıc-ı ḫarb ‘miecz wojny’ ‹turk.+ar.›.
q. ḫ. 12a:4
[=1]

qır- ‘zgładzić, wygubić, wyciąć (*w boju*)’.
q.-arman 6b:4
q.-dı 13a:3
q.-dılar 5b:8, 6a:13, 6b:7, 7a:1, 23a:10
q.-mağıla 21b:3
q.-mış 5a:11
[=9]

qıra|q ~ğı ‘brzeg’.
q.+ına 26b:2, 30a:20
q.+ında 5a:14, 5b:2
[=4]

Qırāḫ ‘Kyrach’, por. **Qarāḫ**.
Q.-a 31a:2
[1]

qırḫ ‘czterdzieści’.
q. [18a:13], 21b:9
q.+ı 21b:1
[=3]

qırḫ bir ‘czterdzieści jeden’.
q. b. 5a:2
[=1]

qırıl- ‘być zgładzonym; *tu* paść (*w boju*)’.
q.-dı 26b:7, 30b:4
q.-maq 5a:9
[=3]

Qırım ‘*nm* Krym’.
Q.+ğa 2b:5
[=1]

Qırım Tatar ‘*ne* Tatar krymski’.
Q. T. 2b:5
[=1]

qırq min ‘czterdzieści tysięcy’.
q. m. 7b:2, 7b:3, 7b:4, 7b:5, 10b:5
[=5]

qısmet: ~ et- ‘wydzielać, rozdzielać’ ‹ar.:›.
q. e.-diler 11b:14
q. e.-ken 11a:10
q. e.-sün 13b:14, 27b:1, 31a:5
[=5]

qısmet: ~ i|d- ‘wydzielać, rozdzielać’ ‹ar.:›.
q. i|d-eller 2b:9
[=1]

qıyāmet ‘zmartwychwstanie; *tu* dzień prawdy’ ‹ar.›.
q. 5a:8
[=1]

qız ‘1. dziewczyna. 2. córka’.
q. 25a:5, 29b:10
q.+ım 20a:4
q.+ımı 20a:1
q.+ın 2a:10, 1b:11, 20a:12
q.+ından 2a:11
q.+lardan 26a:10, 30a:16
[=10]

qızıl ‘czerwony’.
q. 25b:9, 26a:12, 30a:3, 30a:17
[=4]

qızıl altun ‘ciemnozłoty’.
q. a. 19a:8
[=1]

qol ‘ręka; ramię’.
q.+ına 20b:6
q.+ları 21b:4
[=2]

qon- ‘stanąć, osiąść (*na noc, odpoczynek, pobyt*)’.
q.-dı 9b:5
[=1]

qonağ ‘gość’, por. **qonaq**.
q. 25a:11, 29b:14
[=2]

qonaq ‘gość’, por. **qonağ**.
q. 20a:13
[=1]

qorḫ- ‘bać się, lękać się’.
q.-aram 5a:12
q.-dı 19a:11

q.-duq 11a:2
q.-maz 20a:14
q.-ub 5a:6, 25a:6, 29b:11
[=7]
qorḫu ‘strach, lęk’, por. **qorqu**.
q. 22a:8
q.+dan 6a:6
[=2]
qorı|q ~ġı ‘?łąka, łęg’.
q.+ına 18b:2
q.+ında 18b:7
[=2]
qorqu ‘strach, lęk’, por. **qorḫu**.
q.+dan 5b:13
[=1]
qoşun ‘zastęp’ ‹mong.›.
q. 25b:6, 30a:1
[=2]
qoy- ‘położyć, kłaść; zostawiać (*zaniechać*); nie pozwalać (*w przeczeniu*)’.
q. 25b:7, 30a:2
q.-a 13b:7
q.-dı 3a:6, 3b:2, 3b:9, 4a:5, 7a:4, 12a:5, 12b:2, 13a:10, 13a:14, 17b:6, 22b:4, 23a:10, 25a:9, 25a:14, 26a:9, 29b:13, 29b:16, 30a:14, 31a:1
q.-dılar 13a:14, 23a:14, 23b:3
q.-madı 5a:7, 19b:8
q.-maġa 12a:9
q.-maz 20b:13
q.-mege 22b:7
q.-mışdı 2a:14, 3b:11
q.-sa 8b:14, 31a:7
q.-ub 7a:3, 9a:11, 11b:13
[=37]
Qubād ‘*im* Kubad’ ‹per.›.
Q. 1b:6, 1b:9, 1b:11, 2a:2, 2a:10, 2a:14, 2b:1, 2b:11, 3a:1, 3a:4, 3a:12, 4a:12
Q.+nı 2a:4
Q.+uñ 2b:3
Q.+ġa 1b:11
[=13]
qul ‘sługa’.
q.+ı 21a:1
q.+lara 19a:3
[=2]
qum ‘piach’.
q.+dan 3a:2
[=1]
Qumuq ‘*ne* Kumuk; kumucki’.
Q. 3b:14, 4a:12, 13a:2, 13a:7, 13b:7, 23a:9, 23a:12, 27a:11
Q.+a 31a:2
Q.+da 3b:8
Q.+dan 4a:12
Q.+dur 4a:9
Q.+uñ 3b:12
[=13]
qur- ‘utworzyć; rozbić (obóz, namiot); przygotować (uzbroić, nabić) broń’.
[q.-mış] 19a:10
q.-ub 5a:5, 5b:7, 11a:14
[=4]
Qureyşi ‘Kurejsz; Kurejszyta’ ‹ar.›.
Q. 13a:6, [23a:12], 25a:7, 25a:9, [29b:11], [29b:13], [30b:19]
Q.+lerdendür 23b:6, [24b:11], 29b:4
[=10]
qurğuşın ‘ołów; ołowiany’.
q.+da 20b:5
[=1]
qurtal- ‘uwolnić się, oswobodzić się’.
q.-ırsa 19a:4
[=1]
qurtar- ‘uwolnić, oswobodzić, ocalić’.
q. 21a:14
q.-an 10b:13
[=2]
Qurūc ‘*nm* Kurudż’.
Q. 13b:7
[=1]
qurul- ‘*tu* być wymierzonym (broń)’.
q.-mış 19a:1
[=1]
quş ‘ptak’.
q. 18a:14, 18b:8
[=2]
qutar- ‘ocalić, ratować’.
q.-dı 25a:6, 29b:10
q.-dum 26a:12
q.-mışdı 25a:4, 29b:9
[=5]

quvvet ‘siła, moc’ ‹ar.›.
q. 4b:10
q.+leri 5b:13, 6a:6, 6a:14, 6b:9
[=5]

R

r-raḥīm zob. **bism’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīm**.
r-raḥmāni’ zob. **bism’llāhi’ r-raḥmāni’ r-raḥīm**.
rabīʿ el-evvel ‘pierwszy rab’ (miesiąc muzułmański)’
r. e.+ün 12a:1 ‹ar.›.
[=1]
Rabīʿa ‘*im* Rabia’ ‹ar.›.
R. 5a:1, 6b:12
R.+nı 7a:9
[=3]
rāḥat ‘spokojny’ ‹ar.›.
r. 11b:5
[=1]
raḥmet ‘*tu* chwała, podziękowanie’ ‹ar.›.
r. 22a:7
[=1]
rāżı: ~ **ol-** ‘przystać, zgadzać się’ ‹ar.:›.
r. o.-dı 1b:12, 25a:3, 29b:8
r. o.-dılar 11b:8
[=4]
raʿiyyet ‘*tu* poddani’ ‹ar.›.
r.+ini 3a:5
[=1]
Resūl ‘Posłaniec’ ‹ar.›.
R. 4b:9, 17b:10, 18a:4, 18a:8
R.+e 21b:8
R.+ün 12a:2
[=6]
resūle’llāh zob. **yā ~**.
revān ‘idący, odchodzący’ ‹per.›.
r. 20a:3, 20b:11
[=2]
Rinci ‘*nm* Rindżi, Ridża’.
R.+ye 31a:3
[=1]
rivāyet ‘opowieść’ ‹ar.›.
r.+de 1b:5
[=1]
rubba sirrin ‘?jest wiele tajemnic’ ‹ar.›.
r. s. 17b:1
[=1]
Rufūf ‘*nm* Rufuf; rufufski’.
R. 30b:19
R.+daki 27a:8, 30b:16
R.+dan 26b:6, 26b:11, 30b:3, 30b:7
[=7]
ruḫṣat ‘pozwolenie’ ‹ar.›.
r. 3a:12, 12a:3, 26a:2, 30a:8
r.+la 22b:2
[=5]
- **ruḫṣat ver-** ‘pozwalać, zezwalać’.
  r. v.-di 3a:13, 24a:4, 29a:7
  r. v.-se 24a:3, 29a:6
  [=5]

rūḥu’llāhi zob. **ḥażret ʿĪsā rūḥu’llāhi**.
Rūm ‘Bizancjum’ ‹ar., per.›.
R. 2b:12
[=1]
Ruṭūl ‘*nm, ne* Rutul; rutulski’.
R. 13b:7, 30b:19
R.+daki 27a:7, 30b:16
R.+dan 26b:6, 26b:11, 30b:3, 30b:7
[=8]
Ruṭūllı ‘rutulski; Rutulczyk’.
R.[+ına] 31a:1
[=1]

S

ṣ-ṣalāt zob. **aleyhi’ ṣ-ṣalāt ve’ s-selām**.
s-selām zob. **aleyhi’ ṣ-ṣalāt ve’ s-selām** i ‘**aleyhi’ s-selām**.
ṣabāḥ ‘rano; z rana, rankiem’ ‹ar.›.
ṣ. 5b:10, 7b:13, 8b:5
[=3]
sābıq zob. **destūr-ı sābıqdan**.
saç- ‘*tu* puszczać (krew)’.
s.-ar 21b:14
[=1]
ṣadaqa ‘ofiara żałobna’ ‹ar.›.
ṣ.+lar 7a:9
[=1]
ṣādıq zob. **ṣübḥ ṣādıq**.

ṣaf ‘szereg; rząd’ ‹ar.›.
ṣ. 20a:8, 21a:2, 21a:2, 21a:8
[=4]
ṣafā ‘*tu* czystość; czysty’ ‹ar.›.
ṣ. 20a:8, 21a:2
[=2]
sağ ‘prawy’.
s. 21a:14, 21b:1, 21b:7
s.+a 5b:5
s.+ı 19a:4
[=5]
Ṣağīr zob. **Bābü’ṣ-Ṣağīr**.
saḫla- ‘zachowywać; chronić; utrzymywać, trzymać’, por. **saqla-**.
s.-dı 26b:7
s.-duḫ 30b:4
s.-maq 3b:8,, 4b:1, 7a:4, 8b:14, 12a:5, 22b:4
s.-rım 8a:2
s.-sun 14a:7, 27b:5, 31a:9
s.-yub 2a:8
[=13]
Ṣahranca ‘*nm* Sahrandża’.
Ṣ. 12a:8, 22b:6
[=2]
sākin: ~ **ol-** ‘osiedlać się’ ‹ar.:›.
s. o.-dılar 5a:3
[=1]
sal- ‘1. rzucać. 2. zakładać, budować’.
?**s.-asun** 17b:14
s.-dı 20b:7, 21a:6, 25a:8, 25b:10, 26a:10, 29b:12, 30a:4, 30a:15
s.-dılar 6a:10, 6b:7
s.-ub 7a:9, 13a:10, 23a:14, 25a:1, 25b:8, 29b:6, 30a:2
s.-ur 10a:2, 18b:8
[=20]
Salmān ‘*im* Salman’ ‹ar.›.
S. 5a:1, 6b:12
[=2]
Samsām ‘*im* Samsam’.
S. 23b:10, 23b:11, 24a:1, 26a:8, 26a:11, 26a:13, 26a:13, 26b:8, 26b:10, 26b:12, 26b:13, 29a:1, 29a:5, 30a:14, 30a:16, 30a:17, 30a:18, 30b:5, 30b:6, 30b:7, 30b:8
S.+dan 26a:12, 30a:17
S.+ı 24b:1, 24b:9, 29a:15
S.+un 24a:6, 24a:12, 24b:1, 24b:7, 24b:9, 25a:4, 25a:7, 26a:11, 27a:2, 29a:9, 29a:13, 29a:15, 29b:1, 29b:3, 29b:3, 29b:8, 29b:11, 30a:16, 30b:11
[=45]
san- ‘sądzić; *tu* jednym słowem’.
s.-asan 21a:13
[=1]
sana ‘tobie’, por. **sen**.
s. 26b:9, 26b:10, 30b:5, 30b:6
[=4]
saña ‘tobie’, por. **sen**.
s. 17b:9, 18a:6, 19b:3, 21a:4
[=4]
Sanbūr ‘*nrz* Samur’, por. **Sānbūr**.
S. 26a:10
[=1]
Sānbūr ‘*nrz* Samur’, por. **Sanbūr**.
S. 30a:15
[=1]
sāqı ‘podczaszy’ ‹ar.›.
s.+ya 19a:13
[=1]
saqla- ‘zachowywać; chronić; utrzymywać, trzymać’, por. **saḫla-**.
s.-dılar 6b:7
[=1]
sarışım ‘jasnowłosy’.
s.+dur 20a:10
[=1]
ṣarīḫ ‘*tu* zawołanie’ ‹ar.›.
ṣ. 4b:14
[=1]
[savaş] ‘bitwa’.
s. 20a:13
[=1]
savaş et- ‘stoczyć bitwę; wojować’.
s. e.-diler 10b:8
[=1]
savaş qıl- ‘stoczyć bitwę; wojować’.
s. q.-dı 22a:1
[=1]
savut ‘zbroja’.

s. 5a:10, 5b:4
[=2]
Ṣayfi zob. **Bābü'ṣ-Ṣayfi**.
sayġanaq '?liczba, rachunek'.
s. 11a:2
[=1]
sayvān 'namiot' ‹per.›.
s.+lar 5a:5
[=1]
sāʿat 'godzina' ‹ar.›.
s.+ı 21b:9
[=1]
sebeb 'przyczyna, powód' ‹ar.›.
s. 7b:14
s.+i 4b:1
[=2]
secde: ~ **eyle-** 'bić czołem (w modlitwie, przed władcą' ‹ar.:›.
s. e.-di 18b:3
[=1]
secde: ~ **qıl-** 'bić czołem (w modlitwie, przed władcą'‹ar.:›.
s. q.-dı 17b:6
[=1]
seç- 'wybierać'.
s.-ib 24a:11, 29a:13
[=2]
sedd 'mur' ‹ar.›, por. **seddi**.
s.+üñ 2b:14
Sedd-i Alġūn 'Wał Alański; *tu* Mur Derbendzki'.
S. A.+dan 3b:9
[=1]
seddi 'mur' ‹ar.›, por. **sedd**.
s. 3a:8, 3b:3
s.+leri 2b:10
s.+lerin 2a:8
s.+lerini 3a:4
s.+ni 2b:13, 3a:1, 3a:6
s.+üñ 2b:14
[=9]
sefer: ~ **qıl-** 'ruszyć z wyprawą; podejmować wyprawę' ‹ar.:›.
s. q-dı 7b:10
[=1]
Sehrāb 'Sahrab' ‹per.›.
S. 3a:9
[=1]
sėl '*tu* (potok) deszczu' ‹ar.›.
s.+i 6b:6
[=1]
selām 'pozdrowienie, powitanie' ‹ar.›.
s. 19a:12, 27a:9, 30b:17
s.+ı 17b:6
[=4]
selām eyle- 'pozdrawiać, witać się'.
s. e.-di 24b:3, 24b:6, 29a:16, 29b:1
[=4]
semā' 'niebo' ‹ar.›.
s. 7a:5
[=1]
Semender zob. **şehr-i Semender**, por. **Semendür**.
Semendür '*nm* Semender', por. **Semender**.
S.+ġe 11a:10
[=1]
sen 'ty', por. **sana**, **saña**.
s. 5b:4, 18a:4, 19b:2, 20b:2, 21a:5, 21a:11, 21a:11, 24a:6, 26a:1, 27a:3, 29a:9, 30a:8, 30b:12
s.+den 21b:7
s.+e 25a:1, 29b:7
s.+i 18b:11, 19b:3, 20a:12, 20b:8, 21a:3
s.+ünle 20a:13
[=22]
serdār 'wódz' ‹per.›.
s.?5a:3
s.+ını 2b:4
[=2]
sergerdān 'oszołomiony' ‹per.›.
s. 25a:14, 29b:16
[=2]
serḥa|d ~**ddı** 'granica' ‹per.+ar.›.
s.+ddı 2b:7, 3a:6
s.+ddına 2b:12
s.+dları 2b:12
[=3]
serincām 'rozkaz' ‹per.›.
s. 7b:8, 11a:8
[=2]
server 'wódz; naczelnik' ‹per.›.

s.+i 22a:2
[=1]
sev- ‘kochać; lubić’.
s.-er misiz 8a:4
[=1]
ṣevāb ‘*tu* zaleta; dobro’ ‹ar.›.
ṣ.+ın 7a:14, 8a:5
[=2]
sevle- ‘powiedzieć, rzec’.
s. 7b:7, 19b:3, 19b:5
s.-di 5a:14, 8a:4, 19b:7
s.-gil 17b:10
s.-me 7b:8
s.-medi 2a:12, 13b:11
s.-r 1b:3, 1b:4, 1b:5
s.-yim 17b:3, 17b:3, 17b:9
[=17]
ṣıdq ‘*tu* wierność; wierny’ ‹ar.›.
ṣ. 20a:8, 21a:1
[=2]
ṣıfāt ‘cecha; *tu* wielkość, pokrój’ ‹ar.›.
ṣ.+unuñ 19a:6
[=1]
sın- ‘*tu* załamać się’.
s.-dı 22a:2
[=1]
sına- ‘(wy)próbować’.
s.-yım 5a:13
[=1]
sırr ‘tajemnica’ ‹ar.›.
s.+ını 20b:14
[=1]
silāḥ ‘broń, uzbrojenie’ ‹ar.›.
s. 12a:9, 12a:13, 22b:7, 22b:9
[=4]
sirrin zob. **rubba sirrin**.
siz ‘wy’.
s. 8a:4, 11a:2, 17b:6
s.+den 30b:17
s.+e 17b:13, 18a:4, 27a:9, 30b:17
s.+ge 10b:14
s.+ġe 8a:2
[=10]
ṣoḥbet ‘rozmowa’ ‹ar.›.
ṣ.+ine 19a:9
[=1]
sol ‘lewy’.
s.+a 21a:14, 21b:2, 21b:7
s.+ı 19a:4
[=4]
solu- ‘?mieć zadyszkę’.
[s.-ḫan] 21b:3
[=1]
soñra ‘po; potem’
s. 1b:4, 2a:6, 1b:8, 2a:10, 1b:11, 2a:14, 2a:4, 2b:5, 2b:11, 3a:1, 3a:5, 3a:13, 3b:4, 3b:6, 3b:13, 4a:5, 4a:6, 4a:7, 5b:5, 5b:8, 6a:4, 7a:4, 7a:10, 7a:12, 7a:13, 7b:3, 7b:4, 7b:9, 8a:8, 8a:11, 8b:6, 8b:9, 8b:13, 9a:3, 9a:7, 9a:10, 9a:14, 9b:10, 9b:11, 10b:7, 11a:6, 11a:8, 11a:10, 12a:1, 12a:2, 13a:1, 13a:8, 13a:11, 22b:1, 23a:8, 23a:13, 23b:1, 23b:9, 23b:12, 24a:1, 24a:10, 24b:1, 24b:5, 24b:8, 25a:3, 25a:6, 25a:8, 25a:12, 25a:13, 25a:13, 25a:14, 25b:2, 25b:5, 25b:5, 25b:8, 25b:12, 25b:12, 26a:3, 26a:4, 26a:5, 26a:6, 26a:7, 26b:3, 26b:4, 26b:8, 26b:12, 26b:13, 27a:1, 27a:2, 27a:4, 27a:5, 27a:9, 27a:11, 29a:2, 29a:4, 29a:5, 29a:7, 29a:11, 29a:16, 29a:18, 29b:2, 29b:5, 29b:8, 29b:11, 29b:12, 29b:15, 29b:15, 29b:16, 29b:16, 29b:18, 29b:20, 29b:20, 30a:2, 30a:5, 30a:5, 30a:9, 30a:10, 30a:11, 30a:12, 30a:13, 30a:15, 30a:16, 30a:20, 30b:1, 30b:5, 30b:7, 30b:8, 30b:10, 30b:11, 30b:12, 30b:14, 30b:15, 30b:17, 31a:1, 31a:2
[=130]
söz ‘słowo, słowa; mowa’.
s. 19b:7, 22a:9, 26a:3, 30a:9
s.+de 19b:9
s.+i 7b:7, 9b:10, 11b:5, 17b:2, 17b:9, 19a:11, 24b:11, 29b:4
s.+in 8a:3, 19b:3, 19b:5
s.+ler 18a:4, 25a:2, 29b:7
s.+leri 8a:13, 9a:4
s.+ni 17b:12
s.+üm 21a:4
s.+ün 17b:10
[=24]

su ‘woda’.
s. 3b:14, 5a:14, 5b:2, 21b:1, 22a:1, 25b:7, 26b:2, 30a:1, 30a:20
s.+lar 3b:13, 26a:14, 30a:19
s.+ları 26b:5, 30b:2
s.+yı 25b:4, 26b:1, 30a:19
s.+yın 25b:2, 29b:18, 29b:19
s.+yından 18b:3
[=21]

Ṣūl ‘*nm* Sul’.
Ṣ. 3b:2
[=1]

sulṭān ‘sułtan’ ‹ar.›.
s. 13a:8, 20a:12
s.+ı 20a:11
[=3]

sulṭānluġ ‘*tu* władza sułtańska; sułtaństwo’ ‹ar.+turk.›.
s. 26a:7, 30a:12
[=2]

supāh ‘wojsko; żołnierze’ ‹per.›.
s. 7b:10, 7b:13, 8b:10
s.+ları 3b:12
s.+um 8a:12
[=5]

Sūrḫāb ‘*nm* Surchab’ ‹per.›.
S. 11a:3
[=1]

ṣübḥ ‘ranek, poranek’ ‹ar.›.
ṣ.+iden 22a:1
[=1]
- **ṣübḥ ṣādıq** ‘świt, brzask’.
  ṣ. ṣ. 8b:5
  [=1]
- **ṣübḥ ⟦ü⟧ ṣām** ‘świt i wieczór’.
  ṣ. ṣ. 18a:12
  [=1]

Süleymān zob. **Şeyḫ Süleymān, Şiyḫ Süleymān**.

sülūk: ~ **olun-** ‘postępować; *tu* dziać się’ ‹ar.:›.
s. o.-dı 4b:3
[=1]

sür- ‘skierować (*konia*)’
s.-di 21a:13
[=1]

Ş

Şabrān ‘*nm* Szabran’.
Ş. 3a:13
[=1]

şād ‘wesoły, radosny’:
- **şād ḫurrām ol-** ‘uradować się i rozweselić’ ‹per.+turk.›.
  ş. ḫ. o.-dı 24a:11, 29a:12
  [=2]
- **şād ı ḫurrām** ‘wesoły i radosny’ ‹per.›.
  ş. ḫ. 10b:5
  [=1]
- **şād ol-** ‘cieszyć się’ ‹per.+turk.›.
  ş. o.-dı 24a:1, 29a:5
  [=2]

şādlu|q ~ğa ‘*tu* rozkosz’ ‹per.+turk.›.
ş.+a 10b:3
[=1]

şāh ‘szach; szah’ ‹per.›, por. **Tūtūn şāh**.
ş. 4a:13, 4b:3, 4b:5, 5a:9, 6b:7, 17b:7, 18b:1, 20a:6, 20b:7, 21a:8, 21b:14, 21b:12, 24b:12
ş.+dan 3a:1, 3a:12
ş.+ı 20b:13
[=16]

Şāh ʿAlī ‘szach Ali’ ‹per.+ar.›.
Ş. ʿA. 18a:4
Ş. ʿA.+ni 20a:6
Ş. ʿA.+nüñ 17b:7
[=2]

Şahbānı ‘*im* Szah Bany’, por. **Şāh Bānı**.
Ş. 25b:8, 25b:14, 26a:4, 26a:6, 27b:3, 27b:4, 29a:2, 29a:4, 29b:20, 30a:2, 30a:7, 30a:10, 30a:12
Ş.+ya 25b:5, 25b:13, 26a:3, 30a:6, 30a:9
[=18]

Şāh Bānı ‘*im* Szah Bany’, por. **Şahbānı**.
Ş. B. 23b:12, 23b:14, 24b:12, 25b:2, 29b:5, 29b:18
[=6]

Şāh Ḥasan ‘szach Hasan’ ‹per.+ar.›.
ş. Ḥ. 26a:7, 30a:12
ş. Ḥ.⟦+ı⟧ 26a:5, 30a:10
ş. Ḥ.+un 29b:5
[=5]

Şāh-ı Merdān ‘mężny szach (*Ali*)’ ‹per.›.
Ş. M. 21b:14
[=1]
Şāh-ı Murtażā ʿAlī ‘*im* szach Murtaza Ali’ ‹ar.›, por. **Murtażā**, **ʿAlī**.
Ş. M. ʿA. 19b:14
[=1]
şahbāl ‘*im* Szahbal’, por. **şahbālı**, **şahbālu**.
ş. 31a:7, 31a:8
ş.+dur 13b:3
ş.+uñ 14a:5
ş.+uñdur 13b:10
[=5]
şahbālı ‘*im* Szahbal’, por. **şahbāl**, **şahbālu**.
ş. 13a:7 (**Şahbālı**), 13b:9, 14a:3, 14a:4, 23b:5
ş.+ġa 13b:11, 13b:12
[=7]
şahbālu ‘*im* Szahbal’, por. **şahbāl**, **şahbālı**.
ş.+ġa 13b:10
[=1]
Şāhburuẕı ‘*n góry* Szahburzi’, por. **Şiyẖ Şāhburuzı** itd.
Ş. 25a:8
[=1]
Şāhburẕı ‘*n góry* Szahburzi’, por. **Şiyẖ Şāhburzı** itd.
Ş. 29b:12
[=1]
şaẖṣı ‘osoba, osobistość’ ‹ar.›.
ş. 2b:9, 5b:2, 8a:9
[=3]
Şām ‘*nm* Syria’ ‹ar.›.
Ş. 10a:13, 19b:9, 22b:2, 26a:9
Ş.+dan 12a:3, 23b:6
Ş.+dur 30a:15
Ş.+ġa 7b:1, 7b:3
[=8]
şām zob. **şübẖ ⟦ü⟧ şām**.
şamʿ ‘pochodnia; światło’ ‹ar.›.
ş.+lar 9b:14, 10a:2
[=2]
şamẖāl ‘szamchał’.
ş. 13b:3, 23b:5, 27a:13, 31a:3
ş.+a 27a:10
ş.+dur 13b:3
ş.+un 23b:5
[=7]
şān ‘sława’ ‹ar.›.
ş.+ı 17b:2
[=1]
şarāb ‘wino’ ‹ar.›.
ş.+ından 8a:8
[=1]
şefāqat: ~ **ė|d-** ‘zmiłować się’ ‹ar.:›.
ş. ė|d-üb 7a:11
[=1]
şehādet ‘świadectwo wiary’ ‹ar.›.
ş. 22a:4
[=1]
şeh|er ~hri, ~hrün ‘miasto’, por. **şehir** ‹per.›.
ş. 29a:1, 29a:14, 30a:15
ş.+de [30a:14]
ş.+deki 29a:14, 29a:16
ş.+den 29b:11
ş.+i 29a:6
ş.+ine [29a:11], 30b:6 (**şeherine**), 31a:2 (**şeherine**)
ş.+ün 29a:2, 29a:10, 29b:1, 29b:12, 29b:13, 30a:18 (**şeherün**)
[=17]
şehir-i Balẖ ‘miasto Balch’.
ş. B.+uñ 3b:14
[=1]
şehīd ‘męczennik’ ‹ar.›.
ş. 5b:3, 6b:1, 6b:13, 7a:4, 18a:7
ş.+ler 7a:4
ş.+lerġe 6b:2
[=7]
şehīdlik ‘męczeństwo’ ‹ar.+turk.›, por. **şehīdlük**.
ş. 10b:1
[=1]
şehīdlü|k ~gi ‘męczeństwo’ ‹ar.+turk.›, por. **şehīdlik**.
ş.+e 6b:8
[=1]
şeh|ir ~hri ‘miasto’ ‹per.›, por. **şeher**.
ş. 3a:7, [3b:1], 3b:1, 3b:2, 3b:4, 3b:14, 4a:13, 23a:10, 23b:10, 24a:8, 24a:13, 24b:7, 26a:10, 26a:14

ş.+de [12a:8]
ş.+deki 24a:13, 24b:2
ş.+den 8a:1, 12a:12, 25a:7
ş.+e 26a:9
ş.+ġe 8b:2, 11b:9
ş.+hiri 3a:14
ş.+i 11b:10, 18a:10, [24a:3]
ş.+in 12b:1
ş.+ine 18a:9, 23a:12, 24a:8, 26b:10, 27a:11
ş.+ini 3a:13, 22b:11
ş.+inüñ 1b:2, 7b:12
ş.+ler 3a:6, 3b:8, 3b:11, 7b:11
ş.+lerde 3b:1
ş.+leri 4a:2
ş.+lerin 5a:11, 4b:10
ş.+lerinüñ 4b:9
ş.+lerün 11a:7
ş.+lerüñ 4a:13, 4a:14
ş.+ün 13a:5, 22b:9, 23b:11, 25a:9, 25a:9
[=54]

şehr-i Kerker ‘miasto Kerker’ ‹per.+?›, por. **Kerker**.
ş. K.+den 3a:14
[=1]

şehr-i Semender ‘miasto Semender’ ‹per.+?›, por. **Semendür**.
ş. S.+dür 3b:6
[=1]

şehr-i Tatar ‘Gród Tatarski’ ‹per.+turk.›.
ş. T. 2b:3, 2b:4
ş. T.+ġa 11a:6
[=3]

şeksiz ‘niewątpliwie’ ‹ar.+turk.›.
ş. 8a:6
[=1]

şerʿ-i: ~ **māżī ol-** ‘*tu* odbyć się (wykład prawa)’ ‹ar.:›.
ş. m. o.-anda⟦n⟧ 8a:8
[=1]

şerīʿat ‘prawo muzułmańskie’ ‹ar.›.
ş. 13b:1
[=1]

şerr ‘zło; *tu też* okrucieństwo’ ‹ar.›.
ş.+inden 2a:10, 11a:2
[=2]

şerṭ ‘warunek’ ‹ar.›.
ş.+in 8a:3
[=1]

şeşper ‘*şeşper* ‘buzdygan (sześciopierzasty)’ ‹per.›.
ş. 21b:10
[=1]

şevket ‘*tu* parada’ ‹ar.›.
ş. 10a:3
[=1]

şevq ‘blask; lśnienie’ ‹ar.›.
ş. 18b:1
[=1]

Şeyẖ Süleymān ‘*nm* Szejch Sulejman’ ‹ar.›, por. **Şiyẖ Süleymān**.
Ş. S. 30b:5
[=1]

Şeyẖ Şāhburzı ‘*nm* Szejch Szahburzi’ ‹ar.+per.+?›, por. **Şiyẖ Şāhburzı** itd.
Ş. Ş. 30b:11
Ş. Ş.+un (Şāhburzun) 29b:9
[=2]

Şeyẖ Şāhburẕı ‘*nm* Szejch Szahburzi’ ‹ar.+per.+?›.
Ş. Ş. 29a:7, 29b:10
Ş. Ş.+dur 29b:3
[=3]

Şeyẖ Şāhburuẕı ‘*nm* Szejch Szahburzi’ ‹ar.+per.+?›.
Ş. Ş. 29a:18
[=1]

şikesti: ber- ‘rozbić’ ‹per.:›.
ş. b.-ürmen 10a:10
[=1]

Şirvān ‘*nm* Szyrwan’ ‹per.›.
Ş. 9a:3, 9a:5
Ş.+ġa 7b:11
[=3]

Şiyẖ Süleymān ‘*nm* Szejch Sulejman’ ‹ar.›, **Şeyẖ Süleymān**.
Ş. Ş. 26b:8
[=1]

Şiyẖ Şāhburuzı ‘*nm* Szejch Szahburzi’ ‹ar.+per.+?›.
Ş. Ş. 27a:3
[=1]

Şiyẖ Şāhburuẕı ‘*nm* Szejch Szahburzi’ ‹ar.+per.+?›.
Ş. Ş. 24b:5, 25a:6
Ş. Ş.+dur 24b:10
Ş. Ş.+un (**Şāhburuẕun**) 25a:4
[=4]

Şiyẖ Şāhburẕı ‘*nm* Szejch Szahburzi’ ‹ar.+per.+?›.
Ş. Ş. 24a:4
[=1]

şol ‘ten oto’.
ş. 2a:1
[=1]

şuʿle ‘płomień’ ‹ar.›.
ş. 10a:2
[=1]

şükr ‘podziękowanie’ ‹ar.›.
ş. 7a:10
[=1]

T, Ṭ

tā ‘aż (do)’ ‹per.›.
t. 2b:12, 3a:3, 6a:2, 13b:3, 13b:8, 13b:11, 19b:3
[=7]

taʿālā zob. **Allāh taʿālā**, **ḫażret Ḥaq Taʿālā**, ***in şāʾa Allāh taʿālā***, **Teñri taʿālā**.

Ṭabasarān ‘*nm* Tabasaran; Tabasarańczyk’, por. **Tabasarān**.
Ṭ. 10a:5, 13a:12, 13b:4, 13b:13, 14a:4, 23b:1, 27a:14, 27b:4, 31a:4
Ṭ.+dan 2a:3, 23b:8
Ṭ.+dur 4a:6, 4a:7
Ṭ.+ġa 10b:5
[=14]

Tabasarān ‘*nm* Tabasaran; Tabasarańczyk’, por. **Ṭabasarān**.
T. 31a:8
[=1]
- **Ṭabasarān şāh** ‘szach Tabasaranu’.
  T. Ş. 4a:7
  [=1]

tābiʿ: ~ ol- ‘być podległym; być wyznawcą’ ‹ar.:›.
t. o.-an 20b:9
t. o.-dı 17b:13
t. o.-dılar 4b:6
[=3]

tābūt ‘mary’ ‹ar.›.
t.+ġa 7a:9
[=1]

Taġrı ‘bóg’, por. **Tañrı**.
T. 17b:14, 17b:14
T.+nuñ 21a:1, 21a:3
[=4]

taġyīr: ~ ėd- ‘*tu* zmieniać’ ‹ar.:›.
t.-üb 12a:10
[=1]

taẖ- ‘*tu* założyć’.
t.-dı 20b:6
[=1]

taḥṣīl ‘plony, przychody’ ‹ar.›.
t.+in 2b:8
[=1]

taẖt ‘tron’ ‹per.›.
t.+ı 2b:11, 3b:4, 3b:9, 3b:12, 5a:11, 8b:8
[=6]

taḥta’ l-ʿarżi ‘pod ziemią’ ‹ar.›.
t. ʿa. 20b:10
[=1]

ṭāʾife ‘lud; plemię; naród’ ‹ar.›.
ṭ. 22b:12
ṭ.+si 12b:1, 22b:11
ṭ.+sinden 13a:6, 23a:12
ṭ.+sinün 12b:2
[=6]

tala- ‘łupić, grabić’.
t.-r 18a:2
[=1]

ṭalab: ~ ė|d- ‘żądać, pragnąć’ ‹ar.:›.
ṭ. ė|d-ersiz 8a:5
[=1]

ṭalab: ~ qıl- ‘żądać, pragnąć’ ‹ar.:›.
ṭ. q.-dılar 20b:13
[=1]

talan: ~ ė|d- ‘grabić, łupić’.
t. ė|d-üb 9a:8
[=1]

tamām ‘koniec’ ‹ar.›.
t. 3b:13, 8b:10, ~~19a:11~~
t.+ını 4b:9

t.+ınuñ 13b:8
[=4]

- **tamām bol-** ‘kończyć się’, por. **tamām ol-**.
  t. b.-ġandan 2a:6
  [=1]
- **tamām et-** ‘kończyć’.
  t. e.-di 2a:4
  [=1]
- **tamām ol-** ‘kończyć się’, por. **tamām bol-**.
  t.o.-dı 22a:8, 23a:8, 26b:3, 30a:20
  t.o.-dılar 18a:13
  [=5]

ṭamaʿ: ~ **et-** ‘pożądać’ ‹ar.:›.
ṭ. e.-mesün 13b:5
[=1]

ṭamaʿ: ~ **eyle-** ‘pożądać’ ‹ar.:›.
ṭ. e.-di 25b:5
[=1]

taʿmīr: ~ **e|d-** ‘naprawiać’ ‹ar.:›.
t. e|d-ib 2b:10
t. e|d-üb 2b:13
[=2]

taʿmīr: ~ **ė|d-** ‘naprawiać’ ‹ar.:›.
t. ė|d-üb 9a:7, 9a:11
[=2]

tammām zob. ***temmet ⟦tammā⟧m***.

tāne ‘?sztuka’ ‹per.›.
t. 19a:11
[=1]

tanı- ‘*tu* uznawać’.
t.-r 17b:14
[=1]

Tañrı ‘Bóg’, por. **Taġrı**.
T.+nuñ 17b:3
[=1]

tapu ‘*tu* hołd’.
t.+ya 22a:3
[=1]

tapul- ‘być znalezionym’.
t.-dı 25b:4, 29b:19
[=2]

tarāc: ~ **it-** ‘grabić, łupić’ ‹ar.:›.
t. i.-ken 8b:8
[=1]

ṭaraf ‘strona’ ‹ar.›.
ṭ.+ı 4a:6, 11a:13
ṭ.+ına 12b:13
ṭ.+ında 8b:2
ṭ.+ından 10a:12, 11b:1
ṭ.+uñ 1b:4, 1b:9, 5b:10
[=9]

Ṭārġū ‘*nm* Tarchu’, por. **Tarḫu**, **Tarqū**.
Ṭ. 27a:12
Ṭ.+ya 31a:3
[=2]

Tarḫu ‘*nm* Tarchu’, por. **Ṭārġū**, **Tarqū**.
T. 2b:2, [2b:9], 3b:6, 11a:11
[=4]

tārīḫ ‘*tu* epoka, era, czasy (*przy podawaniu daty*)’ ‹ar.›.
t. 9a:13
t.+den 5a:2
t.+i 9a:14, 11b:14, 12a:2, 22b:1
t.+inde 7a:12
t.+inden 2b:14
[=8]

Tarqū ‘*nm* Tarchu’, por. **Ṭārġū**, **Tarḫu**.
T.+ya 13b:8
[=1]

Tarṣā ‘*nm* Tarsa’.
T. 26a:12, 26b:6, 26b:10, 26b:14, 30a:17, 30b:3, 30b:6, 30b:9
T.+dur 26a:11, 30a:16
[=10]

taṣarruf: ~ **e|d-** ‘*tu* wziąć we władanie’ ‹ar.:›.
t. e|d-üb 4b:9
[=1]

taṣdīq ‘*tu* potwierdzenie’ ‹ar.›.
t. 13b:9
[=1]

Tatar ‘*ne* Tatar’, por. **Qırım Tatar**, **şehr-i Tatar**.
T.+dan 2b:6
[=1]

Ṭav ‘*nm* Taw’.
Ṭ. 3b:6
[=1]

ṭayyār: ~ **et-** ‘przygotowywać’ ‹ar.:›.
ṭ. e.-diler 11b:9
[=1]

tāze: ~ **qıl-** ‘odnawiać’ ‹per.:›.
t. q.-ub 2b:12
[=1]
[taʿzīye] ‘żałoba’ ‹ar.›.
t. 7a:9
[=1]
teferrüc: ~ **qıl-** ‘*tu* zaznać rozkoszy’ ‹ar.:›.
t. q. 19a:8
[=1]
tefrıqa ‘rozpad, rozbicie; *tu też* kawałek’ ‹ar.›.
t. 4b:6, 5a:11, 10b:12
[=3]
tekbīr ‘„Bóg jest wielki” (*wykrzyknięcie lub wypowiedzenie tej formułki*)’ ‹ar.›.
t. 5b:7, 8b:8, 8b:9
[=3]
[teki] ‘?niczym, jak’.
t. 21a:7
[=1]
temmet [[tammā]]m ‘zakończono’ ‹ar.›.
t. t. 27b:6
[=1]
teñ ‘?równy; równo’.
t. 11b:2
[=1]
Teñri taʿālā ‘Bóg Najwyższy’ ‹turk.+ar.›.
T. t. 8a:6
[=1]
terpet- ‘wyprzeć’.
t.-diler 5b:12
[=1]
tevārīḫ ‘kroniki’ ‹ar.›.
t.+ında 1b:13
[=1]
tėzlik ‘szybkość’ ‹per.+turk.›.
t. 10a:7
[=1]
tik- ‘wznosić; postawić’.
t.-di 4a:4, 7b:12, 13b:1, 22b:7, 22b:11, 22b:13, 22b:14, 23a:3, 23a:4, 23a:12, 23a:13, 23b:4, 23b:4
t.-diler 22b:10
t.-en 12a:8
t.-mişdi 4a:12
t.-tiler 22a:6
[=18]
tikdir- ‘kazać wznieść, kazać postawić’.
t.-di 12a:9
[=1]
titre- ‘trząść się’.
t.-r 19b:13
[=1]
toḫum ‘*tu* ród’ ‹per.›.
t.+ın 6b:4
[=1]
tol- ‘*tu* zostać nabitym (*broń*)’.
t.-dı 24a:13
[=1]
top ‘działo’.
t. 19a:2
[=1]
toy ‘wesele’.
t. 1b:11
[=1]
toz ‘pył’.
t. 21b:10
[=1]
tög- ‘młócić’.
t.-mege 12a:14, 22b:10
[=2]
tökül- ‘*tu* lać się (*krew*)’.
t.-di 6b:6
[=1]
tuġ ‘chorągiew’.
t.+ların 7b:9
[=1]
tur- ‘1. stać (*mieszkać*). 2. mieszkać’.
t.-ar 3b:12
t.-adı 17b:13
[=2]
tut- ‘trzymać, chwytać’, por. **dut-**.
t.-dı 30b:18
[=1]
tutul- ‘ulegać zaćmieniu (*słońce*)’.
t.-ur 19a:1
[=1]
Tūtūn şāh ‘*im* szach Tutun’ ‹?+per.›.
T. ş. 4a:11
[=1]
tüfeng ‘strzelba’ ‹per.›.
t. 19a:2, 29a:14

t.+i 24a:13
[=3]
tük ‘pióro’.
t. 18b:8
[=1]
tüken- ‘wyczerpywać się’.
t.-di 11b:2, 18a:2
[=2]
Tümen bergi ‘lud Tumen?’.
T. b. 4a:3
[=1]
Türk ‘Turkijczyk’.
T.+ni 1b:4
[=1]

U

u ‘i’ ‹per.›, por. **i**, **ı**, **ü**.
u. 3b:7, 7a:8, 8b:10, 18a:9
[=4]
ʿubūr: ~ **ė|t-** ‘przechodzić’ ‹ar.›.
ʿu. ė|d-üb 7b:10, 9a:4, 11a:12
ʿu. ė|t-mesün 4b:2
[=4]
ʿubūr: ~ **et-** ‘przechodzić’ ‹ar.›.
ʿu. e.-mek 2a:9
[=1]
uc ‘kraniec’.
u.+ı 11a:12
[=1]
uç- ‘latać, fruwać’.
u.-anda 18b:8
u.-maz 18a:14
[=2]
ud- ‘łykać, przełykać; *tu* zniszczyć’.
u.-aram 21a:9
[=1]
uġra- ‘wpadać, przechodzić; zatrzymywać się; napotykać’.
u.-dı 11a:1, 18b:13, 19a:3, 19a:4, 19a:6
[=5]
Uẖdı ‘*nm* Uchdi’.
U. 30a:3
[=1]
Uẖtulı ‘*nm* Uchtulli’, por. **Uẖtullı**.
U. 29b:16
[=1]
Uẖtullı ‘*nm* Uchtulli’, por. **Uẖtulı**.
U. 25a:14
[=1]
ʿUlfi zob. **Bābü’l-ʿUlfi**.
ulu ‘wielki’.
u. 9b:14, 10b:13, 11a:6, 22b:7, 23a:3, 27b:6, 31a:10
u.+ların 8a:4
u.+larından 1b:10
u.+sı 23b:5
[=10]
Ulu Māçar ‘*nm* Wielki Madżar’.
U. 2b:3
U.+ġa 11a:6
[=2]
ʿulūfe ‘pasza; *tu* zaopatrzenie’ ‹ar.›.
ʿu. 12a:13
ʿu.+si 12a:5
[=2]
uluġ ‘wielki’.
u.+ı 9b:14
[=1]
ululu|q ~**ğı** ‘wielkość’.
u.+ın 2b:7
[=1]
ulus ‘dzielnica’ ‹mong.›.
u.+ı 3b:5, 13b:2
[=2]
umīd ‘nadzieja’ ‹per.›.
u. 8a:11
[=1]
Ummi’ l-Muʾmināt ‘*iż* Umm al-Muminat’ ‹ar.›, por. **Muʾmināt**, **Ummü’ l-Muʾmināt**.
U. M. 24b:14, 29a:1, 29a:3, 29a:4
[=4]
Ummü’ l-Muʾmināt ‘*iż* Umm al-Muminat’ ‹ar.›, por. **Muʾmināt**, **Ummi’ l-Muʾmināt**.
U. M. 23b:10, 23b:13, 24a:10, 25a:12, 27a:4, 29a:12, 29b:6, 29b:8, 29b:13, 29b:15, 29b:17, 30b:13
U. M.+a 21a:13, 25a:2, 25b:1, 29b:17, 30b:13
U. M.+dan 24a:7, 29a:9
U. M.+ı 25a:3, 25a:10

[=20]
ʿumūr ‘sprawy’ ‹ar.›.
ʿu.+ini 8a:11
[=1]
un ‘mąka’.
u.+un 12a:14
[=1]
ur- ‘bić, uderzyć, razić’, por. **qılıc ur-** i **vur-**.
u.-dı 21b:11
u.-dılar 19b:10
u.-dum 5b:5
u.-ub 5b:3, 6a:5, 6a:11
[=6]
urış- ‘bić się, walczyć, wojować’, por. **uruş-**.
u.-madı 2a:12
[=1]
urul- ‘być uderzonym, rażonym’.
u.-dı 6b:5
[=1]
uruş ‘bój, walka; wojna’.
u. 5a:4, 5a:10, 5b:7, 5b:7, 7b:9, 8a:12, 8b:4, 10b:7, 11a:11
u.+da 6a:6
u.+dan 7a:3
[=11]
- **uruş et-** ‘toczyć bój, walkę; walczyć’.
  u. e.-di 10a:11
  u. e.-diler 8b:4, 11b:1
  u. e.-sem 10a:10
  [=4]
- **uruş ė|t-** ‘toczyć bój, walkę; walczyć’.
  u. ė|d-üb 8a:12
  u. ė|d-eriz 11a:5
  u. ė|t-diler 6a:12
  [=3]
- **uruş it-** ‘toczyć bój, walkę; walczyć’.
  u. i.-kende 6a:9
  [=1]

uruş- ‘bić się, walczyć, wojować’, por. **urış-**
u.+dılar 6a:12, 13a:2
u.-madı 2a:12
u.-mağ 5a:4, 5a:6
u.-mağa 5b:6
u.-maq 9b:1
u.-ullar 1b:7
[=8]
usan- ‘znużyć się’.
u.-dılar 5b:13
[=1]
uşağ ‘syn; dziecko’.
u.+ları 24b:4, 29a:17
[=2]
uzaq ‘*tu* daleko’.
u.+dur 10a:14
[=1]
uzat- ‘przedłużać’.
u.-dı 12a:12
u.-dılar 22b:9
[=2]
uzun ‘długi’.
u.+dur 18a:1
[=1]

Ü

ü ‘i’ ‹per.›, por. **ı**, **i**, **u**, **ü**.
ü ⟦18a:12⟧, 19b:13
[=2]
ʿÜbeyd ‘*im* Ubajd’ ‹ar.›, por. **ʿÜbeydi**.
ʿÜ. 9b:11, 10a:4, 10a:9, 10b:6
[=4]
ʿÜbeyd Cerrāḥ ‘*im* Ubajd Dżarrah’ ‹ar.›, por. **ʿÜbeydi Cerrāḥ**.
ʿÜ. C. 9b:5, 10a:1, 11a:9
ʿÜ. C.+nı 9b:1
[=5]
ʿÜbeydi ‘*im* Ubajd’ ‹ar.›, por. **ʿÜbeyd**.
ʿÜ. 10a:8, 10a:12, 10b:11
[=3]
ʿÜbeydi Cerrāḥ ‘*im* Ubajd Dżarrah’ ‹ar.›, por. **ʿÜbeyd Cerrāḥ**.
ʿÜ. C. 9b:3, 9b:7, 9b:8, 10b:3
[=4]
üç ‘trzy’.
ü. 3b:3, 9b:9, 10b:11, 13b:13, 18a:13, 23b:11, 25a:12, 25a:12, 26a:13, 26b:2, 26b:4, 27a:14, 29a:2, 29b:14, 29b:15, 30a:18, 30a:20, 30b:1, 31a:5
[=19]
üç min ‘trzy tysiące’.

ü. m. 7a:3, 7b:14, 8b:4, 26a:12, 30a:17
[=5]
üç yüz ‘trzysta’.
ü. y. 5a:4, 6a:13, 24b:14, 25b:6, 29b:6, 30a:1
[=6]
üç yüz altmış ‘trzysta sześćdziesiąt’.
ü. y. a. 3a:7, 4a:13, 21b:8
[=3]
üç yüz min ‘trzysta tysięcy’.
ü. y. m. 5a:4, 5b:6
[=2]
üçün ‘dla; z powodu; żeby’.
ü. 30a:4, 30a:16
[=2]
üçünci ‘trzeci’.
ü. 6a:5
[=1]
üleşdür- ‘rozdzielać; dzielić’.
ü.-di 8b:12, 10b:6
[=2]
ümmet ‘wspólnota (ludzi wiary)’ ‹ar.›.
ü.+i 20a:8
[=1]
[Ürdün] ‘*nm* Jordania’ ‹ar.›.
Ü. 12b:1, 22b:11
[=2]
üslūb ‘sposób’ ‹ar.›.
ü. 4b:3
[=1]
üst:
ü.+e ‘na’ 23b:1, 23b:10, 24a:1, 25b:7, 25b:7, 25b:13
ü.+inde ‘nad’ 3b:14, 11b:7, 25b:8, 26b:4, 30a:2
ü.+ine ‘na, nad’ 6b:8, 9b:5, 13a:1, 13a:8, 13a:12, 14a:4, 23a:13, 30b:2
ü.+üne ‘na, nad’ 9b:8, 14a:3, 23a:9, 23b:10, 24a:1, 25b:7, 25b:7, 25b:13, 29a:1, 29a:5, 30a:1, 30a:1, 30a:6, 31a:8
[=28]
üzerine ‘na’.
ü. 4b:3, 27b:3, 27b:4, 31a:7
[=4]
üzül- ‘być zerwanym; *tu* być odciętym’.
ü.-di 26b:5, 30b:3
[=2]

V

Va’llāhu aʿlam bi’ṣ-ṣavāb ‘Zaprawdę, Bóg wie najlepiej’ ‹ar.›.
v. 14a:8, 22a:9
[=2]
vāli ‘zarządca’ ‹ar.›.
v.+nüñ 17b:3
v.+si 23b:4
[=2]
vāqiʿ: ~ **ol-** ‘*tu* zachodzić (*sprawa*)’ ‹ar.:›.
v. o.-sa 13b:2
[=1]
vaqt ‘czas’ ‹ar.›.
v.+ı 6a:2, 4b:7
v.+ında 6a:2, 11b:2
[=4]
var ‘jest’.
v. 3a:8, 3b:3, 4a:9, 7b:6, 7b:11, 8a:14, 8b:2, 9b:6, 10a:1, 17b:6, 18b:1, 18b:5, 19a:7, 19b:5, 19b:7, 19b:11, 20b:4, 20b:5, 21a:10
v.+dur 8b:4, 19a:3
[=21]
var- ‘iść’.
v. 19a:13
v.-asıdur 21a:2
v.-asıyam 18b:11
v.-ayım 5a:13
v.-dı 3a:12, 7b:3, 11a:6, 13a:2, 18b:10, 18b:13, 19a:9, 19a:14
v.-dılar 6b:8, 13a:9, 13a:12, 21a:8
v.-duġın 7b:3
v.-ġınca 10b:2
v.-ınca 23b:7
v.-maq 11b:8
v.-masun14a:7
v.-mazbız 14a:6
v.-mış 20a:5
v.-sa 14a:4
v.-sun 7b:7
v.-sunlar 14a:5
v.-ub 6a:4, 7b:1, 8a:6, 11a:9

v.-uban 18b:4, 20a:3
[=32]
vāriṣ ‘następca, spadkobierca; *tu* członek świty’ ‹ar.›.
v.+inden 25b:3
v.+lerden 29b:18
[=2]
vāsıl: ‹ar.›.
- **vāṣıl et-** ‘*tu* wysyłać’.
  v. e.-di 10b:11
  v. e.-diler 6b:1
  [=2]
- **vāṣıl ol-** ‘dostąpić; wchodzić’.
  v. o.-ub 8a:7
  [=1]
- **vāṣıl qıl-** ‘*tu* wysyłać’.
  v. q.-dılar 6a:13
  [=1]

vasiyyet: ~ **qıl-** ‘*tu* dzielić się ostatnią wolą’ ‹ar.›.
v. q.-dılar 10b:8
[=1]
vaṭan ‘ojczyzna; kraj ojczysty’ ‹ar.›.
v. 10a:14
v.+da 17b:13
v.+umuzġa 10a:13
[=3]
vāy ‘Oj!’ ‹ar.›.
v. 21a:5, 21b:4, 21b:5
[=3]
vaʿdā ‘okres’ ‹ar.›.
v.+sında 24a:3, 29a:7
[=2]
vaʿẓı: ~ **it-** ‘upominać’ ‹ar.:›.
v. i.-kince 10b:3
[=1]
ve ‘i’ ‹ar.›.
v. 1b:3, 1b:4, 1b:5, 1b:6, 1b:11, 2a:1, 2a:22a:8, 2a:9, 2a:10, 2a:12, 2a:13, 2a:14, 2b:1, 2b:2, 2b:3, 2b:4, 2b:6, 2b:7, 2b:10, 2b:11, 2b:14, 3a:2, 3a:4, 3a:6, 3a:9, 3a:10, 3a:11, 3a:12, 3a:13, 3a:14, 3b:1, 3b:2, 3b:3, 3b:4, 3b:5, 3b:6, 3b:7, 3b:8, 3b:10, 3b:13, 4a:1, 4a:2, 4a:3, 4a:4, 4a:5, 4a:6, 4a:7, 4a:9, 4a:10, 4a:11, 4a:13, 4a:14, 4b:2, 4b:3, 4b:4, 4b:6, 4b:8, 4b:10, 5a:1, 5a:2, 5a:3, 5a:5, 5a:6, 5a:10, 5a:11, 5a:12, 5a:14, 5b:5, 5b:7, 5b:9, 5b:11, 5b:13, 6a:2, 6a:3, 6a:4, 6a:8, 6a:12, 6a:13, 6a:14, 6b:1, 6b:3, 6b:4, 6b:6, 6b:7, 6b:9, 6b:10, 6b:11, 6b:12, 6b:13, 7a:1, 7a:3, 7a:4, 7a:5, 7a:6, 7a:7, 7a:8, 7a:9, 7a:10, 7a:11, 7a:12, 7a:13, 7a:14, 7b:2, 7b:3, 7b:9, 7b:10, 7b:11, 7b:12, 8a:2, 8a:3, 8a:4, 8a:5, 8a:7, 8a:8, 8a:9, 8a:11, 8a:13, 8b:3, 8b:4, 8b:5, 8b:7, 8b:8, 8b:10, 8b:11, 8b:12, 8b:13, 9a:5, 9a:6, 9a:8, 9a:12, 9a:14, 9b:2, 9b:3, 9b:4, 9b:5, 9b:6, 9b:8, 9b:9, 9b:11, 9b:14, 10a:2, 10a:3, 10a:5, 10a:8, 10a:9, 10a:12, 10a:13, 10b:4, 10b:4, 10b:5, 10b:6, 10b:9, 10b:10, 10b:11, 10b:14, 11a:2, 11a:3, 11a:4, 11a:6, 11a:8, 11a:10, 11a:12, 11a:13, 11a:14, 11b:1, 11b:5, 11b:6, 11b:8, 11b:9, 11b:10, 11b:11, 11b:12, 11b:13, 11b:14, 12a:2, 12a:3, 12a:4, 12a:5, 12a:6, 12a:7, 12a:9, 12a:10, 12a:11, 12a:12, 12a:13, 12a:14, 12b:2, 12b:4, 12b:5, 12b:6, 12b:7, 12b:8, 12b:9, 12b:10, 12b:11, 12b:12, 12b:13, 12b:14, 13a:1, 13a:2, 13a:3, 13a:4, 13a:5, 13a:7, 13a:8, 13a:9, 13a:10, 13a:11, 13a:12, 13a:13, 13b:1, 13b:2, 13b:3, 13b:4, 13b:5, 13b:6, 13b:7, 13b:8, 13b:9, 13b:10, 13b:11, 13b:12, 13b:13, 13b:14, 14a:1, 14a:2, 14a:3, 14a:4, 14a:7, 17b:1, 22b:5, 22b:9, 23a:4, 23a:5, 23a:6, 23a:8, 23a:10, 23a:11, 23a:13, 23a:14, 23b:1, 23b:2, 23b:4, 23b:5, 23b:8, 24a:9, 24b:3, 24b:11, 26b:6, 26b:11, 27a:8, 27a:9, 27a:12, 27a:14, 27b:1, 29a:17, 30b:3, 30b:7, 30b:16, 30b:19, 31a:1, 31a:2, 31a:3, 31a:4, 31a:5, 31a:8
[=413]

vech-i maʿāṣ ‘na poczet utrzymania’ ‹ar.›.
v. m.+ı 13b:14
[=1]

vekillü|k ~gi ‘pełnomocnictwo’ ‹ar.+turk.›.
v.+i 25a:1, 29b:7
[=2]
velāyet ‘dzielnica, kraina, kraj’ ‹ar.›, por. **vilāyet**.
v.+ġe 7b:2
v.+i 11a:8
v.+inden 25b:5
v.+ine 9a:4, 9a:6
[=5]
Velīd ‘*im* Walid’ ‹ar.›.
V. 7a:13, 7b:1, 7b:2, 7b:5
V.+n 9a:12
V.+ġe 7b:4, 7b:5
[=7]
ver- ‘dawać’, por. **ber-**, **vėr-**, **vir-**.
v.-di 2a:12, 3a:13, 4a:4, 11a:1, 17b:5, 18b:4, 18b:9, 19a:12, 22a:5, 24a:4, 24a:10, 24a:12, 24b:3, 24b:8, 24b:9, 25a:3, 25a:9, 25b:5, 25b:6, 25b:6, 29a:7, 29a:12, 29a:13, 29a:17, 29b:2, 29b:8, 29b:17, 29b:20, 30a:1, 30a:1
v.-diler 8b:12, 9b:4, 11a:12, 19b:8
v.-dim 25a:1, 26a:12
v.-düm 29b:7
v.-e 20a:12
v.-eler 13b:13
v.-em 20a:1, 20a:4
v.-en 24a:14, 29a:14
v.-esen 19b:5
v.-gil 17b:9, 18a:6, 19b:11
v.-medi 8a:5
v.-mesün 31a:9
v.-miş 21b:8
v.-mişdi 27a:13, 31a:4
v.-mişdür 13b:9
v.-se 24a:3, 29a:6
v.-sevüz 8a:2
v.-sün 13b:11, 13b:12, 23b:8, 27a:10, 27a:11, 27a:14, 27b:5, 30b:18
v.-sünler 13b:5
v.-ür 10b:1, 10b:1
v.-ürem 8a:2
[=68]
vėr- ‘dawać’, por. **ber-**, **ver-**, **vir-**.
v.-di 19a:14
v.-diler 8b:13
v.-im 19b:1
v.-miş 2b:8
v.-señiz 8a:11
v.-üb 8a:2
[=6]
vezīr ‘wezyr’ ‹ar.›.
v. 20b:4, 20b:12, 26a:9, 30a:14
v.+idür 24a:6, 24b:9, 29a:9, 29b:3
[=7]
vilāyet ‘dzielnica, kraina, kraj’ ‹ar.›, por. **velāyet**.
v.+den 3a:5, 4a:14, 29b:20
v.+ġe 2b:1, 4b:2
v.+inde 2b:10
v.+ine 2b:2
v.+ini 9a:5
[=8]
vir- ‘dawać’.
v.-di 29b:3, 29b:12
v.-sn 31a:4
[=3]
vīrān:
vīrān ėt- ‘zniszczyć’ ‹per.+turk.›.
v. ė.-diler 4b:11
[=1]
vīrān ve ḫarāb ė|d- ‘zniszczyć i zburzyć’ ‹per.+ar.+turk.›.
v. ḫ. ė|d-üb 11b:14
[=1]
vīrān ve ḫarāb eyle- ‘zniszczyć i zburzyć’ ‹per.+ar.+turk.›.
v. ḫ. e.-di 7b:11
[=1]
vīrān ve ḫarāb ol- ‘zostać zniszczonym i zburzonym’ ‹per.+ar.+turk.›.
v. ḫ o.-mışdı 4a:2
[=1]
vur- ‘uderzać’, por. **ur-**.
v.-mağa 18b:14
[=1]
vuṣūl i|d- ‘przekazywać; dostarczać’ ‹ar.›.
v. i|d-e 13b:7
[=1]

Y

yā ‘O!’ ‹ar.›.
y. 8a:2, 8a:5, 10a:14, 10b:1, 17b:8, 18a:4, 18a:4, 18a:7, 18a:7, 21b:6, 27b:4, 31a:8
[=12]
yā resūle’llāh ‘o Posłańcu Boży!’ ‹ar.›.
y. 18a:6
[=1]
yağ- ‘padać (deszcz)’.
y.-madı 7a:5
[=1]
yağdur- ‘zsyłać deszcz (bóg)’.
y.-dı 7a:11
[=1]
yağı ‘wróg’.
y.+dur 11a:1
[=1]
yağlu ‘tłusty’.
y.+dur 19a:5
[=1]
yağmur ‘deszcz’.
y. 6b:6, 7a:5, 7a:7, 7a:11
[=4]
yaẖşı ‘dobry; dobrze’.
y. 1b:10, 7b:1, 13a:14, 24a:7, 24a:11, 24b:2, 25b:1, 25b:7, 25b:13, 26b:6, 29a:10, 29a:12, 29a:16, 29b:17, 30a:2, 30a:6, 30b:3
y.+dur 9a:1
[=18]
yaẖşılu|q ~ğı ‘dobro’.
y.+ı 29b:18, 29b:19
y.+ın 7a:14
y.+un 25b:2
[=4]
yaẖşulu|q ~ğı ‘dobro’.
y.+ı 25b:4
[=1]
yāẖūd ‘albo’ ‹per›.
y. 18a:7, 20a:9
[=2]
yalğuz ‘*tu* sam jeden’.
y. 18b:9
[=1]
yalın ‘goły’.
y. 19a:1
[=1]
yalvar- ‘błagać’.
y.-ub 7a:10
[=1]
yaman ‘zły’.
y. 5a:8
y.+ı 25b:1, 29b:17
[=3]
yaʿnī ‘to znaczy, to jest’ ‹ar.›.
y. 1b:8, 2a:9, 2a:14, 3b:9, 4a:6, 5a:10, 9a:14, 9b:7, 10a:7, 13b:7, 13b:14, 18b:7, 19b:2,
yan ‘bok, strona’; **yanında** ‘obok’ itd.
y. 21b:5, 4b:5
y.+a 20b:3
y.+dan 6a:12
y.+ı 4a:5, 18b:6, 19a:1
y.+ın 18b:2
y.+ına 7b:6, 9b:7, 11a:5, 24b:6, 25a:2, 25a:6, 27a:7, 29a:8, 29b:7, 29b:10, 30b:15
y.+ında 3b:14, 9b:5, 10a:9, 18b:5
[=35]
yandur- ‘palić, zapalać’.
y.-ub 9b:14
[=1]
yanındaki ‘znajdujący się obok’.
y.-ındaki 5a:7
[=1]
yaña ‘w stronę’, por. **yan**.
y. 18a:5
[=1]
yapul- ‘być budowanym’.
y.-mışdı 19a:7
[=1]
ya|q- ~ğu- ‘palić’.
y.-ub 9b:14
[=1]
yaqın ‘*tu* wkrótce’.
y. 18b:11
[=1]
yāqūt zob. **laʿl-ı yāqūt**.
yār ‘druh’ ‹per.›.
y.+ı 22a:7
[=1]

yaraş- ‘1. uzgodniać. 2. naprawiać’.
y.-dılar 1b:10, 12a:13
[=2]
yara|q ~ğı ‘broń’.
y.+ın 8b:1
y.+un 19a:10
[=2]
yaraşdır- ‘wyposażać, uładzać, przystosować’, por. **yaraşdur-**, **yereşdür-**.
y.-dılar 22b:9
[=1]
yaraşdur- ‘wyposażać, uładzać, przystosować’, por. **yaraşdır-**, **yereşdür-**.
y.-dı 2a:2, 2b:13
y.-mış 3a:3
y.-mışdı 3a:2
y.-ub 12a:7, 12a:8, 22b:5, 22b:7
[=8]
yaraşluq ‘pokój’.
y. 1b:9
[=1]
yardum: ~ **i|d-** ‘pomagać’ ‹per.:›.
y. i|d-üb 11a:3
[=1]
yardumluq ‘pomoc’ ‹per.+turk.›
y. 14a:3
y.+a 14a:5
y.+umuz 10b:14
[=3]
yarı ‘pół, połowa’, por. **yartı**, **yaru**.
y.+sı 9b:11
y.+sından 8b:4
[=2]
yarlıqa- ‘raczyć (*dać*)’.
y.-b 8a:7
[=1]
yartı ‘pół, połowa’, por. **yarı**, **yaru**.
y.+sın 10a:4, 10a:5
[=2]
yaru ‘pół, połowa’, por. **yarı**, **yartı**.
y.+sı 6a:3, 6a:3
[=2]
yarul- ‘pękać’, zob. **zehle**.
y.-mışdı 6a:6
[=1]
yasa- ‘robić’.
y.-dı 2b:11
[=1]
yaş ‘młody; młodzieniec’.
y. 2a:11
[=1]
yaşlı ‘łzawy, załzawiony; ze łzami’.
y. 17b:5
[=1]
yaşun- ‘kryć się, ukrywać’.
y.-ub 5a:14, 5b:1, 5b:3
[=3]
yaşurın ‘potajemnie, skrycie’.
y. 7b:6
[=1]
yavaş ‘*tu* spokojny (*nie wszczynający waśni*)’.
y. 26b:12, 30b:8
[=2]
yavuqraq ‘bliżej’.
y. 3b:2
[=1]
yay ‘łuk’.
y. 5a:13
[=1]
yayıl- ‘rozprzestrzeniać się’.
y.-dı 4b:5
[=1]
yaz- ‘pisać’.
y.-ana 22a:8
y.-ub 27a:5, 30b:14
y.-updur 18b:11
[=4]
yeber- ‘wysyłać’, por. **yeper-**.
y.-di 1b:11
[=1]
yed- ‘dochodzić’.
y.-diler 10a:3
[=1]
yeddi ‘siedem’.
y. 3b:10, 12b:1, 12b:10, 17b:14, 22b:11, 24a:2, 26b:5, 26b:7, 29a:5, 30b:2, 30b:4
[=11]
yeddi yüz ‘siedemset’.
y. y. 19a:6
[=1]

yekşenbe ‘niedziela’ ‹per.›.
y. 12a:1
[=1]
yel ‘wiatr’, por. **yėl**.
y.+i 22a:2
y.+leri 3a:3
[=2]
yėl ‘wiatr’, por. **yel**.
y.+lerin 2a:1
[=1]
yene ‘znów, znowu; jeszcze’, por. **yine**.
y. 2a:10, 18b:12, 19a:11
[=3]
yeñiden ‘znów, od nowa’.
y. 3a:10, 4a:3
[=2]
yeper- ‘wysyłać’, por. **yeber-**.
y.-sün [27b:5], 31a:8
[=2]
yer ‘1, ziemia. 2. miejsce’, por. **yėr**.
y. 3a:14, 20b:13
y.+de 2a:3, 3b:4, 4b:10, 12a:5, 25b:7, 30a:2
y.+den 18a:1, 22b:4
y.+dür 2a:14, 25b:14, 30a:7, 4b:13
y.+e 11b:6, 17b:6, 18b:9,, 20b:1, 20b:7, 20b:11, 20b:12, 20b:13
y.+ġe 8b:11, 11b:13
y.+inde 3b:1, 3b:3, 20b:13, 23b:11, 30a:3
y.+inden 5b:12, 4b:7
y.+ine 9a:13, 9b:2, 13b:3, 13b:5, 21b:1, 22a:1, 23b:7
y.+iñ 1b:12, 3a:8
y.+leri 22b:9
y.+lerine 5b:9
y.+lerinizi 11a:3
y.+lerni 12a:12
[=44]
yer- ‘?1. obmawiać. 2. piętnować. 3. brzydzić się, boczyć się’.
y.-di 18b:9
[=1]
yėr ‘1. ziemia. 2. miejsce’, por. **yer**.
y.+de 2b:13
[=1]
yereşdür- ‘wyposażać, uładzać, przystosować’, por. **yaraşdır-**, **yaraşdur-**.
y.-mege 2a:4
y.-mekden 3b:7
[=2]
yeri- ‘chodzić, stąpać, iść’.
y.-diler 18a:12
[=1]
yeriş- ‘dochodzić, dostać się, osiągać’.
y.-irken 26b:2, 30a:20
[=2]
yerlü ‘miejscowy’.
y. 4b:7
[=1]
yesir ‘jeniec’ ‹ar.›.
y.+i 30b:10
[=1]
• **yesir eyle-** ‘pojmać w niewolę’.
y. e.-di 29a:1, 29a:17
y. e.-r 18a:2
[=3]
yesīr ‘jeniec’ ‹ar.›.
y.+i 27a:1
[=1]
yesīr eyle- ‘pojmać w niewolę’.
y. e.-di 23b:10, 24b:4
[=2]
yet- ‘1. wystarczać. 2. dojść, osiągnąć’.
y.-di 20b:9
y.-diler 3b:6
y.-kince 2b:12, 3a:7, 3a:10, 3b:4, 3b:9, 4a:4, 4a:13, 5a:8, 5a:11, 13b:3, 13b:8, 13b:8, 13b:12
y.-mez 2a:13, 17b:13
y.-ür 18a:12
[=19]
yete gör- ‘*tu* spróbować przybyć, dotrzeć (*na pomoc*)’.
y. g.-gil 21b:6
[=1]
yetir- ‘*tu* dostarczać’.
y.-düm 30a:17
[=1]
yetişe bol- ‘dotrzeć (*w zaprzeczeniu*)’.
y. b.-maz 10a:14
[=1]

yetmiş ‘siedemdziesiąt’.
y. 20b:5, 21a:7
[=2]
Yezdecer ‘*im* Jezdegerd’ ‹per.›.
Y. 3a:2
[=1]
yığ- ‘zwalić na kupę, złożyć na kupę’.
y.-dılar 8b:11
y.-ub 11b:13
[=2]
yıẖ- ‘obalić, powalić’.
y.-ar 20a:8, 21b:11
y.-ub 11b:14
[=3]
yıẖıl- ‘runąć; padać; być powalonym’.
y.-dı 20b:10
y.-ub 6b:9
[=2]
yıl ‘rok’, por. **il**.
y. 26a:7, 26b:5, 26b:13, 27a:1, 30a:12, 30b:2, 30b:8, 30b:11
y.+da 9a:13, 18a:1
y.+dan 12a:2, 22b:1, 25b:12, 26a:6, 26b:4, 30a:5, 30a:12
[=17]
yıv- ‘(u)myć się’.
y.-ar 5b:2
[=1]
yiğıl- ‘gromadzić się, zbierać’.
y.-ıb 30a:6
y.-ub 20a:2, 25b:13
[=3]
yine ‘znów, znowu; jeszcze’, por. **yene**.
y. 29a:8
[=1]
yoẖ ‘nie ma’.
y.+dur 10b:2
y.+durur 21b:7
[=2]
yoẖaru ‘*tu* górny’.
y. 4a:5, 11b:10
[=2]
yol ‘droga’.
y. 17b:12, 18a:3, 18a:13
y.+a 18a:8, 18a:11
y.+da 7b:10
y.+ğa 17b:9
y.+ına 20a:2, 21b:6, 22a:6
y.+ında 3b:5
y.+ladı 10a:5
y.+lar 21b:9
y.+larda 4b:2
[=14]
yolçı ‘podróżnik’.
y.+yam 21a:3
[=1]
yoldaş ‘towarzysz’.
y.+ıdur 20a:8
[=1]
yolla- ‘wysyłać’.
y.-dı 29a:8
[=1]
yor|t- ‘*tu* iść, chodzić maszerować’.
y.-|da 12b:14
[y.-|tar] 23a:7
y.-|t⟦s⟧a 12b:14
[y.-|tsalar] 23a:7
[=4]
[yoru|q ~ğı] ‘*tu* obyczaj’.
y.+ğı 7a:6
[=1]
yorul- ‘męczyć się, znużyć się’.
y.-dı 21b:3
y.-dılar 5b:13
[=2]
yönel- ‘kierować się’.
y.-di 7b:10
[=1]
Yulad ‘*nm* Julad’.
Y. 2b:3
[=1]
yulduz ‘gwiazda’.
y. 18a:11
[=1]
yurt ‘*tu* kraina, kraj’.
y.+da 4b:2
[=1]
yür- ‘chodzić’.
y.-di 5b:11
y.-diler 8b:1
y.-üb 6a:9
y.-ür 10a:1

y.-ürdi 11a:7
[=5]
yüregen ‘chodzący; maszerujący’.
y. 10b:5
[=1]
yüz[1] ‘sto’.
y. 9a:14
[=1]
yüz beş ‘sto pięć’.
y. b. 12a:11, 22b:8
[=2]
yüz elli ‘sto pięćdziesiąt’.
y. e. 26b:9, 30b:6
[=2]
yüz min ‘sto tysięcy’.
y. m. 2a:7, 18b:13, 21a:10, 21a:12
[=4]
yüz on ‘sto dziesięć’.
y. o. 2b:14
[1]
yüz on beş ‘sto piętnaście’.
y. o. b. 12a:2, 22b:1
[=2]
yüz on dört ‘sto czternaście’.
y. o. d. 12a:1
[=1]
yüz üç ‘sto trzy (*rok*)’.
y. ü. 9a:13
[=1]
yüz[2] ‘1. twarz. 2. lico, powierzchnia’.
y.{r} 6a:1
y.+inde 19a:7
y.+ini 17b:7
y.+[ün]de 26a:10, 30a:15
y.+üni 20a:1
[=6]

Z, Z̲, Ż, Ẓ

żabṭı: ~ **ėt-** ‘zabierać, przechwycać, rekwirować’ ‹ar.:›, por. **żabṭı:** ~ **et-** i **żabṭı:** ~ **it-**.
ż. ė.-diler 13a:12
[=1]
żabṭı: ~ **et-** ‘zabierać, przechwycać, rekwirować’ ‹ar.:›, por. **żabṭı:** ~ **ėt-** i **żabṭı:** ~ **id-**.
ż. e.-ürdi 4b:9
[=1]
żabṭı: ~ **i|d-** ‘zabierać, przechwycać, rekwirować’ ‹ar.:›, por. **żabṭı:** ~ **ėt-** i **żabṭı:** ~ **et-**.
ż. i|d-e 13b:9
[=1]
Zāfer zob. **Esedi.**
Zāḫ̲ūr ‘*nm* Zachur’.
Z. 13b:7
[=1]
zamān ‘czas’ ‹ar.›.
z. 7a:12, 19b:14, 4b:9
z.+da 9b:2, 26a:3, 26a:7, 30a:10, 30a:13
z.+ımda 23a:8
z.+ında 3a:3, 12b:14, 4b:4
z.+lar 25b:10, 30a:4
z.+un 18b:5
[=15]
zamāne ‘czas’ ‹ar.›.
z. 7a:12
[=1]
żarar: ~ **ol-** ‘doznawać szkody’ ‹ar.:›.
ż. o.-mamışdur 5a:12
[=1]
zavāl ‘1. nieszczęście, bieda. 2. zanik, unicestwienie, upadek’ ‹ar.›.
z.+a 2b:11
z.+ğa 4b:6
[=2]
zehle ‘?wstręt, odraza, pogarda;?**zehre** ‘żółć”: ~ **yarul-** ‘zamierać ze strachu’.
z.+si 6a:6
[=1]
Zerehgirān ‘*nm* Zirihgiran’ ‹per.›.
Z.+dur 4a:6
[=1]
ẓerrece ‘odrobina; *tu* ani trochę, nic’ ‹ar.+turk.›.
z. 20a:14
[=1]
[z̲evqvārī] ‘?jak rozkoszujący się’ ‹ar.+per.›.
z̲. 8a:8
[=1]
Zilfiqār ‘Zulfikar (*nazwa miecza Alego*)’ ‹ar.›, por. **Z̲ilfiqār**, **Z̲ū’l-fiqār**.

Z.+ı 20b:7
[=1]

Ẕilfiqār ‘Zulfikar (*nazwa miecza Alego*)’ ‹ar.›, por. **Zilfiqār**, **Ẕū’l-fiqār**.
Ẕ. 20b:9, 21a:14
[=2]

Ẕī’l-qarnayn ‘*im* Dwurogi’ ‹ar.›, por. **Ẕū’l-Qarnayn**.
Ẕ.+ıġa 1b:14
[=1]

zilzile ‘trzęsienie ziemi’ ‹ar.›.
z. 21b:2
[=1]

zincīr ‘łańcuch’ ‹per.›.
z. 19a:4
[=1]

zīrdest: ~ **bol-** ‘być podległym; *tu* dawać daninę’ ‹per.›.
z. b.-ub 13b:11
[=1]

żıyāfe: ~ **eyle-** ‘ucztować’ ‹ar.:›.
z. e.-di 25a:11, 29b:14
[=2]

ziyān ‘strata’ ‹ar.›.
z. 2a:6, 5a:12, 21b:1
[=3]

Ẕū’l-fiqār ‘Zulfikar (*nazwa miecza Alego*)’ ‹ar.› por. **Zilfiqār**, **Ẕilfiqār**.
Ẕ. 18b:12, 20a:7
Ẕ.+ı 18a:5
[=3]

Ẕū’l-Qarnayn ‘*im* Dwurogi’ ‹ar.›, por. **Ẕī’l-qarnayn**.
Ẕ. 2b:13
[=1]

ẓuhūr: ~ **ol-** ‘pojawiać się’ ‹ar.:›.
ẓ. o.-dı 21b:13
[=1]

ẓulim: ~ **ol-** ‘być uciskanym’ ‹ar.:›, por. **ẓulüm ol-**.
ẓ. o.-dı 17b:12
[=1]

ẓulmet ‘mrok’ ‹ar.›.
ẓ.+i 21b:13
[=1]

ẓulüm: ~ **ol-** ‘być uciskanym’ ‹ar.:›, por. **ẓulim ol-**.
ẓ. o.-a 17b:6
[=1]

zūrna ‘surma’ ‹per.›.
z. 19a:2
[=1]

Studia Kaukazoznawcze

1. *Społeczność polska w świetle ksiąg metrykalnych parafii rzymskokatolickiej w Jekaterynodarze w latach 1861–1922*, oprac. K. Latawiec, A. Sielicki, Kraków 2026
2. *Obraz Kaukazu we wspomnieniach Polaków. Część I. Kaukaz Północny*, oprac. P. Adamczewski, S. Boridczenko, W. Caban, Kraków 2026

Publikacja dofinansowana ze środków Funduszu Wsparcia Twórców
Stowarzyszenia KOPIPOL

Stowarzyszenie KOPIPOL jest organizacją zbiorowego zarządzania prawami autorskimi twórców dzieł naukowych i technicznych. Powstało w 1995 roku z inicjatywy przedstawicieli świata nauki. Jego celem jest ochrona interesów twórców utworów naukowych i technicznych, wsparcie polskich środowisk naukowych oraz promowanie wiedzy na temat prawa autorskiego.

KOPIPOL działa na podstawie ustawy o prawie autorskim i prawach pokrewnych oraz ustawy o zbiorowym zarządzaniu prawami autorskimi i prawami pokrewnymi. Udziela licencji na korzystanie z dzieł naukowych, pobiera opłaty od producentów i importerów urządzeń reprograficznych, czystych nośników oraz tzw. punktów ksero. Zainkasowane pieniądze dzieli i wypłaca twórcom w ramach systemu zwanego repartycją. Poprzez dofinansowania z Funduszu Wsparcia Twórców Stowarzyszenie KOPIPOL pomaga autorom i instytucjom realizować wartościowe inicjatywy o charakterze naukowym, kulturalnym i edukacyjnym.

Szczegółowe informacje o Funduszu Wsparcia Twórców oraz wyszukiwarka autorów uprawnionych do wypłaty wynagrodzenia z systemu repartycji znajdują się na stronie Stowarzyszenia: www.kopipol.org.pl.

Henryk Jankowski, emerytowany profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, założyciel poznańskiej turkologii. Zajmował się różnymi językami turkijskimi, od karaimskiego przez turecki, krymskotatarski, kazachski aż po języki południowej Syberii, takie jak tuwański i chakaski. Wydał ponad dwieście prac naukowych, głównie turkologicznych. Wśród jego publikacji są prace słownikowe, np. *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea* (Lejda 2006), *Słownik kazachsko-polski* (Kraków 2011, we współautorstwie) i *A Crimean Karaim-English Dictionary* (Poznań 2015, we współautorstwie), oraz krytyczne wydania tekstów z rękopisów, przede wszystkim karaimskich, np. *The Crimean Karaim Bible: Critical Edition of the Pentateuch, Five Scrolls, Psalms, Proverbs, Job, Daniel, Ezra and Nehemiah* (Wiesbaden 2019, we współautorstwie), *Mordecai Ḳazaz's Ṭuv Ṭaʿam 'Good Judgement': A Crimean Turkic Karaim Catechism Compiled Prior to 1825* (Wrocław 2025), oraz z kręgu piśmiennictwa Tatarów litewsko-polskich, np. *A Ziker of Polish-Lithuanian-Belarusian Tatars in Turkish and Its Polish Translation by Mustafa Szahidewicz* (Zagrzeb 2022) i *Zikr turecki Ḳurʾān oḳı 'Czytaj Koran' w modlitewnikach litewsko-polsko-białorusko-tatarskich z przekładem białorusko-polskim i polskim* (Warszawa 2023).

Przemysław Adamczewski, kaukazoznawca, pracownik Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. Kierownik projektów realizowanych w ramach programów NCN, NAWA i Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego: Mobilność Plus, Fuga, Polonista, im. Mieczysława Bekkera, Nauka dla Społeczeństwa i Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki. Stypendysta Fundacji Lanckorońskich. Odbył staże podoktorskie na uniwersytetach w Gruzji, Tadżykistanie i Kazachstanie. W przeszłości pracował w Wyższej Szkole Humanistyczno-Ekonomicznej w Sieradzu i Dalekowschodnim Uniwersytecie Federalnym we Władywostoku. Autor takich monografii jak *Górski Karabach w polityce niepodległego Azerbejdżanu* (Warszawa 2012) i *Polski mit etnopolityczny i Kaukaz* (Warszawa 2019), której część została wydana w wersji anglojęzycznej *Polish Ethnopolitical Myth and the Caucasus: Looking at the Past* (Lejda 2025), a także opracowań wspomnień Polaków przebywających na Kaukazie, m.in. *Wspomnienia Izmael-beka (Józefa) Pietrucina-Pietruszewskiego jako źródło do historii rewolucji lutowej i wojny na Kaukazie 1917–1919* (Warszawa 2023, we współautorstwie) i *Кароль Калиновский. Воспоминания о моей военной службе на Кавказе и о плене у Шамиля. С1844 по 1854 гг.* (Tbilisi 2025, we współautorstwie).

ISBN 978-83-8368-502-1

WYDAWNICTWO
KSIĘGARNIA
AKADEMICKA

https://akademicka.pl